

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΓΕΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Κατεύθυνση: Κοινωνική & Τεχνολογική Ανάπτυξη
Επιβλέπων Καθηγητής: Φραγκομιχέλακης Μιχάλης

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

**“Συστήματα οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής:
θεωρίες - κριτική - συμπεράσματα”**

Παπαδάκης Βασίλης

XANIA-2004

**ΓΕΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ:
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ**

ΘΕΜΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

**Συστήματα οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής:
θεωρίες - κριτική – συμπεράσματα**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΣ ΦΟΙΤΗΤΗΣ:
Παπαδάκης Βασίλης**

**ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:
κ. Μιχάλης Φραγκομιχελάκης**

XANIA 2004

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αφετηρία για τη συγγραφή της εργασίας που ακολουθεί, αποτέλεσε ο προβληματισμός μου σχετικά με έναν πολύ σημαντικό τομέα έρευνας στο χώρο της κοινωνικής θεωρίας. Αυτόν της διερεύνησης του ρόλου που διαδραματίζουν τα συστήματα οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής στην συγκρότηση του κοινωνικού οργανισμού, στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων, στην εργασία, στην παραγωγή και αναπαραγωγή του κοινωνικού προϊόντος, εν τέλει στη συνολική λειτουργία του κοινωνικό-οικονομικού συστήματος.

Στα πλαίσια των κοινωνικών ερευνών του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών, η επεξεργασία θεωριών που περιλαμβάνουν την συστηματική ανάλυση των συστημάτων της εργασίας και της παραγωγής (θεωρία της Ρύθμισης, θεωρία της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, Μαρξιστική θεωρία) μου παρείχε την δυνατότητα, αφενός μεν να διαπιστώσω την κρισιμότητα τους στην συνολική ανάπτυξη της κοινωνικής επιστήμης, αφετέρου δε προκάλεσε περαιτέρω το ενδιαφέρον και την επιθυμία μου να τις επεξεργαστώ αναλυτικότερα και να εμβαθύνω σε αυτές την έρευνα μου.

Περαιτέρω, θεωρώ πολύ σημαντικό το γεγονός ότι η μελέτη των παραπάνω θεωριών στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών, δεν ευθυγραμμίζεται με τις εκπαιδευτικές αντιλήψεις του ωφελιμισμού, της χρησιμοθηρικής «αγοραίας» αντιμετώπισης της γνώσης, του ακαδημαϊσμού και του στείου εμπειρισμού που χαρακτηρίζουν την πλειονότητα των μεταπτυχιακών τμημάτων της εποχής μας, αλλά διέπεται από το πνεύμα και την φιλοσοφία της κριτικής κοινωνιολογικής προσέγγισης. Κριτική που βασίζεται κατά κύριο λόγο στη φιλοσοφία του διαλεκτικού υλισμού, στην πάντα επίκαιρη Μαρξιστική θεωρία, στην διεισδυτική και όχι φαινομενική ανάλυση των θεμάτων. Κριτική που αποσκοπεί στη σωστή ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων, και απευθύνεται στις υπόλοιπες θεωρίες για να αντιμετωπίσει τις ασυνέπειες και τα σφάλματα, να καθοδηγήσει τα επιχειρήματα και μέσω της εναλλαγής θέσης-αντίθεσης να ανυψώσει την έρευνα σε ανώτερα επίπεδα, εμβαθύνοντας ταυτόχρονα στην ουσία των φαινομένων. Κριτική τέλος, που περιλαμβάνει ως αρχή της, τον έλεγχο οποιασδήποτε θεωρίας από το αδιαμφισβήτητο κριτήριο της πραγματικότητας, που επιδιώκει με λίγα λόγια την επαλήθευση της θεωρίας από την πραγματικότητα και αναδεικνύει την αντικειμενική σχέση που τις συνδέει.

Έτσι με την εφαρμογή της παραπάνω επιστημονικής μεθοδολογίας, η πρωτόλεια επεξεργασία των θεωριών για τα συστήματα οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής, μας οδήγησε σε ένα πρώτο στάδιο, σε ορισμένες σημαντικές απαντήσεις όσον αφορά τον προβληματισμό που έχει αναπτυχθεί γύρω από τις θεωρίες αυτές. Σε ένα δεύτερο στάδιο όμως, δημιούργησε περισσότερα ερωτήματα, που σχετίζονται με επί μέρους καθοριστικές πλευρές των φαινομένων, με ειδικές περιπτώσεις τους που παρέμειναν ανεξιχνίαστες, με το βαθμό διείσδυσης της κριτικής και τις ερμηνευτικές δυνατότητες της στην συνεχώς μεταβαλλόμενη περιρρέουσα πραγματικότητα. Ερωτήματα βέβαια που μπορούν να απαντηθούν μόνο μέσα από την υποβολή της θεωρίας σε ακόμη πιο αυστηρή και συστηματική ανάλυση.

Εκτός όμως από την ερευνητική ανάπτυξη της κριτικής και την εμβάθυνση στις θεωρίες που αφορούν τα συστήματα οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής, δύο επιπλέον σημαντικοί λόγοι με ώθησαν στη εκπόνηση της έρευνας αυτής:

Πρώτον, η τεράστια κρισιμότητα του παράγοντα των συστημάτων παραγωγής και της τεχνολογίας στην ευρύτερη λειτουργία του κοινωνικού γίνεσθαι.

Δεύτερον, η τεραστία σημασίας συμβολή του παράγοντα των συστημάτων παραγωγής και της τεχνολογίας στον μετασχηματισμό του κοινωνικοοικονομικού συστήματος.

Στις ανεπτυγμένες κοινωνίες της Δύσης που όσον αφορά τα συστήματα παραγωγής, διανύουν μια μεταβατική περίοδο, ο ρόλος της τεχνολογίας τίθεται συνεχώς επί τάπητος και οι αγοραίες προσεγγίσεις του επιβάλουν την συνεχή διερεύνηση του, ούτως ώστε να εντοπίζονται οι πραγματικές διαστάσεις και επιπτώσεις του στα κοινωνικά φαινόμενα.

Για τους επιστήμονες της κοινωνικής θεωρίας που αναπτύσσουν την κοινωνική κριτική και δεν αποδέχονται ότι το υπάρχον καπιταλιστικό κοινωνικό σύστημα είναι το «τέλος της ιστορίας», η έρευνα των συστημάτων παραγωγής και της τεχνολογίας θεωρείται προϋπόθεση «εκ των ων ουκ άνευ» για την περαιτέρω ανάπτυξης της επιστήμης. Η έρευνα της τεχνολογίας και της παραγωγικής διαδικασίας είναι κομβικής σημασίας συνιστώσα στην επεξεργασία θεωριών μετασχηματισμού του κοινωνικού συστήματος.

Επιπλέον, έρευνες τέτοιου περιεχομένου συμβάλλουν στην εξαγωγή επιστημονικών συμπερασμάτων όσον αφορά τις μελλοντικές εξελίξεις των κοινωνικών φαινομένων και κυρίως ενδυναμώνουν την δυναμική της κοινωνικής κριτικής. Συνεισφέρουν έτσι στη διεύρυνση της κοινωνικής θεωρίας, ενισχύοντας παράλληλα τις αντιλήψεις που προσβλέπουν στην χειραφέτηση του κοινωνικού υποκειμένου και στην επίτευξη του κοινωνικού μετασχηματισμού.

Το κείμενο που ακολουθεί (προοίμιο) περιλαμβάνει την απαρίθμηση των κεφαλαίων της εργασίας και μια συνοπτική περίληψη αυτής.

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Τα συστήματα παραγωγής διαμορφώνονται ανάλογα με το επίπεδο της ιστορικής ανάπτυξης ενός κοινωνικού σχηματισμού και διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην παραγωγή και αναπαραγωγή του κοινωνικού προϊόντος. Η κριτική διερεύνηση των μετασχηματισμών των παραγωγικών συστημάτων, συνεισφέρει στην αντικειμενική περιγραφή των κοινωνικών φαινομένων και στον ακριβή προσδιορισμό της λειτουργίας τους. Είναι δε απαραίτητη, αφενός μεν γιατί συμβάλλει στον καθορισμό ορθολογικών πολιτικών επιλογών αντιμετώπισης νοσηρών κοινωνικών καταστάσεων, αφετέρου δε για την εμβάθυνση της κοινωνικής θεωρίας και την αντιμετώπιση καταστάσεων «τελμάτωσης» και «χειραγώγησης» της.

Στον χώρο της κοινωνικής θεωρίας η εξέλιξη της παραγωγικής διαδικασίας δεν ερμηνεύεται μόνο σαν μια γραμμική ανάπτυξη της τεχνολογίας, αλλά είναι άρρηκτα συνυφασμένη με πολύ συγκεκριμένες αλλαγές στο πεδίο των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων. Οι μετασχηματισμοί των παραγωγικών συστημάτων και οι επιπτώσεις τους στις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις αποτελούν το ερευνητικό αντικείμενο διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων.

Στα πλαίσια της παρούσης εργασίας εξετάζουμε τις σημαντικότερες, κατά την άποψη μας, από αυτές τις προσεγγίσεις με στόχο την κριτική αξιοποίησή τους. Στο 1^ο κεφάλαιο παρουσιάζουμε τη Σχολή της Ρύθμισης, στο 2^ο τη θεωρία της Ευέλικτης Εξειδίκευσης και στο 3^ο, την ενότητα της Μαρξιστικής θεωρίας που αφορά τα συστήματα οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής. Στα επόμενα κεφάλαια, με γνώμονα την αναλυτική μεθοδολογία της μαρξιστικής προσέγγισης ασκείται κριτική στη Σχολή της Ρύθμισης (κεφάλαιο 4^ο) και στη θεωρία της Ευέλικτης Εξειδίκευσης (κεφάλαιο 5^ο). Ως ειδική περίπτωση των παραγωγικών συστημάτων εξετάζεται στο (6^ο) κεφάλαιο, το μοντέλο της ευέλικτης αυτοματοποίησης.

Οι προσεγγίσεις της Ρύθμισης και της Ευέλικτης Εξειδίκευσης ενώ τοποθετούν στο επίκεντρο της ανάλυσης την παραγωγική διαδικασία, ακολουθούν διαφορετικές διαδρομές ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων. Η μεν προσέγγιση της Ευέλικτης Εξειδίκευσης εστιάζεται στην σχέση της παραγωγής με την αγορά και αποδίδει μεγάλη σημασία στις επιπτώσεις των τεχνολογικών μεταβολών, η δε Σχολή της Ρύθμισης αποτελεί ένα φαινομενικά πρωτότυπο θεωρητικό μοντέλο που «δανείζεται» στοιχεία από τις κλασικές θεωρίες και με μια μεθοδολογία περιορισμένης εμβέλειας τα αξιοποιεί, προσαρμόζοντας τα στα φαινόμενα «κατά περίπτωση», για να ερμηνεύσει τις αλλαγές που παρατηρούνται στο χώρο της παραγωγής και του κοινωνικού συστήματος γενικότερα.

Η μαρξιστική προσέγγιση χαρακτηρίζεται από δύο κεντρικές συνιστώσες: την ιστορική-διαλεκτική μεθοδολογία, απ' την οποία διαπνέεται η διερεύνηση των παραγωγικών συστημάτων, και την συγκεκριμένη ανάλυση των μετασχηματισμών της παραγωγικής διαδικασίας στα πλαίσια των γενικότερων κοινωνικοοικονομικών σχέσεων του ιστορικά διαμορφωμένου και ταξικά συγκροτημένου καπιταλιστικού συστήματος.

Με την αυτοματοποίηση της παραγωγής και την ραγδαία εισαγωγή νέων τεχνολογιών (πληροφορική, ρομποτική κ.λπ), η διερεύνηση της σχέσης τεχνολογίας-εργασίας, στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος, τίθεται σε νέα διάσταση. Επιπλέον, εξαιτίας της πληθώρας των αρνητικών κοινωνικών φαινομένων που αποδίδονται στην τεχνολογία (ανεργία, ένταση κοινωνικών ανισοτήτων, φτώχεια, περιθωριοποίηση, κ.ο.κ) η διερεύνηση αυτή, καθίσταται ιδιαίτερα χρήσιμη και εξαιρετικά επίκαιρη. Στο 6^ο κεφάλαιο μετά από μια σύντομη παρουσίαση των χαρακτηριστικών της αυτοματοποιημένης παραγωγής, εξετάζονται:

α) το περιεχόμενο της σχέσης αυτοματοποίησης-εργατικής δύναμης και β) οι επιπτώσεις της αυτοματοποίησης στην παραγωγικότητα, το προϊόν και την απασχόληση.

Το τελευταίο κεφάλαιο (7^ο) περιλαμβάνει τα γενικά συμπεράσματα της εργασίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Η Σχολή της Ρύθμισης

Τα συστήματα οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής αποτέλεσαν το αντικείμενο ιδιαίτερης θεωρητικής επεξεργασίας, διερεύνησης και κριτικής από ορισμένες κοινωνικές θεωρίες που αναπτύχθηκαν την δεκαετία του 1970 (Θεωρία της Ρύθμισης, Ευέλικτη Εξειδίκευση, Θεωρία των κοινωνικών δομών συσσώρευσης, Θεωρία του Δυϊσμού Εργασίας). Οι θεωρίες αυτές προέκυψαν ως παράγωγα της προβληματικής που αναπτύχθηκε γύρω από τις δυνατότητες των κλασικών γενικών θεωριών (φιλελεύθερη οικονομική θεωρία, κεϋνσιανισμός, μαρξιστική θεωρία) να ερμηνεύουν κοινωνικά φαινόμενα και να εξηγούν τους μετασχηματισμούς του καπιταλιστικού συστήματος. Ορισμένοι επιστήμονες υποστήριζαν ότι η κοινωνική κρίση επιβεβαίωσε την αδυναμία των γενικών θεωριών να παρακολουθήσουν τις εξελίξεις και ταυτόχρονα να διατυπώσουν απαντήσεις στα αδιέξοδα που προκάλεσαν οι ραγδαίες κοινωνικές αλλαγές. Με άλλα λόγια, θεώρησαν ότι η κοινωνική κρίση εκφράστηκε στον χώρο των επιστημών ως κρίση της κοινωνικής θεωρίας. Έκριναν λοιπόν αναγκαία την παραγωγή νέων θεωρητικών μοντέλων που θα συνέβαλλαν στην υπέρβαση του θεωρητικού αδιεξόδου και θα παρείχαν αποτελεσματικές στρατηγικές για την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων.

Ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους των θεωριών αυτών είναι η Σχολή της Ρύθμισης. Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζουμε τα χαρακτηριστικά στοιχεία και τις θέσεις της όσον αφορά την ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων. Σε επόμενο κεφάλαιο (κεφ.4^ο) ασκείται κριτική στη εν λόγω θεωρία και διατυπώνονται ορισμένα ειδικά συμπεράσματα από την συνολική εξέταση της.

1.1 «Κατασκευή» της θεωρίας και «ερμηνεία» της ιστορίας.

Με αφορμή τα φαινόμενα που άρχισαν να εκδηλώνονται με έντονο τρόπο το 1974 (μείωση της παραγωγής, μείωση επενδύσεων, απότομη αύξηση τιμών, ραγδαία μείωση των μισθών, αύξηση της ανεργίας, οικονομική στασιμότητα) το θέμα των κρίσεων επανήλθε λοιπόν στην επικαιρότητα και αποτέλεσε αντικείμενο ποικίλων προσεγγίσεων και αντιθέσεων μεταξύ των επιστημόνων. Μεταξύ αυτών των προσεγγίσεων συγκαταλέγεται η Σχολή της Ρύθμισης, η οποία διατύπωσε μια συνολικά διαφορετική θεώρηση από την ορθόδοξη-νεοκλασική σχετικά με την ιστορική εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος (από τα πρώτα στάδια της βιομηχανικής επανάστασης μέχρι την περίοδο της κρίσης). Η Σχολή της Ρύθμισης άρχισε να αναπτύσσεται στη Γαλλία με κύριους εκπροσώπους τους Aglietta, Boyer, Lipietz κ.α.

Η θεωρητική υποδομή των εκπροσώπων της Σχολής είναι ετερογενής: στις περισσότερες των περιπτώσεων κάνουν μια επιλεκτική ανάγνωση τόσο της μαρξιστικής παράδοσης, όσο και της συμβατικής οικονομικής σκέψης, ιδιαίτερα του κεϋνσιανισμού. Έτσι, δέχονται από τη συμβατική οικονομική θεωρία την αντίληψη του συνεκτικού αυτορυθμιζόμενου οικονομικού συστήματος, και από το μαρξισμό την ιστορική διαδοχή φάσεων στην ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος, κάθε μια από τις οποίες χαρακτηρίζεται από τη δική της λογική και από τους δικούς της νόμους. Στο επίκεντρο της θεωρίας τοποθετείται το εκάστοτε μοντέλο βιομηχανικής παραγωγής, το οποίο χρησιμοποιείται εργαλειακά για να εξηγηθούν τα κοινωνικά φαινόμενα. Έτσι, με αφετηρία το τεϋλορισμό-φορντισμό (που κατέχει εξέχουσα θέση στην εν λόγω θεωρία) και με γνώμονα τα συστήματα παραγωγής, κατασκευάζεται και

εισάγεται μια πρωτότυπη και φαινομενικά “αυθύπαρκτη” μέθοδος ανάλυσης και περιοδολόγησης του καπιταλισμού. Οι σημαντικότερες μεταβολές αποδίδονται στις αλλαγές των μεθόδων οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής, οι οποίες προκαλούν και τις πιο ισχυρές κοινωνικές επιπτώσεις σε περιόδους ισχυρών μετασχηματισμών.

Σύμφωνα με την Θεωρία της Ρύθμισης οι παράγοντες που διαμορφώνουν την λειτουργία ενός κοινωνικοοικονομικού συστήματος είναι: αφενός το *καθεστώς συσσώρευσης* (*regime of accumulation*) που αναφέρεται κυρίως στην παραγωγή, και αφετέρου ο *τρόπος ρύθμισης* (*mode of regulation*) δηλαδή το θεσμικό πλαίσιο των ρυθμιστικών κανόνων που περιβάλλουν το υπόδειγμα της παραγωγής (Brenner and Glick 1991).

Οι βασικές δομές του καπιταλιστικού συστήματος εμπεριέχονται στο “καθεστώς συσσώρευσης”, το οποίο περιγράφεται με ορισμένες μεταβλητές (ποσοστό κέρδους, υπεραξία, σταθερό κεφάλαιο, μεταβλητό κεφάλαιο, παραγωγικότητα, κ.ο.κ) και θεωρείται ως ένας τρόπος συστηματικής διανομής του προϊόντος που εξασφαλίζει για παρατεταμένη περίοδο τη σχετική εξισορρόπηση μεταξύ των μεταβολών των συνθηκών παραγωγής και των μεταβολών των συνθηκών κατανάλωσης. Σύμφωνα με τον Lipietz (1990), ένα τέτοιο καθεστώς συσσώρευσης μπορεί να αναπαρασταθεί από τα δεδομένα ενός σχήματος αναπαραγωγής που περιγράφει για ορισμένο χρονικό διάστημα τον τρόπο καταμερισμού της κοινωνικής εργασίας και την κατανομή των προϊόντων μεταξύ των διάφορων τομέων της παραγωγής. Με τον όρο τομείς της παραγωγής εννοούμε τη διαίρεση του υπό εξέταση παραγωγικού συστήματος σε επί μέρους τμήματα, διαίρεση που υπάκουει στις ανάγκες της αναπαραγωγής και της συσσώρευσης χωρίς οποιαδήποτε αναφορά στους τεχνικούς περιορισμούς από την σκοπιά της συγκεκριμένης εργασίας. Κατά κάποιο τρόπο, το σχήμα αναπαραγωγής είναι ο σκελετός του καθεστώτος συσσώρευσης, το μαθηματικό διάγραμμα της κοινωνικής συνοχής του.

Το καθεστώς συσσώρευσης χαρακτηρίζεται από το υπόδειγμα οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής που κυριαρχεί (φορντισμός, νεο-φορντισμός, μετα-φορντισμός). Πάντως η μαζική εφαρμογή ενός συγκεκριμένου υποδείγματος δεν αποκλείει την συνύπαρξή του με άλλα μοντέλα παραγωγής. Σ’ αυτή τη περίπτωση το ερμηνευτικό σχήμα της Ρύθμισης περιλαμβάνει την εσωτερική και εξωτερική συνάρθρωση μοντέλων παραγωγής σε επίπεδο εθνικών κρατών και σε επίπεδο διεθνούς οικονομίας.

Ανάλογα με τις εξελίξεις των υποδειγμάτων της παραγωγής, χαρακτηρίστηκαν από την Σχολή της Ρύθμισης και οι ιστορικές μεταβολές των καθεστώτων συσσώρευσης. Έτσι, το καθεστώς συσσώρευσης που επικράτησε στις μεγάλες καπιταλιστικές χώρες, αμέσως μετά την βιομηχανική επανάσταση και μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, θεωρείται ότι είναι “εκτατικού” χαρακτήρα, επικεντρωμένο στην διευρυμένη αναπαραγωγή των μέσων παραγωγής. Αντίθετα μετά από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο το κυρίαρχο καθεστώς, θεωρείται “εντατικού” χαρακτήρα, επικεντρωμένο στην αύξηση της μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης. Το διάστημα του μεσοπολέμου λαμβάνεται ως μεταβατική περίοδος στην οποία το καθεστώς συσσώρευσης είναι εντατικού τύπου, περιορισμένης ισχύος και εμβέλειας όμως γιατί περιβάλλεται από ανταγωνιστικό τρόπο ρύθμισης που υπονομεύει την πλήρη ανάπτυξη της δυναμικότητας του.

Ένα καθεστώς συσσώρευσης μπορεί λοιπόν να είναι κυρίως εκτατικό ή κυρίως εντατικό. Στην πρώτη περίπτωση, η καπιταλιστική συσσώρευση διευρύνει την κλίμακα της παραγωγής μέσα από αμετάβλητα παραγωγικά πρότυπα, ενώ στη δεύτερη, εμβαθύνει την καπιταλιστική αναδιοργάνωση της εργασίας (την πραγματική

υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο) προς την κατεύθυνση μιας υψηλότερης παραγωγικότητας και ενός μεγαλύτερου κεφαλαιουχικού συντελεστή¹.

Ένα επιπλέον κριτήριο διάκρισης των καθεστώτων συσσώρευσης, είναι η εκάστοτε βασική διαδικασία αύξησης του ποσοστού υπεραξίας. Το εκτατικό καθεστώς συσσώρευσης στηρίζεται σε μεθόδους αύξησης της απόλυτης υπεραξίας, δηλαδή αφενός μεν στην επέκταση της εργάσιμης ημέρας και την εντατικοποίηση της εργασίας, αφετέρου δε στην αύξηση του πληθυσμού των μισθωτών δηλαδή στην «μισθωτοποίηση» των εργαζομένων. Αυτή η κατάσταση ερμηνεύεται στο πλαίσιο της θεωρίας από το γεγονός ότι στο πρώτο στάδιο ανάπτυξης του καπιταλισμού η διαδικασία παραγωγής παραμένει υπό τον έλεγχο των τεχνιτών-εργαζομένων, με αποτέλεσμα οι μεταβολές στην παραγωγικότητα της εργασίας να είναι περιορισμένες.

Το εντατικό καθεστώς συσσώρευσης στηρίζεται στην αύξηση της σχετικής υπεραξίας, δηλαδή στην αύξηση της υπεραξίας εξαιτίας της μείωσης της αξίας που είναι αναγκαία για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Αυτή η μείωση επιτυγχάνεται με την εκμηχάνιση της παραγωγής και τις επενδύσεις παγίου κεφαλαίου που ενσωματώνουν τεχνολογική πρόοδο, στους κλάδους που αναπαράγουν μέσα συντήρησης για τους εργάτες.

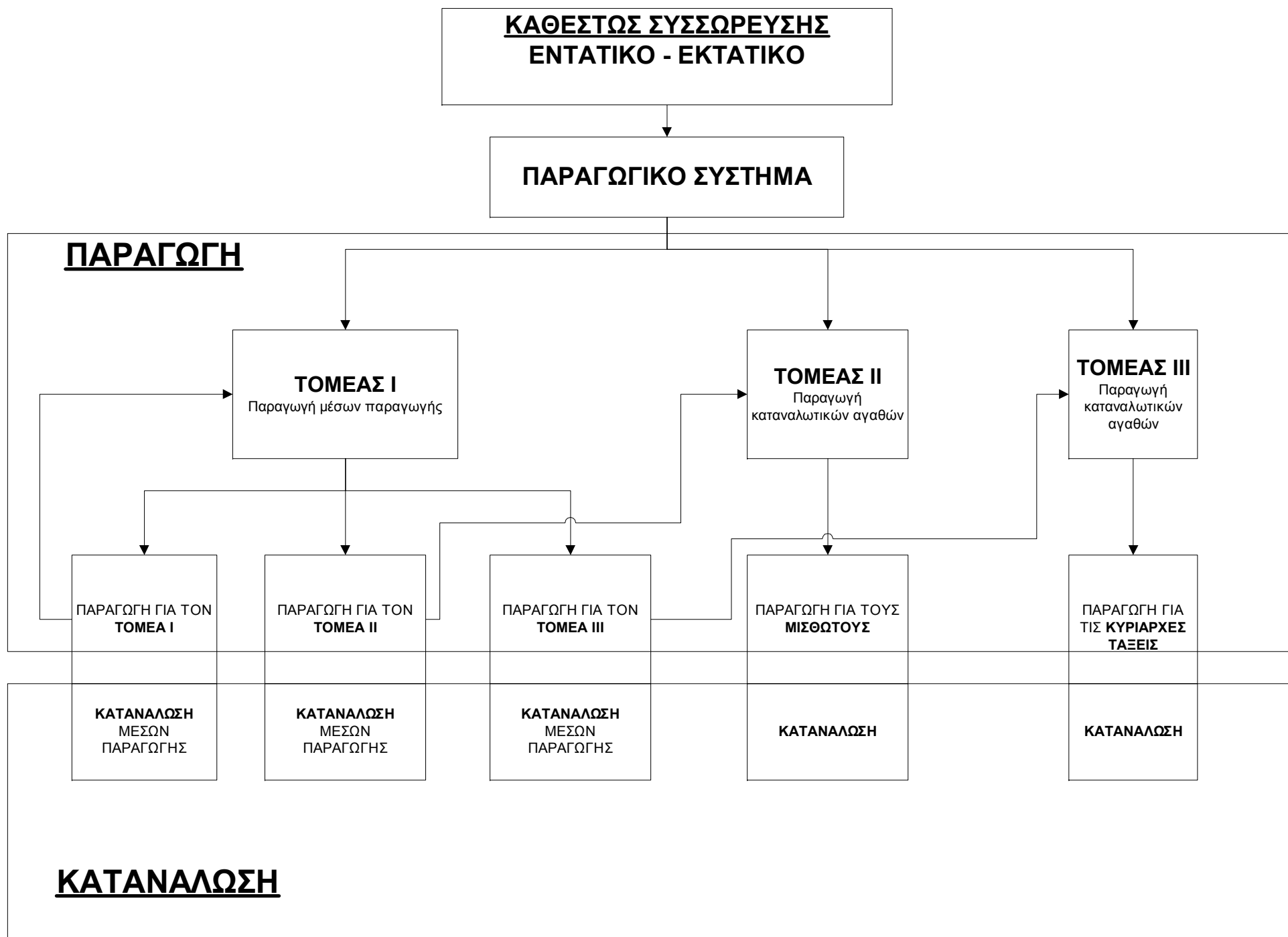
Εκτός από τις βασικές διαδικασίες της παραγωγής, στο καθεστώς συσσώρευσης εντάσσονται και οι σχέσεις που διέπουν τους επί μέρους τομείς στους οποίους χωρίζεται το παραγωγικό σύστημα. Οι σχέσεις αυτές καθορίζονται από την προσφορά και την ζήτηση που εμφανίζεται, όχι μόνο μεταξύ των τομέων της παραγωγής, αλλά και μεταξύ της συνολικής παραγωγής και της συνολικής κατανάλωσης (αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο το καθεστώς συσσώρευσης ονομάζεται και σχήμα αναπαραγωγής).

Σ' αυτό το σημείο επισημαίνεται ότι το κέντρο βάρους του παραγωγικού συστήματος μπορεί να μετατοπίζεται από τομέα σε τομέα ανάλογα με τις συγκυριακές ανάγκες του ευρύτερου οικονομικού συστήματος. Όπως τονίζεται στο ερευνητικό πρόγραμμα της Σχολής της Ρύθμισης, η καπιταλιστική παραγωγή έδωσε κατά καιρούς έμφαση στα αγαθά που ανταλλάσσονται με την πρόσοδο ή την υπεραξία (τομέας ΙΙΙ), με το σταθερό κεφάλαιο (τομέας Ι) και με το μεταβλητό κεφάλαιο (τομέας ΙΙ) (Διάγραμμα 1, σελ.8).

Σχηματικά, η λειτουργία των επιμέρους παραγόντων του υποδείγματος της ρύθμισης παρουσιάζεται στο διάγραμμα 2 (σελ.9):

---

¹ Κεφαλαιουχικός συντελεστής: υποδηλώνει τον παράγοντα της τεχνολογίας (T) στην συνάρτηση παραγωγής του προϊόντος: $Y=f(K,L,T)$ όπου (Y) η ποσότητα της παραγωγής, (K) το κεφάλαιο και (L) η εργασία.

ΓΕΝΙΚΟ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΡΥΘΜΙΣΗΣ

(Διαμορφωμένο με βάση την ανάλυση του BOYER)

ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ

ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΕΙ

Τρόπο παραγωγής ή συνάρθρωση τρόπων παραγωγής (ένας εξ αυτών είναι η κυρίαρχη δομή συσσώρευσης).
Χαρακτηρίζεται από βραχυχρόνιους οικονομικούς κύκλους και περιοδικές κρίσεις

ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΗ ΜΕΘΟΔΟ ΑΠΟΣΠΑΣΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ ΔΙΑΚΡΙΝΕΤΑΙ ΣΕ:

ΕΝΤΑΤΙΚΟ (σχετική υπεραξία)

ΕΚΤΑΤΙΚΟ (απόλυτη υπεραξία)

(ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΕΙ ΕΠΙΣΗΣ)

ΚΑΝΟΝΙΚΟΤΗΤΕΣ (ιστορικού χαρακτήρα Διαφορετικές ανά ιστορική περίοδο)

i) Πρότυπο οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας, δηλαδή τη σχέση των εργαζομένων με τα μέσα παραγωγής (Φορντισμός -Εύελικτα Συστήματα Παραγωγής).

ii) Χρονικός ορίζοντας αποφάσεων που λαμβάνουν οι επιχειρήσεις για τον σχηματισμό και την αξιοποίηση του κεφαλαίου (επενδύσεις - διαχείριση παραγωγικού δυναμικού).

iii) Διανομή του εισοδήματος μεταξύ, κερδών μισθών και φόρων (τμήμα της παραγωγής που αποκτά το κράτος μέσω της φορολογίας).

iv) Μέγεθος και σύνθεση ενεργού ζήτησης για προϊόντα (κατανομή σε ζήτηση για κατανάλωση και σε ζήτηση για επενδύσεις).

vi) Διασύνδεση μεταξύ του καπιταλιστικού και των μη καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής (Συνάρθρωση τρόπων παραγωγής σε εθνικό ή παγκόσμιο επίπεδο).

ΤΡΟΠΟΣ ΡΥΘΜΙΣΗΣ

Κωδικοποίηση κοινωνικών σχέσεων που υποστηρίζουν το καθεστώς συσσώρευσης.

- i) Μορφές χρηματικού περιορισμού.
- ii) Μορφές μισθωτής σχέσης.
- iii) Μορφές ανταγωνισμού.
- iv) Μορφές κράτους και σύνδεσης με το διεθνές σύστημα της οικονομίας.
- vi) Μορφές κρατικού παρεμβατισμού

ΔΙΑΜΟΡΦΟΝΟΥΝ ΤΗΝ
ΠΑΡΑΓΩΓΗ

ΔΙΑΜΟΡΦΟΝΟΥΝ ΤΗΝ
ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ

ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΡΥΘΜΙΣΗΣ

Διαμόρφωση τιμών και μισθών σε ανταγωνιστικό περιβάλλον.
(Ο μισθός θεωρείται μερικώς εμπορευματική σχέση)

Τρόπος Ρύθμισης: κάθε σύνολο κανόνων, ατομικών και συλλογικών συμπεριφορών οι οποίες έχουν τις εξής ιδιότητες::
1) να αναπαράγουν τις βασικές κοινωνικές σχέσεις μέσω ενός συστήματος θεσμικών μορφών ιστορικά προσδιορισμένων
2) να ελέγχουν και να μεγεθύνουν τον επικρατούμενο τρόπο συσσώρευσης
3) να φέρουν σε συμβατότητα πιθανά συγκρουόμενες αποκεντρωμένες αποφάσεις, χωρίς την αναγκαιότητα για τα άτομα ή ακόμη και τους θεσμούς να έχουν επίγνωση της λογικής του όλου συστήματος

ΜΟΝΟΠΩΛΙΑΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΡΥΘΜΙΣΗΣ

- i) Ολιγοπωλιακή τιμολόγηση
- ii) Διαμόρφωση τιμών και μισθών μέσω ενός σύνθετου θεσμικού πλαισίου που καθορίζουν οι συλλογικές διαπραγματεύσεις και οι μισθοί.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

- 1η ΠΕΡΙΟΔΟΣ : 1780 - 1850, ΕΓΚΑΘΙΔΡΥΣΗ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ - ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ.
- 2η ΠΕΡΙΟΔΟΣ : 1850 - 1915, ΕΚΤΑΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ
ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΡΥΘΜΙΣΗΣ
- 3η ΠΕΡΙΟΔΟΣ : 1918 - 1940, ΕΝΤΑΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ
ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΡΥΘΜΙΣΗΣ
- 4η ΠΕΡΙΟΔΟΣ : 1945-1974 ΕΝΤΑΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ
ΜΟΝΟΠΩΛΙΑΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΡΥΘΜΙΣΗΣ
- 5η ΠΕΡΙΟΔΟΣ : 1974 - ΚΡΙΣΗ ΦΟΡΝΤΙΣΜΟΥ - ΜΕΤΑΦΟΡΝΤΙΣΜΟΣ - ΕΥΕΛΙΞΙΑ.

Η εναρμόνιση μεταξύ της σφαίρας παραγωγής και της σφαίρας της κατανάλωσης δεν είναι αυτονόητη, αλλά προϋποθέτει την ιστορική συγκρότηση ενός συνόλου θεσμικών μορφών, δηλαδή «προτύπων, συνηθειών, νόμων και ρυθμιστικών μηχανισμών που εξασφαλίζουν την ενότητα της διαδικασίας και τον κατά προσέγγιση σεβασμό του σχήματος αναπαραγωγής, μέσα από την τυποποίηση της συμπεριφοράς των υποκειμένων στα πλαίσια των ανταγωνισμών τους (οικονομική αντιπαράθεση μεταξύ καπιταλιστών και μισθωτών και ανταγωνισμός μεταξύ κεφαλαίων)» (Lipietz 1990).

Το σύνολο αυτό των προϋποθέσεων ονομάζεται **τρόπος ρύθμισης**. Οι σημαντικότεροι θεσμικοί μηχανισμοί που συγκροτούν τον τρόπο ρύθμισης είναι οι εξής²:

- i. Οι μορφές χρηματικού περιορισμού
- ii. Οι μορφές της μισθωτής σχέσης
- iii. Οι μορφές ανταγωνισμού
- iv. Οι μορφές σύνδεσης με το διεθνές σύστημα
- v. Οι μορφές κράτους

(Boyer 1988)

Η βασική λειτουργία του τρόπου ρύθμισης είναι να καθιστά συμβατές μεταξύ τους και με το καθεστώς συσσώρευσης τις μυριάδες αποκεντρωμένων αποφάσεων που λαμβάνονται από τις εξατομικευμένες μονάδες που συνθέτουν την οικονομία και που είναι δυνητικά αντιφατικές και αλληλοσυγκρουόμενες (Brenner & Glick 1991).

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, καθοριστικής σημασίας λειτουργία είναι η εναρμόνιση μεταξύ της παραγωγής και της κατανάλωσης και γι αυτό ακριβώς ο τρόπος ρύθμισης αποκτά κομβική σημασία.

Σε συνδυασμό με τα δύο καθεστώτα συσσώρευσης (το εκτατικό και το εντατικό) που καθορίζονται από το προαναφερθέν υπόδειγμα της παραγωγής, υπάρχουν και οι εξής τρόποι ρύθμισης: ο ανταγωνιστικός και ο μονοπωλιακός.

Ο ανταγωνιστικός τρόπος ρύθμισης χαρακτηρίζεται από την διαμόρφωση των τιμών και των μισθών σε ανταγωνιστικό περιβάλλον. Στα πλαίσια δηλαδή ενός οικονομικού συστήματος όπου καθοριστικός παράγοντας λειτουργίας του είναι η ανοικτή αγορά και στους βασικούς παραγωγικούς τομείς δεν επικρατεί μονοπωλιακή διάρθρωση.

Ο μονοπωλιακός τρόπος ρύθμισης χαρακτηρίζεται από την ολιγοπωλιακή τιμολόγηση και από το ότι οι μισθοί καθορίζονται μέσω ενός σύνθετου θεσμικού πλαισίου που διαμορφώνουν οι συλλογικές διαπραγματεύσεις και οι κρατικοί μηχανισμοί.

Με γνώμονα τα δύο ζεύγη καθεστώτων συσσώρευσης και τρόπων ρύθμισης επιχειρείται στο ερευνητικό πρόγραμμα της Ρύθμισης, η κατασκευή μιας τυπολογίας της οικονομικής ανάπτυξης των βιομηχανικών χωρών της Δύσης. Συνδυάζοντας και συνοψίζοντας τις σχετικές αναλύσεις του Aglietta (1979) καταλήγουμε στις παρακάτω διαπιστώσεις:

Το εκτατικό καθεστώς συσσώρευσης επικρατεί από τις απαρχές της βιομηχανικής επανάστασης μέχρι και τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο σε συνδυασμό με τον ανταγωνιστικό τρόπο ρύθμισης. Για τη συγκεκριμένη περίοδο οι θεωρητικοί της ρύθμισης υποστηρίζουν ότι ο ανταγωνιστικός τρόπος ρύθμισης σταθεροποιεί το εκτατικό καθεστώς συσσώρευσης και ευρίσκεται σε πλήρη αρμονία με αυτό, επειδή ο καθορισμός του μισθού επηρεάζεται όχι μόνο από την αγορά αλλά και από την ύπαρξη ενός μη καπιταλιστικού τομέα που σε αρμονική σχέση με τον καπιταλιστικό, διασφαλίζει την επιβίωση των εργαζομένων σε περιόδους κρίσης και πτώσης των

² Το αναλυτικό πλαίσιο για μια τέτοια ρύθμιση θεωρείται ότι είναι η εθνική οικονομία αν και μερικοί εκπρόσωποι της Σχολής έχουν επιχειρήσει να επεκτείνουν τις αναλύσεις τους σε διεθνές επίπεδο (βλ. Λιοδάκης 1993).

μισθών. Δηλαδή, αυτή η φάση ανάπτυξης προϋποθέτει την ύπαρξη ενός μη καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που αναλαμβάνει να συμβάλλει στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Όμως η προσφυγή σε μη εμπορευματικές σχέσεις για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης έχει μια ουσιαστική συνέπεια: η καταναλωτική δαπάνη από την πλευρά των μισθωτών για αγορά εμπορευμάτων είναι περιορισμένη. Ο περιορισμός της ζήτησης θέτει όρια στα κίνητρα των επιχειρηματιών να επιταχύνουν την διαδικασία εκμηχάνισης και, επομένως μετριάξει την αύξηση των ρυθμών ανάπτυξης, όπως και ο έλεγχος που ασκούν οι ειδικευμένοι τεχνίτες στην παραγωγική διαδικασία, με το να εμποδίζει την υιοθέτηση τεχνολογικών και οργανωτικών καινοτομιών. Ταυτόχρονα, ο χαμηλός ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας που επιβάλλεται από τον έλεγχο που ασκούν οι τεχνίτες στους ρυθμούς παραγωγής εναρμονίζεται με την περιορισμένη ζήτηση για καταναλωτικά προϊόντα. Οι συνθήκες παραγωγής εναρμονίζονται με τις συνθήκες κατανάλωσης καταλήγοντας σε καταστάσεις μιας περιορισμένης αλλά σταθεροποιημένης ανάπτυξης.

Το επόμενο στάδιο εξέλιξης του συστήματος διανύεται κυρίως την περίοδο μεταξύ των δύο παγκοσμίων πολέμων και χαρακτηρίζεται από το εντατικό καθεστώς συσσώρευσης, την επέκταση μέσω της παραγωγής σχετικής υπεραξίας. Ο έλεγχος των ρυθμών της παραγωγής έχει μεταφερθεί στους ρυθμούς των μηχανημάτων και οι αντιστάσεις των ειδικευμένων τεχνητών στον εκμηχανοποιημένο τομέα εξαιτίας της τεχνολογικής προόδου έχουν καμφθεί. Η παραγωγή στην βιομηχανία γίνεται μαζική, η οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας στηρίζεται στις αρχές του τεϋλορισμού. Οι μετασχηματισμοί της παραγωγής ωστόσο και η μεταβολή του καθεστώτος συσσώρευσης από το εκτατικό στο εντατικό καθεστώς δεν συνοδεύτηκαν άμεσα από μια προσαρμογή του τρόπου ρύθμισης. Ο τρόπος ρύθμισης παρέμεινε ανταγωνιστικός, με αποτέλεσμα η κατανάλωση να υστερεί συστηματικά έναντι της παραγωγής και να εκδηλώνονται συνεχώς κρίσεις υπερπαραγωγής. Αποκορύφωμα αυτών των κρίσεων (και ενδεικτική της αδυναμίας του καπιταλισμού) θεωρείται η μεγάλη ύφεση στις αρχές της δεκαετίας του 1930.

Μετά από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, το εντατικό καθεστώς συσσώρευσης σταθεροποιείται, καθώς ο τρόπος ρύθμισης μετατρέπεται από ανταγωνιστικό σε μονοπωλιακό. Καθεστώς συσσώρευσης και τρόπος ρύθμισης ευρίσκονται σε σχέσεις ισορροπίας, γεγονός που αποτυπώνεται ανάγλυφα στο δίπτυχο «μαζική παραγωγή - μαζική κατανάλωση». Το πρότυπο ανάπτυξης που κυριαρχεί μεταπολεμικά χαρακτηρίζεται από τους θεωρητικούς της Ρύθμισης με τον όρο Φορντισμός και εκφράζει γι αυτούς την εναρμόνιση των συνθηκών παραγωγής με τις συνθήκες κατανάλωσης. Το θεσμικό πλαίσιο, μέσω των συλλογικών διαπραγματεύσεων και του ρυθμιστικού ρόλου του κράτους, οδηγεί σε μια σταδιακή αύξηση των μισθών σε αντιστοιχία προς τους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας. Η θετική μεταβολή του μισθού σε αναλογία με την αυξανόμενη παραγωγή αποτελεί την αναγκαία κοινωνική βάση για την μαζική κατανάλωση.

Η σταθερότητα του μεταπολεμικού καθεστώτος συσσώρευσης διατηρήθηκε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Η ισχυρή οικονομική κρίση που ξέσπασε τότε διέκοψε την ομαλή ανάπτυξη του συστήματος και έθεσε σε αμφισβήτηση τους μηχανισμούς συνεχούς λειτουργίας του. Αυτή η κρίση ερμηνεύτηκε από τους "Ρυθμιστές" κυρίως ως κρίση του Φορντιστικού προτύπου συσσώρευσης. Μια σειρά από παράγοντες όπως οι τεχνικές δυνατότητες του φορντισμού, η αδυναμία ανάπτυξης της παραγωγικής διαδικασίας, η εμφάνιση λειτουργικών προβλημάτων, ο ρόλος της οργανωμένης συνδικαλιστικής δράσης, η κρίση του παρεμβατικού κράτους, η αρνητική σχέση παραγωγής-κατανάλωσης κ.ο.κ, οδήγησαν σε αδιέξοδο το

φορντικό καθεστώς συσσώρευσης και παράλληλα με αυτό τον μονοπωλιακό τρόπο ρύθμισης. Με την υπέρβαση του φορντισμού ανοίγει μια νέα περίοδος για το κοινωνικό σύστημα στην οποία σκιαγραφούνται διαφορετικά πρότυπα συσσώρευσης και νέοι τρόποι ρύθμισης. Χωρίς να οριοθετούνται ευδιάκριτα, τα εναλλακτικά πρότυπα συσσώρευσης που προτείνονται από τη Ρύθμιση εντάσσονται γενικά στις κατηγορίες του νεο-φορντισμού ή του μετά-φορντισμού.

Στη συνέχεια θα ασχοληθούμε με ορισμένα επιμέρους ζητήματα όπως αυτά αναλύονται από τη Σχολή της Ρύθμισης, δηλαδή: α) τις προσεγγίσεις της κρίσης β) τον Φορντισμό και τα χαρακτηριστικά που του αποδίδονται γ) την κρίση του Φορντικού συστήματος και τέλος δ) τις εκδοχές που παρατίθενται όσον αφορά υπέρβαση της κρίσης.

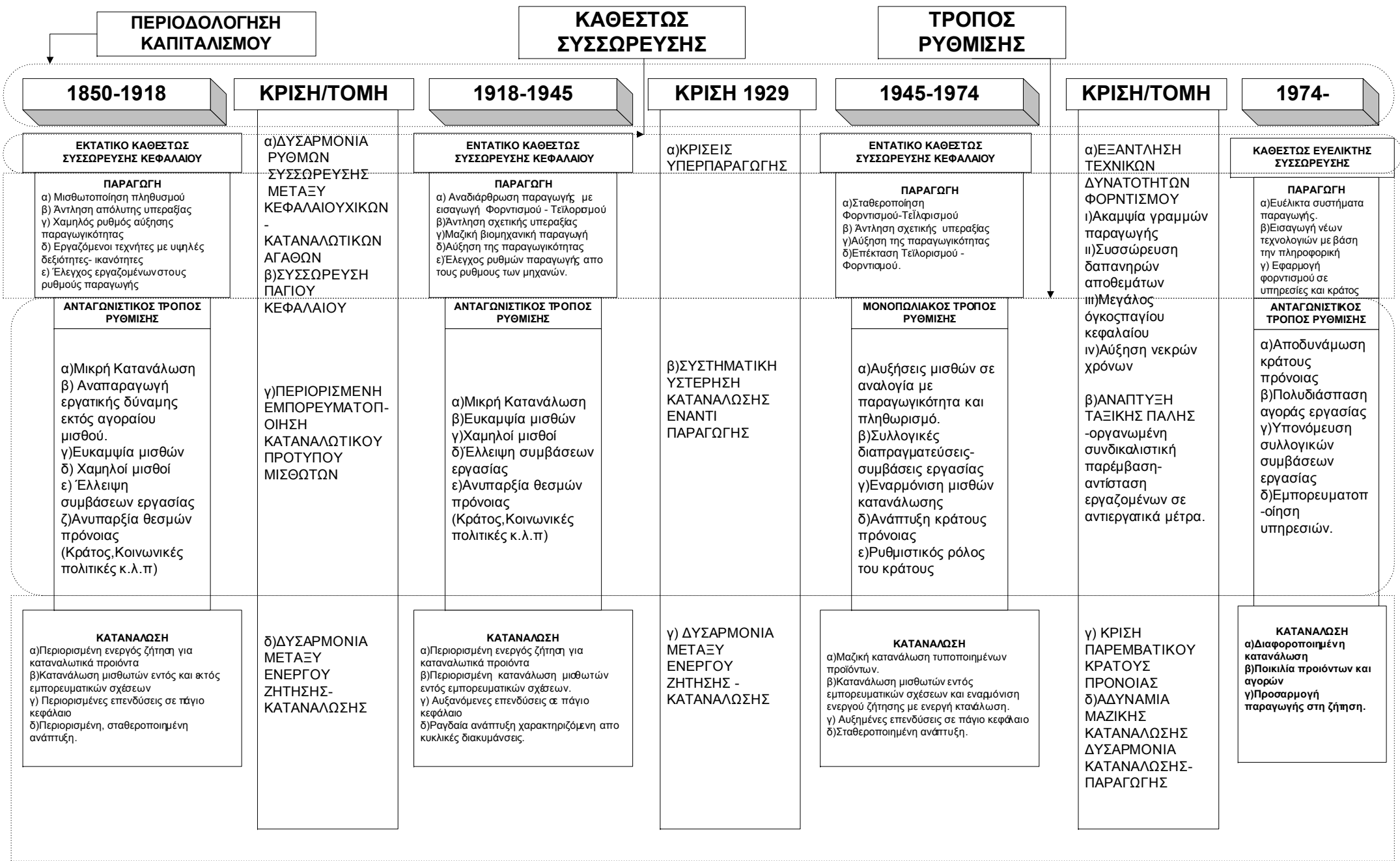
1.2 Οι προσεγγίσεις της κρίσης στο πλαίσιο της Σχολής της Ρύθμισης

Η θεωρία των κρίσεων έχει εξέχουσα θέση για τους υποστηριχτές της Σχολής της Ρύθμισης. Η έννοια της κρίσης αποτελεί κομβικό σημείο: σηματοδοτεί την μετάβαση από το ένα καθεστώς συσσώρευσης στο επόμενο. Εν τούτοις, οι προσεγγίσεις αυτού του φαινομένου από τους εκφραστές της Σχολής, είναι ποικίλες. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο χαρακτήρας της Θεωρίας της Ρύθμισης είναι πολυσυλλεκτικός και περιλαμβάνει διαφορετικούς ορισμούς του κοινωνικού συστήματος.

Ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της Σχολής, ο Aglietta (1979), ορίζει το κοινωνικό σύστημα ως «χώρο δομημένο από σχέσεις υποκείμενες στις αρχές της ποιοτικής διαφοράς και της άνισης επίδρασης. Αυτά τα συστήματα αναπτύσσονται με τρόπο ώστε να αναπαράγεται ένα βασικό αμετάβλητο στοιχείο σε κάθε ένα από τα επί μέρους τμήματα (components parts), δηλαδή μια καθοριστική σχέση της οποίας η παρουσία εξασφαλίζει στο σύστημα την ενότητα και τη συνοχή». Επίσης ορίζει την κρίση ως ρήξη ή τομή (rupture³) στη συνεχή αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων. Στο βαθμό που η αναπαραγωγή του θεμελιώδους αμετάβλητου στοιχείου δεν τίθεται σε αμφισβήτηση, οι ποσοτικές παράμετροι του συστήματος μπορούν να αναπτύσσονται στο διηνεκές. Αλλά υπάρχουν ασθενή σημεία ή ζώνες, όπου οι διορθωτικοί μηχανισμοί είναι δυνατόν να παύσουν να λειτουργούν. Στην περίπτωση αυτή μια άμεση απειλή εκφράζεται κατά της αναπαραγωγής του αμετάβλητου στοιχείου και κατά συνέπεια, κατά του ίδιου του συστήματος. Όταν συμβεί κάτι τέτοιο, το σύστημα αντιδρά στο σύνολό του για να καλύψει το κενό μεταλλάσσοντας την μορφή της ρύθμισης⁴ (Διάγραμμα 3, σελ.13).

³ Ο όρος “τομή” αποτελεί μια βασική έννοια της Αλτουσεριανής προβληματικής που χρησιμοποιεί ο Aglietta (Δεδουσόπουλος 2002).

⁴ Ο ορισμός του κοινωνικού συστήματος από τον Aglietta είναι ενδεικτικός της πολυσυλλεκτικότητας της Σχολής της Ρύθμισης. Περιλαμβάνει στοιχεία από δύο επιστημονικές θεωρίες που προϋπήρξαν της Ρύθμισης και προέρχονται από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους. Είναι αφενός μεν η θεωρία του στρουκτουραλισμού, αφετέρου δε η θεωρία του συστήματος δυναμικής ισορροπίας στη φυσική και την οικονομική επιστήμη.

ΜΟΝΤΕΛΟ ΡΥΘΜΙΣΗΣ ΑΓΛΙΕΤΤΑ

Σε μια κοινωνία που διέπεται από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, οι κοινωνικές συγκρούσεις και οι ανταγωνισμοί είναι εγγενές χαρακτηριστικό της. Οι κοινωνικοί θεσμοί δίνουν την υλική έκφραση των κοινωνικών συγκρούσεων μεσολαβώντας και ρυθμίζοντας, μετατρέποντας τους ανταγωνισμούς σε κανονικές λειτουργίες. Όμως οι θεσμοί, για να επιτελέσουν αυτή τη λειτουργία μεσολάβησης, πρέπει να είναι σε επαφή με τις πηγές των συγκρούσεων και, κατά συνέπεια, αναπαράγουν συνεχώς τις προϋποθέσεις των συγκρούσεων παρά τις υπερβαίνουν. Στο βαθμό που οι θεσμοί έχουν την ικανότητα να επιτελούν τη λειτουργία τους, το καθεστώς συσσώρευσης εμφανίζεται σταθεροποιημένο, με τους μηχανισμούς της κρίσης παρόντες, αλλά μη ενεργοποιημένους. Το καπιταλιστικό σύστημα είναι διαρκώς σε μια κατάσταση «εν δυνάμει» κρίσης, η οποία εκδηλώνεται σύμφωνα με τον Jessop (1988) όταν: οι δημιουργημένες ακαμψίες (εξαιτίας του θεσμικού πλαισίου) και οι νέες κοινωνικές συγκρούσεις διαφεύγουν από την δυνατότητα εξομάλυνσης των θεσμών και δημιουργούν ζώνες αστάθειας.

Ο ορισμός που δίνει για την κρίση ο Lipietz (1990) απορρέει από τον έντονα δομικό χαρακτήρα της Ρύθμισης αν και εισάγει ένα στοιχείο απροσδιοριστίας: «Οι μεγάλες κρίσεις αποτελούν ένδειξη αναντιστοιχίας μεταξύ του τρόπου ρύθμισης και του καθεστώτος συσσώρευσης».

Ένας επίσης σημαντικός εκφραστής της σχολής, ο Boyer (1988), αναφέρει ότι η διαρθρωτική κρίση συνίσταται σε: «κάθε επεισόδιο κατά το οποίο αυτή η ίδια η λειτουργικότητα της ρύθμισης έρχεται σε αντίφαση προς τις υπάρχουσες θεσμικές μορφές, που τότε εγκαταλείπονται, καταστρέφονται ή υπερκεράζονται».

Σε μια απόπειρα εντοπισμού των αιτιών του φαινομένου, ο Aglietta (1979) τοποθετείται σε ένα σχετικά μαρξιστικό πλαίσιο: Η πηγή αυτών των κρίσεων είναι πάντα η έξαρση της ταξικής πάλης στην παραγωγή, που αμφισβητεί τη διευρυμένη δημιουργία της υπεραξίας βάσει της κρατούσας οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας. Αυτό ερμηνεύει γιατί το αποτέλεσμα των κοινωνικών κρίσεων δεν μπορεί παρά να είναι ένας σημαντικός μετασχηματισμός της εργασιακής διαδικασίας και των συνθηκών ύπαρξης των μισθωτών.

Ωστόσο, ο ίδιος συγγραφέας υποστηρίζει με σαφήνεια ότι ο μηχανισμός που προκαλεί την εκδήλωση της κρίσης είναι ενιαίος. Τόσο στο εκτατικό όσο και στο εντατικό καθεστώς συσσώρευσης, *η κρίση εκδηλώνεται στην δυσαρμονία των ρυθμών συσσώρευσης μεταξύ του τομέα παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών (αγαθά για επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου) και του τομέα παραγωγής καταναλωτικών αγαθών (αγαθά που υπεισέρχονται στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης των μισθωτών)*. Τόσο στο εκτατικό όσο και στο εντατικό καθεστώς συσσώρευσης, ο τομέας παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών αναπτύσσεται ταχύτερα, η διαδικασία συσσώρευσης πάγιου κεφαλαίου είναι εντονότερη. Αντίθετα ο τομέας παραγωγής αγαθών που υπεισέρχονται στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης υστερεί, και αυτή η δυσαρμονία δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την εκδήλωση της κρίσης: στο εκτατικό καθεστώς, η υστέρηση οφείλεται στην περιορισμένη εμπορευματοποίηση του καταναλωτικού προτύπου των μισθωτών στο εντατικό καθεστώς η υστέρηση είναι αποτέλεσμα των μη εμπορευματοποιημένων υπηρεσιών που προσφέρονται από το κράτος πρόνοιας.

Άρα η διαμόρφωση τμήματος της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης από μηχανισμούς που είναι εξωτερικοί του αγοραίου συστήματος (από την οικογένεια και τους μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής στο εκτατικό καθεστώς, και από τους μηχανισμούς του κράτους πρόνοιας στο εντατικό καθεστώς) αποτελεί το βασικό και κοινό αίτιο του μηχανισμού της κρίσης. Και στα δύο καθεστώτα συσσώρευσης η κρίση εκδηλώνεται ως μια διαδικασία οικονομικής απαξίωσης του επενδεδυμένου

πάγιου κεφαλαίου. Μια διαδικασία ασυνεχής, βίαιη και καταστρεπτική (που εκφράζεται με τις μεγάλες υφέσεις) στο καθεστώς εκτατικής συσσώρευσης, και μια διαδικασία συνεχής και σχετικά ήπια (εκφρασμένη στην εγγενή πληθωριστική τάση) στο καθεστώς εντατικής συσσώρευσης.

Εκτός όμως από αυτό το είδος κρίσεων, ο Boyer (1988) επισημαίνει και άλλα είδη κρίσεων που είναι συμβατά προς τη θεωρία της ρύθμισης:

α) Κρίσεις που οφείλονται σε τυχαία και συμπτωματικά γεγονότα.

β) Κυκλικές κρίσεις που οφείλονται στη «χρονική υστέρηση μεταξύ της ζήτησης και της αυξημένης παραγωγικής δυναμικότητας που προκαλείται από τις επενδύσεις». Αυτός ο τύπος της κρίσης προκύπτει σε ένα σταθεροποιημένο καθεστώς συσσώρευσης, χωρίς να επιδρά στο θεσμικό πλαίσιο και στον τρόπο ρύθμισης.

γ) Κρίσεις του τρόπου ρύθμισης. Στην περίπτωση αυτή οι μηχανισμοί που συνδέονται με την επικρατούσα ρύθμιση αποδεικνύονται ανίκανοι να αντιστρέψουν τις δυσμενείς συγκυριακές εξελίξεις, ενώ αρχικά τουλάχιστον, το καθεστώς συσσώρευσης είναι βιώσιμο.

Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι αντίθετα με τον Boyer, ο Aglietta υποστηρίζει ότι κάθε καθεστώς συσσώρευσης διαθέτει έναν ειδικό τύπο κυκλικής κρίσης. Όπως είδαμε στην δική του ερμηνεία της κρίσης, ο τύπος κυκλικής κρίσης που αντιστοιχεί στο εκτατικό καθεστώς συσσώρευσης προσδιορίζεται από τη μη ισόρροπη ανάπτυξη μεταξύ του τομέα που παράγει κεφαλαιουχικά αγαθά (μέσα παραγωγής) και του τομέα που παράγει καταναλωτικά αγαθά, τα οποία υπεισέρχονται στο καταναλωτικό πρότυπο των μισθωτών. Ενώ η μορφή κυκλικής κρίσης που αντιστοιχεί στο εντατικό καθεστώς συσσώρευσης είναι ο πληθωρισμός. Πάντως ο Aglietta υποστηρίζει ότι ένας χαμηλού ρυθμού πληθωρισμός (έρπων πληθωρισμός) αποτελεί εγγενές στοιχείο του τρόπου ρύθμισης σ' αυτό το καθεστώς συσσώρευσης. Όπως επισημαίνει ο Δεδουσόπουλος (2002) η ανάλυση αυτή προσεγγίζει την αντίληψη του Keynes, ο οποίος υποστήριζε ότι ένας χαμηλός ρυθμός πληθωρισμού είναι αναγκαίος για την αποκατάσταση της πλήρους απασχόλησης.

1.3 Ο Φορντισμός

Όπως διαπιστώσαμε στην σύντομη παρουσίαση της περιοδολόγησης που εφαρμόζεται από τη Σχολή της Ρύθμισης, ο Φορντισμός⁵ ορίζεται ως σταθεροποιημένο καθεστώς εντατικής συσσώρευσης που περιβάλλεται από μονοπωλιακού τύπου ρύθμιση της οικονομίας. Η Σχολή αυτή αποδίδει τεράστια σημασία στον Φορντισμό και τον τοποθετεί στον πυρήνα των κοινωνικών φαινομένων: δεν είναι μόνο ένα ιστορικό υπόδειγμα οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής, αλλά αποτελεί την αφετηρία ποικίλων επιπτώσεων σε οικονομικό αλλά και σε πολιτικό-ιδεολογικό επίπεδο.

Έτσι όπως σημειώνει η Λυμπεράκη (1996) ο Φορντισμός δεν αναλύεται μόνο στην βιομηχανική-παραγωγική του διάσταση, αλλά και στις κοινωνικές και οικονομικές του εκφάνσεις. Τα βασικά επίπεδα λειτουργίας του είναι τέσσερα: α) βιομηχανικό υπόδειγμα, β) καθεστώς συσσώρευσης, γ) μέθοδος οργάνωσης της εργασίας και δ) υπόδειγμα κοινωνικής οργάνωσης.

⁵ Η έννοια «Φορντισμός» υποδηλώνει μια διπλή αναφορά. Αφενός παραπέμπει ευθέως στον ιδρυτή της γνωστής αυτοκινητοβιομηχανίας, ο οποίος θεωρείται ότι εφάρμοσε κρίσιμες αρχές οργάνωσης της εργασίας και συστήματα μισθολογικών αμοιβών που έμελλε να γενικευτούν και να κυριαρχήσουν μεταπολεμικά στις προηγμένες βιομηχανικές χώρες. Αφετέρου παραπέμπει στον Αντόνιο Γκράμσι, ένα κείμενο του οποίου στη δεκαετία του 1930 είχε τίτλο «Αμερικανισμός και Φορντισμός» και επεσήμανε με οξυδέρκεια την παραγωγική δυνατότητα αυτού του τρόπου οργάνωσης.

α) Ο Φορντισμός ως βιομηχανικό υπόδειγμα αποτελεί μορφή οργάνωσης της παραγωγής που στηρίζεται πρωτίστως στην «αλυσίδα» (γραμμή συναρμολόγησης) και σε περιορισμένες τεχνικές δεξιότητες των άμεσων παραγωγών. Η εισαγωγή αυτής της οργάνωσης της παραγωγής σε κομβικές επιχειρήσεις και βιομηχανίες επηρεάζει καταλυτικά την λειτουργία του συστήματος. Βεβαίως, δεν εντάχθηκαν όλοι οι κλάδοι και οι εργαζόμενοι ευθέως στις διαδικασίες της εν σειρά παραγωγής ούτε και υιοθετήθηκε αυτόματα σε όλα τα στάδια το εν λόγω βιομηχανικό υπόδειγμα. Όπως σημειώνει η Λυμπεράκη, «η κυριαρχία του φορντισμού δεν αναφέρεται στην αυτόματη μετατροπή κάθε παραγωγικής δραστηριότητας σε φορντική, αλλά στο γεγονός ότι ο δυναμισμός της οικονομίας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις φορντικές επιχειρήσεις της οικονομίας» (ο.π).

Στις εκβιομηχανισμένες χώρες, όπου η βιομηχανία και η γεωργία είναι οι ισχυρότεροι τομείς της οικονομίας, η κατά κοινή ομολογία ραγδαία αύξηση της παραγωγικότητας πραγματοποιείται στις βιομηχανίες που παράγουν διαρκή καταναλωτικά αγαθά (αυτοκίνητα, ηλεκτρικό οικιακό εξοπλισμό, τηλεοράσεις κ.α). Σ' αυτές τις βιομηχανίες εισάγεται η γραμμή παραγωγής και οδηγεί την παραγωγικότητα στα ύψη. Σ' αυτές είναι που η ραγδαία αύξηση της παραγωγικότητας κάνει αισθητά, με περισσότερη σαφήνεια τα αποτελέσματα της, συγχρόνως προς την κατεύθυνση της μείωσης του μοναδιαίου κόστους παραγωγής και προς την κατεύθυνση της αύξησης των ποσοτήτων των προϊόντων που καταναλώνονται. Κατά συνέπεια, οι μεταβολές που υπεισέρχονται από την εισαγωγή του νέου τύπου οργάνωσης της παραγωγής στις φορντικές επιχειρήσεις είναι καθοριστικές για το σύνολο της οικονομίας.

β) Ο Φορντισμός θεωρείται επίσης μοντέλο μακροοικονομικής μεγέθυνσης. Συσχετίζεται, δηλαδή, με την προσφορά και την ζήτηση, με την διαδικασία παραγωγής καταναλωτικών προϊόντων και μέσων παραγωγής που αξιοποιούνται στην διατήρηση της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου. Πρόκειται λοιπόν για καθεστώς συσσώρευσης.

Επιπλέον αναφέρεται ως σταθερό υπόδειγμα που αντιστοιχεί στην ομαλή τροχιά του κύκλου της οικονομίας, η οποία περιλαμβάνει: την μαζική παραγωγή, τις οικονομίες κλίμακας (που οδηγούν σε αύξηση της παραγωγικότητας), τους συνεχώς αυξανόμενους μισθούς που διευρύνουν την ζήτηση και μετατρέπονται σε υψηλά κέρδη (με τη συμβολή της πλήρους απασχόλησης των συντελεστών της παραγωγής), τις αυξημένες επενδύσεις προκειμένου να επιτευχθεί ακόμη μεγαλύτερη τυποποίηση, την ταχύτητα και αποτελεσματικότητα της μαζικής παραγωγής. Εν συνεχεία η πορεία αυτή εφόσον ολοκληρωθεί επιτυχημένα, οδηγεί σε ένα νέο κύκλο οικονομικής μεγέθυνσης και ευημερίας.

γ) Ως μέθοδος οργάνωσης της εργασίας στη βιομηχανία και κυρίως στις επιχειρήσεις παραγωγής καταναλωτικών προϊόντων και μέσων παραγωγής, ο Φορντισμός διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο σε δύο σημαντικούς τομείς: την οικονομία και τις εργασιακές σχέσεις. Σ' αυτούς τους τομείς περιλαμβάνει την διάκριση ανάμεσα στην ιδιοκτησία και τον έλεγχο των μεγάλων εταιρειών, με επακόλουθο την ανάδειξη μιας συγκεντρωτικής γραφειοκρατίας που ασκεί αυταρχικό έλεγχο πάνω στην εργασία. Επιπλέον, περιλαμβάνει την αναγνώριση της νομιμότητας των συνδικάτων, των διαδικασιών συλλογικών συμβάσεων, καθώς και τη σύνδεση των μισθών με την παραγωγικότητα της εργασίας (συχνά και με τον πληθωρισμό). Βεβαίως, υπάρχουν και εξαιρέσεις εργασιακών σχέσεων και κλάδων παραγωγής που δεν αντιστοιχούν ούτε και προσιδιάζουν σ' αυτό το πρότυπο. Γεγονός αποτελεί πάντως, ότι οι κρίσιμες διαπραγματεύσεις του βασικού μισθού καθορίζονται με αυτή τη διαδικασία στις

επιχειρήσεις της μαζικής παραγωγής και στη συνέχεια το αποτέλεσμα διαχέεται στις υπόλοιπες κατηγορίες επιχειρήσεων.

Τα χαρακτηριστικά αυτά, που καταδεικνύουν και εξασφαλίζουν την άμεση σχέση οικονομίας και εργασιακών σχέσεων, καθορίζουν τον τρόπο ρύθμισης στο νέο βιομηχανικό υπόδειγμα. Ο τρόπος ρύθμισης λοιπόν, περιλαμβάνει ένα μεγάλο αριθμό θεσμικών μέτρων (συμβάσεις εργασίας, σχέσεις ιδιοκτησίας, νομισματικές και πιστωτικές πολιτικές, μακροοικονομικές ρυθμίσεις) που πλαισιώνουν το βιομηχανικό μοντέλο παραγωγής και συντονίζουν την λειτουργία του με μια σειρά από μηχανισμούς, ικανούς και αναγκαίους για να διατηρηθεί σε αποτελεσματικά επίπεδα η διαδικασία της συσσώρευσης.

Ο τρόπος ρύθμισης και οι θεσμικές μορφές οργάνωσης του συστήματος, ουσιαστικά ετεροκαθορίζονται από το υπόδειγμα της εργασίας και της παραγωγής. Ικανοποιητικός τρόπος ρύθμισης συνεπάγεται εύρυθμη λειτουργία των επί μέρους τμημάτων του συστήματος, αλλά συνάμα και αριστοποίηση των στοχεύσεων του (συσσώρευση, επενδύσεις, ποσοστό κέρδους, υπεραξία).

δ) Για τους εκπροσώπους της Σχολής της Ρύθμισης τα χαρακτηριστικά που καθιστούν τον Φορντισμό γενικό υπόδειγμα κοινωνικής οργάνωσης είναι αφενός μεν η μαζική κατανάλωση τυποποιημένων προϊόντων και υπηρεσιών από τα νοικοκυριά, αφετέρου δε ο σημαίνων ρόλος του κρατικού μηχανισμού. Το κράτος προσφέρει τυποποιημένα συλλογικά αγαθά και υπηρεσίες ρυθμίζοντας την δυνατότητα ζήτησης, την καταναλωτική δύναμη των πολιτών. Περαιτέρω, εκτός από την μακροοικονομική παρέμβαση των μηχανισμών του, το κράτος αναλαμβάνει τον ρόλο του διαχειριστή των εντάσεων και των ανταγωνισμών που προκύπτουν από τις αντιθέσεις κεφαλαίου και εργαζομένων. Για την ισορροπία αυτού του γενικού υποδείγματος κοινωνικής οργάνωσης και ειδικότερα προκειμένου να εξασφαλιστεί η διαχείριση των εντάσεων και των ανταγωνισμών στο κοινωνικό πεδίο, το φορντικό σύστημα «συμπληρώνεται» με την οικοδόμηση του Κεϋνσιανού Κράτους Πρόνοιας και την καθιέρωση μιας Κεϋνσιανής εμπνεύσεως δημοσιονομικής πολιτικής. Δηλαδή, η συνύπαρξη του Φορντισμού με το Κεϋνσιανό Κράτος Πρόνοιας αποσκοπούσε στην αποτροπή των διαταράξεων που, παρά τον συγκεκριμένο τρόπο ρύθμισης, παρήγαγε το συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό υπόδειγμα.

Συνοψίζοντας το εύρος και την ένταση των σχέσεων του κοινωνικού υποδείγματος του Φορντισμού και επιχειρώντας μια σύνθεση των χαρακτηριστικών του, ο Jessor, ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της Σχολής της Ρύθμισης, επισημαίνει την ύπαρξη δώδεκα στοιχείων τα οποία στην αλληλεξάρτησή τους επέτρεψαν την ομαλή αναπτυξιακή πορεία των χωρών της Δύσης, μέχρι την εκδήλωση της τρέχουσας κρίσης (Πίνακας 1):

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Χαρακτηριστικά του Φορντισμού
(σύμφωνα με τη Σχολή της Ρύθμισης)

1. Η ανάπτυξη της μαζικής παραγωγής, ιδιαίτερα των καταναλωτικών, αλλά και των κεφαλαιουχικών προϊόντων, με την οργάνωση της παραγωγής σε σειρές και την παραγωγική διαδικασία συνεχούς ροής.
2. Η χρησιμοποίηση κατά κύριο λόγο ημι-ειδικευμένης, παρά ειδικευμένης εργασίας στην παραγωγική διαδικασία. Ο ρυθμός της εργασίας καθορίζεται από την ταχύτητα των μηχανημάτων, κυρίως του ιμάντα μεταφοράς.
3. Το ενδιαφέρον της διεύθυνσης της επιχείρησης αφορά στην αποτελεσματική οργάνωση της συνολικής παραγωγικής διαδικασίας παρά στον έλεγχο της παραγωγικότητας των επί μέρους εργαζομένων.
4. Η πλήρης επικράτηση του μισθού ως κύριου μέσου αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης για το σύνολο της οικονομίας. Το ποσοστό της μισθωτής εργασίας στο σύνολο των εργαζομένων είναι υψηλό ενώ δημιουργούνται οι προϋποθέσεις οργανικής σύνδεσης μεταξύ μισθών και συνολικής καταναλωτικής δαπάνης.
5. Εγκαθίδρυση συλλογικών διαπραγματεύσεων για τον προσδιορισμό του μισθού και του εργάσιμου χρόνου. Το επίπεδο του μισθού προσδιορίζεται με αναφορά στις αυξήσεις της παραγωγικότητας και στο ρυθμό του πληθωρισμού
6. Η επικράτηση ενός καταναλωτικού προτύπου που βασίζεται στη μαζική κατανάλωση τυποποιημένων εμπορευμάτων και στη συλλογική κατανάλωση υπηρεσιών που προσφέρονται από το κράτος, με την περιθωριοποίηση των χειροποίητων, βιοτεχνικών ή των οικιακά παραγόμενων αγαθών ή υπηρεσιών.
7. Η επικράτηση προϊόντων με σύντομη διάρκεια ζωής, εξαιτίας των συχνών και οριακών διαφοροποιήσεων στα προϊόντα, της διαφήμισης, της παραγωγής προϊόντων με εγγενή περιορισμένη διάρκεια χρήσης και την εξάπλωση της καταναλωτικής πίστης.
8. Ο κεντρικός ρόλος της μαζικής κατανάλωσης για την εναρμόνιση των δύο τομέων παραγωγής κεφαλαιουχικών και καταναλωτικών αγαθών, όπου η ανάπτυξη του ενός επιταχύνει την ανάπτυξη του άλλου.
9. Εγκαθίδρυση του μονοπωλιακού ανταγωνισμού ως κυρίαρχης μορφής αγοράς με διαμόρφωση τιμών σταθεροποιημένων και προσδιορισμένων με την προσθήκη του ποσοστού κέρδους στο κόστος παραγωγής (mark up pricing – περιθώριο κέρδους).
10. Ο σημαντικός ρόλος του πιστωτικού συστήματος με την επέκταση των δανειοδοτήσεων στον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα.
11. Αυξανόμενος ρόλος του κράτους για την εξασφάλιση των συνθηκών συσσώρευσης του κεφαλαίου και της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης με πολιτικές ρύθμισης της συνολικής ζήτησης (κεϋνσιανής έμπνευσης) και ενίσχυση των ιδιωτικών επενδύσεων.
12. Ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας ως ειδικού μηχανισμού που λειτουργεί με τρόπο ώστε να εξασφαλίζει έναν ελάχιστο κοινωνικό μισθό, να γενικεύει το καταναλωτικό πρότυπο και να εξασφαλίζει την ισόρροπη ανάπτυξη της παραγωγής.

ΠΗΓΗ: Jessop 1988: 4-5, στο Δεδουσόπουλος 2002:210

1.3.1 Ορισμένες εισαγωγικές επισημάνσεις επί του Φορντισμού

Ανασυνθέτοντας και προεκτείνοντας όσα παραθέσαμε προηγουμένως, μπορούμε να πούμε ότι σύμφωνα με τη Σχολή της Ρύθμισης, για να επιτευχθεί η εναρμόνιση μεταξύ των μηχανισμών της οικονομικής διάστασης του υποδείγματος, εκτός από τις μορφές της κρατικής παρέμβασης που θεωρούνται αναγκαίες (κεϋνσιανές πολιτικές ρύθμισης της συνολικής ζήτησης, θεσμοί κράτους ευημερίας), απαραίτητη κρίνεται και η οργάνωση των αγορών εργασίας με τρόπο που να διασφαλίζεται η μαζική κατανάλωση από τους εργαζόμενους. Έτσι συγκεκριμένες ρυθμίσεις (όπως: η εξασφάλιση της σχετικής μονιμότητας της απασχόλησης που επεδίωκε η κεϋνσιανή πολιτική, η συγκρότηση των εσωτερικών αγορών εργασίας, η σύνδεση των αυξήσεων του μισθού με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, η παροχή εισοδημάτων και υπηρεσιών από το κράτος και τους θεσμούς του κράτους ευημερίας προς τις ασθενέστερες εισοδηματικά μερίδες του πληθυσμού) συμβάλλουν στην διασφάλιση της μαζικής κατανάλωσης και επιτρέπουν την πραγματοποίηση της παραγόμενης υπεραξίας.

Το μοντέλο της βιομηχανικής παραγωγής, με τις ρυθμιστικές προεκτάσεις του κοινωνικοοικονομικού επιπέδου που επιφέρει, προβάλλεται ως κανονιστικός παράγοντας επικαθορισμού του κοινωνικού συστήματος. Ο Φορντισμός συνεπάγεται τη δημιουργία μιας «πρακτικής» ιδεολογίας που επικυρώνει κοινωνικά τις βασικές οικονομικές αρχές συσσώρευσης του κεφαλαίου: μια θετικιστική αντίληψη της οικονομικής ανάπτυξης και της αύξησης της παραγωγικότητας, τον καταναλωτισμό, τον τεχνοκρατισμό, τον ρόλο των συνδικάτων και των λοιπών μορφών έμμεσης αντιπροσώπευσης, τον περιορισμό της κοινωνικής διαμάχης αυστηρά στα ζητήματα αναδιανομής.

Πάντως, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι μεταξύ των στοιχείων που απαρτίζουν τον Φορντισμό και των κοινωνικών διαστάσεων της επικράτησης του ως υποδείγματος συσσώρευσης, υφίσταται μια σημαντική διαφοροποίηση. Τα χαρακτηριστικά στοιχεία του Φορντισμού τα οποία αποτελούν συνάμα και περιγραφικά στοιχεία των ανεπτυγμένων βιομηχανικά χωρών κατά την μεταπολεμική περίοδο, δεν ερμηνεύουν ουσιαστικά την σταθερότητα της διαδικασίας συσσώρευσης. Δεν είναι σαφές αν τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν απλές εμπειρικές υπεργενικεύσεις ή προϋποθέσεις, αναγκαίες και ικανές συνθήκες για την σταθεροποίηση του καθεστώτος συσσώρευσης. Η αποτελεσματική λειτουργία του Φορντισμού ως συστήματος παραγωγής δεν θα εξασφάλιζε de facto την απρόσκοπτη εξέλιξη της συσσώρευσης. Ούτε και τα λειτουργικά του χαρακτηριστικά επαρκούν για να επιτευχθεί η όποια σταθερότητα. Η σταθεροποίηση του προτύπου συσσώρευσης που εμπεριέχει αυτά τα χαρακτηριστικά οφείλεται στην επίδραση παραγόντων που αντανάκλασαν τον ιστορικό συσχετισμό κοινωνικών δυνάμεων σε πολλαπλά επίπεδα: στο κοινωνικό επίπεδο μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, στο επίπεδο της οικονομικής οργάνωσης και του ανταγωνισμού μεταξύ βιομηχανικού και τραπεζικού κεφαλαίου και μεταξύ μεγάλης και μικρής βιομηχανίας και στο επίπεδο των διεθνών οικονομικών σχέσεων μεταξύ ανεπτυγμένων βιομηχανικών χωρών και αναπτυσσόμενων περιφερειακών χωρών.

Σημαντικό επίσης στοιχείο κριτικής είναι και η έντονη διαφοροποίηση μεταξύ των υπαρκτών εκδοχών του φορντικού συστήματος στις διάφορες χώρες και του ιδεατού τύπου του όπως περιγράφεται από το μοντέλο της ρύθμισης. Οι κατά τόπους εκδοχές του φορντικού προτύπου παραγωγής θεωρούνται απαυγάσματα όχι μόνο κοινωνικοοικονομικών μεταβολών αλλά και της ιστορικής εξέλιξης όπως επίσης και της γεωγραφικής κατανομής-χωροθέτησης. Αυτές οι εκδοχές που περιλαμβάνουν

διαφορετικά διακριτά χαρακτηριστικά αναπτύχθηκαν σε συνδυασμό με τις ιδιαιτερότητες των κοινωνικών συστημάτων των αντίστοιχων χωρών, όπως φαίνεται στον πίνακα (2) παρακάτω:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Εναλλακτικές εκδοχές Φορντισμού

Τύπος Φορντισμού	Χαρακτηριστικά	Παραδείγματα
Κλασικός Φορντισμός	Μαζική παραγωγή και κατανάλωση – κράτος πρόνοιας	Η.Π.Α
Ευέλικτος Φορντισμός	Αποκεντρωμένο, ομοσπονδιακό κράτος. Συνεργασία χρηματιστικού Βιομηχανικού κεφαλαίου.	Γερμανία
Μπλοκαρισμένος Φορντισμός	Άγωνα ολοκλήρωση χρηματιστικού και παραγωγικού κεφαλαίου στο επίπεδο του εθνικού κράτους.	Αγγλία
Καθυστερημένος Φορντισμός	Φθινή εργασία στη διάθεση ενός φορντικού βιομηχανικού πυρήνα.	Ισπανία, Ιταλία
Κρατικός Φορντισμός	Κράτος – επιχειρηματίας Πολιτικές κρατικής βιομηχανίας, μαζική παραγωγή.	Γαλλία
Περιφερειακός Φορντισμός.	Εγχώρια γραμμή συναρμολόγησης κυρίως για εξαγωγή φορντικών προϊόντων. Εξωτερικός δανεισμός και μεγάλα ποσοστά χρέους.	Μεξικό Βραζιλία.
Φυλετικός Φορντισμός	Διχοτόμηση της εργατικής δύναμης. Αυταρχικές κρατικές δομές- υπερεκμετάλλευση γηγενών πληθυσμών	Νότια Αφρική (επί apartheid)
Πρώιμος Τεϋλορισμός	Τεϋλορική εργασιακή διαδικασία. Σκληρή εκμετάλλευση, τεράστια απόσπαση υπεραξίας	Μαλαισία Μπαγκλαντές Φιλιππίνες
Υβριδικός Φορντισμός	Οικονομική επέκταση. κοινωνικός καταμερισμός και μη ανεπτυγμένο κράτος πρόνοιας.	Ιαπωνία

ΠΗΓΗ: Peck & Tickell: σελ 286-7, στο Λυμπεράκη 1996:35

Συμπερασματικά, μπορούμε να εκλάβουμε το σταθεροποιημένο πρότυπο συσσώρευσης του Φορντισμού, όπως διαμορφώνεται από τη Σχολή της Ρύθμισης, ως αποτέλεσμα ενός σταθερού και συνολικού συμβιβασμού σε όλα τα αντίστοιχα επίπεδα. Ο συμβιβασμός αυτός ήταν αποτέλεσμα ηγεμονικών δυνάμεων των οποίων η ηγεμονική θέση δεν ετίθετο σε αμφισβήτηση, αλλά και οι οποίες μπορούσαν να αρθρώσουν τα δικά τους συμφέροντα και τα συμφέροντα των λοιπών κοινωνικών ομάδων, με τέτοιο τρόπο ώστε η εκδήλωση των αμφισβητήσεων να μην δημιουργεί τις προϋποθέσεις ουσιαστικής κρίσης και ανατροπής. Η θεσμική καθιέρωση μηχανισμών διανομής και αναδιανομής των εισοδημάτων και των προϊόντων συνέβαλλαν στην διατήρηση της κοινωνικής συναίνεσης και εξασφάλιζαν προϋποθέσεις σταθερότητας. Η αναδιανομή του εισοδήματος παρείχε την αναγκαία ισορροπία μεταξύ μισθών και κερδών, ώστε να καθίσταται δυνατό ένα δυναμικό πρότυπο μαζικής κατανάλωσης, να εξασφαλίζεται ο παραγωγικός εκσυγχρονισμός και η επέκταση του παγίου κεφαλαίου μέσω των επενδύσεων, αλλά και να διασφαλίζονται οι προϋποθέσεις κερδοφορίας των επενδύσεων με την διεύρυνση της αγοράς.

Επίσης, η αναδιανομή του εισοδήματος και η άμβλυνση των εισοδηματικών ανισοτήτων, είτε με την προοδευτική φορολογία εισοδήματος είτε με μορφή επιδομάτων, συλλογικών αγαθών και υπηρεσιών προς τις χαμηλότερες εισοδηματικά ομάδες του πληθυσμού, δημιουργούσε τις προϋποθέσεις της συναίνεσης, νομιμοποιούσε τις στρατηγικές επιλογές των ηγεμονικών δυνάμεων και ανταποκρίνονταν στα δημοκρατικά αισθήματα που είχαν ισχυροποιηθεί μετά από τις προηγούμενες συνολικές διαταράξεις και κρίσεις του συστήματος.

Εν κατακλείδι, η Κεϋνσιανής έμπνευσης κρατική παρέμβαση, αν και όχι μόνη της, διαμόρφωνε μεν τις συνθήκες οικονομικής βιωσιμότητας και σταθερότητας του Φορντικού προτύπου συσσώρευσης, αλλά και τις προϋποθέσεις της πολιτικής και ιδεολογικής νομιμοποίησης του από το σύνολο σχεδόν των πολιτών.

1.4 Η κρίση του Φορντικού Συστήματος.

Κοινός τόπος αναφοράς για όλες τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις του βιομηχανικού υποδείγματος παραγωγής, είναι η παρατεταμένη δομική κρίση που ανέκυψε από τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Ο χαρακτηρισμός που αποδίδεται στο φαινόμενο από την πλευρά των εκπροσώπων της Ρύθμισης είναι κυρίως της διαρθρωτικής κρίσης με την έννοια ότι αναφέρεται σε σημαντικές ανισορροπίες και δυσαρμονίες ανάμεσα σε διαφορετικά επίπεδα οργάνωσης. Τα συμπτώματα της κρίσης απεικονίζονται στις βασικές μεταβλητές του παραγωγικού μοντέλου και της οικονομίας, αποτελούν όμως παράγοντα ανισορροπίας επί μέρους τμημάτων του συνολικού σχήματος της ρυθμιστικής ερμηνείας του συστήματος. Στον πυρήνα της μεθοδολογίας ερμηνείας της κρίσης χρησιμοποιούνται εργαλειακά οι δυσαρμονίες και αναντιστοιχίες μεταξύ των βασικών χαρακτηριστικών συνιστωσών του μοντέλου: του καθεστώτος συσσώρευσης και του τρόπου ρύθμισης.

Οι κύριες διαρθρωτικές συνιστώσες της κρίσης, σύμφωνα με το πλαίσιο της ρυθμιστικής προσέγγισης, περιλαμβάνουν τα εξής φαινόμενα:

Α) Σε όλες τις μεγάλες βιομηχανικές χώρες της Δύσης, παρατηρήθηκε γενική επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Η επιβράδυνση αυτή άρχισε γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και έπληξε όλους ανεξαιρέτως τους κλάδους, συμπεριλαμβανομένης και της βιομηχανίας αυτοκινήτων που είναι ο κατ' εξοχήν φορντικός κλάδος (Boyer 1983, Lipietz 1987).

Το φαινόμενο αυτό συνδέθηκε με μια σειρά από καίρια προβλήματα:

α) Εμφανίστηκε εγγενής αντίφαση ανάμεσα στην επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας και τη διατήρηση ανοδικών τάσεων της αγοραστικής δύναμης. Η κρίση αποδίδεται στην “σύνθλιψη των κερδών” (profit squeeze) η οποία οφείλεται στην υπερβολική διόγκωση της αγοραστικής δύναμης που συμβαδίζει με την αύξηση του κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος (Lipietz 1987).

β) Παρατηρήθηκε μείωση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου. Όπως επισημαίνει ο Lipietz (ο.π) περί τα μέσα της δεκαετίας του 1960, η προαναφερθείσα κάμψη του ρυθμού ανόδου της παραγωγικότητας οδήγησε σε αύξηση του κεφαλαίου ανά απασχολούμενο σε όρους αξίας (στην αύξηση δηλαδή της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου). Από τότε οι αυξήσεις της παραγωγικότητας δεν μπορούν πια να αντισταθμίσουν την άνοδο της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου δηλαδή του όγκου πάγιου κεφαλαίου ανά απασχολούμενο. Σε μια αρχική φάση για να επιτευχθεί η εξισορρόπηση των απωλειών από την πτώση της άμεσης αποδοτικότητας του κεφαλαίου επιστρατεύθηκαν οι διαδικασίες mark up (τιμολόγηση από πλευράς επιχειρήσεων με την προσθήκη ενός περιθωρίου κέρδους πάνω στο συνολικό κόστος) που χαρακτηρίζουν την μονοπωλιακή ρύθμιση, προκαλώντας αύξηση των ονομαστικών κερδών. Η τελευταία όμως οδήγησε σε γενική αύξηση των τιμών και των μισθών, καθώς και σε αύξηση του μεριδίου αποσβέσεων στο ακαθάριστο περιθώριο αυτοχρηματοδότησης (δηλαδή σε δέσμευση ενός μεγαλύτερου μέρους των κερδών από τις αποσβέσεις). Εξ ου και η τάση διόγκωσης του χρέους των επιχειρήσεων και αύξησης του κόστους χρηματοδότησης που σε συνδυασμό με την αύξηση των αποσβέσεων και την άνοδο του σχετικού κόστους επένδυσης κατέληξε σε μια λανθάνουσα επενδυτική κρίση.

Η επιβράδυνση των επενδύσεων σε συνδυασμό με τις λιγότερες θέσεις εργασίας που δημιουργεί η κάθε επένδυση, οδήγησε σε αύξηση της ανεργίας και σε συνακόλουθη αύξηση των κοινωνικών δαπανών με χαμηλά επίπεδα παραγωγικότητας.

γ) Αδυναμία συντονισμού των τεράστιων και άκαμπτων γραμμών παραγωγής. Οι γραμμές συναρμολόγησης, που είχαν ως συνακόλουθο την τυποποίηση των προϊόντων και τον κατακερματισμό της εργασίας για την τελική κατασκευή του προϊόντος, αντιστοιχούσαν σε μια τεχνολογική βάση που επέτρεπε την συνεχή μεγέθυνση της παραγωγής. Εν τούτοις, οι μεταβολές στην ζήτηση των προϊόντων δεν μπορούν να εξισορροπηθούν με την δυνατότητα γρήγορης και αποτελεσματικής αλλαγής της τεχνολογικής βάσης παραγωγής. Ειδικά στην περίπτωση συνάρθρωσης αλυσίδων παραγωγής η δυσκαμψία στο συντονισμό τους προκαλούσε αναντιστοιχία της παραγωγής με την ζήτηση και αδυναμία έγκαιρης προσαρμογής στις μεταβολές των καταναλωτικών και αγοραστικών προτιμήσεων.

δ) Η πτώση της παραγωγικότητας αποδίδεται σε πολλές περιπτώσεις στην εμφάνιση λειτουργικών προβλημάτων της παραγωγικής διαδικασίας εξαιτίας των αντιδράσεων των εργαζομένων. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970, η αντίδραση στο χώρο της παραγωγής εκφράστηκε, εκτός από την ανοικτή σύγκρουση με τη διεύθυνση των επιχειρήσεων (απεργιακές κινητοποιήσεις), με παθητικές δράσεις: αύξηση του απουσιασμού, αύξηση του ποσοστού ανακύκλωσης των εργαζομένων (οικειοθελείς αποχωρήσεις), αύξηση του ποσοστού προϊόντων που δεν ικανοποιούσαν τα ποιοτικά πρότυπα της επιχείρησης, μείωση των ρυθμών εργασίας και αύξηση του νεκρού εργάσιμου χρόνου (δηλαδή του χρόνου εντός του ωραρίου που δεν ήταν παραγωγικός).

Β) Η γενίκευση της μαζικής παραγωγής και η σταδιακή διεύρυνση της είχαν ως επακόλουθο την επέκταση των παραγωγικών και χρηματικών ροών διεθνώς. Αυτή η αλληλεξάρτηση των επιμέρους εθνικών οικονομιών μειώνει σημαντικά την ικανότητα και δυνατότητα που διαθέτουν οι εθνικές κυβερνήσεις να επηρεάζουν τις οικονομίες τους με τα συνήθη εργαλεία οικονομικής πολιτικής. Σηματοδοτεί δηλαδή την πολιτική κρίση του παρεμβατικού κράτους που δεν εκφράζεται μόνο στην δημοσιονομική πολιτική, αλλά σχετίζεται με την αποτελεσματικότητα του να διαχειριστεί την ίδια την κρίση.

Γ) Το φορντικό σύστημα οργάνωσης της παραγωγής οδήγησε σε σημαντική αύξηση των κοινωνικών δαπανών. Αυτή η συνέπεια αποδίδεται στην αύξηση του κόστους των δημοσίων και συλλογικών αγαθών, καθώς οι αρχές του Φορντικού συστήματος δεν ήταν δυνατό να εφαρμοστούν και να αποδώσουν σε αυτό τον τομέα. Πρόκειται για κλάδους του τομέα των υπηρεσιών, που παρουσιάζει μια σταθερή και διαχρονική τάση αύξησης της συμμετοχής του τόσο στο προϊόν όσο και στην απασχόληση.

Αρχικά, με την αύξηση των κοινωνικών δαπανών δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις ενίσχυσης της ζήτησης καταναλωτικών αγαθών. Η αύξηση της κατανάλωσης επαύξησε τις προσδοκίες των μισθωτών για ένα καλύτερο βιοτικό επίπεδο. Στην επόμενη καμπή όμως του οικονομικού κύκλου η μείωση των κοινωνικών δαπανών διέψευσε αυτές τις προσδοκίες και απεκάλυψε μια από τις πολλές απατηλές λειτουργίες του Κεϋνσιανισμού. Η έλλειψη ισορροπίας ανάμεσα στην οικονομική πραγματικότητα και τις κοινωνικές προσδοκίες είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση σημαντικών πληθωριστικών πιέσεων. Η έκδοση πληθωριστικού χρήματος σε περιόδους ύφεσης επιβεβαιώνει το ξέσπασμα της κρίσης και δημιουργεί προσωρινά προσδοκίες φαινομενικής ανάκαμψης. Στην πραγματικότητα σ' αυτήν τη περίοδο εξανεμίζονται οι προσδοκίες ανάκαμψης και επιδεινώνεται ακόμη περισσότερο η οικονομική κατάσταση των μισθωτών προς όφελος του κεφαλαίου.

Δ) Ο παραγωγικός μηχανισμός του Φορντισμού καθίσταται ευπαθής και εξαιρετικά τρωτός στην οργανωμένη συνδικαλιστική παρέμβαση. Η δημιουργία των συγκεντρωτικών εργατικών συνδικάτων επέτρεψε την πολιτική, οικονομική και ιδεολογική ενσωμάτωση των μισθωτών στο φορντικό πρότυπο, ταυτόχρονα όμως, δημιούργησε έναν ισχυρό αμυντικό μηχανισμό των εργαζομένων που αποτρέπει βίαιες μειώσεις του πραγματικού μισθού ή αύξηση του χρόνου εργασίας (Δεδουσόπουλος 2002). Όπως επισημαίνει ο Hirsch, «αυτή καθ' αυτή η τεϋλοριστική εξάπλωση, ομογενοποίηση και ισοπέδωση της εργατικής τάξης έχει δημιουργήσει τις αντικειμενικές συνθήκες για μια ενοποιημένη, μαζική αντιπροσώπευση συμφερόντων και έναν ενωτικό μαζικό αγώνα των εργατών σε άνευ προηγουμένου διαστάσεις» (J.Hirsch1993).

Ε) Έντονες διαφοροποιήσεις που ανέκυψαν στο πρότυπο της καταναλωτικής συμπεριφοράς. Επισημαίνεται ιδιαίτερα η αδυναμία της μαζικής κατανάλωσης, ως οικονομικής πρακτικής και ως ιδεολογίας, να ενσωματώσει και να ομογενοποιήσει τα άτομα στις ανεπτυγμένες κοινωνίες. Αυτή η εξέλιξη οφείλεται εν μέρη στην διάχυση αισθητικών προτύπων που συνδέονται με την εμφάνιση της μετά-μοντέρνας κουλτούρας και εν μέρει εξ αιτίας της αλλαγής που σημειώνεται στην ταξική διάρθρωση των σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών. Δημιουργείται έτσι μια νέα ισχυρή τάση στη ζήτηση για ποικιλία και μοναδικότητα στα προϊόντα και τις υπηρεσίες. Αυτή η τάση (που συχνά, αν όχι πάντα συμβαδίζει με την αναζήτηση καλύτερης ποιότητας) έρχεται σε ευθεία αντίθεση με τις βασικές αρχές οργάνωσης

της παραγωγής στο φορντικό σύστημα, δηλαδή την τυποποίηση και την μαζική παραγωγή πανομοιότυπων αγαθών και υπηρεσιών.

Σύμφωνα πάντα με τη Σχολή της Ρύθμισης το σύνολο των προαναφερθέντων προβλημάτων, έθεσε σε αμφισβήτηση την αποτελεσματικότητα του Φορντισμού ως μεθόδου οργάνωσης της παραγωγής, ως προτύπου κατανάλωσης, ως μηχανισμού κοινωνικής ενσωμάτωσης του πληθυσμού και των μισθωτών, ως πολιτικής πρότασης που διασφάλιζε τη συναίνεση στο ηγεμονικό βιομηχανικό κεφάλαιο. Η κρίση του Φορντισμού οδήγησε σε εμφάνιση πληθώρας εναλλακτικών προτύπων συσσώρευσης, τα οποία συνοψίζονται στις κατηγορίες του νεο-φορντισμού ή του μετα-φορντισμού.

1.5 Εκδοχές υπέρβασης της κρίσης.

Σύμφωνα λοιπόν με τους υποστηρικτές της θεωρίας της Ρύθμισης, η κρίση του Φορντισμού οδήγησε στην αναζήτηση εναλλακτικών μορφών συσσώρευσης, που θα προσδιορίζονταν από τις αναδιαρθρώσεις της παραγωγικής δραστηριότητας των επιχειρήσεων και του θεσμικού πλαισίου. Οι εναλλακτικές μορφές ενός νέου υποδείγματος παραπέμπουν είτε σε ερμηνείες βασισμένες στην τεχνολογική αναδιάρθρωση και τον τεχνολογικό ανασχηματισμό του καθεστώτος συσσώρευσης, είτε (και αυτό σε μεγαλύτερο βαθμό) στην αναθεώρηση και αλλαγή του θεσμικού πλαισίου της ρύθμισης. Σε γενικές γραμμές μπορούν να καταγραφούν δύο διακεκριμένες τάσεις:

Αφενός προσεγγίσεις που προσπαθούν να συνάγουν τα χαρακτηριστικά των νέων μορφών προτύπων συσσώρευσης, που αντιστοιχούν ή θα αντικαταστήσουν το φορντισμό, από τις μεταβολές που λαμβάνουν χώρα στην οργάνωση των επιχειρήσεων και της παραγωγικής διαδικασίας.

Αφετέρου αναλύσεις που υποστηρίζουν ότι οι μεταβολές στην παραγωγική δομή δεν είναι ουσιώδεις και, σε κάθε περίπτωση υπερτονίζονται, ενώ αγνοούνται οι βασικές μεταβολές που αναφέρονται στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας και στην πολιτική ρύθμιση που οργανώνεται από το κράτος (Δεδουσόπουλος 2002).

Στην πρώτη περίπτωση τονίζονται οι αρνητικές επιπτώσεις της τεχνολογικής μεταβολής και επισημαίνονται οι διχαστικές και αποξενωτικές επιδράσεις που οφείλονται στην “νέα τεχνολογική εποχή”. Τονίζεται δηλαδή ότι το “νεο-φορντικό” σενάριο περιλαμβάνει ποικίλα αρνητικά χαρακτηριστικά όπως:

α) Η υποκατάσταση της εργασίας από την τεχνολογία μεταφράζεται σε μαζικές απολύσεις, κατακερματισμό της εργατικής δύναμης σε επιμέρους «ασυμβίβαστα» τμήματα και εν τέλει σε όξυνση της κοινωνικής πόλωσης.

β) Επιτάχυνση της εκβιομηχάνισης του τριτογενούς τομέα (τομέας υπηρεσιών), με συνεπακόλουθα την ενδυνάμωση των μεσαίων υπαλληλικών στρωμάτων (σε βάρος των βιομηχανικών εργατών), την διάβρωση των ενιαίων και συμπαγών συλλογικών ταυτοτήτων, την κατάτμηση των όρων εργασίας (δυνατότητα που προσφέρει η νέα τεχνολογία).

γ) Αύξηση της κινητικότητας στην αγορά εργασίας, που οφείλεται στην γεωγραφική αναδιάταξη της παραγωγής και προκαλεί την διάβρωση και την αποδόμηση των κοινωνικών δεσμών τόσο σε οικογενειακό όσο και σε συλλογικό επίπεδο.

δ) Κοινωνική πόλωση ανάμεσα στους εργαζόμενους που βρίσκονται σε θέσεις υψηλής παραγωγικότητας και απολαμβάνουν υψηλές αμοιβές και σε όσους έχουν εγκλωβιστεί σε θέσεις εργασίας χαμηλής παραγωγικότητας και χαμηλών αποδοχών. Οι διαφορές στις εργασιακές απολαβές αυτών των κατηγοριών συνοδεύονται και από τις αντίστοιχες διαφορές στις καταναλωτικές δυνατότητες.

ε) Συνέπεια όλων των προαναφερθέντων χαρακτηριστικών είναι η αύξηση της ποικιλίας αλλά και η εξατομίκευση των τρόπων ζωής που επιλέγονται από τα άτομα και παρέχονται ως «εν δυνάμει» επιλογές στα πλαίσια του κοινωνικού συστήματος.

Με βάση τα παραπάνω εκτιμάται ότι το σενάριο διαμόρφωσης μια “νέο-φορντικής” συσσώρευσης αντιστοιχεί σε ένα μονοπωλιακό τρόπο ρύθμισης της οικονομίας και της κοινωνίας, όπου ενδυναμώνεται ο ρόλος των μεγάλων επιχειρήσεων και αποδυναμώνεται ο ρόλος των συνδικάτων. Παράλληλα, το κράτος συρρικνώνεται όσον αφορά το επίπεδο δημοσίων υπηρεσιών και παροχών πρόνοιας στο σύνολο των πολιτών, αλλά παρέχει προστασία και προνομιακή οικονομική μεταχείριση σε κλάδους επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας και υψηλής ζήτησης. Κατά συνέπεια, οι όποιες οικουμενικές συλλογικές αξίες του φορντισμού εγκαταλείπονται και μαζί τους οι ελάχιστες κοινωνικές εγγυήσεις που παρέχονται σε ολόκληρο το κοινωνικό φάσμα.

Στη δεύτερη περίπτωση, εκτιμάται ότι η προσέγγιση του μετα-φορντικού σεναρίου ακολουθεί διαφορετική διαδρομή: Ένας σημαντικός αριθμός θεωρητικών της ρύθμισης υποστηρίζει ότι το κομβικό σημείο για την έξοδο από την κρίση δεν είναι μόνο η τεχνολογική μεταβολή αλλά και η εφαρμογή ενός νέου καθεστώτος μεταφορντικής συσσώρευσης που θα βασίζεται κυρίως σε ένα νέο τρόπο ρύθμισης μέσω σημαντικών θεσμικών αλλαγών σε ολόκληρο το φάσμα του οικονομικού συστήματος.

Όπως διαπιστώσαμε και στην παρουσίαση των χαρακτηριστικών του φορντισμού από την Σχολή της Ρύθμισης, ο θεσμικός μηχανισμός που παρέχει τον ιδανικό χώρο για την συσσώρευση είναι κυρίως το κράτος. Οι κατάλληλες δημοσιονομικές πολιτικές, η οικονομική στρατηγική και ο εκτεταμένος παρεμβατισμός του κράτους συνιστούν τις κυριότερες πλευρές του τρόπου ρύθμισης την περίοδο του Φορντισμού. Για ορισμένους υποστηρικτές της Ρύθμισης, η τρέχουσα περίοδος μετασχηματισμού και πειραματισμού οδηγεί στην σταδιακή αντικατάσταση του φορντικού από το μεταφορντικό κράτος. Το κράτος μετασχηματίζεται ριζικά καθώς αναπροσανατολίζεται στρατηγικά στην κατεύθυνση δύο στόχων:

α) Μετατόπιση από το φορντικό κράτος πρόνοιας προς ένα Σουμπετεριανό⁶ κράτος εργασίας που αντιστοιχεί στη μορφή και τις λειτουργίες του εκκολαπτόμενου μεταφορντισμού.

β) Αποδυνάμωση του εθνικού κράτους, αφενός με την άρση των εθνικών περιορισμών και των δασμών, αφετέρου με την εκχώρηση αρμοδιοτήτων τόσο σε υπερεθνικούς μηχανισμούς όσο και σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο.

Το “Νέο-Σουμπετεριανό” κράτος που αντιστοιχεί στο μεταφορντικό βιομηχανικό υπόδειγμα διατηρεί τους βασικούς άξονες δράσης του κλασσικού Σουμπετεριανού κράτους (προώθηση καινοτομίας στην τεχνολογία και στις μορφές οργάνωσης της εργασίας, ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας με μέτρα παρέμβασης υπέρ της ανοικτής οικονομίας), ταυτόχρονα όμως προσλαμβάνει διαφορετικές μορφές, που αποτελούν συνάρτηση της θεσμικής κληρονομιάς, του μεταβαλλόμενου συσχετισμού δύναμης και των διαρθρωτικών αλλά και συγκυριακών προβλημάτων που ανακύπτουν στον νέο, σύμφωνα με τους οπαδούς της Ρύθμισης, στάδιο ανάπτυξης του κοινωνικού συστήματος.

---

⁶ Schumpeter (1899-1972): οικονομολόγος που θεωρούσε καθοριστικής σημασίας για ένα καθεστώς συσσώρευσης την εισαγωγή της *τεχνολογικής καινοτομίας* και το ρόλο του δυναμικού *καινοτόμου επιχειρηματία*.

Οι μορφές του Νεο-Σομπτεριανού κράτους προσανατολίζονται σε τρεις βασικές εκδοχές σύμφωνα με τη Σχολή της Ρύθμισης: α) νεοφιλελεύθερη εκδοχή β) νέοκορπορατίστικη εκδοχή γ) τη νέοκρατικίστικη εκδοχή.

α) Η νεο-φιλελεύθερη εκδοχή του μεταφορντικού κράτους συμπληρώνει τις δυνάμεις της αγοράς που θεωρούνται το βασικό όχημα για την μετάβαση στο νέο καθεστώς. Κατά συνέπεια, η ρυθμιστική πολιτική του συνεπάγεται εκτεταμένες αποκρατικοποιήσεις, απελευθέρωση των αγορών, εισαγωγή ιδιωτικοοικονομικών κριτηρίων λειτουργίας στον υπό κρατική διεύθυνση τομέα, ελαστικοποίηση των προστατευτικών μηχανισμών στην αγορά εργασίας, ισχυροποίηση του διεθυντικού δικαιώματος, νομιμοποίηση των δυνάμεων της αγοράς, αποδοχή της διεθνοποίησης με την άρση των εθνικών περιορισμών, των δασμών και της φορολόγησης πράγμα που υποσκάπτει την βιωσιμότητα της εγχώριας παραγωγικής βάσης. Στην κατευθυντήρια πολιτική αυτού του κράτους υιοθετείται η αρχή της απελευθέρωσης του επιχειρηματικού πνεύματος, που αν αφεθεί να λειτουργήσει χωρίς περιορισμούς, είναι σε θέση να επωφεληθεί από τις ευκαιρίες που εμφανίζονται και να συνεισφέρει στην δυναμική ανάπτυξη της οικονομίας.

β) Η νέο-κορπορατίστικη εκδοχή του μεταφορντικού κράτους στοχεύει στην συγκέντρωση και ομαδοποίηση των οικονομικών αποφάσεων και δραστηριοτήτων που υιοθετούν τα οικονομικά υποκείμενα καθώς επιδιώκουν τα ιδιωτικά τους συμφέροντα. Κεντρική επιδίωξη του κράτους είναι η διάχυση της καινοτομίας και της ανταγωνιστικότητας. Η ομαδοποίηση των επί μέρους συμφερόντων δεν περιλαμβάνει μόνο το κεφάλαιο και την εργασία αλλά και κρίσιμους για την καινοτομική δραστηριότητα τομείς όπως, η επιστήμη, η υγεία και η εκπαίδευση. Το κράτος διατηρεί τον παρεμβατικό του χαρακτήρα, μόνο που τώρα λειτουργεί μεροληπτικά, ενθαρρύνοντας τις επενδυτικές δραστηριότητες ορισμένων επιχειρήσεων και θυσιάζοντας κάποιες άλλες που δεν επιτυγχάνουν τα κατάλληλα μικροοικονομικά αποτελέσματα. Η κρατική παρέμβαση δεν συνίσταται στην στήριξη και στην επίδραση στρατηγικών που αποτελούν το αποτέλεσμα διαπραγματεύσεων, αλλά στην επιλεκτική ενίσχυση των “δυνάμεων της αγοράς” που επιτυγχάνουν υψηλή κερδοφορία. Με αυτόν τον σχετικά εξισορροπητικό ρόλο, το κράτος δεν επιτυγχάνει να αποτρέψει τις αρνητικές επιπτώσεις του επιχειρηματικού ανταγωνισμού που το ίδιο ενθαρρύνει. Το ισοζύγιο της παρεμβατικής του δραστηριότητας είναι αρνητικό εις βάρος των εργαζομένων, οι οποίοι βιώνουν άμεσα τις δυσάρεστες συνέπειες αυτού του ανταγωνισμού (ανεργία, συμπίεση μισθών, απασχολησιμότητα κ.ο.κ).

γ) Τελευταία εκδοχή του μεταφορντικού κράτους είναι η νέο-κρατικίστικη. Σ’ αυτό το σχήμα το κράτος καθοδηγεί μια διαδικασία αναδιάρθρωσης πέρα από τις επιταγές των δυνάμεων της αγοράς και ανεξάρτητα από τις στρατηγικές των διαφόρων οικονομικών ομάδων συμφερόντων. Επιχειρεί μια στροφή σε κρατικά χρηματοδοτούμενη ευελιξία και βιομηχανική αποτελεσματικότητα. Βασικές προϋποθέσεις για την επίτευξη των στόχων του είναι :

- i.η δραστήρια διαρθρωτική πολιτική με στόχο την ευέλικτη συσσώρευση, την αέναη εφαρμογή καινοτομίας και την ενδυνάμωση της συνολικής ανταγωνιστικότητας της καινοτομίας.
- ii.η διασφάλιση ευελιξίας στις τεχνικές δεξιότητες μέσω της επανεκπαίδευσης της εργατικής τάξης
- iii.η διαμόρφωση ενός συνεκτικού και ανταγωνιστικού βιομηχανικού πυρήνα
- iv.η εφαρμογή της στρατηγικής της “ευέλικτης εξειδίκευσης” σε ορισμένους κλάδους υψηλής τεχνολογίας.

Τελικά, το κράτος σε αυτή την εκδοχή προσαρμόζεται στο νέο μοντέλο συσσώρευσης που τεχνολογικά μεταβάλλεται με μεγάλη ταχύτητα.

Πάντως, όπως προαναφέραμε εκτός από την τεχνολογική αναδιάρθρωση και τον ανασχηματισμό των παραγόντων που αποτελούν το καθεστώς συσσώρευσης, ορισμένοι εκπρόσωποι της Ρύθμισης θεωρούν ότι περισσότερο σημαντικό είναι, εκείνο το τμήμα των σεναρίων υπέρβασης του Φορντισμού που εστιάζονται στο πολιτικό περιεχόμενο του τρόπου ρύθμισης. Ειδικότερα το σκέλος τους, που αφορά την σχέση των μεταφορντικών καθεστώτων συσσώρευσης με την πολιτική θεώρηση που κυριαρχεί.

Η θέση αυτή, που υποστηρίζεται κυρίως από το Lipietz (Λυμπεράκη 1996) αποτελεί τομή, αφενός μεν με τον ιεραρχικά δομημένο πολιτικό σύστημα την περίοδο της άνθησης του Φορντισμού, αφετέρου δε με τον φιλελεύθερο παραγωγισμό που επικράτησε την δεκαετία του 1980. Ο τελευταίος στηρίχθηκε στον ατομισμό, στην υποτιθέμενη ανωτερότητα της αγοράς ως μηχανισμού λύσης των προβλημάτων και στην ανεμπόδιστη δραστηριότητα της επιχειρηματικότητας. Στον αντίποδα του φιλελεύθερου παραγωγισμού η μεταφορντική πολιτική διάταξη σύμφωνα με τους εμπνευστές της, μάχεται τον κοινωνικό αποκλεισμό, απεμπολεί τα στοιχεία της ιεραρχικότητας και στηρίζεται στις αρχές της συλλογικότητας, της συμμετοχής, της διαπραγμάτευσης, της εγγύησης της απασχόλησης, της οικολογικής ισορροπίας, της επέκτασης του ελεύθερου χρόνου, της υποστήριξης της κοινωνικά χρήσιμης εργασίας και της αναμόρφωσης του κράτους πρόνοιας. Χωρίς να έχουν πραγματοποιηθεί οι παραπάνω διακηρύξεις εν τούτοις συνοδεύουν το ιδεατό πρότυπο θεσμικής πλαισίωσης του μεταφορντισμού, που προτείνεται από ορισμένους (Lipietz, κ.α) εκφραστές της Ρύθμισης για να οριοθετηθούν οι πιθανές μελλοντικές αλλαγές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Το ερευνητικό πρόγραμμα της Ευέλικτης Εξειδίκευσης.

Όπως προαναφέραμε, κοινή αφετηρία των διερευνήσεων που αναπτύχθηκαν για να ερμηνευτεί η κρίση της δεκαετίας του 1970 αποτελεί η μεταπολεμική περίοδος της μαζικής παραγωγής (στην οποία και αναδείχθηκε η σημασία του βιομηχανικού προτύπου και ο ρόλος της οργάνωσης της εργασίας). Η προσέγγιση της «ευέλικτης εξειδίκευσης» προτάθηκε από τους Piore και Sabel (1984) ως ένα ολοκληρωμένο υπόδειγμα συσσώρευσης εναλλακτικό προς τον Φορντισμό (Δεδουσόπουλος 2002). Η ιδιαιτερότητα της συμβολής της σχολής της Ευέλικτης Εξειδίκευσης έγκειται στο γεγονός ότι αναλύει τη μαζική παραγωγή πρώτα και κύρια ως κοινωνικό παραγωγικό σύστημα (και λιγότερο ως οργανωτικό-παραγωγικό ή τεχνολογικό) (Λυμπεράκη 1996). Προτείνεται δηλαδή η ευέλικτη εξειδίκευση όχι μόνο σαν η τεχνολογική διάσταση της μετεξέλιξης του φορντισμού αλλά ως ένα νέο στάδιο ανάπτυξης του καπιταλισμού.

Αν στο ερευνητικό πρόγραμμα της Σχολής της Ρύθμισης χρησιμοποιούνται εννοιολογικές κατηγορίες όπως «καθεστώς συσσώρευσης», «τρόπος ρύθμισης» κ.λπ. για να αποκαλυφθούν οι ιδιαίτεροι νόμοι λειτουργίας και αλληλοδιαδοχής των συστημάτων παραγωγής, στην περίπτωση της Ευέλικτης Εξειδίκευσης διερευνώνται και οι στρατηγικές τις οποίες υιοθετούν τα κοινωνικά υποκείμενα στην διαδικασία της παραγωγής. Ως κοινωνικά υποκείμενα αναφέρονται οι ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων, οι φορείς κεφαλαίου, οι διοικήσεις των εταιρειών, καθώς και οι εργαζόμενοι ως ενεργά συμμετέχοντες στην διαδικασία της παραγωγής αλλά και ως καταναλωτές που διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην αγορά προϊόντων.

Οι θεωρητικοί της Ευέλικτης Εξειδίκευσης υποστηρίζουν ότι η έλευση της ευελιξίας ως τεχνικοοικονομικού υποδείγματος οφείλεται αφενός μεν στο ότι οι μεταβολές στη ζήτηση για προϊόντα έχουν αυξηθεί και κατά συνέπεια υπάρχουν μεγάλες απαιτήσεις, αφετέρου δε στο ότι η ανάπτυξη της τεχνολογίας των μέσων παραγωγής έχει υπερβεί το τεχνολογικό επίπεδο του Φορντισμού και παρέχει την δυνατότητα για ένα νέο εργασιακό πρότυπο, εντελώς διαφορετικό από την οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας σύμφωνα με τις αρχές του Τεϋλορισμού.

Ο όρος “ευελιξία” φαίνεται ότι αποτελεί κοινό σημείο αναφοράς πολλών προσεγγίσεων και χρησιμοποιείται συστηματικά παρ’ όλο που συνοδεύεται από μια σχετική αμφισημία και αοριστία.

Αν και υπάρχει ένα μεγάλο φάσμα προσεγγίσεων στον ορισμό της έννοιας, μπορούμε να πούμε ότι η ευελιξία αναλύεται σε τέσσερα βασικά επίπεδα: α) ευελιξία στις παραγωγικές διαδικασίες, β) ευελιξία στην αγορά εργασίας γ) ευελιξία στο μέγεθος, την οργάνωση, και τις παραγωγικές συνεργασίες των επιχειρήσεων και τέλος δ) ευελιξία των επιχειρήσεων στις πολιτικές-οικονομικές σχέσεις (πολιτικά-οικονομικά δίκτυα) και στον ρόλο τους ως κοινωνικών εταίρων (κοινωνικό κεφάλαιο).

Στις παραγράφους που ακολουθούν αναλύονται εκτεταμένα τα προαναφερθέντα επίπεδα ευελιξίας.

2.1 Ευελιξία στις παραγωγικές διαδικασίες

Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της ευελιξίας οι πρόσφατες αναδιαρθρώσεις της παραγωγής προκύπτουν από τις μεγάλες μεταβολές που παρατηρήθηκαν στην αγορά και την ζήτηση προϊόντων και ειδικότερα από τον κορεσμό και την διάσπαση των αγορών, την ποιοτική διαφοροποίηση της ζήτησης και τον έντονο ανταγωνισμό που προέκυψε μετά από την κρίση του φορντικού προτύπου και την ύφεση της αγοράς που είχε διαμορφωθεί σύμφωνα με αυτό. Οι έντονες μεταβολές της ζήτησης απαιτούν μια νέα στρατηγική για τις επιχειρήσεις, που θα πρέπει να αποκτήσουν την δυνατότητα της ευέλικτης συμπεριφοράς στο ασταθές και συνεχώς μεταβαλλόμενο οικονομικό περιβάλλον. Οι μεταβολές αυτές επιφέρουν αλλαγές, τόσο ποιοτικές όσο και ποσοτικές, στην παραγωγική διαδικασία.

Εισάγονται ευέλικτα τεχνολογικά συστήματα παραγωγής που αφορούν το σχεδιασμό (computer aided design: C.A.D), την παραγωγική διαδικασία (computer aided manufacturing : C.A.M), τη διανομή και τη διαχείριση αποθεμάτων (materials requirement planning : M.R.P), η ακόμα συνολικά συστήματα υπολογιστών που ρυθμίζουν όλη την ροή και μεταποίηση του προϊόντος μέσω κεντρικού υπολογιστή (computer integrated manufacturing : C.I.M). Τα παραπάνω τεχνολογικά επιτεύγματα σε κατάλληλους συνδυασμούς συγκροτούν τα ευέλικτα συστήματα παραγωγής, ή αλλιώς τη λεγόμενη «συστημοποίηση», σε αντικατάσταση της έννοιας «μεταποίηση» που έχει συνδεθεί με τις αυστηρά και άκαμπτα δομημένες μηχανές ή γραμμές παραγωγής στο Φορντικό πρότυπο. Τα νέα παραγωγικά συστήματα έχουν ως βασικό στοιχείο τις πολυμηχανές (multimachinery) που παρουσιάζουν την ικανότητα για παραγωγή σχετικά διαφοροποιημένων προϊόντων, τη δυνατότητα για γρήγορες προσαρμογές στις διακυμάνσεις της ζήτησης, αλλά και την εξασφάλιση συνεχούς και απρόσκοπτης καινοτομικής δραστηριότητας.

Σύμφωνα με τον Lipietz η απόκριση ενός παραγωγικού συστήματος και όλων των συντελεστών που το περιβάλλουν στις διακυμάνσεις της ζήτησης και της αγοράς, αποτελεί καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσής του. Ο αντικειμενικός στόχος των επιχειρήσεων μετατίθεται από τις «οικονομίες κλίμακας», που επιτυγχάνουν μείωση του κόστους παραγωγής, στις «οικονομίες στόχων», όπου τα πλεονεκτήματα απορρέουν από την επίτευξη στόχων που αφορούν κυρίως τη μείωση των αποθεμάτων μέσω συστημάτων «άμεσης ανταπόκρισης»(just-in-time) στους τομείς της παραγωγικής διαδικασίας, της διανομής και της διαχείρισης. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι ανεξάρτητα από τις αιτίες που οδήγησαν στην εμφάνιση των ευέλικτων συστημάτων παραγωγής, η μαζική παραγωγή που βασίζεται στις οικονομίες κλίμακας, ειδικά στη περίπτωση καταναλωτικών προϊόντων θεωρείται χρονοβόρα και δαπανηρή. Ο συνολικός κύκλος ζωής των προϊόντων στην αγορά μειώνεται διαρκώς ή μεταβάλλεται ανάλογα με το είδος τους, συνεπώς η παραγωγική διαδικασία θα πρέπει να προσαρμόζεται αντίστοιχα στον κύκλο ζωής του προϊόντος και να εξισορροπεί τις διακυμάνσεις της ζήτησης και την χρονική διάρκεια παραμονής του στην αγορά. Το ιδανικό σύστημα παραγωγής σύμφωνα με την Ευέλικτη Εξειδίκευση δεν κατασκευάζει μαζικά προϊόντα για να ικανοποιήσει οποιαδήποτε ζήτηση. Η ανταπόκριση σε οποιαδήποτε ζήτηση συμβαίνει στο φορντικό μοντέλο παραγωγής (ικανοποίηση της ζήτησης σε κάθε περίπτωση, just-in-case) και οδηγεί σε έλλειψη συγχρονισμού μεταξύ των δύο κύκλων (παραγωγής-ζήτησης), με αποτέλεσμα την αύξηση του κόστους και την καταστροφή αποθεμάτων και κεφαλαίου. Αντίθετα, η εναρμόνιση της χρονικής διάρκειας ζωής των προϊόντων στην αγορά με την χρονική διάρκεια παραγωγής τους στην παραγωγική διαδικασία με ό,τι αυτό συνεπάγεται (συνεχείς και ολοκληρωτικές αναδιαρθρώσεις γραμμών

παραγωγής, επαναπρογραμματισμοί υπολογιστών, ανακατασκευές παραγωγικών συστημάτων, ελαχιστοποίηση λαθών, απόλυτη προσαρμογή εργασίας, κ.ο.κ) είναι ο υπέρτατος στόχος των ευέλικτων συστημάτων παραγωγής (Flexible Manufacturing Systems: F.M.S). Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος εφαρμόζονται οι εξής αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία:

- i) συνεχής αναδιαρθρώσεις των γραμμών παραγωγής
- ii) επαναπρογραμματισμοί υπολογιστών
- iii) ανακατασκευές παραγωγικών συστημάτων
- iv) προγράμματα ελαχιστοποίησης λαθών και αστοχιών
- v) ελαχιστοποίηση νεκρών χρόνων
- vi) απόλυτη προσαρμογή της εργασίας στις χρονική διακύμανση της ζήτησης κ.α

Με άλλα λόγια σε αντίθεση με τον Φορντισμό, όπου κυριαρχούσε η λογική «για όποτε χρειαστεί»(J-I-C) το νέο σύστημα παραγωγής που ακολουθεί την λογική «μόνο όταν χρειαστεί»(J-I-T), σε συνδυασμό με διοικητικά συστήματα ολικής ποιότητας, παρέχει την δυνατότητα παραγωγής σχετικά μικρών ποσοτήτων (παρτίδες) διαφοροποιημένων προϊόντων που ικανοποιούν αποτελεσματικά την ευμετάβλητη ζήτηση. Έτσι το σημαντικό κόστος που συνεπάγεται η εγκατάλειψη της τυποποίησης και της μεγάλης ποσότητας, εξισορροπείται από την ελαχιστοποίηση των αποθεμάτων, τα οποία χάνουν την σημασία τους με την κατάργηση των μαζικά ρυθμιζόμενων αγορών. Το γεγονός αυτό επιβάλλει τον διαρκή έλεγχο ποιότητας των διαφοροποιημένων προϊόντων. Επιβάλλει επίσης την εφαρμογή συστημάτων μεταβαλλόμενης οργάνωσης της εργασίας, έτσι ώστε να παρακολουθούνται οι αλλαγές και οι αναδιαρθρώσεις της παραγωγής που οφείλονται στη μεταβαλλόμενη ζήτηση, να μειώνεται ο χρόνος εγκατάστασης των μηχανών και να αυξάνονται οι δυνατότητες ελαχιστοποίησης λαθών και σφαλμάτων.

Συνολικά, σύμφωνα με το κυρίαρχο πρόταγμα της θεωρίας, οι επιχειρήσεις θα πρέπει να ακολουθήσουν μια νέα στρατηγική ευέλικτης «προσαρμογής» στο ασταθές και συνεχώς μεταβαλλόμενο οικονομικό περιβάλλον.

2.2 Ευελιξία στην αγορά εργασίας - εργασιακές σχέσεις.

Το υπόδειγμα της Ευέλικτης Εξειδίκευσης προσανατολίζεται περισσότερο σε αλλαγές που επικεντρώνονται στην επιχείρηση και την παραγωγή της παρά σε μια απόπειρα γενίκευσης και νομοτελειακής ερμηνείας των φαινομένων που επακολούθησαν την κρίση. Έτσι η βιομηχανία, το επιχειρηματικό περιβάλλον, οι εσωτερικές και εξωτερικές σχέσεις που διέπουν την λειτουργία των επιχειρήσεων και η γεωγραφική κατανομή τους προβάλλονται σε πρώτο πλάνο από το εν λόγω υπόδειγμα.

Η ευελιξία των επιχειρήσεων εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα συστήματα εργασίας και εργασιακών σχέσεων που μπορούν να εφαρμόσουν. Και στην περίπτωση των αλλαγών στις εργασιακές σχέσεις η επιδίωξη της ευελιξίας εμφανίζεται ως απάντηση στις ακαμψίες που χαρακτήριζαν την οργάνωση της εργασίας του φορντικού μοντέλου. Εκτιμάται ότι οι επιχειρήσεις θα μπορούν να προσαρμόζονται ταχύτερα, ομαλότερα και με μικρότερο κόστος στις μεταβολές της ζήτησης και στις αλλαγές της τεχνολογίας.

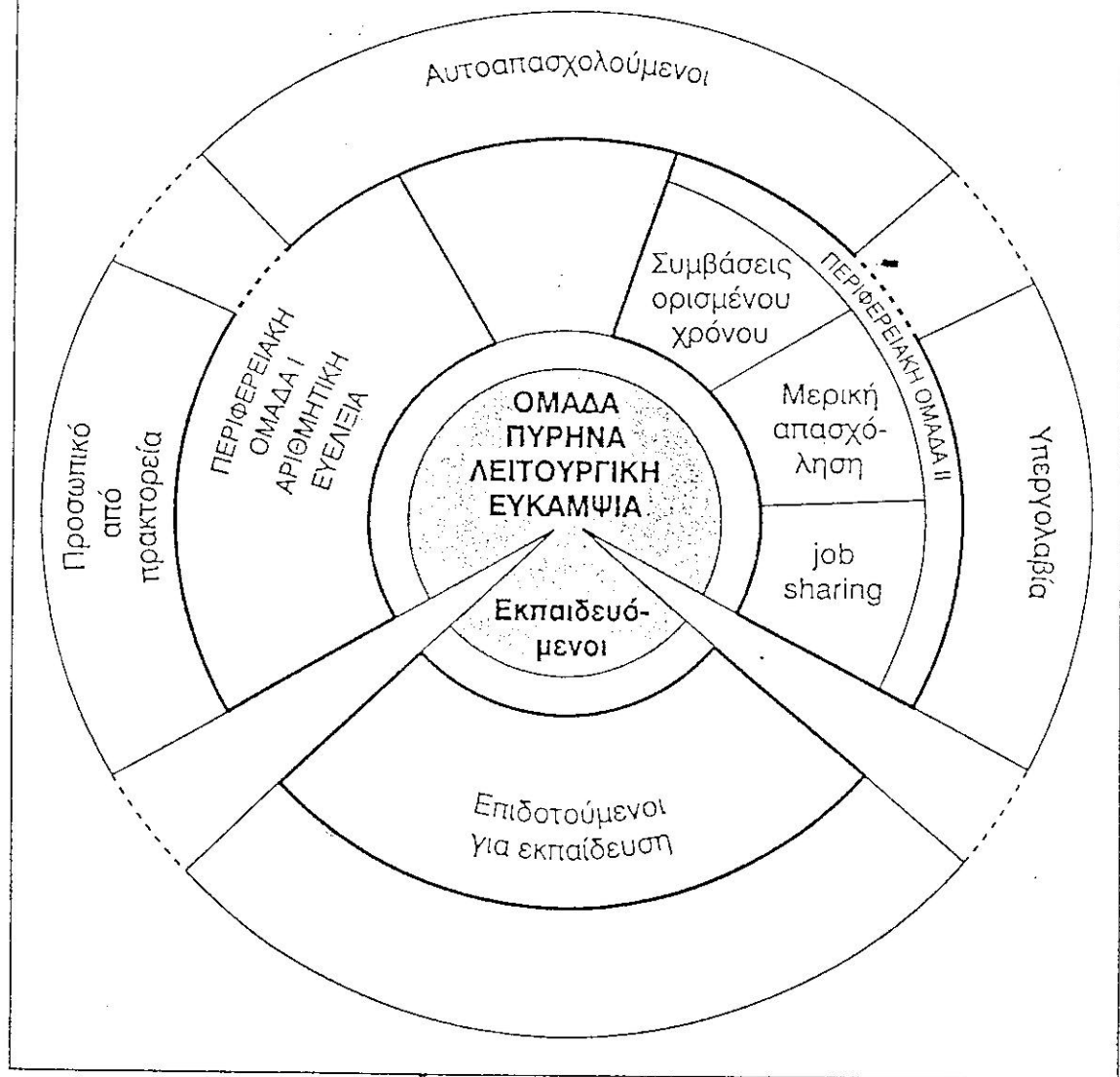
Η πίεση για την αναδιοργάνωση των επιχειρήσεων ενισχύεται από την αστάθεια και αβεβαιότητα των αγορών, την προσπάθεια μείωσης του άμεσου και έμμεσου κόστους, τη μείωση του εργάσιμου χρόνου ανά μονάδα προϊόντος και την

εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών. Οι αλλαγές πολύ λίγο προκλήθηκαν ή έλαβαν υπόψη τις προτιμήσεις των εργαζομένων.

Σε γενικές γραμμές διακρίνονται δύο μορφές ευελιξίας που προωθούνται από τις επιχειρήσεις όσον αφορά την οργάνωση της εργασίας. Πρώτον, μια μορφή αριθμητικής ευελιξίας, που έγκειται στη δυνατότητα προσαρμογής του αριθμού των εργαζομένων στις διακυμάνσεις της ζήτησης, και δεύτερον μια μορφή λειτουργικής ευελιξίας που σημαίνει την δυνατότητα της επιχείρησης να προσαρμόζει τα εργασιακά καθήκοντα σύμφωνα με το μεταβαλλόμενο όγκο των εργασιών, τις μεθόδους παραγωγής και την τεχνολογία. Οι δύο αυτές μορφές ευελιξίας, η ποσοτική και η ποιοτική, συνδυάζονται με την επιδίωξη εκ μέρους των επιχειρήσεων για ελαχιστοποίηση του κόστους εργασίας, κυρίως του επιπέδου των αμοιβών (ευελιξία μισθού).

Οι επιχειρήσεις επιδιώκουν αυτές τις μορφές ευελιξίας, αν και σε διαφορετικούς βαθμούς και για διαφορετικές κατηγορίες εργαζομένων. Επίσης οι μέθοδοι με τις οποίες επιδιώκεται η αριθμητική ιδίως ευελιξία διαφέρουν από επιχείρηση σε επιχείρηση. Μια εικόνα των συνεπειών της αριθμητικής και λειτουργικής ευελιξίας όσον αφορά την εργασία και την απασχόληση στην επιχείρηση δίνεται στο ακόλουθο σχεδιάγραμμα (4) του Atkinson (1986):

ΤΟ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΕΥΕΛΙΚΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ATKINSON

Όπως φαίνεται στο παραπάνω σχεδιάγραμμα και από την σχετική ανάλυση του Atkinson που αναφέρει ο Δεδουσόπουλος (2002), στην επιχείρηση υπάρχουν αφενός οι εργαζόμενοι του “πυρήνα” και αφετέρου οι εργαζόμενοι της “περιφέρειας”. Όσον αφορά τον “πυρήνα”, φαίνεται «προστατευμένος» από τις μεταβολές των συνθηκών της αγοράς, επέχει μια διάρκεια στην εργασιακή του ένταξη στην επιχείρηση και αποτελείται από εργαζόμενους οι οποίοι καλούνται να είναι λειτουργικά ευέλικτοι.

Σε γενικές γραμμές, προτείνονται τέσσερα κριτήρια που διαχωρίζουν τους εργαζόμενους του “πυρήνα” από τους λοιπούς εργαζόμενους (αν και τα κριτήρια αυτά δεν είναι εξαντλητικά, ούτε χρησιμοποιούνται σε όλες τις επιχειρήσεις). Τα κριτήρια αυτά είναι:

- α) Το είδος της εργασίας, δηλαδή αν η παρεχόμενη εργασία συνδέεται στενά με την επιχείρηση, αν είναι δηλαδή «ειδικά εξειδικευμένη».
- β) Η διάρκεια απασχόλησης στην επιχείρηση, δηλαδή αν ο επιχειρηματίας αποσκοπεί στην μονιμότητα ή όχι των επιμέρους κατηγοριών εργαζομένων.
- γ) Οι συνθήκες απασχόλησης και ιδιαίτερα αν ο επιχειρηματίας δίνει κίνητρα για την παραμονή στην επιχείρηση, για να διευκολύνει την προσαρμοστικότητα στις τεχνολογικές και οργανωτικές μεταβολές της επιχείρησης.
- δ) Το είδος της δραστηριότητας του εργαζόμενου, δηλαδή πόσο κομβική είναι η δραστηριότητά του στη λειτουργία της επιχείρησης.

Οι εργαζόμενοι του “πυρήνα” διαθέτουν χαρακτηριστικά που μοιάζουν με εκείνα των εργαζομένων σε εσωτερικές αγορές εργασίας, ή στην πρωτεύουσα αγορά εργασίας (σύμφωνα με τα υποδείγματα των καταταμμένων και δυαδικών αγορών εργασίας). Η εκτίμηση του Atkinson είναι ότι η ευέλικτη επιχείρηση οξύνει τις καταταμίσεις στην αγορά εργασίας.

Οπωσδήποτε πάντως οι εν λόγω εργαζόμενοι καλούνται να είναι λειτουργικά ευέλικτοι. Η ευελιξία αυτή στηρίζεται στην απόκτηση πολλαπλών εργασιακών δεξιοτήτων, έτσι ώστε αυτές να προσαρμόζονται στο μεταβαλλόμενο είδος εργασίας που απαιτείται. Όσον αφορά τον εμπλουτισμό των δεξιοτήτων, διακρίνονται δύο είδη: ένας οριζόντιος εμπλουτισμός, ο οποίος συνίσταται στην απόκτηση δεξιοτήτων μιας άλλης ειδικότητας αντίστοιχης στην εργασιακή ιεραρχία με την ήδη αποκτημένη, και ένας κάθετος εμπλουτισμός, ο οποίος συνίσταται στην εκτέλεση καθηκόντων που προηγουμένως είχαν ανατεθεί σε εργαζόμενους με διαφορετική θέση στην εργασιακή ιεραρχία.

Όσον αφορά την περιφέρεια του πυρήνα υπάρχει το σύνολο των εργαζομένων του οποίου το μέγεθος προσαρμόζεται στις μεταβολές της ζήτησης των προϊόντων (αριθμητική ευελιξία). Αυτό το τμήμα απαρτίζεται από διάφορες κατηγορίες εργαζομένων:

- i. Εργαζόμενοι με συμβάσεις ορισμένου χρόνου.
- ii. Εργαζόμενοι με μερική απασχόληση.
- iii. Εργαζόμενοι με συμβάσεις αορίστου χρόνου, αλλά χωρίς να έχουν τα χαρακτηριστικά που αναφέρονται στον πυρήνα ενώ εμφανίζουν υψηλό ποσοστό απολύσεων-προσλήψεων.
- iv. Εργαζόμενοι με μορφές εργασίας job-sharing (διαμοιραζόμενη εργασία).
- v. Εργαζόμενοι επιδοτούμενοι από το δημόσιο για την απόκτηση εργασιακής εμπειρίας ή τεχνικής κατάρτισης στο χώρο εργασίας.

Εκτός από τις παραπάνω κατηγορίες η επιχείρηση χρησιμοποιεί και έναν αριθμό εργαζομένων οι οποίοι τυπικά δεν ανήκουν στο εργατικό της δυναμικό. Αυτοί εντάσσονται στις εξής κατηγορίες:

- i. Εργαζόμενοι σε επιχειρήσεις που συνδέονται με συμβάσεις υπεργολαβίας με την ευέλικτη επιχείρηση.
- ii. Αυτοαπασχολούμενοι, κυρίως ειδικευμένοι επαγγελματίες, συχνά πρώην εργαζόμενοι της επιχείρησης. Στην περίπτωση αυτή συνήθως μετά από συγκεκριμένη απόλυση τους, η επιχείρηση αποκτά το πλεονέκτημα να προσφεύγει στην εργασία ατόμων που τη γνωρίζουν καλά, χωρίς να αναλαμβάνει το έμμεσο εργατικό κόστος (κυρίως το κόστος της ασφάλισης και των αδειών).
- iii. Προσωρινοί εργαζόμενοι που διατίθενται μέσω πρακτορείων εργασίας (κυρίως βοηθητικό προσωπικό με καθήκοντα καθαρισμού φύλαξης κ.λπ.).

Από το παραπάνω υπόδειγμα διαπιστώνουμε ότι στα πλαίσια της Ευέλικτης Εξειδίκευσης υπάρχει εκτεταμένο εύρος μεταβολών της εργασίας και ότι η «ευέλικτη επιχείρηση» βασίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό στην κατάτμηση και αποδόμηση της αγοράς εργασίας.

2.3 Ευελιξία στην οργάνωση, το μέγεθος και τις συνεργασίες (δίκτυα παραγωγής) των επιχειρήσεων.

Η θεωρία της Ευέλικτης Εξειδίκευσης προσεγγίζει αυτό το ζήτημα ξεκινώντας από την εκτίμηση ότι με την κρίση του Φορντισμού, οι μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις μαζικής παραγωγής που ήταν οργανωμένες στην βάση του Τεϋλορισμού βρέθηκαν αντιμέτωπες με μια σειρά προβλημάτων. Ιδιαίτερα, οι διακυμάνσεις της ζήτησης και η ευμετάβλητη ρευστότητα των αγορών κατέστησε επιτακτικά αναγκαία την οργάνωση της επιχείρησης με τρόπο που να επιτυγχάνετε: η εξισορρόπηση εισροών και παραγωγής, ο συντονισμός της ροής και της διανομής των εισροών ανάμεσα σε αλληλοεξαρτώμενες φάσεις της παραγωγής και τέλος, η εξισορρόπηση των εκροών και της ζήτησης (Σεφερτζή 1993).

Για να αντιμετωπίσουν τα ανωτέρω προβλήματα οι επιχειρήσεις προέβησαν σε στρατηγικές αλλαγές οργανωτικού χαρακτήρα προς δύο κατευθύνσεις: αλλαγές στην εξωτερική επιχειρηματική πολιτική (από-ολοκλήρωση και δίκτυα παραγωγής) και αναδιοργάνωση της παραγωγής.

A) i) Από-ολοκλήρωση

Σημαντικός αριθμός μεγάλων παραγωγικών μονάδων με εσωτερικές οικονομίες εύρους (παραγωγή δηλαδή σε μεγάλες σειρές πολλών συσχετιζόμενων προϊόντων) ακολούθησαν στρατηγικές κάθετης από-ολοκλήρωσης. Η κάθετη από-ολοκλήρωση συνίσταται στην διευρυμένη εξωτερίκευση της παραγωγής και ταυτόχρονα στην αξιοποίηση του πλεονεκτήματος των οικονομιών εύρους. Αυτοί οι στόχοι επιτυγχάνονται με τον κατακερματισμό της παραγωγικής διαδικασίας σε ξεχωριστές φάσεις παραγωγής και την πραγματοποίησή τους σε μικρότερες και πιο εξειδικευμένες μονάδες. Σ' αυτή την περίπτωση η συγκρότηση διευρυμένων δικτύων συνεργαζόμενων επιχειρήσεων και υπεργολαβιών παίζει σημαντικό ρόλο (Σεφερτζή 1993).

Η αναδιάρθρωση της παραγωγής μεγάλων εταιρειών μέσα από στρατηγικές απο-ολοκλήρωσης είναι πλέον συνήθης σε χώρες όπως η Γερμανία – Ιταλία κ.λπ. Σύμφωνα με τον Sabel (1989) ο τύπος αυτός παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με την οργανωτική και χωρική δομή των επιχειρήσεων στις «βιομηχανικές κοινότητες». Ωστόσο, εκτός του ότι η απο-ολοκλήρωση δεν σημαίνει πάντα και τη χωρική

συγκέντρωση (όπως συμβαίνει στις βιομηχανικές κοινότητες), μια άλλη σημαντική διαφορά είναι ότι στη δεύτερη περίπτωση έχουμε συλλογική ελεγχόμενη ρύθμιση, ενώ στην πρώτη έχουμε μία περισσότερο ή λιγότερο άνιση διανομή εξουσίας και ελέγχου από μια κύρια επιχείρηση (Amin και Robins 1990).

Εξάλλου η κάθετη απο-ολοκλήρωση δεν συνεπάγεται αποκέντρωση του κεφαλαίου. Οι τάσεις για κάθετη απο-ολοκλήρωση ισχύουν και για κλάδους υψηλής συγκέντρωσης κάτω από την ίδια ιδιοκτησία (Leborgne & Lipietz 1990).

Η μετατροπή των εσωτερικών οικονομιών εύρους σε εξωτερικές οικονομίες συναντά στις ευέλικτες ικανότητες των μικρών επιχειρήσεων για παραγωγή μικρών παρτίδων και διαφοροποιημένων προϊόντων, την αποτελεσματική εισροή ειδικών προμηθειών, την αντιμετώπιση της αβεβαιότητας, τη γρήγορη ανάπτυξη και ενσωμάτωση καινοτομιών μέσα από συνεργασίες σε έρευνα και τεχνολογία, την πρόσβαση σε περισσότερες και διαφοροποιημένες αγορές και την γρήγορη ανταπόκριση στις διακυμάνσεις της ζήτησης.

ii) Δίκτυα παραγωγής (ευέλικτη μαζική παραγωγή και δικτύωση)

Εκτός από τις επιχειρήσεις οικονομιών εύρους στον τύπο της ευέλικτης εξειδίκευσης εντάσσονται και οι επιχειρήσεις που συνδυάζουν στρατηγικές εξωτερίκευσης της παραγωγής και εσωτερικών οικονομιών κλίμακας. Η στρατηγική αυτή αποβλέπει στην εξισορρόπηση μεταξύ της ένδομαζικής παραγωγής και της προμήθειας ποικίλων διαφοροποιημένων προϊόντων. Πρόκειται δηλαδή για τη σύνδεση εσωτερικών οικονομιών κλίμακας με ένα εξωτερικό παραγωγικό σύστημα οικονομιών εύρους (Stopper & Harrison 1991). Η εξωτερίκευση της παραγωγής παίρνει εδώ το χαρακτήρα της μερικής αποκέντρωσης, μέσα από ένα σύμπλεγμα υπεργολαβιών και προμηθειών κεντρικά ελεγχόμενο και οργανωμένο στο πρότυπο των «Just in Time» μεθόδων.

Η διαμόρφωση δικτύου επιχειρήσεων με την προώθηση στενών συνεργασιών και συμβολαίων με άλλες επιχειρήσεις κυρίως μικρού μεγέθους παίζει σημαντικό ρόλο για την παραγωγή και την προμήθεια εξαρτημάτων, συμπληρωματικών και ειδικών μερών, όπως επίσης και για καινοτομίες στο προϊόν. Η μερική αποκέντρωση της παραγωγής δίνει τη δυνατότητα στην επιχείρηση μαζικής παραγωγής, που προσανατολίζεται σε ρευστές μαζικές αγορές, από τη μια να επιφέρει με δική της πρωτοβουλία συχνές αλλαγές και καινοτομίες στο προϊόν χωρίς να προβαίνει η ίδια σε ειδικές επενδύσεις, και από την άλλη να ανταποκρίνεται στις αλλαγές της ζήτησης και στις διαφοροποιημένες απαιτήσεις των πελατών (Σεφερτζή 1993).

Αυτή η μορφή συνδυάζει έτσι το πλεονέκτημα της παραγωγής σε μεγάλες σειρές με την ποιοτική διαφοροποίηση στο προϊόν. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι εργολαβίες και οι προμήθειες αφορούν κυρίως μέρη του τελικού προϊόντος που απαιτούν πολύ συχνές αλλαγές.

Κλασικές περιπτώσεις τέτοιων στρατηγικών βρίσκουμε στην αυτοκινητοβιομηχανία, όπου τα τυποποιημένα στοιχεία, όπως κινητήρες, κιβώτια ταχυτήτων, παράγονται σε μεγάλες σειρές μέσα στο εργοστάσιο, ενώ προμηθεύονται διαφοροποιημένα προϊόντα για την συναρμολόγηση του τελικού προϊόντος.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα: η Toyota, η Nissan, αλλά και επιχειρήσεις άλλων κλάδων όπως η Kodak και οι μεγάλες υφαντουργίες της Βρετανίας

B) Εσωτερική αναδιοργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας

Οι στρατηγικές που υιοθετούνται από τις επιχειρήσεις που ακολουθούν την ευέλικτη εξειδίκευση για να αντιμετωπίσουν την υψηλή αβεβαιότητα των αγορών και τις διακυμάνσεις της ζήτησης περιλαμβάνουν αναδιατάξεις και εναλλακτικές πολιτικές σε επίπεδο οργάνωσης και διοίκησης. Η οργάνωση της παραγωγής στο εσωτερικό της μονάδας, αλλά και σε επίπεδο δικτύου και εργολαβιών, με την εκτεταμένη τεχνολογική αναδιάρθρωση στηρίζεται κατά πολύ στην ευέλικτη εργασία και λιγότερο στα πλήρως αυτοματοποιημένα συστήματα παραγωγής. Η διοικητική οργάνωση της παραγωγής ακολουθεί εντελώς διαφορετικές δομές από το κλασικό άκαμπτο και μονοδιάστατο ιεραρχικό μοντέλο της φορντιστικής περιόδου. Η κυριαρχία της μαζικής παραγωγής και το φορντιστικό πρότυπο οργάνωσης χαρακτηρίζονται από ευδιάκριτους διαχωρισμούς σε επίπεδο εργασίας (Τεϋλορισμός), τεχνολογίας (αλυσίδες παραγωγής) και ιεραρχικής διοίκησης. Το μοντέλο της ευέλικτης εξειδίκευσης προτάσσει ένα διαφορετικό πρότυπο διοικητικής και οργανωτικής δομής το οποίο προκύπτει ως αποτέλεσμα της προσαρμογής στη χρονική διάρκεια της παραγωγής και πώλησης του προϊόντος, όπως επίσης και στις ιδιαιτερότητες του. Επιπλέον, η τεχνολογία και η δυνατότητα ευέλικτης χρήσης της ενσωματώνεται οργανικά στα νέα διοικητικά σχήματα.

Έτσι έχουμε δύο βασικούς άξονες, οριζόντιας και κάθετης ανασύνθεσης της παραγωγικής διαδικασίας. Η ανασύνθεση αυτή καθορίζεται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του προϊόντος, τους οικονομικούς περιορισμούς, τις στρατηγικές του κεφαλαίου και την οργανική ένταξη της επιχείρησης σε ένα δίκτυο που περιλαμβάνει επίσης πολλές περιφερειακές επιχειρήσεις.

Στον οριζόντιο άξονα έχουμε την κατασκευή της παραγωγικής διαδικασίας με γνώμονα την αρμονική σύνθεση κατάλληλης τεχνολογίας με την κατάλληλη ως προς την επιδεξιότητα της εργασία. Διαμορφώνονται έτσι τρεις ευδιάκριτοι συνδυασμοί συστημάτων παραγωγής:

α) Ευέλικτη τεχνολογία - πλήρως αυτοματοποιημένα συστήματα - περιορισμένη εμπλοκή εργαζομένων.

β) Ευέλικτη τεχνολογία - εμπλοκή εργαζομένων - ευελιξία στην διαδικασία της εργασίας.

γ) Παραδοσιακή τεχνολογία-εμπλοκή των εργαζομένων-ευελιξία στην διαδικασία της εργασίας.

Με την ανασύνθεση της εργασιακής διαδικασίας επιδιώκεται η ιδανική ποιοτική και ποσοτική αναλογία εργασίας/τεχνολογίας που θα μεγιστοποιήσει τα οφέλη της επιχείρησης (μείωση κόστους/ αύξηση κερδοφορίας). Στις στρατηγικές των επιχειρήσεων υπολογίζονται η ευμεταβλητότητα της τεχνολογίας και η ελαστικότητα της εργασίας ως καθοριστικοί παράγοντες προσαρμογής στις χρονικές διακυμάνσεις της ζήτησης και τις χρονικές μεταβολές της αγοράς. Συστηματικός στόχος των επιχειρήσεων σε ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον είναι η ελαχιστοποίηση του κόστους χωρίς επιπτώσεις στην ποιότητα των προϊόντων. Συνεπώς η ιδανική αναλογία τεχνολογίας/εργασίας είναι αυτή που αντιστοιχεί κατά περιόδους στην διατήρηση της ανταγωνιστικότητας στην αγορά. Ο βαθμός ευελιξίας της τεχνολογίας καθορίζεται από την αναλογία τεχνολογία/εργασία σε συνδυασμό με την ελαχιστοποίηση του κόστους. Δυνητικά η βέλτιστη ευέλικτη τεχνολογία είναι αυτή που παρέχει την δυνατότητα παραγωγής ποιοτικών προϊόντων και διατηρεί ταυτόχρονα μια ενιαία τεχνολογική βάση για κάθε είδους ποιότητα εργασίας που εντάσσεται στην παραγωγική διαδικασία.

Η κάθετη ανασύνθεση της παραγωγικής διαδικασίας περιλαμβάνει τη σύνθεση της οριζόντιας οργάνωσης της παραγωγής με μη ιεραρχικά διοικητικά συστήματα. Αυτές οι αλλαγές συντελούνται είτε σε όλη την έκταση μιας επιχείρησης, είτε σε ένα τμήμα της, είτε σε επίπεδο νέων εταιρειών που δημιουργούνται για να καλύψουν υπεργολαβικά βραχυπρόθεσμες ανάγκες άλλων εταιρειών ή οργανισμών. Στα πλαίσια αυτής της αναδιάταξης δημιουργούνται τα εξής κατάλληλα εταιρικά σχήματα, όπως τα “βιοτεχνικά εργαστήρια” και μικτές επιχειρήσεις τύπου spin off.

Τα βιοτεχνικά εργαστήρια ευέλικτων συστημάτων παραγωγής (ατελιέ) αποτελούνται από ομάδες εργαζομένων διαφορετικών ειδικοτήτων που συνεργάζονται για την παραγωγή ενός προϊόντος με την χρήση της κατάλληλης τεχνολογίας. Το εύρος των ειδικοτήτων και η θέση των εργαζομένων στην παραγωγή έχει ως αποτέλεσμα την ισοκατανομή των διοικητικών ευθυνών. Αυτές απορρέουν από τους στόχους που θέτει η παραγωγή του προϊόντος. Η ομαδική εργασία καθιστά την εμπλοκή των ειδικευμένων εργατών στην παραγωγή καθοριστική για τεχνικές αλλαγές, καλύτερη ποιότητα και υψηλότερη παραγωγικότητα. Σ’ αυτές τις ομάδες δεν υπάρχει επόπτης ή εργοδηγός. Η οργάνωση βασίζεται στον επιμερισμό των καθηκόντων και τους έντονους ρυθμούς της παραγωγής. Οι ομάδες αυτές αναλαμβάνουν τις παραγγελίες εισροών από τους προμηθευτές και τις προσλήψεις ενδεχομένως νέων εργαζομένων. Υπ’ ευθύνη των ομάδων πραγματοποιούνται οι αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία και ο επαναπρογραμματισμός της παραγωγής.

Στην περίπτωση των μικτών επιχειρήσεων (Spin Offs), οι ομάδες που τις απαρτίζουν σχηματίζονται από εργαζόμενους ή εξειδικευμένα στελέχη επιχειρήσεων που προέρχονται από μεγάλες εταιρείες και διαθέτουν ειδικότητες που είναι απαραίτητες στην κατασκευή εξειδικευμένων προϊόντων. Ουσιαστικά οι μικτές επιχειρήσεις προέρχονται από επιχειρηματικές πρωτοβουλίες στις οποίες συμμετέχουν επιστήμονες, στελέχη επιχειρήσεων, εξειδικευμένοι υπάλληλοι και ειδικευμένοι τεχνικοί. Σύμφωνα πάντοτε με τους υποστηρικτές της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, έτσι επιτυγχάνεται η διασύνδεση έρευνας και παραγωγής, η συνεχής ενσωμάτωση καινοτομιών, η οριζόντια δικτύωση με χρηματοδότες, προμηθευτές, υπηρεσίες και δίκτυα πληροφόρησης. Η σύσταση αυτών των εταιρειών εξυπηρετεί τις δεδομένες ανάγκες προμήθειας εξειδικευμένων προϊόντων των μεγάλων εταιρειών σε βραχυχρόνια κλίμακα.

2.4 Κοινωνικές και πολιτικές προϋποθέσεις της ευέλικτης εξειδίκευσης: πολιτικο-οικονομικά δίκτυα και κοινωνικό κεφάλαιο.

Η θεώρηση της ευέλικτης εξειδίκευσης ως καθεστώτος συσσώρευσης εναλλακτικού προς το Φορντισμό επιβάλλει τον εξορθολογισμό των σχέσεων οικονομικής, πολιτικής, κοινωνικής συνοχής και συνεργασίας που εκδηλώνονται μεταξύ των οικονομικών δρώντων παραγόντων σε τοπικό επίπεδο. Οι έννοιες «δίκτυα επιχειρήσεων» και «κοινωνικό κεφάλαιο» αναφέρονται σ’ αυτούς τους συνεκτικούς δεσμούς.

A) Δίκτυα επιχειρήσεων.

Η έννοια του δικτύου αναφέρεται στις οικονομικές και πολιτικές πρακτικές που υιοθετούνται για τον συγκερασμό πολλών διαφορετικών παραγόντων. Η σημασία του «πολιτικού δικτύου» αποδόθηκε στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και στο περιεχόμενο κρατικών πολιτικών στις ανεπτυγμένες κοινωνίες. Οι κοινωνίες αυτές συγκροτούνται από αντιτιθέμενα ιδιωτικά συμφέροντα και επιμερισμένους κρατικούς

μηχανισμούς: «Ένα πολιτικό δίκτυο περιγράφεται από τους δρώντες παράγοντες, τις διασυνδέσεις τους και τα όριά του. Περιλαμβάνει ένα σχετικά σταθερό σύνολο αποτελούμενο κυρίως από δημόσιους και ιδιωτικούς οργανωμένους παράγοντες. Οι διασυνδέσεις μεταξύ των παραγόντων χρησιμεύουν ως διάυλοι επικοινωνίας και ανταλλαγής πληροφοριών, ειδικών γνώσεων, εμπιστοσύνης και λοιπόν πολιτικών πόρων. Τα όρια ενός συγκεκριμένου πολιτικού δικτύου δεν ορίζονται εξ αρχής από τοπικούς θεσμούς, αλλά προκύπτουν από μια διαδικασία αμοιβαίας αναγνώρισης που εξαρτάται από τη λειτουργική συνάφεια και τη δομική ενσωμάτωση» (Kenis & Sneider 1992). Τα δίκτυα για την διαμόρφωση πολιτικής αναφέρονται σε ένα μεσαίο επίπεδο συνάθροισης (επίπεδο διοικητικής περιφέρειας), έχουν μη θεσμικά χαρακτηριστικά, συγκροτούνται από την περιφέρεια για την επίτευξη συγκεκριμένου στόχου και στη συνέχεια διαλύονται ή ανασυντάσσονται, είναι δε αποκεντρωμένα και διέπονται από οριζόντιες σχέσεις μεταξύ των παραγόντων που τα αποτελούν. Αυτή η αντίληψη του δικτύου μεταφέρεται σχεδόν αυτούσια στον οικονομικό χώρο για να συνδυαστεί με την έννοια της ευέλικτης εξειδίκευσης. Περαιτέρω, όπως στα δίκτυα της πολιτικής η ισοτιμία των συμμετεχόντων προϋποτίθεται, στα οικονομικά δίκτυα η ισοτιμία θεωρείται εξασφαλισμένη λόγω του γεγονότος ότι οι συμμετέχοντες είναι μικρομεσαίες επιχειρήσεις.

Ειδικά για την οικονομική διάσταση των δικτύων η Λυμπεράκη (1998) επισημαίνει ότι: «η δικτύωση αποτελεί ένα ενδιάμεσο πεδίο οικονομικού συντονισμού ανάμεσα στην αγορά και τις επιχειρήσεις. Ιδιαίτερα σε περιπτώσεις όπου οι οικονομικές συναλλαγές αφορούν σύνθετες δραστηριότητες, αυτό το ενδιάμεσο πεδίο συντονισμού είναι πολύ χρήσιμο, δεδομένου ότι σε αυτές τις περιπτώσεις ο μηχανισμός της αγοράς αποτελεί «κακό αγωγό» διάχυσης της απαραίτητης γνώσης».

Είναι προφανές ότι το δίκτυο των επιχειρήσεων βασίζει το δικό του λόγο ύπαρξης σε μια διπλή αποτυχία: μιαν αποτυχία της αγοράς και μια αποτυχία του ίδιου του θεσμού της ιδιωτικής επιχείρησης. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για μια απλή μετατόπιση, καθώς το ρόλο της επιχείρησης σε επίπεδο διασυνδέσεων τον αναλαμβάνει αυτό το δίκτυο επιχειρήσεων. Έχουμε λοιπόν μια αναθεώρηση του ρόλου των επιχειρήσεων όπου το δίκτυο αναλαμβάνει την θεσμική υπόσταση του πεδίου οικονομικού συντονισμού.

B) Κοινωνικό Κεφάλαιο

Η λειτουργία της έννοιας του «κοινωνικού κεφαλαίου» στη θεωρητική δομή της ευέλικτης εξειδίκευσης συμπληρώνει την έννοια των δικτύων καλείται δηλαδή να καλύψει την έλλειψη της ιεραρχικής δομής και να αιτιολογήσει την οργάνωση του δικτύου βάση σχέσεων ισότητας και εμπιστοσύνης.

Όπως επισημαίνει η Λυμπεράκη: «...Η ικανότητα σφυρηλάτησης δεσμών εμπιστοσύνης όπως και η αναγνώριση αμοιβαιότητας συμφερόντων, αναδεικνύεται ως κρίσιμο προαπαιτούμενο προκειμένου να αναπτυχθούν οι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης, προαπαιτούμενο ίσης σημασίας με τις επενδύσεις σε φυσικό κεφάλαιο ή σε κεφάλαιο γνώσεων. Αυτή η διαπίστωση οδηγεί κατευθείαν στον αναπτυξιακό ρόλο του κοινωνικού κεφαλαίου και στο μείζον ερώτημα γύρω από τους τρόπους καλλιέργειας και ενδυνάμωσης των αποθεμάτων κοινωνικού κεφαλαίου που διαθέτει μια οικονομία...» (Λυμπεράκη 1998).

Ο λειτουργικός ρόλος που διαδραματίζει, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της Ευέλικτης Εξειδίκευσης το κοινωνικό κεφάλαιο, γίνεται κατανοητός από το παραπάνω απόσπασμα. Εν συντομία το κοινωνικό κεφάλαιο ορίζεται ως το σύνολο

των εν ενεργεία ή εν δυνάμει πόρων που συνδέονται με την ύπαρξη δικτύου μονίμων σχέσεων μιας περισσότερο ή λιγότερο θεσμοθετημένης αλληλογνωριμίας και αλληλοαναγνώρισης (Bourdieu 1994) ⁷.

Στην θεωρητική πλατφόρμα της ευέλικτης εξειδίκευσης το κοινωνικό κεφάλαιο δεν αποτελεί «ατομική ιδιοκτησία». Μετατράπηκε σε ιδιότητα ομάδων, ακόμα και κρατών, επιχειρήσεων παρά ιδιωτών. Το αποτέλεσμα της ύπαρξης του σε ένα χώρο είναι να διευκολύνεται η οικονομική δραστηριότητα, να επιλύονται ευκολότερα τα προβλήματα, και η περιοχή που συγκεντρώνει αυτά τα χαρακτηριστικά να «προοδεύει» σε αντίθεση προς περιοχές που στερούνται αυτού του κοινωνικού κεφαλαίου. Κλασική αντιπαράθεση που χρησιμοποιείται από τους οπαδούς της θεωρίας της Ευέλικτης Εξειδίκευσης είναι η περίπτωση της υποανάπτυκτης Σικελίας που στερείται κοινωνικού κεφαλαίου και της Εμίλια Ρομάννα που διαθέτει ισχυρό κοινωνικό κεφάλαιο.

2.5 Ενδιάμεσες συμπερασματικές παρατηρήσεις

Όπως υποστηρίζουν οι εισηγητές ευέλικτης εξειδίκευσης η δύναμη της οφείλεται σε αρνητικούς και σε θετικούς παράγοντες. Αν η ζήτηση μεταστρέφεται προς τα προϊόντα υψηλής ποιότητας και κύρους, ελαχιστοποιώντας την προοπτική κερδοφορίας που εξασφάλιζαν οι οικονομίες κλίμακας της μαζικής παραγωγής και αν ο φορντισμός αντιμετωπίζει εγγενή προβλήματα τεχνολογικού χαρακτήρα εξαιτίας δυσκαμψιών που οφείλονται στα εγκατεστημένα μηχανήματα, τότε οι κοινωνικές προϋποθέσεις του Φορντικού συστήματος έχουν υπονομευθεί και η ευέλικτη παραγωγή προκύπτει ως μια φυσιολογική διαδοχή. Με άλλα λόγια, η ευέλικτη εξειδίκευση εμφανίζεται ως βιώσιμη εναλλακτική λύση, καθώς δίνει απάντηση στα δύο κρίσιμα προβλήματα του Φορντισμού: α) τεχνολογική ανεπάρκεια, και β) ακαμψία-αδυναμία οικονομικής προσαρμογής, αλλά και σε πολλά δευτερεύοντα και παρεπόμενα.

Τα προβλήματα προσαρμογής σε μια μικρή, ποιοτική αλλά και ασταθή η αβέβαιη αγορά επιλύονται με την ικανότητα προσαρμογής που υποτίθεται ότι διαθέτουν οι μικρές επιχειρήσεις.

Αυτή η προσαρμοστικότητα μπορεί να είναι διπλή: Μια προσαρμοστικότητα «εσωτερική», που χαρακτηρίζεται από την μεταβολή του μείγματος των προϊόντων τα οποία παράγει κάθε επιχειρηματική μονάδα με τη χρήση πολυλειτουργικών εργαλείων και μηχανημάτων καθώς και εργαζομένων με πολλαπλές ειδικότητες, και μια προσαρμοστικότητα, «εξωτερική» με την έννοια ότι αναπροσαρμόζεται ο αριθμός και η εξειδίκευση των επιχειρήσεων που συνεργάζονται για την παραγωγή του προϊόντος.

Τα προβλήματα ανταγωνισμού επίσης επιλύονται μέσα σε αυτό το πλαίσιο. Η νέα τεχνολογία αξιοποιεί, τη μικρή κλίμακα που επιτρέπει την εμφάνιση «οικονομιών ποιότητας και διαφοροποίησης», οι οποίες υπερκαλύπτουν την απώλεια οικονομιών κλίμακας. Η υπεροχή της ευέλικτης εξειδίκευσης έναντι του φορντισμού δεν οφείλεται στο χαμηλότερο κόστος παραγωγής, αλλά στην παραγωγή

---

⁷ Πρέπει να επισημάνουμε ότι η χρήση της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου από την σχολή της Ευέλικτης Εξειδίκευσης βρίσκεται σε άμεση διαδοχή της έννοιας του “ανθρωπίνου κεφαλαίου” (Freedman 1977,κ.α) όπως αυτή διατυπώνεται στη νεοκλασική θεωρία.

διαφοροποιημένων προϊόντων. Ο ανταγωνισμός των επιχειρήσεων δεν εκφράζεται μόνο δια του μηχανισμού των τιμών, αλλά και μέσω της ποιότητας του προϊόντος.

Τα προβλήματα κινήτρων προς το προσωπικό, ένα ζήτημα που θεωρήθηκε κομβικό στην κρίση του φορντισμού, επιλύονται επίσης, καθώς η επαναληπτική μονότονη και χωρίς δημιουργικότητα εργασία του ημειδικευμένου εργάτη αντικαθίσταται από τον πολυλειτουργικό εργαζόμενο, με πολλαπλές δεξιότητες, με ευθύνες επίλυσης προβλημάτων, σχεδιασμού και βελτίωσης των προϊόντων και των τεχνικών της παραγωγής.

Όσον αφορά το επίπεδο της οικονομικής ρύθμισης και του θεσμικού περιβάλλοντος, η προσέγγιση της ευέλικτης εξειδίκευσης εντοπίζει τη λειτουργία των ρυθμιστικών παραγόντων στο τοπικό επίπεδο παρά στο εθνικό. Η ευέλικτη εξειδίκευση προϋποθέτει τη δημιουργία και τη διατήρηση ενός δικτύου μικρών επιχειρήσεων που παράγουν κυρίως για την διεθνή αγορά (ή ακριβέστερα για μικρές, οροθετημένες, εξειδικευμένες, διεθνείς αγορές) παρά για την τοπική αγορά. Η ζήτηση για το προϊόν τους δεν εξαρτάται, συνεπώς από τις τοπικές ή τις εθνικές συνθήκες. Επιπλέον, ο ρόλος των ρυθμιστικών παραγόντων αφορά τη δημιουργία μιας συνολικής κοινωνικής και τεχνικής υποδομής που διευκολύνει την παραγωγική προσπάθεια αυτών των επιχειρήσεων και την ευκολία προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της παγκόσμιας αγοράς.

Από μια διαφορετική προοπτική, η θεώρηση της ευέλικτης εξειδίκευσης συνεπάγεται την υπέρβαση του κράτους-έθνους και την ανάδειξη δύο προνομιακών χώρων: του χώρου της μικροκλίμακας, της τοπικής οικονομίας ή της περιφέρειας αφενός, και του υπερεθνικού χώρου (παγκοσμιοποίηση) αφετέρου. Η συσσώρευση, συνεπώς, που βασίζεται στο υπόδειγμα της ευέλικτης εξειδίκευσης, εμφανίζεται να είναι ανεξάρτητη από την εφαρμογή μιας μακροοικονομικής πολιτικής σε εθνικό επίπεδο. Οι επιτυχημένες περιοχές χαρακτηρίζονται από την ικανότητα να επιλύουν συγκρούσεις. Ως εκ τούτου ο ρόλος των τοπικών παραγόντων, της τοπικής αυτοδιοίκησης, των ενώσεων εργοδοτών και εργαζομένων, των τραπεζών κ.λπ. θεωρείται κρίσιμος για να δημιουργηθούν και να διατηρηθούν οι πολλαπλές σχέσεις συνεργασίας μεταξύ των τοπικών επιχειρήσεων που μοιράζονται την κοινή υποδομή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Μαρξιστική προσέγγιση των συστημάτων παραγωγής.

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζεται η ιστορική εξέλιξη των συστημάτων παραγωγής επί κεφαλαιοκρατίας και αναλύονται τα χαρακτηριστικά και το περιεχόμενό τους με γνώμονα την Μαρξιστική θεωρία και μεθοδολογία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μακρόχρονη εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών ερμηνεύεται από την εν λόγω θεωρία ως διαδοχή συστημάτων κοινωνικής οργάνωσης και των αντίστοιχων καθοριστικών «τρόπων παραγωγής». Κάθε σύστημα κοινωνικής οργάνωσης χαρακτηρίζεται από τις επικρατούσες σχέσεις παραγωγής και εξελίσσεται μέσα από τη διαλεκτική αλληλεπίδραση των σχέσεων αυτών με τις παραγωγικές δυνάμεις.

Πρωτεύον συστατικό στοιχείο των παραγωγικών δυνάμεων είναι η εργατική δύναμη. Σ' αυτήν ανήκουν όχι μόνο ικανότητες που συνδέονται με την φυσική διάπλαση του ανθρώπου, αλλά και παραγωγικές εμπειρίες, η επιδεξιότητά και η δεξιοτεχνία του για ορισμένες παραγωγικές δραστηριότητες, κυρίως όμως οι γνώσεις του για τους νόμους που διέπουν την τεχνική και την οικονομία, η ικανότητα του να διεισδύει στην επιστήμη και να μετατρέπει τις επιστημονικές γνώσεις σε τεχνολογικές διαδικασίες εργασίας (τεχνολογία, συστήματα παραγωγής) (Πατέλης 2001). Η οργανική συνάρθρωση της εργατικής δύναμης με τα μέσα παραγωγής διαμορφώνει τις παραγωγικές δυνάμεις και καθορίζει το επίπεδο ανάπτυξης του εκάστοτε κοινωνικού σχηματισμού.

Η εργασιακή διαδικασία αποτελεί πρωταρχική παραγωγική δραστηριότητα, λαμβάνει χώρα σε κάθε σύστημα κοινωνικής οργάνωσης (όπως το δουλοκτητικό, το φεουδαρχικό, το καπιταλιστικό). Είναι επίσης πρωταρχικό στοιχείο επιβίωσης και ανάπτυξης κάθε κοινωνίας, γι αυτό και η απλή ύπαρξη της δεν αποτελεί καθοριστικό παράγοντα διαφοροποίησης των συστημάτων κοινωνικής οργάνωσης. Ο μετασχηματισμός αυτών των συστημάτων οφείλεται κυρίως στις σχέσεις ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, δηλαδή στις παραγωγικές σχέσεις που επικρατούν σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό.

Σε κάθε συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, στη διαδικασία της εργασίας χρησιμοποιούνται μέσα επενέργειας (μηχανές, εργαλεία) στα οποία είναι ενσωματωμένη ορισμένη τεχνολογία. Ταυτόχρονα, ως αποτέλεσμα της ιστορικής εξέλιξης, η χρησιμοποιούμενη εργατική δύναμη περιέχει ορισμένη πείρα και δεξιοτεχνία. Τα δύο αυτά στοιχεία, η ενσωματωμένη τεχνολογία και η ποιότητα της εργατικής δύναμης, προσδιορίζουν την τεχνολογία της παραγωγής γενικά και την παραγωγικότητα της εργασίας, δηλαδή την ποσότητα των παραγόμενων προϊόντων ανά μονάδα εργασίας.

Συνάγεται λοιπόν το συμπέρασμα ότι σε κάθε περίπτωση η διαδικασία της εργασίας αντιστοιχεί σε ένα ορισμένο επίπεδο τεχνολογικής εξέλιξης. Και αντιστρόφως, η ανάπτυξη των μέσων παραγωγής και η εξέλιξη της τεχνολογίας οφείλεται εν πολλοίς στην ενσωματωμένη εργασία που αυτά εμπεριέχουν. Συνολικά η εργασιακή διαδικασία αποτελεί προσδιοριστικό παράγοντα της τεχνολογίας.

Ειδικά στην περίπτωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η τεχνολογία και η «ποιότητα» (εκπαίδευση, κατάρτιση, δεξιοτεχνία) της εργατικής δύναμης αναπτύσσονται αλληλένδετα αλλά όχι πάντα αρμονικά. Καθοριστικής σημασίας παράγοντες ανάπτυξης στα πλαίσια αυτού του τρόπου παραγωγής είναι η εσωτερική διαφοροποίηση της εργασίας, οι μετασχηματισμοί της εργασιακής διαδικασίας και

των συστημάτων παραγωγής, που πραγματοποιήθηκαν μετά την βιομηχανική επανάσταση και καθόρισαν σε πολύ μεγάλο βαθμό τις παραγωγικές και τις ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις.

Πράγματι με την βιομηχανική επανάσταση προωθείται δυναμικά ο νέος κοινωνικός σχηματισμός (καπιταλισμός), στον οποίο η ανάπτυξη της τεχνολογίας λαμβάνει τον χαρακτήρα νομοτελειακής αναγκαιότητας. Οι εγγενείς αντιφάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (και ειδικά η κεντρική αντίθεση της διαμόρφωσης των παραγωγικών σχέσεων σε αναντιστοιχία με τις υπάρχουσες παραγωγικές δυνάμεις) προσδιορίζουν ιστορικά το επίπεδο ανάπτυξης της τεχνολογίας. Οι μετασχηματισμοί της εργασιακής διαδικασίας και της τεχνολογίας, από την πρώτη περίοδο της μανιφακτούρας, ως τα νέα αυτοματοποιημένα συστήματα παραγωγής (C.A.D, C.A.M, C.I.M, F.M.S, συστήματα παραγωγής με χρήση ρομπότ) συνδέονται διαλεκτικά με τις νομοτελειακές συνθήκες λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος. Οι εγγενείς αντιθέσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής οδηγούν το παραγωγικό σύστημα σε κυκλικές, περιοδικές «κρίσεις». Οι κρίσεις αυτές, απόρροια των ανυπέρβλητων αντιθέσεων του συστήματος, έχουν ως αποτέλεσμα την βαθμιαία «αποδόμηση» του καπιταλιστικού οικοδομήματος και την εμφάνιση φαινομένων κοινωνικής αποδιοργάνωσης και καταστροφών (οικονομικές κρίσεις, ανεργία, ανέχεια, πτώση του βιοτικού επιπέδου, εξαθλίωση της πλειοψηφίας του πληθυσμού, πόλεμοι κ.α.).

Οι κρίσεις, όπως επίσης και οι οξύτατοι ανταγωνισμοί που διαπερνούν την καπιταλιστική οικονομία, οδηγούν στην “εργαλειακή” αξιοποίηση της τεχνολογίας, για το μετασχηματισμό των παραγωγικών μέσων προς την κατεύθυνση της αποτροπής αυτών των κρίσεων και των αρνητικών φαινομένων που τις συνοδεύουν. Η τεχνολογία λοιπόν, που εμπεριέχεται στον εκάστοτε συνδυασμό των μέσων παραγωγής, δεν αναπτύσσεται τυχαία. Ούτε η ανάπτυξή της οφείλεται πρωτίστως στις ιδιοφυείς ανακαλύψεις κάποιων επιστημόνων που τάχα εδράζονται έξω και πέρα από τις κοινωνικές σχέσεις.

Από τα παραπάνω συνάγεται (σε πλήρη αντίθεση με μια ουδέτερη θεώρηση της τεχνολογίας και της εργασίας) ότι οι μεταβολές των συστημάτων παραγωγής εναρμονίζονται με τις κοινωνικοοικονομικές σχέσεις του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Η συστηματική εξέταση αυτών των μετασχηματισμών μέσα από το πρίσμα των κοινωνικών σχέσεων μας παρέχει τα εχέγγυα της επιστημονικά αντικειμενικής ερμηνείας τους. Στις επόμενες παραγράφους (3.1-3.8) εξετάζονται υπ’ αυτό το πρίσμα οι ιστορικές μεταβολές των καπιταλιστικών συστημάτων παραγωγής και επιδιώκεται να προσδιοριστεί από κριτική σκοπιά ο χαρακτήρας και το περιεχόμενο τους.

3.1 Βιομηχανική επανάσταση – μανιφακτούρα.

Οι απαρχές της καπιταλιστικής οργάνωσης της παραγωγής, μπορούν εύκολα να προσδιοριστούν ιστορικά στην εποχή της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης, η οποία και έδωσε τεράστια ώθηση στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Βιομηχανική επανάσταση που χαρακτηρίστηκε από την εμφάνιση νέων πηγών ενέργειας (γαιάνθρακας, ατμός), νέων πρώτων υλών (χάλυβας), νέων βασικών βιομηχανιών(σιδήρου), νέας τεχνολογίας (μηχανή), και νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας (Μαγκλιβέρας 1983). Χρονικά αναφέρεται στην Δυτική Ευρώπη μεταξύ 1760-1860, εποχή έντονων κοινωνικών αλλαγών (π.χ Γαλλική επανάσταση) και αναδιατάξεων σε επίπεδο κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Εντασσόμενες σε ένα νέο πλαίσιο παραγωγικών σχέσεων, όπου οι νέες μορφές ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και η δυναμική ανάπτυξη της τεχνολογίας διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο, οι νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας προσανατολίζονται στην εξασφάλιση της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου και στην εξυπηρέτηση των αντικειμενικών στόχων του ανερχόμενου καπιταλισμού.

Η ανάπτυξη της οικονομίας, η διάσταση της εσωτερικής από την εξωτερική αγορά, η ανάπτυξη επιμέρους αγορών με την ποιοτική διαφοροποίηση των παραγομένων προϊόντων, η πληθοπαραγωγή ομοίων προϊόντων και η αναγκαιότητα ορθολογικά κατευθυνόμενης από τους επιχειρηματίες παραγωγής, οδήγησαν στην ανάγκη περαιτέρω οργάνωσης των παραγωγικών μονάδων. Βασικές προϋποθέσεις για την δημιουργία οργανωμένων μονάδων παραγωγής είναι οι επενδύσεις σε κεφάλαιο, γη, πρώτες ύλες, μηχανήματα και σε μισθωμένη εργασία. Η οργάνωση αυτών των μονάδων κατέστησε απαραίτητη την συγκέντρωση των εργαζομένων σε ένα ενιαίο, μέσα στην πόλη, χώρο παραγωγής (εργαστήριο, βιομηχανική εγκατάσταση). Στην διάρκεια της βιομηχανικής επανάστασης και σε εξαιρετικά μεγάλη κλίμακα, πραγματοποιήθηκε με μεθόδους έμμεσου εξαναγκασμού (απαλλοτριώσεις καλλιεργήσιμων εκτάσεων), μετακίνηση των μαζών από τα αγροτικά στα αστικά κέντρα όπου λειτουργούσαν οι εγκαταστάσεις της πρώιμης βιομηχανίας. Η συσσώρευση στις πόλεις εργατικού δυναμικού που αποτελείται από ακτήμονες, από άτομα δηλαδή στερημένα από οποιαδήποτε μορφής ιδιοκτησία και κατά συνέπεια εξαρτημένα από την εργοδοσία, δημιούργησε την τάξη του προλεταριάτου (Μαγκλιβέρας 1983).

Οι εργαζόμενοι της βιομηχανικής επανάστασης όχι μόνο δούλευαν σε καθεστώς πλήρους ανυπαρξίας θεσμικού πλαισίου και όρων εργασίας, εντελώς ανυπεράσπιστοι από τις εκμεταλλευτικές διαθέσεις της εργοδοσίας, αλλά και ζούσαν κάτω από άθλιες και απάνθρωπες συνθήκες. Είναι πασίγνωστες οι στατιστικές που αναφέρονται στους όρους και τις συνθήκες διαβίωσης των βιομηχανικών μεγαλουπόλεων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο μέσος όρος ζωής στα ορυχεία του Manchester της Αγγλίας το 1887 ήταν 33,5 έτη και η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας ξεπερνούσε τις 12 ώρες (Berns 1979). Οι εργαζόμενοι είχαν πολλές υποχρεώσεις και εξαρτήσεις και σχεδόν καθόλου δικαιώματα. Όσο μάλιστα η αγορά εργασίας διευρύνονταν και η προσφορά εργατικού δυναμικού πλήθαινε, η αμοιβή τους διαμορφωνόταν αντιστρόφως ανάλογα προς αυτή την προσφορά. Ο «ορθολογισμός» της βιομηχανικής παραγωγής, που μεταφραζόταν στην με κάθε τρόπο (ακόμη και ανελέητο) αύξηση της παραγωγικότητας, διέυρυνε συνεχώς την ψαλίδα μεταξύ του όγκου της παρεχόμενης εργασίας και του ύψους της αμοιβής. Οι σχέσεις μεταξύ εργοδότη και εργαζόμενου ρυθμίζονταν με βάση τους κανόνες της καπιταλιστικής οικονομικής λογικής και όχι με εκείνους της κοινωνικής πολιτικής (Μαγκλιβέρας 1983).

Η βιομηχανική εργασία του 19^{ου} αιώνα χαρακτηρίστηκε λοιπόν από τη βαθμιαία προσαρμογή των εργαζομένων στα μέσα παραγωγής, την χειρωνακτική εργασία, την ένταση της εκμετάλλευσης της εργασίας, τις δυσβάσταχτα ανθυγιεινές συνθήκες δουλειάς και διαβίωσης για το σύνολο των εργαζομένων.

Η εργασιακή διαδικασία, ραγδαία αναπτυσσόμενη, υποτάσσεται στις νέες καπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις, μέσω των οποίων αξιοποιείται η εργατική δύναμη στο έπακρο, για να επιτευχθεί η αναγκαία πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου. Πάντως το κυρίαρχο πρότυπο οργάνωσης της εργασίας καθορίζεται από ενδογενείς παράγοντες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από το μεταγενέστερο της μαζικής βιομηχανικής παραγωγής. Βασικό δομικό στοιχείο αυτού του προτύπου ήταν η μικρής κλίμακας μεταποιητική μονάδα, η

μανιφακτούρα. Τα σημαντικότερα προσδιοριστικά στοιχεία του εν λόγω προτύπου οργάνωσης της παραγωγής είναι τα εξής:

- Μικρού μεγέθους διάσπαρτες μεταποιητικές μονάδες. Η θέση αυτών των μονάδων δεν καθορίζονταν μόνο από την ύπαρξη φυσικών πόρων αλλά και από την παρουσία κατάλληλου εργατικού δυναμικού.
- Η εργασιακή διαδικασία βασίζεται στην πλούσια σε περιεχόμενο δουλειά των εργατοτεχνιτών, που συμμετέχουν σε συντεχνιακές ενώσεις ή σε αδελφότητες, όπου διατηρείται η γνώση της εργασίας αναλλοίωτη και προσλαμβάνει περισσότερο την μορφή της τέχνης. Οι εργασιακές δεξιότητες είναι αποκλειστικό δικαίωμα αυτών των εργαζομένων.
- Η μανουφακτουρική οργάνωση διαμορφώνεται από την συγκέντρωση μεγάλου αριθμού ατομικών, χειροποίητων-χειροκίνητων εργαλείων, σχετικά ασύνδετων, που σχηματίζουν μη γραμμικά την παραγωγική διαδικασία.
- Με την ανάπτυξη της μανουφακτουρικής παραγωγής αναπτύσσονται παράλληλα, η εξειδίκευση και ο καταμερισμός της εργασίας.
- Η εργασία στην μανιφακτούρα είναι σύνθεση διανοητικών και χειρονακτικών ικανοτήτων των εργαζομένων.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά της εργασιακής διαδικασίας την περίοδο της μανιφακτούρας, είναι στοιχεία διαφοροποίησης της εργασίας εντός του πεδίου των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Οι παραγωγικές σχέσεις την συγκεκριμένη περίοδο είναι αμιγώς καπιταλιστικές και βασίζονται στην εξαρτησιακή-εκμεταλλευτική σχέση κεφαλαίου-εργασίας.

3.2 Η συνεργασία

Σύμφωνα με την ανάλυση του Μαρξ στο *Κεφάλαιο* (Τόμος Πρώτος, βιβλίο 1, κεφάλαιο 11) την περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης η εκρηκτική ανάπτυξη της τεχνολογίας συνοδεύεται από την ραγδαία εισαγωγή της στην παραγωγική διαδικασία που εξυπηρετεί κατά κύριο λόγο τις βασικές λειτουργίες της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Την ίδια περίοδο παγιώνονται τα ουσιώδη χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κεφαλαιοκρατίας, τα οποία αποτελούν τις ικανές και αναγκαίες συνθήκες για όλους ανεξαιρέτως τους μετασχηματισμούς που θα επακολουθήσουν: η μετατροπή όλων των όρων της παραγωγής σε εμπόρευμα και η εμφάνιση του εμπορεύματος «μισθωτή εργασία». Παράλληλα αναπτύσσονται και ισχυροποιούνται βαθμιαία τα παρακάτω κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής:

α) συγκέντρωση μεγάλου αριθμού εργαλειομηχανών στον ίδιο χώρο για την παραγωγή ομοίων προϊόντων

β) συγκέντρωση μεγάλου αριθμού εργατών που απασχολούνται στο ίδιο χρονικό διάστημα, στον ίδιο χώρο, για την παραγωγή του ίδιου προϊόντος υπό την διοίκηση του ίδιου κεφαλαιοκράτη και

γ) παραγωγή εργαλείων και μηχανών που προορίζονται για χρήση σε παραγωγικές διαδικασίες κατασκευής εμπορευμάτων.

Τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν σημείο αφετηρίας της καπιταλιστικής παραγωγής. Οι ποιοτικές και ποσοτικές αλλαγές που αυτά οριοθετούν σε σχέση με τους προηγούμενους τρόπους παραγωγής είναι θεμελιακής σημασίας. Ειδικότερα με την συγκέντρωση ενός μεγάλου αριθμού εργατών στον ίδιο χώρο, που απασχολούνται στο ίδιο χρονικό διάστημα, για την παραγωγή ομοίων προϊόντων κάτω από τις εντολές του ίδιου κεφαλαιοκράτη, εμφανίζεται στο προσκήνιο η παραγωγική «συνεργασία». Έτσι επέρχεται ήδη μια επανάσταση στους υλικούς όρους

της εργασιακής διαδικασίας. Το γεγονός και μόνο ότι οι εργάτες χρησιμοποιούν από κοινού τα ίδια μέσα παραγωγής (εργαλεία, κτιριακές εγκαταστάσεις, πρώτες ύλες κ.τ.λ) έχει σαν αποτέλεσμα την εξοικονόμηση σταθερού κεφαλαίου, καθώς η αποδοτικότητα των συγκεντρωμένων και κοινών μέσων παραγωγής αυξάνεται περισσότερο σε σχέση με όταν αυτά είναι κατανεμημένα σε μεμονωμένους εργάτες. Όταν μάλιστα οι εργάτες συνεργάζονται μεταξύ τους τότε τα οφέλη είναι πολύ περισσότερα.

Η συγκέντρωση των εργατών στον ίδιο χώρο παραγωγής και η απασχόληση τους σε κοινά προτσές εργασίας έχει ως αποτέλεσμα την ομοιογενοποίηση της εργασίας, την ανάδυση της «κοινωνικά μέσης εργασίας». Οι διαφορές στην παραγωγική ικανότητα των εργατών σχεδόν εκμηδενίζονται, εμφανίζεται ένα κοινό μέτρο αναγωγής της εργασίας, η εργάσιμη ημέρα, η οποία αποτελεί ένα ίσο τμήμα της συνολικής εργάσιμης ημέρας όλων των εργατών που βρίσκονται υπό την διεύθυνση του ίδιου κεφαλαιοκράτη.

Με τον όρο «συνεργασία» στην Μαρξιστική θεωρία εννοείται εκείνη η μορφή εργασίας όπου πολλά άτομα εργάζονται συστηματικά το ένα δίπλα στο άλλο και το ένα μαζί με το άλλο, στο ίδιο προτσές παραγωγής ή σε διάφορα, συναφή όμως, προτσές παραγωγής. Οι επιπτώσεις της συνεργασίας στην παραγωγική διαδικασία είναι οι εξής:

- α) διευρύνεται το πεδίο δράσης της εργασίας
- β) ενισχύεται το μηχανικό δυναμικό της εργασίας
- γ) διεγείρονται οι ζωτικές πνευματικές ικανότητες που ενισχύουν την παραγωγική ικανότητα του ατόμου
- δ) χρησιμοποιούνται μεγάλες ποσότητες εργασίας σε σύντομο χρονικό διάστημα
- ε) περιορίζεται ο χώρος του πεδίου της παραγωγής σε σχέση με την κλίμακα της παραγωγής.
- στ) η ταυτόχρονη εκτέλεση διαφόρων εργασιών και η συνέχεια της εργασιακής διαδικασίας μειώνουν το χρόνο εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του συνολικού προϊόντος (Μαρξ, στο ίδιο:339-343).

Από τις δυνατότητες της συνεργασίας συμπεραίνουμε ότι σ' αυτή εκφράζεται μια κοινωνική δύναμη που δεν αποτελεί απλό άθροισμα επί μέρους εργασιών μόνο, αλλά διαφέρει από αυτό ποιοτικά και ποσοτικά. Η ειδική αυτή παραγωγική δύναμη που απορρέει από τη συνεργασία (και έχει ως ικανές και αναγκαίες προϋποθέσεις την από κοινού χρησιμοποίηση των μέσων παραγωγής και την κοινωνικά μέση εργασία) χαρακτηρίζεται από τον Μάρξ ως «κοινωνική παραγωγική δύναμη της εργασίας ή παραγωγική δύναμη της κοινωνικής εργασίας».

Ο αριθμός των συνεργαζόμενων εργατών ή, αλλιώς, η κλίμακα της συνεργασίας εξαρτάται από το μέγεθος του κεφαλαίου που μπορεί να δαπανήσει ο κεφαλαιοκράτης για την αγορά μεταβλητού και σταθερού κεφαλαίου. Αυτό σημαίνει ότι η συγκέντρωση ενός ορισμένου ελάχιστου μεγέθους ατομικού κεφαλαίου είναι ο υλικός όρος όχι μόνο για την απελευθέρωση από την χειρωνακτική εργασία του ίδιου του εκμεταλλευτή της εργασίας (που μετατρέπεται σε ιδιοκτήτη κεφαλαίου), αλλά και για την ανάπτυξη του συνδυασμένου κοινωνικού προτσές εργασίας. Επομένως, η διοικητική εξουσία του κεφαλαίου πάνω στην εργασία δεν αποτελεί απλώς μια τυπική συνέπεια του γεγονότος ότι ο εργάτης πουλάει την εργασία του στον κεφαλαιοκράτη, αλλά μια απαραίτητη προϋπόθεση για την πραγματοποίηση του κοινωνικού προτσές εργασίας.

Αφετηρία και συνεκτικό στοιχείο της συνεργασίας, είναι η καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία, στα πλαίσια της οποίας οι μεμονωμένοι εργάτες έρχονται σε

σχέση με το ίδιο το κεφάλαιο (όχι μεταξύ τους) πουλώντας την εργατική τους δύναμη. Οι ενυπάρχουσες δυνατότητες της συνεργασίας δεν επιφέρουν κανένα κόστος για το κεφάλαιο, γιατί δεν μπορούν να αναπτυχθούν πριν την εκμίσθωση της εργατικής δύναμης στον κεφαλαιοκράτη. Δημιουργείται έτσι η εσφαλμένη εντύπωση ότι η κοινωνική παραγωγική δύναμη είναι ιδιότητα του κεφαλαίου, ενώ στην πραγματικότητα είναι ιδιότητα της συνεργασίας

Επιπλέον, η καπιταλιστική μορφή της συνεργασίας (σε αντίθεση με τις άλλες μορφές συνεργασίας που αναπτύχθηκαν σποραδικά στον αρχαίο κόσμο, τον μεσαίωνα και την περίοδο της αποικιοκρατίας), δεν στηρίζεται σε εξωοικονομικό καταναγκασμό, σε άμεσες σχέσεις υποταγής (π.χ δουλεία), αλλά στην σχέση της ελεύθερης μισθωτής εργασίας. Η καπιταλιστική συνεργασία δεν εμφανίζεται σαν μια ιδιαίτερη μορφή της συνεργασίας αλλά ως η ίδια η συνεργασία. Όπως και η κοινωνική παραγωγική δύναμη της εργασίας, εμφανίζεται σαν μια ιστορική μορφή που χαρακτηρίζει το καπιταλιστικό προτσές της παραγωγής και το διακρίνει από τα προγενέστερά του. Προϋπόθεση της συνεργασίας όπως αναφέραμε είναι η υπαγωγή ενός μεγάλου αριθμού μισθωτών εργατών στο ίδιο κεφάλαιο και η συμμετοχή τους σε κοινές παραγωγικές διαδικασίες. Η εμφάνιση της συνεργασίας λοιπόν συμπίπτει με την ύπαρξη ενός ορισμένου χρηματικού κεφαλαίου. Συνεπώς, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, σ' ένα δεδομένο σύστημα κοινωνικών σχέσεων και σχέσεων ιδιοκτησίας, εμφανίζεται ως αναγκαιότητα για την ανάπτυξη της εργασιακής διαδικασίας και η κοινωνική μορφή της συνεργασίας αξιοποιείται από το κεφάλαιο για να αυξήσει την παραγωγικότητα της εργασίας και την κερδοφορία του.

Η ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής επιφέρει αλλαγές στα συστήματα παραγωγής και μετασχηματισμούς της εργασιακής διαδικασίας. Αυτοί οι μετασχηματισμοί συνοδεύονται από αλλαγές στην μορφή και το περιεχόμενο της συνεργασίας. Η συνεργασία δεν αποτελεί μια σταθερή χαρακτηριστική μορφή ενός συγκεκριμένου σταδίου στην ανάπτυξη του καπιταλισμού. Αν στην πρώτη περίοδο συγκρότησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής εμφανίστηκαν απλές μορφές συνεργασίας, στα μεταγενέστερα στάδια η συνεργασία αναπτύσσεται σε περισσότερο εξελιγμένες μορφές. Οι σκοποθεσίες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής καθορίζουν τις μορφές συνεργασίας που εμφανίζονται στις διάφορες φάσεις ανάπτυξης του συστήματος. Εν τούτοις, το περιεχόμενο της συνεργασίας όπως και της απλής εργασίας εξάλλου, δεν είναι πάντοτε στην αποκλειστική διάθεση των δυνάμεων του κεφαλαίου. Σε όλες τις μορφές της παραγωγικής διαδικασίας στις οποίες ενυπάρχει η συνισταμένη της συνεργασίας, υπάρχουν επίσης περιθώρια ανεξάρτητης βούλησης και δράσης γύρω από το περιεχόμενο της εργασίας που ως εργασιακή γνώση ανήκουν στους εργαζόμενους

Τέλος πρέπει να επισημάνουμε ότι η διαδικασία της συνεχούς αλλαγής της εργασιακής διαδικασίας δεν αποκλείει την συνύπαρξη διαφορετικών μορφών συνεργασίας, (απλών και εξελιγμένων), στις διάφορες περιόδους ανάπτυξης του καπιταλισμού. Η απλή συνεργασία εξακολουθεί να υπάρχει σαν ιδιαίτερη μορφή δίπλα στις πιο ανεπτυγμένες μορφές.

3.3 Η υπεραξία

Η έννοια της υπεραξίας είναι κεντρικής σημασίας στη Μαρξιστική θεωρία, διότι χρησιμοποιείται για να ερμηνευθούν οι βασικοί νόμοι λειτουργίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Πολλοί επιστήμονες υποστηρίζουν ότι η «υπεραξία» με την ευρύτερη σημασία του όρου, είναι ο ακρογωνιαίος λίθος της Μαρξιστικής θεωρίας.

Η έννοια αυτή σχετίζεται άμεσα με τον συμβατικό και τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας, με την αξία της εργατικής δύναμης, την παραγωγικότητα της εργασίας και εν τέλει με την εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας. Σύμφωνα με τον Μάρξ, η αξία ενός εμπορεύματος καθορίζεται από την αφηρημένη εργασία την οποία περιέχει, το δε μέτρο της αξίας είναι ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος για την παραγωγή του εμπορεύματος, δηλαδή ο χρόνος που απαιτείται για την παραγωγή ενός εμπορεύματος όταν ισχύουν οι μέσες τεχνικές συνθήκες παραγωγής και οι μέσες ικανότητες των εργαζομένων.

Στο παρακάτω διάγραμμα (5) περιγράφουμε απλοποιημένα την έννοια της υπεραξίας που διαμόρφωσε ο Μάρξ⁸:

Διάγραμμα 5.

Έστω T ο συμβατικός ετήσιος χρόνος εργασίας του συνόλου των εργαζομένων, Y ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος για την παραγωγή του προϊόντος (ο οποίος καθορίζει το ύψος της αξίας των παραγόμενων εμπορευμάτων) και L ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης (ο οποίος καθορίζει το ύψος της αξίας της εργατικής δύναμης). Η διαφορά μεταξύ του συμβατικού και του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου ισούται με τους «νεκρούς» χρόνους της παραγωγής, ενώ η διαφορά μεταξύ του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου και του χρόνου που χρειάζεται για να αναπαραχθεί η εργασιακή δύναμη (δηλαδή μεταξύ της αξίας του προϊόντος και της αξίας της εργασιακής δύναμης) ισούται με την υπεραξία.

Το κεφάλαιο προσπαθεί να μεγιστοποιήσει την υπεραξία (της οποίας η χρηματική μορφή είναι το κέρδος) με τρεις τρόπους:

- με την επέκταση του συμβατικού χρόνου εργασίας (εργάσιμη ημέρα) διατηρώντας σταθερούς τους νεκρούς χρόνους και την αξία της εργατικής δύναμης (αυτό ισοδυναμεί με μετατόπιση των σημείων Γ και Δ προς τα δεξιά).
- με την εντατικοποίηση της εργασίας που έχει ως αποτέλεσμα την μείωση των νεκρών χρόνων, έτσι ώστε να συμπυκνώνεται περισσότερη εργασία μέσα στην ίδια χρονική διάρκεια (αυτό ισοδυναμεί με μετατόπιση του σημείου Γ προς τα δεξιά).

⁸Για τη διαμόρφωση του παρόντος σχεδιαγράμματος, βασιστήκαμε σε αντίστοιχο που έχει γραφτεί από τον Λιανό (1986).

γ)με τη μείωση της αξίας της εργασιακής δύναμης (μετατόπιση του σημείου B προς τα αριστερά).

Στις δύο πρώτες περιπτώσεις αναφερόμαστε στην εξαγωγή *απόλυτης υπεραξίας*, ενώ στην τρίτη περίπτωση στην εξαγωγή *σχετικής υπεραξίας*. Ο λόγος της υπεραξίας προς την αξία της εργασιακής δύναμης $(Y-L)/L$ ονομάζεται ποσοστό υπεραξίας ή βαθμός εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης. Το κέρδος είναι η χρηματική έκφραση της υπεραξίας.

Ήδη από την επεξεργασία και ανάλυση των μορφών της υπεραξίας, ο Μάρξ διαπίστωσε ότι στους όρους και τις προϋποθέσεις αυτών των μορφών προδιαγράφονται οι κατευθυντήριες γραμμές του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Η ανάλυση του τρόπου παραγωγής της απόλυτης υπεραξίας βασίζεται στην υπόθεση ότι ο αναγκαίος χρόνος εργασίας είναι σταθερός και ο τρόπος παραγωγής δεδομένος. Σ' αυτή την περίπτωση ο μόνος τρόπος για να παραταθεί η διάρκεια της υπερεργασίας και να αυξηθεί η υπεραξία που παράγεται για τον κεφαλαιοκράτη είναι η μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας μέσα από την πραγματική μείωση της αξίας των απαραίτητων μέσων συντήρησης του εργάτη. Αντιθέτως, στην ανάλυση του τρόπου παραγωγής της σχετικής υπεραξίας θεωρείται ότι η εργάσιμη μέρα είναι σταθερή και η εργατική δύναμη όπως όλα τα προϊόντα αγοράζεται και πουλιέται σε ολόκληρη την αξία της.

Η μείωση της αξίας της εργατικής δύναμης προϋποθέτει την αύξηση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας έτσι ώστε με την ίδια ποσότητα εργασίας να παράγεται μεγαλύτερη ποσότητα αξίας χρήσης ή αλλιώς με μικρότερη ποσότητα εργασίας να παράγεται η ίδια ποσότητα εμπορευμάτων (αξιών χρήσης). Το μέγεθος της παραγωγικής δύναμης της εργασίας εξαρτάται από την παραγωγική διαδικασία. Αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία που μειώνουν τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο για την παραγωγή των εμπορευμάτων, έχουν ως αποτέλεσμα την αύξηση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας και κατά συνέπεια την αύξηση της υπεραξίας και του βαθμού εκμετάλλευσης. Έτσι ολοκληρώνεται η διαδικασία απόσπασης σχετικής υπεραξίας.

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής στηρίζεται εξ ολοκλήρου στις δύο μεθόδους απόσπασης υπεραξίας που έχουν ως κοινό παρανομαστή την εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας. Στην περίπτωση της απόλυτης υπεραξίας η εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας πραγματοποιείται με αμετάβλητους τους κοινωνικούς και τεχνολογικούς όρους της παραγωγής, ενώ στην περίπτωση της σχετικής υπεραξίας η απόσπαση υπεραξίας πραγματοποιείται κυρίως με την δυναμική ανάπτυξη των τεχνολογικών όρων της παραγωγής. Στα πρώτα στάδια της ανάπτυξης του, το καπιταλιστικό σύστημα βασίστηκε στην διαδικασία απόσπασης απόλυτης υπεραξίας η οποία και αποτέλεσε, τότε, την κυρίαρχη μέθοδο δημιουργίας και συγκέντρωσης κεφαλαίου. Αυτή η εξέλιξη οδήγησε στην προλεταριοποίηση και μισθωτοποίηση μεγάλου τμήματος του πληθυσμού, στην εισαγωγή της λογικής της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης σε ολόκληρο το παραγωγικό σύστημα.

Στα μεταγενέστερα στάδια, η περαιτέρω ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής βασίζεται κυρίως, στην διαδικασία απόσπασης σχετικής υπεραξίας. Η παραγωγή της υπεραξίας πραγματοποιείται κυρίως με την μετατροπή σε υπερεργασία ενός όλο και μεγαλύτερου τμήματος της αναγκαίας εργασίας. Η αναπαραγωγή του κεφαλαίου στηρίζεται στην παραγωγή σχετικής υπεραξίας, η οποία επιτυγχάνεται με τον μετασχηματισμό των τεχνικών και κοινωνικών όρων του προτσές της εργασίας. Οι πρωταρχικοί όροι για την ανάπτυξη του καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας είναι οι εξής:

α) τα μέσα συντήρησης και αναπαραγωγής των εργαζόμενων τάξεων πρέπει να είναι εμπορεύματα που παράγονται από καπιταλιστικούς κλάδους παραγωγής και

β) η παραγωγικότητα της εργασίας στους κλάδους αυτούς και στους κλάδους που τους προμηθεύουν με μέσα παραγωγής πρέπει να αυξάνεται με ρυθμούς που υπερβαίνουν τους αντίστοιχους ρυθμούς αύξησης της πραγματικής αξίας της εργατικής δύναμης (έτσι ώστε να μειώνεται η αξία της εργατικής δύναμης).

Έτσι, η συνολική μείωση της αξίας της εργατικής δύναμης προκύπτει από την συνολική μείωση της αξίας των προϊόντων που παράγονται σε όλους αυτούς τους χωριστούς κλάδους, δηλαδή από την συνολική συντόμευση του χρόνου που απαιτείται για την παραγωγή των αναγκαίων μέσων συντήρησης.

Συμπεραίνουμε λοιπόν, ότι η κινητήρια δύναμη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι η αύξηση της παραγωγικότητας ή μεγιστοποίηση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας. Η εγγενής αυτή τάση του συστήματος, όμως, δεν αποσκοπεί στην συντόμευση της εργάσιμης ημέρας, δηλαδή στην μείωση των τιμών των εμπορευμάτων, αλλά στην ελάττωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας ώστε να παρατείνεται η υπερεργασία και να αυξάνεται η υπεραξία. Αυτή είναι η σημαντικότερη διαφορά του καπιταλιστικού από τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής: η αναπαραγωγή του κεφαλαίου επιτυγχάνεται με την συστηματική επιδίωξη απόσπασης μεγαλύτερων ποσοτήτων υπεραξίας. Αυτό το αδιάκοπο κυνηγητό, που εντείνεται από τον ανταγωνισμό των επί μέρους κεφαλαίων, είναι θεμελιώδης κατάσταση, είναι η *vis vitalis* του καπιταλιστικού συστήματος. Σ' αυτή τη βασική λειτουργία του καπιταλισμού, οφείλονται οι ιστορικοί μετασχηματισμοί της παραγωγικής διαδικασίας και των συστημάτων παραγωγής.

3.4 Η μετάβαση από την μανιφακτούρα στη μεγάλη βιομηχανία.

Κατά την διάρκεια της πρώτης περιόδου της βιομηχανικής επανάστασης (μανιφακτούρα), η παραγωγική διαδικασία, η εργασία και τα πρότυπα οργάνωσης της παραγωγής, μολονότι εξυπηρετούν το καθεστώς της διευρυνόμενης αναπαραγωγής και τη ραγδαία ανάπτυξη του τεχνολογικού εξοπλισμού, δεν εξαντλούν όλες τις δυνατότητες που εν γένει υπάρχουν για την συσσώρευση κεφαλαίου και την αποτελεσματική απόσπαση υπεραξίας.

Στα βασικά χαρακτηριστικά του υποδείγματος της μανιφακτούρας που περιγράψαμε παραπάνω περιλαμβάνονται μια σειρά από εσωτερικές αντιθέσεις οι οποίες αποκαλύπτουν ότι πρόκειται για ένα μοντέλο οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής περιστοιχιζόμενο από “στεγανά” που δεν επέτρεπαν την πλήρη διεύρυνση της εκμεταλλευτικής λογικής του κεφαλαίου για την άντληση μεγαλύτερης υπεραξίας.

Συγκεκριμένα, το σύστημα παραγωγής της μανιφακτούρας είχε ως αποτέλεσμα την εκτεταμένη διασπορά των βιοτεχνικών μονάδων, οι οποίες προσαρμόζονταν στις τοποθεσίες όπου υπήρχαν φυσικοί πόροι και κατάλληλο εργατικό δυναμικό. Αυτή η προσαρμογή υποδηλώνει τις δυσκολίες εξεύρεσης ειδικευμένου εργατικού δυναμικού. Από την μια πλευρά η πληθώρα εργατικών χεριών που προσφέρονταν στην αγορά εργασίας, αποτέλεσμα της βίαιης εκρίζωσης των αγροτών από τις γαιοκαλλιέργειες, παρείχε την δυνατότητα ευνοϊκής εκμετάλλευσης της εργασίας, από την άλλη όμως η προέλευση αυτού του εργατικού δυναμικού δεν κάλυπτε τις ανάγκες σε εξειδικευμένη εργασία. Δηλαδή, υπήρχε μια σχετική αναντιστοιχία ανάμεσα στις εργασιακές ικανότητες που ήταν απαραίτητες και την ανειδίκευτη εργατική δύναμη που προσφέρονταν. Αυτή η αναντιστοιχία προκαλούσε εμπόδια στην περαιτέρω ανάπτυξη της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Όπως προαναφέραμε, μοναδικοί θεσμοί συλλογικής συμμετοχής των εργαζομένων την περίοδο της μανιφακτούρας είναι οι συντεχνίες και οι «αδελφότητες». Σε αυτούς τους δύο θεσμούς η γνώση της εργασιακής διαδικασίας διατηρείται αμετάβλητη, προσλαμβάνει την μορφή της τέχνης και παραμένει απρόσιτη στην εργοδοσία. Επίσης ενυπάρχει μια ισχυρή ποιοτική διάσταση στην εργασία το περιεχόμενο της οποίας δεν μπορεί να γίνει κτήμα του κεφαλαιοκράτη.

Παρατηρείται, επιπλέον, ισχυρή αντίσταση (στο μέτρο του εφικτού) των εργατικών στρωμάτων στις επιλογές του κεφαλαίου όσον αφορά την εργασία, ως αποτέλεσμα της συλλογικότητας που προέκυπτε από την διασφάλιση των επαγγελματικών δικαιωμάτων στις συντεχνίες. Οι συντεχνίες των εργατών-τεχνιτών, διασφαλίζοντας την εργασιακή τέχνη από τρίτους, εν πολλοίς μονοπωλούν την εργατική δύναμη. Πετυχαίνουν έτσι καλύτερους όρους οικονομικής συνεργασίας.

Η ανάπτυξη της μανιφακτούρας είχε βέβαια ως συνέπεια την πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου, όμως οι εργατοτεχνίτες παραμένουν οι αποκλειστικοί γνώστες της εργασιακής διαδικασίας. Έτσι η γνώση της εργασιακής διαδικασίας αποκτά μια ιδιαίτερη βαρύτητα και η εργασία ως τέχνη στέκεται εμπόδιο στις επιδιώξεις της εργοδοσίας που στοχεύει συστηματικά στην περαιτέρω συσσώρευση και την επίτευξη μεγαλύτερης κερδοφορίας. Ο τεχνίτης εργάτης στηριζόμενος στην αποτελεσματικότητα της συντεχνίας του, κατάφερνε «παζαρεύοντας» να διεκδικεί σχετικά υψηλή αμοιβή και να επιβάλλει μέσω του ελέγχου πάνω στις μεθόδους εργασίας τον δικό του ρυθμό στην παραγωγή των εμπορευμάτων. Ο κλειστός χαρακτήρας των συντεχνιών εξασφάλιζε τα συμφέροντα των εργατών και τεχνιτών, οι οποίοι διατηρούσαν τα «προνόμια» τους ανέπαφα από τον έλεγχο και τους χειρισμούς που προσπαθεί να επιβάλλει ο ιδιοκτήτης-διευθυντής του μανουφακτουρικού εργοστασίου. Συνολικά, το κεφάλαιο δεν μπορεί να επιβληθεί εξ ολοκλήρου στον τεχνίτη-εργάτη. Συνεπώς δεν μπορεί να οικειοποιηθεί το σύνολο της εργασιακής διαδικασίας και να επηρεάσει τον ταξικό συσχετισμό.

Επιπλέον, η εντατική διόγκωση του κεφαλαίου (με την παραγωγή να προσανατολίζεται στην ανάπτυξη μέσων παραγωγής) και η συνεχώς διευρυνόμενη αναπαραγωγή του, που αποτελεί και την κυρίαρχη τάση κατά την περίοδο της μανιφακτούρας, επιβεβαιώνουν ότι οι δυνάμεις του κεφαλαίου δεν επιδιώκουν ακόμη την εμβάθυνση των δυνατοτήτων άντλησης υπεραξίας μέσω της συστηματικής εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης και μέσω του ολοκληρωτικού ελέγχου των μεθόδων οργάνωσης της παραγωγής. Τα περιθώρια που υπάρχουν για την περαιτέρω ανάπτυξη της συσσώρευσης του κεφαλαίου εκτός του χώρου της εργασίας και της παραγωγής καθιστούν την «γνώση» αυτού του χώρου μη απαραίτητη για το κεφάλαιο και σχεδόν αποκλειστική «ιδιοκτησία» των δυνάμεων της εργασίας. Με άλλα λόγια, οι δυνάμεις του κεφαλαίου είτε λόγω των γενικότερων συνθηκών της διαδικασίας συσσώρευσης, είτε λόγω ισχυρής αντίστασης από την πλευρά των δυνάμεων της εργασίας, δεν αξιοποιούν αυτήν τη γνώση για την επίτευξη μεγαλύτερων ποσοστών υπεραξίας. Οι δυνατότητες για την περαιτέρω αξιοποίηση αυτής της γνώσης θα αρχίσουν να διερευνώνται εκτενέστερα όταν θα εμφανιστούν τα πρώτα σημάδια οικονομικής ύφεσης διαταράσσοντας την διαδικασία της συσσώρευσης. Τότε, με την εξάντληση των δυνατοτήτων εκτατικής εκμετάλλευσης της εργασίας, οι δυνάμεις του κεφαλαίου οδηγούνται σε αναδιαρθρώσεις της παραγωγής για να αντιμετωπίσουν την κρίση και να διατηρήσουν, σε υψηλό βαθμό την απόδοση της συσσώρευσης.

3.5 Η μεγάλη βιομηχανία

Με την βιομηχανική επανάσταση εγκαινιάζεται η συστηματική εισαγωγή εργαλείων και μηχανών στην παραγωγική διαδικασία και η συνεχής αξιοποίηση των τεχνολογικών εφευρέσεων που αναπτύσσονται αλληλένδετα με το μέγεθος και τις απαιτήσεις του νέου παραγωγικού υποδείγματος. Στην περίοδο της μανιφακτούρας το τεχνολογικό υπόβαθρο της παραγωγικής διαδικασίας αποτελείται κυρίως από εργαλεία ατομικής χρήσης και μηχανήματα περιορισμένου μεγέθους και μικρής παραγωγικής ικανότητας. Στις διάσπαρτες μανουφακτουρικές μονάδες, ο τεχνίτης-παραγωγός χειρίζεται ατομικά εργαλεία για την επεξεργασία του προϊόντος, χρησιμοποιεί μηχανήματα που είναι προσαρμοσμένα στην εργασία του, γνωρίζει τις δυνατότητες και τη λειτουργία αυτών των μηχανημάτων και τα αξιοποιεί κατάλληλα για το ποιοτικό και ποσοτικό αποτέλεσμα της εργασίας του. Το δεδομένο επίπεδο ανάπτυξης της τεχνολογίας του επιτρέπει να αντιλαμβάνεται συνολικά την παραγωγική διαδικασία και, ενώ υπάρχει καταμερισμός της εργασίας, μπορεί να διακρίνει τα αποτελέσματα της εργασίας του στο τελικό προϊόν.

Το ποιοτικό στοιχείο της ανθρώπινης εργασίας υπερτερεί σε σχέση με τις αλλαγές που επιφέρει η εισαγωγή των μηχανών. Ο τεχνίτης-παραγωγός είναι κύριος της εργασιακής διαδικασίας, γεγονός που επηρεάζει πολλαπλά τις εργασιακές και κοινωνικές σχέσεις.

Το νέο πλαίσιο καπιταλιστικών σχέσεων εκμετάλλευσης και ιδιοκτησίας, οδήγησε στην περαιτέρω ανάπτυξη του εμπορίου και κατά συνέπεια σε απαιτήσεις για αύξηση του μεγέθους των παραγομένων προϊόντων στις μανουφακτουρικές μονάδες. Επίσης, με την εισαγωγή των εργαλείων και των μηχανών στην παραγωγική διαδικασία άνοιξε ο δρόμος για την αέναη ανάπτυξη των εφευρέσεων και των επιστημών που σχετίζονται με τις μηχανές, αφού ο χώρος της παραγωγής θα τροφοδοτεί συστηματικά με νέα πεδία έρευνας τις επιστήμες αυτές. Με την ανάπτυξη της μανιφακτούρας η παραγωγική διαδικασία μετασχηματίζεται, τόσο στα ποιοτικά όσο και στα ποσοτικά της χαρακτηριστικά στοιχεία. Το τελευταίο στάδιο αυτού του μετασχηματισμού έχει ως αποτέλεσμα την ανατροπή του τρόπου παραγωγής και την μετάβαση από την μανιφακτούρα στην μεγάλη βιομηχανία.

Τα σημαντικότερα στοιχεία του εν λόγω μετασχηματισμού της παραγωγικής διαδικασίας είναι τα εξής:

- i. Στη θέση των χειροκίνητων εργαλείων και των μικρών αυτόνομων μηχανών τοποθετούνται τώρα πολλές ομοιόμορφες μηχανές που κινούνται από μια κοινή πηγή ενέργειας ή από ένα κοινό σύστημα μηχανικής επενέργειας.
- ii. Αναπτύσσονται μηχανικά συστήματα που αποσκοπούν στην αντικατάσταση των εργασιακών δραστηριοτήτων των εργατών, και εφευρέσεις για μηχανές παραγωγής ενέργειας που καθιστούν δυνατή την παράλληλη λειτουργία πολλών μηχανών.
- iii. Ενοποιούνται οι αυτόνομες μηχανές σε ένα ολοκληρωμένο σύστημα που αντικαθιστά χειρωνακτικές εργασίες και έτσι «απομακρύνει» τον εργάτη από το προϊόν της εργασίας του. Ταυτόχρονα η μετατροπή των μεμονωμένων μηχανών σε αυτόματο σύστημα καθιστά την συνολική διαδρομή επεξεργασίας του προϊόντος πολύπλοκη και «δυσδιάκριτη» στο σύνολο της.
- iv. Η μετάβαση από την μεμονωμένη μηχανή στην συνεργασία πολλών παρόμοιων μηχανών και τελικά, στο σύστημα μηχανών (το οποίο και αποτελεί τον πυρήνα της μεγάλης βιομηχανίας) σηματοδοτεί μια δραστική αύξηση της σημασίας των παραγωγικών μέσων στην διαδικασία παραγωγής των προϊόντων.

ν.Οι ευρεσιτεχνίες και οι εφευρέσεις παραγωγής ενέργειας που υποστηρίζουν τα πολύπλοκα συγκροτήματα των μηχανών της βιομηχανίας δεν αναπτύσσονται για γενικούς και αφηρημένους σκοπούς, αλλά θεωρούνται προϋπόθεση και γενικός παράγοντας διαμόρφωσης του νέου παραγωγικού συστήματος. Η διαδικασία ανάπτυξης των επιστημών και της τεχνολογίας ανατροφοδοτείται από τις απαιτήσεις που δημιουργεί η παραγωγή στην μεγάλη βιομηχανία.

3.5.1 Τα βασικά χαρακτηριστικά της μεγάλης βιομηχανίας.

Ο μετασχηματισμός της παραγωγικής διαδικασίας επιφέρει σημαντικές αλλαγές και στις μεθόδους ένταξης και προσαρμογής της εργασίας στις νέες παραγωγικές μονάδες. Τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της μεγάλης βιομηχανίας όσον αφορά την εργασιακή διαδικασία είναι τα εξής:

- i. Αλλάζει η ποιοτική και ποσοτική σύνθεση της εργασίας. Με τη ραγδαία ανάπτυξη των μηχανικών συστημάτων ενισχύεται ο καταμερισμός της εργασίας, η εξειδίκευση και η αντικατάσταση εργασιακών δραστηριοτήτων από μηχανικές λειτουργίες. Παράλληλα επιμηκύνεται η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας και εντατικοποιείται το περιεχόμενο της εργασίας.
- ii. Μεταβάλλεται δραστικά η ποιότητα των μέσων παραγωγής και πραγματοποιείται ενοποίηση και μεγέθυνση του συστήματος των μηχανών που «ενσωματώνουν» τις χειρωνακτικές λειτουργίες και πλέον αυτονομούνται σχετικά από τις εργασιακές ικανότητες των εργαζομένων: Όπως αναφέρει ο Μαρξ :«...Αφού πια τα εργαλεία μεταβλήθηκαν από εργαλεία του ανθρώπινου οργανισμού σε εργαλεία ενός μηχανικού συγκροτήματος, της εργαλειακής μηχανής, πήρε τώρα και η κινητήρια μηχανή μια μορφή αυτόνομη, ολότελα χειραφετημένη από τα πλαίσια της ανθρώπινης δύναμης. Με τούτο η απομονωμένη εργαλειακή μηχανή, που εξετάσαμε ως τα τώρα, περιορίστηκε σε ένα απλό στοιχείο της μηχανικής παραγωγής. Μια κινητήρια μηχανή μπορούσε τώρα να κινεί ταυτόχρονα πολλές εργασιακές μηχανές. Με τον αριθμό των ταυτόχρονα κινούμενων εργασιακών μηχανών μεγαλώνει η κινητήρια μηχανή και ο μεταβιβαστικός μηχανισμός απλώνεται σε ένα πολύπλοκο συγκρότημα...» (Το κεφάλαιο, Τόμος πρώτος, βιβλίο 1, κεφ.13).
- iii. Με τη ραγδαία εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας αναπτύσσεται η παραγωγή μέσων παραγωγής από τις μηχανές της μεγάλης βιομηχανίας.
- iv. Με την ανάπτυξη των μέσων παραγωγής και την αντικατάσταση της ανθρώπινης δύναμης από μηχανικές λειτουργίες, υποστασιοποιείται η διαδικασία της παραγωγής και μετατρέπεται σ' έναν ολότελα αντικειμενικό παραγωγικό οργανισμό. Αν στην περίοδο της μανιφακτούρας η συνεργατικότητα και η κοινωνικοποίηση της εργασίας παραμένουν σε σχετικά χαμηλά επίπεδα εξαιτίας του περιορισμένου μεγέθους των μέσων παραγωγής, στην μεγάλη βιομηχανία η κατάσταση αυτή ανατρέπεται άρδην. Ο συνεργατικός χαρακτήρας της εργασιακής διαδικασίας, η «κοινωνικοποιημένη» εργασία με λίγα λόγια, γίνεται ο «κανόνας», η τεχνική αναγκαιότητα που υπαγορεύεται από τη φύση του ίδιου του μέσου εργασίας.

Στα πλαίσια της μεγάλης βιομηχανίας, η εργασιακή διαδικασία αποκτά νέα χαρακτηριστικά και εντάσσεται με διαφορετικό τρόπο στην παραγωγή. Οι σημαντικότερες επιπτώσεις του παραγωγικού συστήματος της μεγάλης βιομηχανίας στην εργασία είναι οι εξής:

α) Με την επιμήκυνση του χρόνου της εργάσιμης ημέρας ανοίγει ο δρόμος για την εισαγωγή της γυναικείας και παιδικής εργασίας στις βιομηχανικές μονάδες. Είναι

το φτηνό και απροστάτευτο από την νομοθεσία εργατικό δυναμικό, που προστίθεται στους άνδρες εργαζόμενους, για να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις της συνεχούς λειτουργίας του μηχανικού συστήματος. Η τότε νέα τεχνολογία παρέχει την δυνατότητα συνεχούς παραγωγικής λειτουργίας των μηχανών πέρα από τα όρια του δωρου και περισσότερο βέβαια από την φυσική αντοχή των εργαζομένων. Έτσι οι διπλές ή τριπλές βάρδιες, καθ' όλη την διάρκεια του 24ώρου, μετατρέπονται σε κανόνα της λειτουργίας των εργοστασίων, και δίπλα στις βάρδιες των ενήλικων προστίθενται τώρα οι βάρδιες των παιδιών και των γυναικών.

β) Η παράταση της εργάσιμης ημέρας πέρα από τα φυσικά όρια της εργατικής δύναμης έχει ως αποτέλεσμα την σχετική αυτονόμηση του μέσου παραγωγής και την κατακόρυφη αύξηση της παραγωγικότητας.

γ) Με την μεγάλη βιομηχανία, η ταχύτητα των μηχανών πολλαπλασιάζεται στο έπακρο. Παρέχεται δηλαδή η δυνατότητα αύξησης της παραγωγής προϊόντων με την ίδια ποσότητα εργασίας. Παράλληλα αυξάνεται και η ένταση της εργασίας, αφού το ρυθμό της παραγωγής τον καθορίζουν αφενός οι συνεχιζόμενες αυξήσεις στη ζήτηση των αγαθών, αφετέρου οι ρυθμοί τους οποίους επιβάλλουν τα αυτοματοποιημένα παραγωγικά συστήματα.

Σε όλο το φάσμα της εργασιακής διαδικασίας αντανακλώνται οι επιπτώσεις του νέου παραγωγικού μοντέλου, που διαμορφώνεται με βάση τις κυρίαρχες σκοποθεσίες του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Η επιμήκυνση της εργάσιμης ημέρας, η κατ' επιλογή αντικατάσταση εργατικών χεριών από μηχανές, η εντατικοποίηση της εργασίας, η προσαρμογή της εξειδικευμένης εργασίας στις ιδιαιτερότητες των μηχανικών συστημάτων, η αλλοτρίωση της εργασίας (αλλοτρίωση πολυδιάστατη, που δεν αφορά μόνο τους όρους αναπαραγωγής του κεφαλαίου, την απαλλοτρίωση της ιδιοκτησίας, αλλά και τον σχηματισμό του «ξένου», του «αλλότριου» αντικειμενικού συστήματος των μηχανών, που ορθώνεται εχθρικά απέναντι στους εργαζόμενους και δημιουργείται από την απλήρωτη εργασία τους), η παραγωγή μέσων παραγωγής που ανατροφοδοτούν το τεχνολογικό σύστημα και μεταβάλλουν τις συνθήκες λειτουργίας του, είναι χαρακτηριστικά που εδραιώνονται ως συστατικά στοιχεία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που στην τάδε ή τη δείνα μορφή θα εμπεριέχονται σε όλα τα μετέπειτα παραγωγικά συστήματα.

Ο σχηματισμός της μεγάλης βιομηχανίας σηματοδοτεί λοιπόν την θεμελίωση των βασικών αρχών λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος. Επιπλέον, η άνευ προηγουμένου μεγέθυνση των βιομηχανικών μονάδων συμβάλλει στην διεύρυνση της ταξικής διαφοροποίησης των εργαζομένων, στην προλεταριοποίηση του κοινωνικού σώματος και καθιστά το νέο παραγωγικό σύστημα και τις επιδιώξεις των κεφαλαιοκρατών σε κατ' εξοχήν παράγοντα ρύθμισης του νομικού και θεσμικού πλαισίου λειτουργίας του συστήματος.

Από το θεσμικό πλαίσιο ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων, την εν λόγω περίοδο, απουσιάζουν θεσμοί όπως το κράτος πρόνοιας, οι λειτουργίες κοινωνικής πρόνοιας και ασφάλισης, ο κρατικός παρεμβατισμός, η εργατική νομοθεσία και κάθε μορφή συντονισμού των επί μέρους κοινωνικών φορέων. Η εργατική δύναμη «πωλείται και αγοράζεται» στα πλαίσια των νόμων της ελεύθερης αγοράς. Κατά συνέπεια, οι κεφαλαιοκράτες επιβάλλουν ανενόχλητοι δυσβάσταχτους όρους αγοράς και διαχείρισης της εργατικής δύναμης, δεδομένου ότι ο εργατικός συνδικαλισμός βρίσκεται ακόμη στα σπάργανα. Περαιτέρω, τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης των καπιταλιστών που «πραγματοποιούνται» από την διατήρηση του μηχανισμού εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης και εξασφαλίζονται από την διαιώνιση της ταξικής κοινωνίας, αναγορεύονται σε νομικό πλαίσιο ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων. Όπως γράφει ο Μάρξ: «Ο εργοστασιακός κώδικας, όπου το κεφάλαιο,

χωρίς την τόσο αγαπημένη κατά τ' άλλα από τους αστούς διάκριση των εξουσιών και το ακόμα πιο αγαπημένο του κοινοβουλευτικό σύστημα, έχει διατυπώσει με τον δικό του νόμο και αυτοδύναμα την αυτοκρατορία του πάνω στους εργάτες του, είναι μόνο και μόνο η κεφαλαιοκρατική καρικατούρα της κοινωνικής ρύθμισης της εργασιακής διαδικασίας, που γίνεται αναγκαία όταν υπάρχει συνεργασία σε μεγάλη κλίμακα και χρησιμοποίηση κοινών μέσων εργασίας, και μάλιστα των μηχανών. Στη θέση του καμτσικιού του οδηγού των δούλων μπαίνει το ποινολόγιο του επόπτη. Όλες οι ποινές καταλήγουν φυσικά σε χρηματικές ποινές και σε κρατήσεις μισθού και η νομοδότρα οξύνοια των εργοστασιακών Λυκούργων, κάνει την παραβίαση των νόμων τους όσο παίρνει πιο κερδοφόρα από την τήρησή τους» (στο ίδιο:440-441)

Υπό το κράτος αυτών των συνθηκών, η εργασιακή διαδικασία αποτελεί το επί οικονομικού εκβιασμού «δια βίου» βασανιστήριο της εργατικής τάξης. Η εξοικονόμηση των κοινωνικών παραγωγικών μέσων, που μόνο στο εργοστασιακό σύστημα ωριμάζει «θερμοκηπιακά», γίνεται ταυτόχρονα στα χέρια του κεφαλαίου συστηματική αρπαγή των βιοτικών πόρων του εργάτη στο διάστημα της εργασίας, αρπαγή χώρου, αέρα, φωτός και μέσων προσωπικής προστασίας απέναντι στις επικίνδυνες ή ανθυγιεινές συνθήκες της παραγωγικής διαδικασίας.

Τα εργοστάσια της συγκεκριμένης περιόδου χαρακτηρίζονται από πολλούς ερευνητές ως «εργατικά κάτεργα». Οι επιδιώξεις της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης και οι καταθλιπτικές συνθήκες που επιβάλλουν αποκαλύπτονται σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής.

Με την μεγάλη βιομηχανία ο καπιταλισμός υπεισέρχεται σ' ένα ανώτερο στάδιο εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης. Επιτυγχάνει έτσι θεαματικά αποτελέσματα, δηλαδή αύξηση της κεφαλαιακής συσσώρευσης, αύξηση της παραγωγής εμπορευμάτων, διεύρυνση της εμπορικής δραστηριότητας, επέκταση της κυριαρχίας του σε νέες περιοχές, δημιουργία νέων αγορών σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της υφελίου.

Αύτη η κίνηση συνοδεύεται από την αποκρυστάλλωση των ταξικών σχέσεων και την σταδιακή ισχυροποίηση της εργατικής τάξης. Ο αγώνας ανάμεσα στον κεφαλαιούχο και στον μισθωτό εργάτη αρχίζει με την κεφαλαιοκρατική σχέση. Την περίοδο της μεγάλης βιομηχανίας όμως, με την υποστασιοποίηση του κεφαλαίου σε μέσα παραγωγής και την βαθμιαία αλλοτρίωση της εργασίας, ο ταξικός διαχωρισμός μετατρέπεται στην γενικευμένη και κυρίαρχη κοινωνική σχέση. Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού των χωρών της Δύσης μετατρέπεται σε εργατικό δυναμικό των μεγάλων βιομηχανικών συγκροτημάτων, δηλαδή προλεταριοποιείται. Αυτή η διαδικασία είναι η σημαντικότερη πηγή απόσπασης υπεραξίας και συσσώρευσης κεφαλαίου στην μεγάλη βιομηχανία.

Δεδομένου ότι το κεφάλαιο αναπτύσσεται με γνώμονα την διεύρυνση της κεφαλαιοκρατικής εκμεταλλευτικής σχέσης και συσσωρεύει τεράστιες ποσότητες αξίας απ' αυτόν τον σχεδόν «κατακτητικό» του προσανατολισμό σε αναξιοποίητους μέχρι τότε τομείς οικονομικής δραστηριότητας, η εργασιακή διαδικασία αυτή καθ' εαυτή δεν αποτελεί μοναδικό πεδίο διερεύνησης δυνατοτήτων απόσπασης υπεραξίας. Με λίγα λόγια, η διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης βασίζεται στην επιβολή της εκμεταλλευτικής σχέσης της μισθωτής εργασίας σε περισσότερους και μεγαλύτερους τομείς οικονομικής δραστηριότητας και όχι μόνο στην αξιοποίηση της δυνατότητας απόσπασης υπεραξίας από τον ανεξερεύνητο ακόμα χώρο της εργασιακής διαδικασίας.

Με την ολοκλήρωση της εκβιομηχάνισης και την παγίωση της ταξικής διαστρωμάτωσης στην κοινωνία, που είναι αποτέλεσμα της εκμεταλλευτικής σχέσης,

δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την μετάβαση σε ένα νέο πρότυπο οργάνωσης της παραγωγής.

Η περίοδος της μετάβασης ταλανίσθηκε από εντονότατες οικονομικές κρίσεις, που γεννιούνται από την ίδια τη διαδικασία της συσσώρευσης και την εξάντληση των περιθωρίων άντλησης υπεραξίας μέσω της επέκτασης της εκμεταλλευτικής μισθωτής σχέσης. Προϊόν αυτής της κρίσης ήταν τα εκατομμύρια των προλεταρίων-οικονομικών μεταναστών που αποτέλεσαν την πρώτη ύλη του μεταγενέστερου βιομηχανικού προτύπου (Τεϋλορισμός-Φορντισμός), στις νέες χώρες (Η.Π.Α) και στα κέντρα του καπιταλισμού, τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης.

Αποτέλεσμα της μεγάλης βιομηχανίας ήταν και οι υβριδικές συνδικαλιστικές οργανώσεις, που δημιουργούνται με βάση όχι την επαγγελματική εξειδίκευση των συντεχνιών, αλλά με κριτήριο τον επαγγελματικό, εργατικό εν πολλοίς ταξικό προσδιορισμό. Έκτοτε, η ταξική πάλη θα διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στις εξελίξεις της εργασιακής διαδικασίας και των παραγωγικών συστημάτων.

3.6 Ο ρόλος της τεχνολογίας στην λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος.

Το υπόδειγμα οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής που χαρακτηρίζει κάθε περίοδο, από την βιομηχανική επανάσταση και μετά, εμπεριέχεται οργανικά στην παραγωγική διαδικασία και εντάσσεται στο γενικό πλαίσιο των οικονομικών νόμων που διέπουν την λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής. Η εργασία, τα μέσα παραγωγής και η τεχνολογία αποτελούν ένα σύνθετο οργανικό σύνολο που καθορίζεται από ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά στοιχεία. Οι μέθοδοι οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής είναι το πλαίσιο εντός του οποίου λειτουργούν αυτές οι παραγωγικές δυνάμεις, για την επίτευξη των στόχων της παραγωγικής διαδικασίας: αύξηση της παραγωγικότητας, απόσπαση υπεραξίας, συσσώρευση και αναπαραγωγή κεφαλαίου.

Οι στόχοι αυτοί, υπαγορεύονται από τους καθολικούς νόμους της οικονομικής λειτουργίας του καπιταλισμού και εξυπηρετούν κυρίως τη διατήρηση των παραγωγικών σχέσεων (κεφάλαιο/εργασία), τη διατήρηση της ταξικής διαστρωμάτωσης και την αέναη αναπαραγωγή του συστήματος.

Οι μεταβλητές που περιγράφουν τις λειτουργίες του καπιταλιστικού συστήματος επηρεάζονται καθοριστικά από τα συστατικά στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτές οι μεταβλητές είναι: η παραγωγικότητα της εργασίας, η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, το ποσοστό κέρδους και το ποσοστό υπεραξίας, οι μισθοί, η αξία της εργασίας, το μέγεθος της εργασίας, το ποσοστό της ανεργίας κ.ο.κ.¹ Τα εν λόγω στοιχεία συσχετίζονται μεταξύ τους οργανικά και όχι μόνο αθροιστικά. Εξάλλου, οι σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα σε αυτά τα στοιχεία δεν είναι ανεξάρτητες από την συνολική λειτουργία του συστήματος. Η παρουσία ποιοτικών και ποσοτικών χαρακτηριστικών στα επί μέρους στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας μπορεί να ερμηνευθεί αποτελεσματικά με την διαλεκτική μέθοδο

---

¹ Αν ορίσουμε ότι: Q =σύνολο της ημερήσιας παραγωγής, T = ο μέσος χρόνος εργασίας καθ' ημέρα και κατ άτομο, και L = σύνολο των εργαζομένων, τότε η παραγωγικότητα της εργασίας (p) είναι $p=Q/TL$. Αν (d) η μοναδιαία τιμή του προϊόντος, (c) το σταθερό κεφάλαιο (μέσα παραγωγής) και (u) μεταβλητό κεφάλαιο (κόστος εργασίας) τότε η οργανική σύνθεση κεφαλαίου (g) δίνεται από τον τύπο $g=c/u$. Η υπεραξία είναι $s=Qd-u$ το ποσοστό κέρδους είναι $p=s/c+u$, και το ποσοστό υπεραξίας(r) είναι $r=s/u$. Οι μεταβλητές που χρησιμοποιούνται κυριότερα για την ερμηνεία των κυκλικών κρίσεων της καπιταλιστικής οικονομίας είναι το ποσοστό υπεραξίας (r), η οργανική σύνθεση κεφαλαίου (g) και το ποσοστό κέρδους (p) (βλέπε Λιανός 1986:146).

προσέγγισης και ανάλυσης όλων των όρων της παραγωγής (κεφάλαιο, εργασία, μέσα παραγωγής) που δρουν αλληλένδετα.

Βασική προϋπόθεση για την απρόσκοπτη λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι η αρμονική συνύπαρξη των συντελεστών της παραγωγής. Εν τούτοις, γνωρίζουμε ότι ολόκληρο το οικοδόμημα της παραγωγής επί κεφαλαιοκρατίας διαπερνάται από τις αβυσσαλέες αντιθέσεις των παραγωγικών σχέσεων, από την κεντρική και καθοριστικής σημασίας αντίθεση κεφαλαίου/εργασίας.

Οι αλλαγές των προτύπων της βιομηχανικής οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας επηρεάστηκαν καθοριστικά από τις ενδογενείς αντιθέσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η εξέλιξη της τεχνολογίας και η κατάλληλη εφαρμογή της στην παραγωγική διαδικασία ακολουθούν τις γενικότερες στοχεύσεις της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου και προσαρμόζεται στους περιορισμούς των οικονομικών νόμων του καπιταλισμού.

Η ανάγκη της διαρκούς συσσώρευσης για το κεφάλαιο δε σημαίνει μόνο την συνεχή αύξηση του κεφαλαίου και της παραγωγής. Ταυτόχρονα, σημαίνει εισαγωγή νέων μεθόδων παραγωγής και οργάνωσης με σκοπό την μείωση του κόστους ανά μονάδα προϊόντος, την αντιμετώπιση του ανταγωνισμού, την διεκδίκηση μεγαλύτερων μεριδίων στην αγορά, την απόσπαση μεγαλύτερου ποσοστού υπεραξίας. Κατά συνέπεια η συσσώρευση του κεφαλαίου είναι ο μηχανισμός με βάση τον οποίο η συνεχώς αναπτυσσόμενη τεχνολογία της παραγωγής εισάγεται σταδιακά στην παραγωγική διαδικασία.

Ανάμεσα στην τεχνολογία της παραγωγής, τις μεθόδους οργάνωσης της εργασίας και τη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου υπάρχει λοιπόν άμεση και καταλυτικής σημασίας σχέση. Δεδομένου ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται από έντονο ανταγωνισμό μεταξύ των κεφαλαιούχων για κυριαρχία στην αγορά και από την όσο το δυνατό μεγαλύτερη απόσπαση υπεραξίας, η διατήρηση του μηχανισμού της συσσώρευσης κεφαλαίου απαιτεί συνεχείς επενδύσεις σε τεχνολογικό εξοπλισμό και εργασία. Η αυξανόμενη ζήτηση εργατικής δύναμης οδηγεί σε σχετική έλλειψή της και συνακόλουθα σε αύξηση του εργατικού μισθού, άρα σε μείωση του ποσοστού υπεραξίας και του ποσοστού κέρδους. Η πτώση του ποσοστού κέρδους κάτω από ένα ορισμένο επίπεδο διακόπτει ή επιβραδύνει την διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου. Με άλλα λόγια, η διακοπή της συσσώρευσης του κεφαλαίου ή η μείωση του ρυθμού της, είναι ένας από τους τρόπους με τους οποίους οι κεφαλαιούχοι αντιμετωπίζουν την πτώση του ποσοστού κέρδους, που προέρχεται από την άνοδο του εργατικού μισθού. Αυτή όμως δεν είναι η μόνη αντίδραση. Καθώς το ποσοστό κέρδους μειώνεται, οι κεφαλαιούχοι αναζητούν τρόπους για να μειώσουν το κόστος ανά μονάδα προϊόντος ή να αυξήσουν την τιμή του προϊόντος (συνεπώς την συνολική πρόσοδο) ή και τα δύο. Οι προσπάθειες των κεφαλαιούχων στρέφονται συστηματικά σε διάφορες μεθόδους μείωσης το κόστους ανά μονάδα προϊόντος. Αυτός ο κοινός προσανατολισμός έχει καθοριστικές συνέπειες στην τεχνολογία, την διαδικασία αναπαραγωγής της και τις μεθόδους οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής.

Για να αντιμετωπίσουν την αύξηση του κόστους και την συμπίεση του κέρδους οι κεφαλαιούχοι ακολουθούν συνήθως τις εξής γενικές κατευθύνσεις:

α) Αντικαθιστούν στην παραγωγική διαδικασία τον παράγοντα που προκαλεί την αύξηση του κόστους με κάποιον άλλον. Στην προκειμένη περίπτωση αντικαθιστούν την εργασία (της οποίας το κόστος αυξάνεται) με μηχανήματα, αντικαθιστούν δηλαδή την ζωντανή με νεκρή εργασία. Αυτό βέβαια προϋποθέτει την κατάλληλη μεταβολή στην τεχνολογία της παραγωγής.

β) Με την μεταβολή της τεχνολογίας αλλάζει και ο τρόπος οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας, ακόμα και αν η βασική μέθοδος παραγωγής δεν μεταβάλλεται σημαντικά.

Η τεχνολογική μεταβολή που εισάγει σχετικά περισσότερο υλικό κεφάλαιο (σταθερό) και σχετικά λιγότερη εργασία, συνήθως λέγεται έντασης κεφαλαίου. Στην αντίθετη περίπτωση λέγεται τεχνολογική μεταβολή έντασης εργασίας.

Όπως προαναφέραμε, η διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου, η έλλειψη εργατικής δύναμης και η αύξηση του εργατικού μισθού στρέφουν τους κεφαλαιούχους σε αναζήτηση και εφαρμογή μεθόδων παραγωγής που χρησιμοποιούν λιγότερη εργασία και περισσότερα μέσα παραγωγής. Η εφαρμογή τέτοιων μεθόδων έχει ένα άμεσο αποτέλεσμα για τις επιχειρήσεις και ένα γενικότερο αποτέλεσμα για την οικονομία. Για τις επιχειρήσεις το αποτέλεσμα είναι η μείωση του κόστους παραγωγής λόγω μείωσης της απασχόλησης. Αν γενικά οι επιχειρήσεις πραγματοποιήσουν παρόμοιες ενέργειες, η αντικατάσταση της εργασίας με σταθερό κεφάλαιο γενικεύεται και εμφανίζεται ως μείωση της ζήτησης εργατικής δύναμης από τους εργοδότες με συνέπεια την εμφάνιση πτωτικών τάσεων του εργατικού μισθού.

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι η εισαγωγή μεθόδων έντασης κεφαλαίου, δίνει την δυνατότητα στους κεφαλαιούχους να αντιμετωπίσουν το αυξανόμενο κόστος εργασίας και την συνακόλουθη πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους.

Πάντως, πρωταρχικός στόχος των επιχειρήσεων είναι να μειώσουν το κόστος παραγωγής ανά μονάδα προϊόντος. Αν αυτό μπορεί να γίνει όπως προαναφέραμε με την χρησιμοποίηση μεθόδων έντασης κεφαλαίου, τότε η ανάλογη τεχνολογία θα εφαρμοστεί. Αν όμως είναι δυνατόν η μείωση του κόστους να προέλθει από την χρήση μεθόδων έντασης εργασίας (αν υπάρχει αφθονία εργατικού δυναμικού και ο εργατικός μισθός είναι χαμηλός), τότε οι επιχειρήσεις θα προχωρήσουν σε αυτή την κατεύθυνση. Μ' άλλα λόγια οι επιχειρήσεις δεν ενδιαφέρονται για το αν η τεχνολογία είναι έντασης κεφαλαίου ή έντασης εργασίας, εκείνο που τις ενδιαφέρει πρωτίστως είναι η μείωση του κόστους. Δεν πρέπει συνεπώς να αποκλειστούν περιπτώσεις εισαγωγής τεχνολογίας έντασης εργασίας. Όμως η κυρίαρχη τάση στις καπιταλιστικές οικονομίες είναι αυτή που αναφέρθηκε πιο πάνω και η τεχνολογική επιλογή που γενικά ακολουθούν είναι της έντασης κεφαλαίου (Λιανός 1986).

Η εισαγωγή τεχνολογικών μεθόδων παραγωγής που χρησιμοποιούν σχετικά περισσότερο σταθερό κεφάλαιο είναι δυνατό να προκαλέσουν μείωση της συνολικής απασχόλησης των εργατών. Έτσι δημιουργείται μια πηγή ανεργίας που τροφοδοτεί τον εφεδρικό βιομηχανικό στρατό και συχνά αποκαλείται τεχνολογική ανεργία. Επιπλέον οι πτωτικές τάσεις της υπεραξίας κάτω από κάποιο επίπεδο μειώνουν τον ρυθμό συσσώρευσης του κεφαλαίου και σταματούν ή περιορίζουν την αύξηση της ζήτησης εργασίας. Αυτό σημαίνει ότι δεν απορροφάται όλη η προσφερόμενη εργασία. Αυτή δε η κατάσταση μπορεί να οδηγήσει σε ακόμα μεγαλύτερη μείωση της ζήτησης για εργασία, εφόσον η μείωση της συσσώρευσης πάρει μεγάλες διαστάσεις.

Εν κατακλείδι μπορούμε να πούμε ότι η τεχνολογική εξέλιξη όπως και οι μέθοδοι οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής δεν είναι εξωγενείς παράγοντες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Οι τεχνολογικές εξελίξεις και οι εφαρμογές τους στην παραγωγική διαδικασία είναι μεν αποτέλεσμα μιας συνεχούς επιστημονικής-ερευνητικής προσπάθειας, αλλά βρίσκονται σε στενή σχέση με την καπιταλιστική ανάπτυξη της οικονομίας.

3.7 Οικονομικές «κρίσεις»

3.7.1 Κυκλική διακύμανση της καπιταλιστικής οικονομίας.

Η εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν είναι γραμμική, συνεχής και αμετάβλητη. Η καπιταλιστική οικονομία παρουσιάζει διαχρονικές συνεχείς αυξομειώσεις της οικονομικής δραστηριότητας (Λιανός 1986).

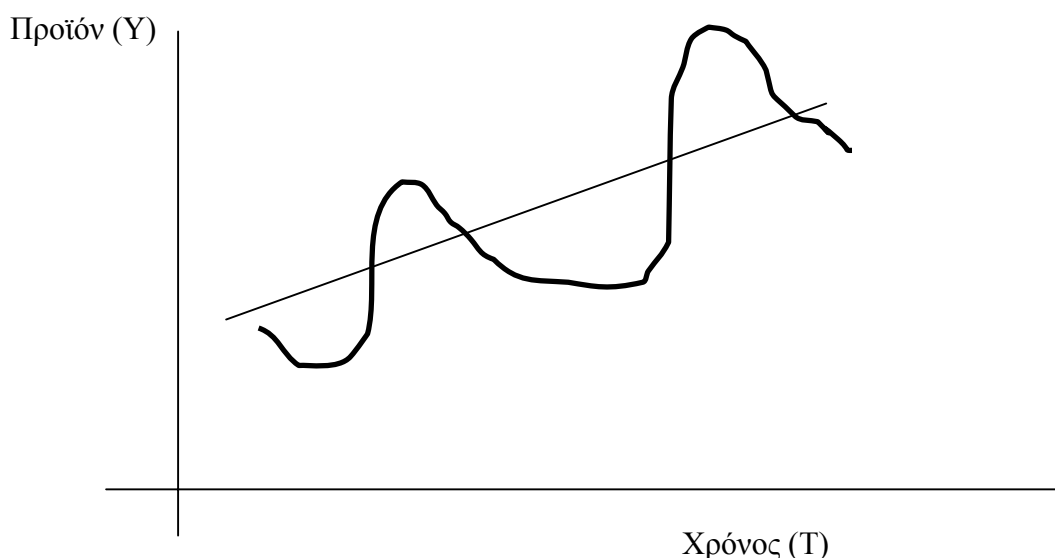
Η διαδικασία της συνεχούς και αέναης κυκλικής άντλησης υπεραξίας, που αποτελεί τον πυρήνα της λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος, ακολουθεί την πορεία που εξασφαλίζει, με τον καλύτερο δυνατό τρόπο για την κεφαλαιοκρατική τάξη, την παραγωγή και αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Αναγκαία προϋπόθεση για την επίτευξη της απρόσκοπτης διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου είναι η αρμονική συνάρθρωση της παραγωγής με την διαδικασία διανομής και κατανάλωσης του προϊόντος.

Σε περιόδους «ομαλής» λειτουργίας του εν λόγω συστήματος εξασφαλίζεται η συνεχής διαδικασία της συσσώρευσης του κεφαλαίου και επιτυγχάνεται η «εύρυθμη» λειτουργία των στοιχείων που επηρεάζουν αυτή την διαδικασία (παραγωγικότητα, ποσοστό κέρδους, οργανική σύνθεση κεφαλαίου). Όταν εμφανίζεται αναντιστοιχία μεταξύ των διαφόρων παραγόντων που τη διαμορφώνουν και όταν η συσσώρευση κεφαλαίου δημιουργεί δυνάμεις που καταλήγουν στην ανατροπή της, τότε διακόπτεται η ανατροφοδοτούμενη λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και το σύστημα οδηγείται βαθμιαία σε γενικευμένη «κρίση». Οι οικονομικές κρίσεις, που αποτελούν ενδογενές φαινόμενο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη της οργάνωσης της παραγωγής και της εργασιακής διαδικασίας. Η κίνηση του καπιταλιστικού συστήματος έγκειται σε συνεχείς ανασχηματισμούς με νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας ώστε να αποτρέπονται οι κρίσεις.

Οι εσωτερικές αυτές μεταβολές δεν υπακούουν σε κάποιο απόλυτο κανόνα σύμφωνα με τον οποίο θα μπορούσαμε να προσδιορίσουμε την χρονική τους διάρκεια. Πάντως, άμεσος στόχος των εσωτερικών αναδιαρθρώσεων που επιλέγονται για να αποσοβηθούν οι κρίσεις (που οφείλονται σε δομικές αντιθέσεις) είναι η περαιτέρω εξάντληση όλων των δυνατοτήτων εκμετάλλευσης της εργασίας.

Όπως αναφέραμε παραπάνω, οι μεταβολές της τεχνολογίας και των προτύπων της οργάνωσης της παραγωγής αποτελούν ενδογενή χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και προωθούνται ανάλογα με την αέναη κυκλική διαδικασία της συνεχούς καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Η καπιταλιστική οικονομία παρουσιάζει διαχρονικά συνεχείς αυξομειώσεις της παραγωγικής δραστηριότητας, η οποία μπορεί να μετριέται με το ακαθάριστο εθνικό προϊόν (Α.Ε.Π). Η διαχρονική πορεία του συνολικού προϊόντος, η οποία παρουσιάζει διαδοχικές περιόδους ανόδου και καθόδου, φαίνεται στο παρακάτω διάγραμμα:

Διάγραμμα 6. Πηγή: A.P. Thirwall 2001.

Η περίοδος κατά την οποία το Α.Ε.Π αυξάνεται χαρακτηρίζεται ως οικονομική μεγέθυνση. Αντίθετα η περίοδος μείωσης του Α.Ε.Π χαρακτηρίζεται ως οικονομική ύφεση (κρίση). Το χρονικό διάστημα κατά το οποίο η οικονομική δραστηριότητα βρίσκεται στο υψηλότερο επίπεδο ονομάζεται περίοδος αιχμής της οικονομικής δραστηριότητας, ενώ όταν βρίσκεται στο χαμηλότερο επίπεδο ονομάζεται περίοδος στασιμότητας.

Οι διαδοχικές αυξομειώσεις της παραγωγικής δραστηριότητας αποτελούν «οικονομική διακύμανση» ή «οικονομικό κύκλο» (Λιανός 1986). Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 6, οι αυξομειώσεις της παραγωγής σχηματίζουν οικονομικούς «κύκλους», ενώ η γενική κατεύθυνση καταδεικνύει αυξητική τάση του συνολικού προϊόντος.

Στην περίοδο της μεγέθυνσης παρατηρείται αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας γενικά. Δηλαδή παρατηρείται:

- Αύξηση του εθνικού προϊόντος
- Αύξηση της απασχόλησης
- Μείωση της ανεργίας
- Αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής
- Αύξηση επενδύσεων
- Αύξηση των πωλήσεων
- Αύξηση στην χρησιμοποίηση κεφαλαιουχικού εξοπλισμού
- Αύξηση των τιμών

Αντίθετα στην περίοδο της ύφεσης η οικονομική δραστηριότητα μειώνεται και συμπαρασύρει τα διάφορα μεγέθη, προς τις αντίθετες των παραπάνω κατευθύνσεις:

- Μείωση του εθνικού προϊόντος
- Μείωση της απασχόλησης.
- Αύξηση της ανεργίας
- Μείωση της βιομηχανικής παραγωγής.
- Μείωση επενδύσεων
- Μείωση των πωλήσεων
- Μείωση στη χρησιμοποίηση κεφαλαιουχικού εξοπλισμού
- Πτώση των τιμών

Φυσικά είναι δυνατό, μέσα στην γενική ανάκαμψη της οικονομίας ένας τομέας να παρουσιάζει μείωση η στασιμότητα, ή αντίθετα να παρουσιάζει αύξηση σε περίοδο ύφεσης.

Όπως φαίνεται και από το παραπάνω διάγραμμα, η ύπαρξη των οικονομικών διακυμάνσεων δεν είναι αντίθετη με την συνολική ανάπτυξη που έχουν παρουσιάσει οι καπιταλιστικές οικονομίες: το συνολικό προϊόν, ανεξάρτητα από την διακύμανση του οικονομικού κύκλου, μπορεί μέσο-μακροπρόθεσμα να αυξηθεί. Πάντως οι οικονομικές διακυμάνσεις αποτελούν φαινόμενο που η εμφάνιση του δεν είναι ανεξάρτητη από την ανάπτυξη του προϊόντος, αλλά συνέπεια της, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Ο μηχανισμός των κρίσεων της οικονομίας, όπως είπαμε και παραπάνω, είναι εγγενές χαρακτηριστικό στοιχείο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Οι μαρξιστές οικονομολόγοι αποδίδουν αυτές τις κρίσεις στην αναρχία της καπιταλιστικής παραγωγής και στην εν γένει τάση του για δημιουργία κρίσεων. Αναρχία της παραγωγής της καπιταλιστικής οικονομίας δεν σημαίνει έλλειψη συντονιστικών μηχανισμών, δεν σημαίνει χάος, αλλά σημαίνει την έλλειψη συνειδητής κοινωνικής αρχής που να προγραμματίζει και να συντονίζει την οικονομική-δραστηριότητα. Η αναρχία αυτή καθιστά δυνατή την εμφάνιση των οικονομικών κρίσεων στην καπιταλιστική οικονομία.

Όσον αφορά τις οικονομικές αιτίες των κρίσεων, σε γενικές γραμμές δύο είναι τα κυρίαρχα ερμηνευτικά σχήματα στα πλαίσια της μαρξιστικής προσέγγισης (Λιανός 1986): α) κρίσεις οφειλόμενες στην πτώση του ποσοστού κέρδους και β) κρίσεις υποκατανάλωσης.

Σύμφωνα με το πρώτο σχήμα, η οικονομική κρίση είναι στενά συνδεδεμένη με την πτώση του ποσοστού του κέρδους, γιατί αυτό είναι το βασικό κριτήριο σύμφωνα με το οποίο οι καπιταλιστές αποφασίζουν την επένδυση των χρηματικών κεφαλαίων σε παραγωγικό κεφάλαιο. Εφόσον οι επενδύσεις συναρτώνται από την τάση του ποσοστού κέρδους, η περαιτέρω μείωση των κερδών και το ενδεχόμενο οικονομικής χρεοκοπίας που προοιωνίζονται από την πτώση του ποσοστού κέρδους αποτρέπουν τους κεφαλαιοκράτες να επενδύσουν. Με αυτή την εξέλιξη, μπορεί να διακοπεί το κύκλωμα του κεφαλαίου και να σταματήσει η διαδικασία της συσσώρευσης.

Στο δεύτερο σχήμα, η κεντρική ιδέα των απόψεων για την κρίση υποκατανάλωσης έγκειται στο ότι η ανάπτυξη της οικονομίας δημιουργεί δυο αντιφατικές τάσεις που την οδηγούν σε αδιέξοδο και κρίση. Από τη μια πλευρά είναι η τάση ανάπτυξης της παραγωγικής δυναμικότητας του τομέα καταναλωτικών αγαθών. Από την άλλη πλευρά είναι η τάση ανάπτυξης της ζήτησης καταναλωτικών προϊόντων. Αν αυτές οι τάσεις αναπτύσσονταν με τον ίδιο ρυθμό η σχέση τους θα ήταν αρμονική και στην αγορά των καταναλωτικών αγαθών θα υπήρχε ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης. Η κύρια θέση των θεωρητικών της υποκατανάλωσης είναι ότι οι δύο αυτές τάσεις δεν αναπτύσσονται αρμονικά. Αντίθετα, η καπιταλιστική οικονομία παρουσιάζει το φαινόμενο να αναπτύσσεται η παραγωγική δυναμικότητα του τομέα καταναλωτικών προϊόντων ταχύτερα από την ζήτηση τους. Ο ρυθμός αύξησης των μέσων παραγωγής είναι πολύ μεγαλύτερος από τον ρυθμό αύξησης της κατανάλωσης. Η αναντιστοιχία αυτή απορρέει από την εγγενή αντίθεση της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου. Σ' αυτή τη διαδικασία η αύξηση του σταθερού κεφαλαίου συμβαδίζει με την σχετική μείωση του μεταβλητού κεφαλαίου, παρότι σε απόλυτο μέγεθος αυξάνουν και τα δύο. Με την αύξηση του σταθερού κεφαλαίου πολλαπλασιάζεται ο ρυθμός παραγωγής κεφαλαιουχικών προϊόντων που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή ακόμα μεγαλύτερου όγκου καταναλωτικών

αγαθών. Συνεπώς είναι αναπόφευκτο η προσφορά τους να υπερβεί τη ζήτηση τους με αποτέλεσμα την αδυναμία της οικονομίας να απορροφήσει την παραγόμενη ποσότητα καταναλωτικών προϊόντων. Η ανάπτυξη των δυνάμεων που οδηγούν στην υποκατανάλωση (ή υπερπαραγωγή) καταναλωτικών προϊόντων στέκεται εμπόδιο στην περαιτέρω συσσώρευση του κεφαλαίου και την απρόσκοπτη λειτουργία της παραγωγικής διαδικασίας. Οι κρίσεις προκύπτουν λοιπόν αναπόφευκτα ως αποτέλεσμα των αντιφάσεων της καπιταλιστικής οικονομίας.

Όπως αναφέραμε και παραπάνω, οι περιοδικές κρίσεις που ανακύπτουν ως αποτέλεσμα των οικονομικών νόμων της λειτουργίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής συνεπάγονται την διακοπή του κυκλώματος της συσσώρευσης και έχουν άμεση σχέση με την εργασία και τις μεθόδους οργάνωσης της παραγωγής. Οι ραγδαίες μεταβολές στα συστήματα οργάνωσης της εργασίας και την τεχνολογία συμβαδίζουν χρονικά με τις περιόδους των μεγάλων κρίσεων της καπιταλιστικής οικονομίας. Ειδικότερα, η τεχνολογία και η οργάνωση της παραγωγής μεταβάλλονται στην κατεύθυνση της «θεραπευτικής» των προβλημάτων του συστήματος στις μετακρισιακές περιόδους.

3.7.2 Χρονική διάρκεια των οικονομικών κύκλων και συστήματα παραγωγής.

Όπως αναφέρει ο Λιανός (1986) από την ανάλυση των στατιστικών στοιχείων των καπιταλιστικών οικονομιών, οι οικονομολόγοι έχουν καταλήξει ότι οι οικονομίες αυτές παρουσιάζουν τρία είδη οικονομικών κύκλων. Μικρούς ή δευτερεύοντες (οικονομικοί κύκλοι διάρκειας 4 περίπου χρόνων), μεγάλους ή κανονικούς κύκλους (διάρκειας περίπου 8 χρόνων) και κύκλους Kondratieff, διάρκειας 40-50 χρόνων. Οι κύκλοι αυτοί συνυπάρχουν με την έννοια ότι στην διάρκεια ενός κύκλου Kondratieff παρατηρούνται έξι περίπου μεγάλοι κύκλοι και σε κάθε μεγάλο κύκλο δύο περίπου μικροί. Οι περισσότεροι οικονομολόγοι έχουν στραφεί κυρίως στους μεγάλους κύκλους Kondratieff θεωρώντας ότι στην περιοδικότητα τους απεικονίζονται οι σημαντικότερες οικονομικές μεταβολές.

Οι κύκλοι Kondratieff που επεκτείνονται σε μια χρονική περίοδο από το 1780 μέχρι σήμερα, αξιοποιούνται από πολλούς επιστήμονες για να οριοθετήσουν χρονικά τα υποδείγματα που χρησιμοποιούνται όσον αφορά την οργάνωση της εργασίας και της παραγωγής. Έτσι όπως υποστηρίζει ο Κατσορίδας (2000) για τέσσερις χώρες (Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία, Η.Π.Α) η αντιστοίχιση αυτών των κύκλων με τα εν λόγω υποδείγματα έχει ως εξής:

1ο κύμα, 1780 έως 1844-51: Βιομηχανική επανάσταση - μανιφακτούρα

2ο κύμα, 1844-51 έως 1890-96: πρώιμη βιομηχανία

3ο κύμα, 1890-96 έως 1939-40 : πρώιμος τεύλορισμός-φορντισμός

4ο κύμα 1945-1974 : τεύλορισμός – φορντισμός

5ο κύμα, 1974 και μετά: Διάφορα υποδείγματα, Ευέλικτη Εξειδίκευση, Σχολή της Ρύθμισης.

Ειδικά στην περίπτωση ορισμένων θεωριών (Ευέλικτη Εξειδίκευση, Θεωρία της Ρύθμισης) στις οποίες χρησιμοποιούνται τα υποδείγματα της εργασίας και της παραγωγής, η κρίση του φορντικού-τεύλορικού μοντέλου τοποθετείται στο τέλος του τέταρτου κύματος Kondratieff, δηλαδή λίγο πριν το 1974. Ορισμένες δε προσεγγίσεις τοποθετούν στον πέμπτο κύκλο του Kondratieff το υπόδειγμα που προτείνουν ως ερμηνευτικό των κρίσιμων φαινομένων

3.8 Το νέο βιομηχανικό σύστημα παραγωγής (Φορντισμός-Τεϋλορισμός).

Οι ειδικότερες κοινωνικές συνθήκες που επικράτησαν στα τέλη του 19ου αιώνα οδήγησαν τον τομέα των παραγωγικών δυνάμεων και της εργασιακής διαδικασίας σε μεγάλες, κοσμογονικής έκτασης αλλαγές. Είναι η περίοδος όπου η συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και η αποτελεσματικότερη αξιοποίηση τους επιτάσσει νέες μορφές σχεδιασμού, ελέγχου και διαχείρισης της τεχνολογίας, η μηχανοποίηση της παραγωγής αναπτύσσεται καθιστώντας επιτακτική την αναβάθμιση της οργάνωσης των τεχνικών μέσων και παράλληλα αυξάνονται κατακόρυφα, μαζί με την βιομηχανία, οι συναλλαγές σε επίπεδο διακίνησης εμπορευμάτων και το διεθνές εμπόριο.

Ταυτόχρονα, παρατηρούνται μια σειρά από κοινωνικοοικονομικά φαινόμενα που, ενώ οφείλονται στην επέκταση της βιομηχανικής επανάστασης, δρομολογούν εσωτερικές αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης, αλλάζοντας ποιοτικά και ποσοτικά τις παραμέτρους της βιομηχανικής παραγωγής. Προετοιμάζουν ουσιαστικά το έδαφος για ένα νέο πρότυπο οργάνωσης της παραγωγής.

Καταγράφονται λοιπόν σημαντικές εξελίξεις, που οφείλονται στην βιομηχανική επανάσταση των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών της Δύσης, αλλά οι επιπτώσεις τους επηρεάζουν την παγκόσμια οικονομία.

Οι εξελίξεις αυτές είναι οι εξής:

- α) Ραγδαία διεθνοποίηση της παραγωγής, του εμπορίου και του νομισματικού συστήματος.
- β) Αναδιάρθρωση του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας, στα πλαίσια που επιβάλλει ο νεότευκτος βιομηχανικός καπιταλισμός.
- γ) Βαθμιαία αντικατάσταση των παραδοσιακών αποικιοκρατικών από νέες ιμπεριαλιστικές μορφές οικονομικής και πολιτικής εξάρτησης.
- δ) Αυξημένη συσσώρευση κεφαλαιουχικών μέσων παραγωγής στις μητροπολιτικές χώρες της Δύσης και επιλεκτική εκβιομηχάνιση ορισμένων χωρών της καπιταλιστικής περιφέρειας.
- ε) Αναδιοργάνωση της εκμετάλλευσης των πρώτων υλών και της εργατικής δύναμης των εξαρτημένων χωρών από τα μητροπολιτικά κέντρα (Παπαδημητρίου 1996).

Παράλληλα, η διεθνοποίηση της παραγωγής, η μεγέθυνση του εξωτερικού εμπορίου και η συνολική αύξηση της κατανάλωσης οδηγούν στην μεταβολή του παραγωγικού συστήματος, προκειμένου να αντιμετωπίζονται τα κρισιακά φαινόμενα και να εξασφαλίζεται ομαλότητα στο καθεστώς αξιοποίησης και συσσώρευσης του κεφαλαίου. Οι βασικές μεταβολές του παραγωγικού προτύπου (που επιβάλλονται εν μέρει από τις αλλαγές των συνολικότερων συνθηκών του καπιταλιστικού συστήματος) πραγματοποιούνται στα σημαντικότερα συστατικά στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας. Αφενός μεν στην εργασία και τις μεθόδους διεύθυνσης και οργάνωσης της (Τεϋλορισμός), αφετέρου και συνακόλουθα στην παραγωγή και τις μεθόδους οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας (Φορντισμός).

3.8.1 Επιστημονική οργάνωση της εργασίας (Τεϋλορισμός).

Ο Τεϋλορισμός, μια ιδιόμορφη επιστημονικοτεχνική θεώρηση κυριαρχίας και ελέγχου πάνω στην εργασιακή διαδικασία, προήλθε ως απάντηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε μια σειρά από προβλήματα και αναγκαιότητες που καθιστούσαν επιτακτική την αναδιάρθρωση της παραγωγής σε νέα πρότυπα. Όπως

αναφέρει ο Παπαδημητρίου (1996) οι βασικές αρχές της επιστημονικής διεύθυνσης των επιχειρήσεων κατά τον Taylor είναι οι ακόλουθες: 1) Τα μέλη της διεύθυνσης επεξεργάζονται ένα επιστημονικό σύστημα εκτέλεσης κάθε στοιχείου της εργασίας που αναπληρώνει τις παλιές καλές εμπειρικές μεθόδους. 2) Επιλέγουν με επιστημονικό τρόπο τους πιο κατάλληλους εργάτες και τους εξασκούν, ενώ στο παρελθόν κάθε εργάτης διάλεγε την εργασία του και φρόντιζε μόνος του για την επιμόρφωσή του. 3) Η διεύθυνση συνεργάζονταν φιλικά με τους εργάτες, έχοντας τη βεβαιότητα πως η εργασία εκτελείται σύμφωνα με τις αρχές της επιστήμης που ανέπτυξε και 4) Η εργασία και η ευθύνη για τη σωστή εκτέλεση της καταμερίζονται με ίσο περίπου τρόπο ανάμεσα στα μέλη της διεύθυνσης και τους εργάτες, ενώ στο παρελθόν οι εργάτες ήταν επιφορτισμένοι τόσο με την εργασία όσο και με το μεγαλύτερο μέρος της εν λόγω ευθύνης (βλ. F.W. Taylor, Die Grundsätze wissenschaftlicher Betriebsführung).

Η νέα αυτή θεώρηση, γρήγορα εξέλαβε τα χαρακτηριστικά ιδεολογίας και προβλήθηκε από τους τεχνοκράτες-μηχανικούς και την διοίκηση των επιχειρήσεων ως μια καινοτομική, επιστημονική μεθοδολογία διοίκησης και ως η άριστη επιλογή για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της εργασιακής διαδικασίας. Επί της ουσίας, στο επίκεντρο της ερευνητικής προσπάθειας του Taylor και των συνεργατών του τέθηκε η εργασία, όχι ως ένα επί μέρους στοιχείο της διαδικασίας της παραγωγής, αλλά ως το σημαντικότερο στοιχείο, ο πυρήνας του παραγωγικού συστήματος³. Με την συστηματική μελέτη της εργασίας γίνεται δυνατή η άντληση του γνωστικού της περιεχομένου. Η ανασύνθεση αυτής της γνώσης, που θα εμπεριέχεται σε νέα πρότυπα οργάνωσης, και η προσαρμογή της εργασίας σε αυτά τα πρότυπα, παρείχαν την δυνατότητα ολοκληρωτικού ελέγχου και αποτελεσματικότερης διαχείρισης των εργαζομένων εκ μέρους της διεύθυνσης της επιχείρησης (management).

Αποφασιστικό μέσο του Τεϋλορισμού, ως θεωρητικού ρεύματος αναμόρφωσης και μετασχηματισμού της εργασιακής διαδικασίας, ήταν η σύλληψη μιας συστηματικής και αναλυτικό-συνθετικής οικονομίας του χρόνου, μέσω της οποίας η εργασία αναλύεται σε διαφορετικά επιμέρους στοιχεία, έτσι ώστε η εργασιακή διαδικασία και η συλλογική εργασία να εκλαμβάνονται ως σύνολο ειδικών χρονομετρημένων καθηκόντων.

Κάθε είδους εργασία, διασπάται και κατακερματίζεται προκειμένου να προσδιοριστούν με ακρίβεια τα συστατικά της στοιχεία και έτσι να γίνει κατανοητή, απολύτως γνωστή στο σύνολο της, για να αναλύεται θεωρητικά και να μετατρέπεται σε γνωστικό αντικείμενο. Η κωδικοποίηση αυτής της γνώσης έδωσε την δυνατότητα στους κατόχους του κεφαλαίου και διαχειριστές της εργασίας να την ελέγχουν πολύ περισσότερο και πολύ πιο εύκολα.

Εξίσου σημαντική με την γνώση της εργασίας είναι η καταμέτρησή της, η ανάλυση και η σύνθεση της ως συνόλου επιμέρους χρονομετρημένων κινήσεων. Η στατιστική καταγραφή όλων των συστατικών κινήσεων της εργασίας και η συστηματική χρονομέτρηση τους συνέβαλλε στην διάρρηξη του απροσπέλαστου της εργασιακής γνώσης που περιέβαλλε μέχρι τότε την εργασία του τεχνίτη-εργάτη.

Σύμφωνα με τον Braverman (1974), στα συμπεράσματα του Τέϋλορ καταγράφεται με μεγάλη σαφήνεια ως ανασταλτικός παράγοντας της αποδοτικότητας (άρα και της κερδοφορίας) η κυριαρχία των εργαζομένων στον πυρήνα της παραγωγικής διαδικασίας: «Οι εργάτες που ελέγχονται μόνο με γενικές οδηγίες και πειθαρχία δεν ελέγχονται επαρκώς, εξ αιτίας του ότι κυριαρχούν πάνω στις

---

³ Αξιοσημείωτη είναι η έμφαση που αποδίδεται στην “εργασία” από τον Τέϋλορ στο βιβλίο του για το επιστημονικό Management: «...Πηγή του πλούτου είναι η εργασία...» (αναφέρεται στο Coriat 1985)

πραγματικές διαδικασίες της εργασίας. Όσο ελέγχουν την ίδια την εργασιακή διαδικασία, θα ανακόπτουν τις προσπάθειες να αξιοποιηθεί το πλήρες δυναμικό που εμπεριέχεται στην εργατική τους δύναμη. Για να αλλάξει αυτή η κατάσταση, ο έλεγχος πάνω στην εργασιακή διαδικασία πρέπει να περάσει στα χέρια του management...». Αυτό όχι μόνο τυπικά, αλλά με τον έλεγχο και την υπαγόρευση κάθε βήματος της διαδικασίας συμπεριλαμβανομένου και του τρόπου εκτέλεσης της. Ο Τέϋλор είχε την πεποίθηση ότι το συνηθισμένο management υστερούσε σε γνώσεις και δεξιότητες σε σύγκριση με αυτές των τεχνιτών. Ο συσχετισμός ήταν καθαρά εις βάρος των managers, με συνέπεια ακόμη και οι πιο έμπειροι απ' αυτούς να «εναποθέτουν στους τεχνίτες το πρόβλημα της εύρεσης του βέλτιστου και πιο οικονομικού τρόπου εκτέλεσης της εργασίας».

Οι παραπάνω διαπιστώσεις του Τέϋλор δεν θα πρέπει να μας παρασύρουν σε εσφαλμένα συμπεράσματα. Η κυριαρχία των εργαζομένων στην εργασιακή διαδικασία συμβαίνει στο μέτρο που το επιτρέπουν οι γενικότερες καπιταλιστικές σχέσεις εκμετάλλευσης και η αδυναμία του κεφαλαίου να διεισδύσει στα ενδότερα της εργασίας. Ακόμη και έτσι, δεν αίρετε ο βασικός εκμεταλλευτικός χαρακτήρας των παραγωγικών σχέσεων εις βάρος της εργασίας. Μπορούμε δηλαδή να μιλάμε, για ένα σχετικό έλεγχο των εργαζομένων στην εργασιακή διαδικασία, που ως τότε κρατούσε την παραγωγή μακριά από τον ολοκληρωτικό της έλεγχο εκ μέρους του κεφαλαίου.

Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι, όσον αφορά την εργασία και το περιεχόμενο της, ο Τεϋλορισμός ήταν στην πράξη μια εσωτερική κίνηση των κεφαλαιοκρατών στην προσπάθεια τους να αντιμετωπίσουν και να υπερβούν κρισιμικά φαινόμενα, αποκομίζοντας συνάμα την εκπλήρωση των βασικών τους στοχεύσεων: απόσπαση μεγαλύτερου ποσοστού υπεραξίας, μεγιστοποίηση της κερδοφορίας, πλήρη έλεγχο της εργασίας.

Αναπτύσσοντας την έρευνα όσον αφορά τον Τεϋλορισμό, ο Braverman (1974) αναφέρει ότι η ουσία του «επιστημονικού management» στηρίζεται αναλυτικότερα στα παρακάτω σημεία, που καταδεικνύουν και τις ειδικότερες στοχεύσεις του:

- 1) να ελαχιστοποιηθεί η εξάρτηση της εργασιακής διαδικασίας από τις επιδεξιότητες των εργατών
- 2) να διαχωριστεί η σύλληψη από την εκτέλεση της παραγωγής και η πνευματική από την χειρωνακτική εργασία
- 3) να συγκεντρωθεί η γνώση στους διαχειριστές (μάνατζερς) και να εξασφαλιστεί το μονοπώλιο τους πάνω της για να ελεγχθεί κάθε βήμα της εργασιακής διαδικασίας και ο τρόπος εκτέλεσης της
- 4) να υπάρχει άμεσος έλεγχος από το management της ατομικής εργασίας (περιεχόμενο, τρόπος, χρόνος)
- 5) να εφαρμόζεται η αρχή της επιστημονικής επιλογής των εργαζομένων και της προοδευτικής τους εκπαίδευσης στην χρόνο-χειρωνακική της ατομικής τους εργασίας ώστε να την εκτελούν με τον πλέον αποδοτικό τρόπο

Συνολικά, η συστηματική μελέτη και οργάνωση της εργασίας επιτρέπει, αφενός τον κατακερματισμό των διαδικασιών εργασίας, αφετέρου την προσαρμογή της εργασίας στις φυσιολογικές ικανότητες των εργαζομένων, για να χρησιμοποιούνται αυτές κατά τον αποδοτικότερο τρόπο, και τέλος την διαμόρφωση των μέσων παραγωγής σύμφωνα με τις ανάλογες προδιαγραφές. Ο πυρήνας αυτών των αλλαγών είναι η τυποποίηση των εργασιακών καθηκόντων και των χρόνων εργασίας και η μορφοποίηση αυτών των κανόνων μέσω ακριβέστατων οδηγιών. Αυτό, από την μια μεριά, αποτελεί ένα μέσο οργάνωσης

της επιχείρησης στη βάση μιας οικονομίας χρόνου και, από την άλλη, ως τρόπος αυστηρού διαχωρισμού της σύλληψης και εκτέλεσης, αποτελεί προϋπόθεση για την κυριαρχία του κεφαλαίου πάνω στην εργασιακή διαδικασία.

Ειδικότερα θα πρέπει να σταθούμε στις επιπτώσεις της καταμέτρησης του χρόνου εργασίας που είχαν άμεσο αντίκτυπο στις κοινωνικές σχέσεις:

- Ο κατακερματισμός και η αυστηρή χρονομέτρηση της εργασιακής διαδικασίας αποτελεί, κατά πρώτο λόγο, μορφή ελέγχου της εργασίας, γιατί εκτοπίζει την εργατική κυριαρχία πάνω στους τρόπους χειρισμού και αντικαθιστά την εργασιακή τέχνη με ένα σύνολο από επαναλαμβανόμενες επιμέρους κινήσεις. Ο Τεϋλορισμός ανέκυψε με την κυριαρχία της παραγωγής μέσω συστημάτων μηχανών, όπου εκτοπίζεται η 'τέχνη' του χειροτέχνη-εμπειροτέχνη-μάστορα. Το σύστημα παραγωγής είναι αποκρυστάλλωμα επιστημονικών-τεχνολογικών γνώσεων. Οι σχέσεις ιδιοκτησίας και ο έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας που προσφέρει ο Τεϋλορισμός εξασφαλίζουν την, σε μεγαλύτερο βαθμό, κυριαρχία του κεφαλαίου. Επιβεβαιώνεται έτσι ο καθοριστικός χαρακτήρας της γνώσης που ανακύπτει από την εργασιακή διαδικασία.
- Το κεφάλαιο, αφού κατάφερε να στηρίξει τη διαδικασία της εργασίας πάνω σε νέα, επιστημονική βάση, βρίσκεται τώρα σε θέση να επιβάλλει τους δικούς του ρυθμούς και τις δικές του νόρμες στην παραγωγή των εμπορευμάτων και να παραμερίσει έτσι όλα τα προσκόμματα που έβαζε στην επέκτασή του η παλιά κατάσταση της παραγωγής. Ένας καινούργιος τρόπος παραγωγικής κατανάλωσης της εργατικής δύναμης θα γίνει εφικτός αργότερα, όταν με το υπόδειγμα του Φόρντ η γραμμή συναρμολόγησης έρχεται να συμπληρώσει τις τεϊλοριανές τεχνικές μέτρησης των χρόνων και των κινήσεων και να υποτάξει την εργασία σε ένα προκαθορισμένο ρυθμό.
- Η μαζική παραγωγή, ως αποτέλεσμα της επικράτησης του Τεϊλορισμού (και μετέπειτα του Φορντισμού), παρέχει μια νέα διάσταση στις μεθόδους και τις κρατικές πρακτικές της κοινωνικής ρύθμισης και ελέγχου.

Με τις μεθόδους του επιστημονικού management, που εισήχθησαν στις μεγάλες εταιρείες μέσω του Τεϋλορισμού, μεταβάλλονται δραστικά οι ιεραρχικές σχέσεις και οι διοικητικές δομές των παραγωγικών μονάδων. Η διάσπαση των εργασιακών καθηκόντων και ο κατακερματισμός της εργασιακής διαδικασίας είχαν ως αποτέλεσμα να αναδυθούν στην ιεραρχία του management ομάδες τεχνοκρατών ειδικών σε θέματα εργασίας, με αποκλειστική αρμοδιότητα την εκμεταλλευτική αξιοποίηση της εργασιακής γνώσης. Η μελέτη της εργασίας γίνεται το αντικείμενο συστηματικής έρευνας στα πλαίσια των στρατηγικών που ακολουθεί η διοίκηση των επιχειρήσεων. Τα νέα διοικητικά συστήματα που εφήρμοσε ο Τέϋλορ ήταν ουσιαστικά μια προσαρμογή του στρατιωτικού ιεραρχικού-διοικητικού συστήματος στις προδιαγραφές και τις παραμέτρους λειτουργίας των βιομηχανικών μονάδων. Η εφαρμογή τους συνοδεύτηκε από την επιβολή στρατιωτικού τύπου πειθαρχίας και ιεραρχίας στους εργοστασιακούς χώρους.

3.8.2 Το νέο σύστημα παραγωγής Φορντισμός.

Όπως προαναφέραμε, η εφαρμογή του τεϊλορικού συστήματος ελέγχου της εργασίας και η ταυτόχρονη συνολική αναδιάρθρωση της εργασιακής διαδικασίας συνέβαλλαν στο να επιτευχθεί η ανάπτυξη της μαζικής παραγωγής. Ο Φορντισμός,

μαζί με τη νέα διαχείριση της εργασίας που επέβαλε ο Τεϋλορισμός, καθιέρωσε νέες μορφές παραγωγής που διαφοροποιούνται αισθητά από προγενέστερα συστήματα.

Τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά στοιχεία του Φορντισμού είναι τα εξής:

1) Η εισαγωγή στις παραγωγικές μονάδες της κυλιόμενης εν σειρά γραμμής συναρμολόγησης (αλυσίδα παραγωγής), που αποτελεί την καρδιά της παραγωγικής διαδικασίας και της εργασίας.

2) Η μαζική παραγωγή τυποποιημένων προϊόντων που προορίζονται για μαζική κατανάλωση. Η τυποποίηση οφείλεται εν μέρη στις νέες μορφές που λαμβάνει η παραγωγική διαδικασία. Η εφαρμογή της κυλιόμενης εν σειρά συναρμολόγησης παρείχε θεωρητικά τουλάχιστον την δυνατότητα της απεριόριστης χρονικής λειτουργίας των παραγωγικών μονάδων με αποτέλεσμα την συνεχή παραγωγή μεγάλου αριθμού προϊόντων.

3) Η μείωση του κόστους εργασίας και ελαχιστοποίηση των «νεκρών χρόνων» στην εργασιακή διαδικασία.

Ο Φορντισμός συνοδεύεται από την ανάδυση και την κυριαρχία νέων κανόνων εργασίας και παραγωγής. Αυτοί οι κανόνες έχουν πρωτίστως σπουδαία αποτελέσματα σ' ότι αφορά τις τεχνικές απόσπασης υπερεργασίας. Σ' αυτό το επίπεδο βέβαια ο Φορντ είναι ο κληρονόμος της «επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας» και ταυτόχρονα εξαρτάται απ' αυτήν, αλλά η επιβολή της γραμμής συναρμολόγησης ανάγει τα πράγματα σε βαθμίδες ποιοτικά καινούριες.

i. Οι επιπτώσεις από την εισαγωγή της αλυσίδας παραγωγής.

Η αλυσίδα παραγωγής επιτρέπει την κατάργηση μεγάλου αριθμού εργατών που ασχολούνται με χειρωνακτικές μεταφορές. Ο χρόνος που εξοικονομείται έτσι, αντικαθίσταται από χρόνο παραγωγικής εργασίας, γεγονός που επιτυγχάνεται με αυταρχικά «ρυθμισμένη ταχύτητα» της αλυσίδας. Με λίγα λόγια, η γραμμή παραγωγής εκδιώκει από το εργοστάσιο τους νεκρούς χρόνους και τους μετατρέπει σε παραγωγική εργασία (Coriat 1985). Το αποτέλεσμα είναι η απότομη αύξηση της πραγματικής διάρκειας της εργάσιμης ημέρας.

ii. Η γραμμή συναρμολόγησης ωθεί στα άκρα τον κατακερματισμό της εργασίας.

Καμία αλληλουχία επί μέρους ενεργειών και πράξεων στο σύνολο των χειρωνακτικών εργασιών δεν μένει ανεκμετάλλευτη. Όλες οι εργασίες προσαρμόζονται στην αλυσίδα παραγωγής και ταυτόχρονα απλοποιούνται σε σχεδόν μηχανικά επαναλαμβανόμενες κινήσεις. Αυτή η προσαρμογή επιφέρει δύο σημαντικότερες μεταβολές στο περιεχόμενο της εργασίας. Αφενός, με την κατάργηση της επιδεξιότητας, η εργασιακή διαδικασία αποστεώνεται από ένα σύνολο βασικών χαρακτηριστικών γνωρισμάτων (συνεκτικότητα, συνολικότητα, εσωτερικότητα, διανοητικό υπόβαθρο), με αποτέλεσμα να απαξιώνεται, συμπαρασύροντας και τον εργαζόμενο σε κατώτερα ποιοτικά επίπεδα. Αφετέρου, η αλυσίδα παραγωγής συνολικά υποβαθμίζει σε δευτερεύοντα παράγοντα την προσαρμοζόμενη σ' αυτήν εργασία και μετατρέπει τους εργαζομένους σε προέκταση της, σε τεχνικά εξαρτήματα. Αν στο στάδιο της μανιφακτούρας ο βαθμός εκμηχάνισης της παραγωγής άφηνε την δυνατότητα στους εργαζόμενους να την αντιλαμβάνονται ως ένα ενιαίο σύνολο αλληλένδετων δραστηριοτήτων, με την εφαρμογή της «αλυσίδας» η σχέση εργασίας/μηχανημάτων ανατρέπεται άρδην. Στον πυρήνα της παραγωγής, ο σκελετός της εργασιακής διαδικασίας είναι πλέον οι γραμμές συναρμολόγησης που το μέγεθος τους επεκτείνεται σε όλα τα στάδια της παραγωγής του προϊόντος. Το

μέγεθος των μέσων παραγωγής είναι αντιστρόφως ανάλογο της ποσότητας της εργασίας που συνδέεται οργανικά με αυτά. Οι εργαζόμενοι στην αλυσίδα παραγωγής, λόγω του μεγέθους πλέον της παραγωγικής διαδικασίας χάνουν την δυνατότητα συνολικής αντίληψης όλων των επιμέρους δραστηριοτήτων της παραγωγής. Η εργασία τους «αποστασιοποιείται» και προσαρμόζεται παθητικά στις επί μέρους λειτουργίες που συναρμολογούν τα προϊόντα στην αλυσίδα. Κατά συνέπεια εντείνεται η αλλοτρίωση της εργασίας, αφού μειώνεται η ποιοτική συνισταμένη που καθιστούσε έως ένα βαθμό τους εργαζόμενους κατόχους της τέχνης της εργασίας.

Πάντως όπως επισημαίνει ο Coriat (1985) «...η μείωση της πολυπλοκότητας της εργασίας δεν μπόρεσε να επιτευχθεί παρά μόνο με την δίχως προηγούμενο ανάπτυξη της χρήσης των μηχανών. Ο επιδιωκόμενος κατατεμαχισμός της δεν ήταν παρά το αποτέλεσμα μιας γιγαντιαίας προσπάθειας ανάλυσης και μίας όλο και πιο προχωρημένης εξειδίκευσης των μηχανών. Γεγονός που έχει σημαντικές επιπτώσεις στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου...».

Εξίσου σημαντικές με τις αλλαγές που προήλθαν από την εισαγωγή της γραμμής συναρμολόγησης στην παραγωγική διαδικασία είναι και οι επιπτώσεις του Φορντισμού πέρα από την βιομηχανική παραγωγή σε όλη την έκταση της οικονομίας. Παράλληλα με την εργασία και τη παραγωγική διαδικασία μεταβάλλονται: Α) η φύση των προϊόντων, Β) οι όροι διαμόρφωσης του κόστους παραγωγής και Γ) η κλίμακα της παραγωγής και της κατανάλωσης (Coriat 1985).

A) Τυποποίηση

Τα συστήματα παραγωγής που βασίζονται σε αλληλοτροφοδοτούμενες αλυσίδες συναρμολόγησης προϋποθέτουν και ταυτόχρονα επιβάλλουν την ποιοτική (όσον αφορά τα τεχνικά χαρακτηριστικά) εξομοίωση των επί μέρους εξαρτημάτων που συναρμολογούνται σχηματίζουν το τελικό προϊόν.

Σε γενικές γραμμές, τα βασικά στοιχεία της τυποποίησης περιλαμβάνουν τις εξής θεμελιώδεις αρχές:

- Καθορισμός των ποιοτικών προδιαγραφών και προσδιορισμός των χαρακτηριστικών ενός προϊόντος ή ενός υλικού για να οριστούν οι ελάχιστες επιδόσεις του σε κανονικές συνθήκες χρήσης.
- Ενοποίηση των διαστάσεων και των ανοχών ώστε να εξασφαλιστεί η εναλλαξιμότητα των εξαρτημάτων και των προϊόντων. Πράγματι είναι απαραίτητο, εφαρμόζοντας ορισμένες αρχές της παραγωγής, να παραχθούν σε μεγάλες σειρές τα διαφορετικά συνθετικά στοιχεία ενός δοσμένου προϊόντος. Για να γίνει δυνατή η «συναρμολόγηση» πρέπει τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται να είναι «πανομοιότυπα» και «εναλλάξιμα». Αυτή η διάσταση της παραγωγής είναι που καθορίζει τις ποιοτικές αλλαγές στην γραμμή παραγωγής. Η «τυποποίηση» ενός προϊόντος προϋποθέτει μια πολύ σημαντική προεργασία επιλογής και ομοιομορφοποίησης των μεθόδων χειρισμού, των υλικών και των στοιχειωδών σχημάτων που υπεισέρχονται στη διαμόρφωση ενός οιοδήποτε προϊόντος- εμπορεύματος.
- Ποσοτική απλοποίηση με τη κατάργηση των άχρηστων ποικιλιών.

Με την συνεχιζόμενη διάδοση και εφαρμογή των παραπάνω αρχών στην παραγωγική διαδικασία, η κατασκευή σε μεγάλες σειρές τυποποιημένων καταναλωτικών προϊόντων παίρνει τεράστια ώθηση και επιβάλλεται σαν κανόνας της «βιομηχανικής οικονομίας».

B) Κόστος Παραγωγής.

Η κυριαρχία του Φορντισμού στην βιομηχανική οργάνωση επέφερε εξαιρετικά σημαντικές επιπτώσεις όσον αφορά το παραγωγικό κεφάλαιο και το κόστος παραγωγής των προϊόντων. Απ' τη μια πλευρά, με την γραμμή συναρμολόγησης επιτυγχάνεται η αύξηση της απόδοσης της εργασίας από την άλλη, επιταχύνεται κατά πολύ ο κύκλος ροής του παραγωγικού κεφαλαίου.

Τα οικονομικά οφέλη που προκύπτουν από την υψηλή «ρευστότητα» υλικών και πόρων, η οποία συνοδεύει τις αλλαγές στην εργασιακή διαδικασία, είναι πολλαπλά:

- Μειώνεται στο έπακρο η μη παραγωγική ακινητοποίηση του κεφαλαίου που αποτελεί κόστος αποθεματοποίησης.
- Συμπίεζονται και ενίοτε εκμηδενίζονται οι άλλοτε αναπόφευκτοι «νεκροί χρόνοι» παραγωγής στο ενδιάμεσο των ανεφοδιασμών.
- Με τις αλλαγές στην παραγωγή των διάφορων στοιχειωδών συνθετικών καταργούνται, όλες οι διακοπές στην διαδικασία μεταποίησης, που οφείλονται σε κακή εφαρμογή, όσον αφορά την ποιότητα καθώς και την ποσότητα.

Με τις νέες τεχνικές απόσπασης υπερεργασίας και με τα κέρδη που πετυχαίνει η νέα διαχείριση του κυκλοφοριακού κεφαλαίου, η γραμμή συναρμολόγησης φέρνει μία διπλή πρόοδο με σωρευτικά αποτελέσματα. Έτσι, το περιεχόμενο των νέων κανόνων παραγωγής μπορεί να ορισθεί με ακρίβεια αν τα στοιχεία που αφορούν τους όρους παραγωγής των ανταλλακτικών αξιών συσχετισθούν με εκείνα που αφορούν τις μεταβολές στην παραγωγή αξιών χρήσης (τυποποίηση, μεγάλες σειρές). Καταλήγουμε δηλαδή στο συμπέρασμα πως η παραγωγή σε μεγάλες σειρές τυποποιημένων εμπορευμάτων έχει ως αποτέλεσμα την μείωση της αξίας τους, δηλαδή του χρόνου εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή τους (Coriat 1985).

Γ) Μαζική παραγωγή και κατανάλωση.

Με την νέα βιομηχανική οργάνωση στα πλαίσια του Τεϋλορισμού-Φορντισμού έχουμε την άνευ προηγουμένου ποσοτική αύξηση της παραγωγής τυποποιημένων προϊόντων. Η αγορά κατακλύζεται από χαμηλής τιμής πανομοιότυπα προϊόντα που προορίζονται για μαζική κατανάλωση και απευθύνονται σε όλους, αφού με τις προσιτές τιμές κάτι τέτοιο είναι πλέον δυνατό. Έτσι επιτυγχάνεται η αέναη συντήρηση του καπιταλιστικού κύκλου συσσώρευσης και αναπαραγωγής. Στα οικονομικά συστήματα που βασίζονται στο Φορντικό πρότυπο οργάνωσης της βιομηχανίας, η θετική μεταβολή των παραμέτρων της παραγωγής έχει πολλαπλασιαστικές επιπτώσεις στην ποσότητα του παραγόμενου προϊόντος (οικονομίες κλίμακας). Η κατακόρυφη αύξηση της ποσότητας των προϊόντων είχε ως αποτέλεσμα την ανάγκη θέσπισης νέων κανόνων ρύθμισης της προσφοράς και της ζήτησης σε όλη την έκταση του οικονομικού συστήματος. Με την αύξηση της παραγωγικότητας διευρύνθηκε το φάσμα των δυνατών επιλογών στον τομέα της οικονομικής πολιτικής. Κατά συνέπεια, ισχυροποιήθηκε ο ρόλος των κοινωνικών θεσμών που ήταν δυνατό να λειτουργήσουν ως ρυθμιστικοί μηχανισμοί και να καθορίσουν την διανομή και αναδιανομή προϊόντων και εισοδημάτων. Συγκροτήθηκε το «κράτος πρόνοιας» το οποίο (μέσω της δημοσιονομικής πολιτικής, της φορολογίας, των συλλογικών συμβάσεων εργασίας και των υπηρεσιών κοινωνικής ασφάλισης και πρόνοιας) έχει την δυνατότητα να παρεμβαίνει κανονιστικά στις σχέσεις των κοινωνικών τάξεων. Δημιουργήθηκαν επιμέρους θεσμοί «κρατικής

παρέμβασης», που υλοποιούν την συμμετοχή του κράτους στην εξασφάλιση των συνθηκών συσσώρευσης του κεφαλαίου και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης και αποσκοπούν στη διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας. Η αναδιανομή του εισοδήματος και η άμβλυνση των εισοδηματικών ανισοτήτων (είτε με την προοδευτική φορολογία εισοδήματος και τη φορολόγηση της περιουσίας είτε με την παροχή εισοδημάτων υπό μορφή επιδομάτων, συλλογικών αγαθών και υπηρεσιών προς τις χαμηλότερες εισοδηματικές τάξεις του πληθυσμού) εξυπηρετούν ουσιαστικά τη διαίωνιση της ταξικής κοινωνίας, αφού λειτουργούν ως μηχανισμός διατήρησης της κοινωνικής «συναίνεσης».

Όλα τα παραπάνω παρείχαν την δυνατότητα βραχυχρόνιας διευθέτησης της οικονομικής κατάστασης και δημιούργησαν ψευδαισθήσεις όσον αφορά την οριστική εξάλειψη των κρίσεων.

3.9 Η γενικευμένη κρίση του τεϋλορικού-φορντικού μοντέλου.

Την δεκαετία του 1970, επιβεβαιώθηκε αδιαμφισβήτητα και κατά γενική ομολογία των ερευνητών η αστάθεια του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος, που είχε επισημανθεί και προβλεφθεί από ορισμένους οικονομολόγους αρκετές δεκαετίες ενωρίτερα. Η οικονομική κρίση, που έπληξε όλους τους κλάδους της οικονομίας και κορυφώθηκε όσον αφορά τους δείκτες της παραγωγής το 1974, αποκάλυψε τις εγγενείς αδυναμίες του συστήματος και έθεσε σε αμφισβήτηση τις δυνατότητες του κυρίαρχου μέχρι τότε υποδείγματος οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής (του Τεϋλορισμού-Φορντισμού).

Με την γενική εφαρμογή αυτού του μοντέλου, διανύθηκαν 25-30 χρόνια μακροοικονομικής ισορροπίας, χρονικό διάστημα σχετικά μεγάλο και επαρκές για να αποτελέσει το άλλοθι των εκπροσώπων της Κεϋνσιανής πολιτικής στο να είναι αισιόδοξοι και διθυραμβικοί όσον αφορά τις δυνατότητες εξισορρόπησης και ρύθμισης των γνωσμένων αντιφάσεων του καπιταλιστικού συστήματος.

Με την έλευση της κρίσης, διαψεύστηκαν οικτρά οι προσδοκίες αυτών που υποστήριζαν ότι οι Κεϋνσιανές εμπνεύσεως παρεμβατικές πολιτικές θα διέσωζαν τον οργανωμένο καπιταλισμό και θα τον βοηθούσαν να διατηρήσει την δυναμικότητα των «ένδοξων» χρόνων της περιόδου 1945-75. Επιβεβαιώθηκαν όσοι ασκούσαν κριτική εμμένοντας στις θεωρίες περί κυκλικών διακυμάνσεων και κρίσεων ως μόνιμο χαρακτηριστικό φαινόμενο στην λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος.

Παρ' όλα αυτά, οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις των φαινομένων δεν οδήγησαν σε ενιαία αντιμετώπιση τους. Ξεκινούσαν από διαφορετικές αφετηρίες και οδηγούσαν σε διαφορετικά συμπεράσματα. Η οικονομική κρίση του συστήματος αποκάλυψε και την διαφορετική σημασία που απέδιδαν στον Φορντισμό-Τεϋλορισμό οι ερευνητές των παραγωγικών συστημάτων, με αποτέλεσμα, από τον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών του τεϋλορικού-φορντικού μοντέλου και των αιτιών της κρίσης του, να καταλήγουν σε διαφορετικά συμπεράσματα όσον αφορά τις καταλληλότερες επιλογές για την αντιμετώπιση αυτής της κρίσης.

Ουσιαστικά, όπως διαπιστώσαμε στα δύο προηγούμενα κεφάλαια (1^ο και 2^ο), οι σχετικές με τα παραγωγικά συστήματα ερμηνείες της κρίσης και συνακόλουθα οι προσδιορισμοί του Τεϋλορισμού-Φορντισμού (ως υπόδειγμα της παραγωγής) εντάσσονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τις θεωρίες της Σχολής της Ρύθμισης και της Ευέλικτης Εξειδίκευσης. Στα δύο επόμενα κεφάλαια αναπτύσσεται η κριτική διερεύνηση των θεωριών αυτών υπό το πρίσμα της Μαρξιστικής προσέγγισης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Κριτική προσέγγιση της Θεωρίας της Ρύθμισης

Στα κεφάλαια 1 και 2 παρουσιάσαμε συνοπτικά τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά στοιχεία των θεωριών της Ρύθμισης και της Ευέλικτης Εξειδίκευσης. Στο παρόν και στο επόμενο κεφάλαιο ασκείται κριτική στις θεωρίες αυτές με ιδιαίτερη έμφαση στις θέσεις τους όσον αφορά τον ρόλο των συστημάτων οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής στη συνολική λειτουργία του κοινωνικού συστήματος.

Η ερμηνεία του φαινομένου της κρίσης του κοινωνικοοικονομικού συστήματος και ειδικότερα η περίπτωση της κρίσης του 1974 αποτέλεσε την αφετηρία της ανάπτυξης των θεωριών της Ρύθμισης και της Ευέλικτης Εξειδίκευσης. Τα ερμηνευτικά τους υποδείγματα, συσχετίζουν ποικιλόμορφα αυτή την κρίση με τα συστήματα παραγωγής, την τεχνολογική αναδιάρθρωση και την δυναμική του τεύλορισμού-φορντισμού.

Η θεωρία της Ρύθμισης αποδίδει στον Φορντισμό τα στοιχεία ενός ολοκληρωμένου κοινωνικοοικονομικού υποδείγματος συσσώρευσης. Θεωρεί ότι η μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη οφείλεται σ' αυτό το υπόδειγμα παραγωγής. Θέτει τον ειδικό τεχνολογικό του προσδιορισμό (γραμμές παραγωγής, μαζική παραγωγή, πλήρης εμπορευματοποίηση της κατανάλωσης, εκτεταμένη εκβιομηχάνιση) στο επίκεντρο της ερμηνευτικής της μεθοδολογίας. Υποστηρίζει ότι το θεσμικό πλαίσιο που περιβάλλει τον παραγωγικό μηχανισμό επηρεάζει τους μετασχηματισμούς του, ρυθμίζοντας παράλληλα τη συνολική λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος. Καταλήγει, τέλος, στην ασαφή πρόταση του μεταφορντισμού ή νέο-φορντισμού, χωρίς να οριοθετεί ευδιάκριτα το νέο υπόδειγμα, ενώ ταυτόχρονα αποδέχεται ερμηνευτικές προσεγγίσεις που καταδεικνύουν την «άνευ όρων» προσχώρηση της στον μεταμοντερνισμό.

Η προσέγγιση της Ρύθμισης εντάσσεται στις θεωρίες «μεσαίου βεληνεκούς», που χαρακτηρίζονται για τον εκλεκτιστικό παραπεμπτισμό τους και που αξιοποίησαν ως αφετηρία τους τις γενικές θεωρίες (φιλελευθερισμός, μαρξιστική θεωρία). Εν τούτοις, απομακρύνθηκαν βαθμιαία από τις αρχικές αναφορές και κατέληξαν σε θέσεις που τις τοποθετούν στο χώρο της συμβατικής νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας.

Στο παρόν και στο επόμενο κεφάλαιο, η κριτική που ασκείται στη Θεωρία της Ρύθμισης και της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, επιδιώκει να καταστήσει σαφή τα αποτελέσματα της προβληματικής που αναπτύχθηκε γύρω από τις θεωρίες αυτές και κυρίως των θέσεων τους όσον αφορά τον τομέα των συστημάτων παραγωγής, την κρίση και τις επιλογές των αναδιαρθρώσεων που προτείνουν. Η κριτική μελέτη τους από την πλευρά της μαρξιστικής προσέγγισης, καταδεικνύει τις ελλείψεις και τις εν γένει αδυναμίες τους, όπως επίσης και τις εσφαλμένες πολιτικές τους απολήξεις.

4.1 Κρίση της κοινωνικής θεωρίας και εμφάνιση των θεωριών μεσαίου βεληνεκούς.

Αφετηρία λοιπόν για την ανάπτυξη της Σχολής της Ρύθμισης καθώς και άλλων εναλλακτικών θεωριών όπως αυτές της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, της Θεωρίας των κοινωνικών δομών συσσώρευσης, της Θεωρίας του Δυϊσμού Εργασίας που παρουσιάστηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1970, αποτέλεσε η γενικευμένη κρίση του καπιταλιστικού συστήματος καθώς και οι ανάγκες που προέκυψαν τόσο σε

επίπεδο ερμηνείας των φαινομένων όσο και από την αμφισβήτηση της κοινωνικής θεωρίας, και ιδιαίτερα των ριζοσπαστικών και ετερόδοξων ρευμάτων της.

Η δεκαετία του 1970 οριοθετεί χρονικά την εξάντληση της προηγηθείσας φάσης ανάπτυξης του καπιταλισμού και την έναρξη μιας περιόδου μεγάλων διαταραχών, σε όλο το φάσμα των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων. Διαταραχές που εκκινώντας από την βάση της παραγωγής και τους μηχανισμούς αναπαραγωγής επεκτείνονται στο εποικοδόμημα και διαπερνούν εν τέλει το σύνολο του καπιταλιστικού συστήματος. Το τέλος μιας περιόδου σταθερής οικονομικής ανάπτυξης, σχετικής ευημερίας και ομαλότητας, που χαρακτήριζε τον Δυτικό κόσμο μετά από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σηματοδότησε την οικονομική και κοινωνική ανάδυση της κρίσης, που είτε με άμεση μορφή (Πετρελαϊκό σοκ), είτε με έμμεση, παρατεταμένη και λανθάνουσα μορφή (στασιμότητα και πληθωρισμός) επανεμφανίστηκε ως αναπόσπαστο στοιχείο του καπιταλισμού. Επιπλέον, και σε άμεση συνάφεια με τα προβλήματα και τα συμπτώματα της περιόδου αυτής, το σύνολο της αστικής οικονομικής και κοινωνικής θεωρίας, περιήλθε σε κατάσταση κρίσης. Οι προηγούμενες γενικές θεωρίες, και ιδιαίτερα αυτές που εφαρμόστηκαν την μεταπολεμική περίοδο (Κεϋνσιανισμός), αδυνατούσαν να ανιχνεύσουν, να ερμηνεύσουν και να αιτιολογήσουν τα νέα φαινόμενα, γεγονός που οδήγησε στην ανοικτή αμφισβήτηση τους. Γενικές θεωρίες θεωρούνται οι κλασικές και νεοκλασικές θεωρίες της κοινωνικοοικονομικής επιστήμης (φιλελευθερισμός, κεϋνσιανή θεωρία του παρεμβατισμού, μαρξισμός κ.ο.κ.).

Σε σύντομο χρονικό διάστημα από το ξέσπασμα της κρίσης (τέλη της δεκαετίας του 1970), με γνώμονα την ομαλοποίηση της γενικότερης κατάστασης και την αποκατάσταση της εύρυθμης λειτουργίας του καπιταλισμού, προτάθηκε ο νεοφιλελευθερισμός ως απάντηση στην κρίση της αστικής θεωρίας, ειδικά σε επίπεδο εφαρμοζόμενης πολιτικής.

Όμως, όπως επισημαίνει ο Μαυρουδέας (1993), ούτε ο νεοφιλελευθερισμός, προσέφερε μια ολοκληρωμένη και αποτελεσματική λύση στην κρίση της θεωρίας αφενός και στην παρατεταμένη κοινωνική κρίση αφετέρου. Τα επί μέρους ρεύματα του (μονεταριστές, νεοκλασικοί) και οι αντίστοιχες πολιτικές τους, αντιπροσώπευαν μια ισχυρότατη επίθεση ενάντια στον κόσμο της εργασίας και αποτελούσαν μια πολιτική διαχείρισης της κρίσης παρά εξόδου απ' αυτήν (παρόμοια με αυτήν που είχε προσφέρει ο Κεϋνσιανισμός μετά την προηγούμενη μεγάλη κρίση του 1929-1932). Οι αδυναμίες της νεοφιλελεύθερης προσέγγισης είχαν ως αποτέλεσμα την εμφάνιση πληθώρας ετερόδοξων θεωρητικών ρευμάτων στα πλαίσια της αστικής θεωρητικής παράδοσης, όπως η θεωρία της ανισορροπίας, ο μετά-κεϋνσιανισμός, ο νεοκλασικός θεσμισμός, οι θεωρίες του δυϊσμού της αγοράς εργασίας.

Οι θεωρίες μεσαίου βεληνεκούς προέκυψαν λοιπόν ως αποτέλεσμα της προβληματικής που αναπτύχθηκε στο πεδίο της θεωρίας των κοινωνικοοικονομικών επιστημών. Η εγνωσμένη αδυναμία μακροχρόνιας ομαλής λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος και οι ανυπέρβλητες δυσκολίες στην αντιμετώπιση των κοινωνικών κρίσεων εκφράστηκαν με μια δυσπιστία για τις γενικές θεωρίες και τις μέχρι τότε αναλυτικές προσεγγίσεις που αυτές παρείχαν.

Όπως επισημαίνει ο Δεδουσόπουλος (2002), οι εισηγητές των θεωριών μεσαίου βεληνεκούς υποστηρίζουν ότι υπάρχει χάσμα μεταξύ μιας γενικής θεωρίας (που περιλαμβάνει αναλυτικούς νόμους για να εξηγήσει τα φαινόμενα και μεθοδολογικά κινείται από το αφηρημένο προς το συγκεκριμένο), και της πραγματικότητας που αυτή η θεωρία καλείται να ερμηνεύσει. Εκτιμούν επιπλέον ότι στη κυρίαρχη οικονομική θεωρία τα πραγματικά γεγονότα «περιορίζονται» και αποκλείονται από το πεδίο τους, ως «ατέλειες» και ως «αποκλίσεις» από την

ορθότητα του βασικού θεωρητικού τους υποδείγματος. Η «τελειότητα» της θεωρίας αντιπαρατίθεται στην «ατέλεια» της πραγματικότητας, λειτουργώντας ταυτοχρόνως κανονιστικά, επιβάλλοντας τρόπους σκέψης, ανάλυσης αλλά και πολιτικής. Περαιτέρω, οι οπαδοί της Ρύθμισης υποστηρίζουν ότι η έννοια του «χρόνου» ειδικά στα υποδείγματα της νεοκλασικής οικονομικής δεν έχει καμία σχέση με τον ιστορικό χρόνο, τον χρόνο των κοινωνικών συμβάντων.

Επομένως, για να επιτευχθεί μια θεωρητική προσέγγιση της πραγματικότητας, δηλαδή της ιστορίας, απαιτείται η ανάπτυξη *ενδιάμεσων εννοιών* που θα καλύπτουν το χάσμα μεταξύ της θεωρίας υψηλής «αφαίρεσης» και της ίδιας της πραγματικότητας. Οι ενδιάμεσες αυτές έννοιες αποτελούν και τον πυρήνα των θεωριών μέσου βεληνεκούς.

Στην προσέγγιση που αναπτύσσει ο Μαυρουδέας (1993) αναφέρει, ότι όσον αφορά τη μέθοδο συγκρότησης τους οι θεωρίες αυτές ξεκινούν από ένα σύνολο εμπειρικών παρατηρήσεων, που εκλαμβάνονται ως αδιαμφισβήτητα γεγονότα, και βασίζονται σε κάποιου τύπου εμπειρική έρευνα. Απ' αυτές κατασκευάζεται ένα σύνολο ενδιάμεσων εννοιών, (π.χ καθεστώς συσσώρευσης, τρόπος ρύθμισης), οι οποίες είναι ουσιαστικά προ-θεωρητικής υφής διότι ταυτίζονται με τις πιο συγκεκριμένες ιδιαιτερότητες της μορφής και υποκαθιστούν την ανάγκη αφαιρετικής προσέγγισης της ουσίας. Στο πεδίο της πολιτικής οικονομίας η μεθοδολογία αυτή μεταφράζεται συνήθως σε μια παρέκκλιση στην μαθηματική ποσοτικοποίηση και τον ιστορικισμό. Μέσω της πρώτης συνάγονται οι θεμελιακές εμπειρικές πεποιθήσεις, με κόστος φυσικά την αδυναμία σύλληψης των ουσιαστικών προσδιορισμών, εφόσον οι ποσοτικοί φορμαλισμοί αδυνατούν να πραγματοποιήσουν την λειτουργία της αφαίρεσης. Ο δε ιστορικισμός λειτουργεί ως το πεδίο επιβεβαίωσης και θεωρητικής επένδυσης των εμπειρικών αυτών πεποιθήσεων. Με τον τρόπο αυτό οι θεωρητικές κατασκευές που προκύπτουν τείνουν να έχουν έναν κυκλικό και ταυτολογικό χαρακτήρα, ο οποίος αφενός μεν τις επιβεβαιώνει με βάση τα κριτήριά τους ως «αληθείς», αφετέρου περιορίζει στο ελάχιστο την ουσιαστική ερμηνευτική τους ικανότητα.

Σε σχέση με τις γενικές θεωρίες, οι προσεγγίσεις μεσαίου βεληνεκούς υιοθετούν είτε μια εκλεκτιστική είτε μια απορριπτική στάση (ο.π). Ο εκλεκτικισμός έγκειται στην χρήση μεμονωμένων εννοιών και ποικίλων στοιχείων γενικών θεωριών, οποτεδήποτε αυτό θεωρείται απαραίτητο για να προσεγγιστούν τα παρατηρούμενα δεδομένα και να ασκηθεί κριτική στις εμπειρικές πεποιθήσεις. Η απορριπτική στάση έναντι των γενικών θεωριών, παρ' όλο που υπονοείται σαφώς δεν είναι ολοκληρωτική. Οι θεωρίες μεσαίου βεληνεκούς δεν έχουν μεν εξαχθεί αποκλειστικά από μια μεγάλη θεωρία, έχουν όμως δημιουργηθεί στα πλαίσια ανομοιογενών «θεωρητικών» συνθέσεων. Αντλούν επιμέρους στοιχεία από γενικές θεωρίες, τα οποία χρησιμοποιούν για να «κατασκευάζουν» θεωρητικά πλαίσια που μπορεί να μετασχηματίζονται ανάλογα με τις κοινωνικές εξελίξεις. Εφόσον συγκροτηθούν όμως, μπορούν να «συμβαδίζουν» με μια ποικιλία γενικών θεωριών.

Οι θεωρίες μεσαίου βεληνεκούς αποκτούν ευρύτερη απήχηση συνήθως σε περιόδους κρίσης των γενικών θεωριών. Το βασικό τους «προϊόν» είναι ότι διευκολύνουν πολλούς θεωρητικούς στο να συνεχίσουν να εργάζονται ενώ οι προηγούμενες θεωρητικές τοποθετήσεις τους είναι υπό αμφισβήτηση. Επιπρόσθετα, χάρη στην ενδογενή εκλεκτική φύση τους και τη δυνατότητα τους να συνδυάζονται με ένα ευρύ φάσμα γενικών θεωριών, δίνουν την δυνατότητα και μεταβατικών συγκερασμών μεταξύ των προηγούμενων θέσεων των θεωριών αυτών και των νέων θεωρητικών τάσεων (π.χ η μετάβαση από το μοντερνισμό στο μεταμοντερνισμό).

Η γενική θέση των θεωριών μεσαίου βεληνεκούς που εκφράζεται με την απομάκρυνση από την σφαίρα της «αφηρημένης θεωρίας» έχει συνήθως μια περιορισμένη και ως επί το πλείστον αρνητική επίδραση στη κατανόηση των μεγάλων θεωρητικών και κοινωνικών προβλημάτων που προκάλεσαν την κρίση των προηγούμενων γενικών θεωριών. Είναι αδύνατο να κατασκευασθεί οποιαδήποτε συνολική, θεωρητικά και λειτουργικά αποτελεσματική, θεωρία των μικρο- και μέσο-περιοδικών θεμάτων δηλαδή, μια θεωρία που θα καλύπτει όλες τις περιόδους και το σύνολο των κοινωνικών φαινομένων, χωρίς ένα γενικό θεωρητικό πλαίσιο (Μαυρουδέας 1994). Είναι προφανές ότι και τα πιο μικρά κοινωνικά φαινόμενα απαιτούν ένα τέτοιο πλαίσιο, εάν η ανάλυση τους πρόκειται να είναι περισσότερο από μια θεωρητικά «επενδεδυμένη» περιγραφή.

Οι θεωρίες μεσαίου βεληνεκούς προσπαθούν να ξεπεράσουν το πρόβλημα αυτό με την εκλεκτική και αυθαίρετη συμπαράθεση κάποιων στοιχείων αφηρημένης θεωρίας με μια ανιεράρχιστη και άναρχη πολλαπλότητα συγκεκριμένων παραγόντων. Αυτή η παράθεση τους παρέχει ένα ψευδό-θεωρητικό υποκατάστατο, στο βαθμό που είναι αναγκάσιος ένας αριθμός θεωρήσεων, όμως η αναγκαιότητα ενός τέτοιου πεδίου είτε εξοβελίζεται, είτε δίνεται η δυνατότητα σε κάθε συνεισφέροντα να υιοθετεί τη γενική θεωρία της αρεσκείας του⁹. Αυτός ο παραπεμπτικός πλουραλισμός καταλήγει στο θεωρητικό αγνωστικισμό ή στον τυχοδιωκτισμό όσον αφορά προβλήματα της θεωρίας και της πολιτικής που αφορούν τις ιστορικές περιόδους (ο.π).

4.2 Η Θεωρία της Ρύθμισης ως «ριζοσπαστική» θεωρία μεσαίου βεληνεκούς.

Σύμφωνα με τον Μαυρουδέα (1993), η προσέγγιση της Ρύθμισης αποτελεί τον πιο αντιπροσωπευτικό εκπρόσωπο των νεότερων «ριζοσπαστικών» θεωριών μεσαίου βεληνεκούς. Οι κεντρικοί άξονες της συγκροτούνται από τη μεθοδολογία μεσαίου βεληνεκούς και απο ορισμένες εμπειρικές πεποιθήσεις για την μεταπολεμική περίοδο (όπως τη γενίκευση των Φορντικών τεχνικών, την εγκαθίδρυση του κοινωνικού κανόνα κατανάλωσης, τη σύνδεση της αύξησης της παραγωγικότητας με την άνοδο των μισθών, κ.λ.π). Παράλληλα θεωρήθηκε ως δεδομένο από τους «Ρυθμιστές», ότι οι μεταβολές στις εμπειρικές πεποιθήσεις εξέφραζαν μια ριζική δομική αλλαγή της μέχρι τότε συνήθους λειτουργίας του συστήματος.

Με θεμέλιο τους δύο αυτούς κεντρικούς άξονες παράγεται η περιοδολόγηση του καπιταλισμού. Ακολουθώς, συγκροτείται το σύνολο των ενδιάμεσων εννοιών (καθεστώς συσσώρευσης, τρόπος ρύθμισης, Φορντισμός), το οποίο ορίζει θεωρητικά την περιοδοποίηση αυτή και αποτελεί τον θεωρητικό πυρήνα της Ρύθμισης.

Οι κυριότεροι εκφραστές της σχολής της Ρύθμισης όπως είδαμε στο κεφ.1, είναι ο Aglietta, ο Lipietz και ο Boyer. Το θεωρητικό έργο του Aglietta, (η «Θεωρία της Καπιταλιστικής Ρύθμισης») αποτέλεσε σημείο αναφοράς των περισσότερων οπαδών της Σχολής.

Το έργο αυτό που θεωρείται το ιδρυτικό κείμενο της Ρύθμισης και η πιο ολοκληρωμένη θεωρητικοποίηση της, ενώ αποτελούσε το σημείο αναφοράς της εν λόγω προσέγγισης, έχει πάψει πλέον να εκφράζει τους εμπνευστές της.

Οι «Ρυθμιστές», στην προσπάθειά τους να αναπτύξουν τη θεωρία και να την προσαρμόσουν στις διαχρονικές αλλαγές των κοινωνικών φαινομένων, απομακρύνθηκαν βαθμιαία από τον Aglietta και προσέδωσαν αυτονομία στις

---

⁹Διαπιστώσαμε ήδη (κεφ.1) ότι οι επιμέρους προσεγγίσεις των εκπροσώπων της Ρύθμισης, αντιστοιχούν σε διαφορετικές γενικές θεωρίες.

προσεγγίσεις τους αξιοποιώντας διαφορετικές θεωρίες ως πεδία άντλησης επιμέρους στοιχείων.

Ο Aglietta προσεγγίζει το Μαρξισμό ως την γενική θεωρία την οποία χρησιμοποιεί για να δημιουργήσει τον πυρήνα των εννοιών και την μεθοδολογία του. Όμως οι απόψεις του Aglietta σχετικά με τον Μαρξισμό έχουν διαφοροποιηθεί ριζικά. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε πιο πρόσφατα έργα του (Aglietta & Brender 1994), παρότι αναγνωρίζει κάποια θεωρητικά χρέη στο Μαρξ, εξομοιώνει τον Μαρξισμό με τον φιλελευθερισμό ως «απολυταρχικές» θεωρίες και «ιδεολογίες» υποκείμενες στη βασιλεία μιας καθολικής λογικότητας και ενός καθολικού σύμπαντος, όπου κάθε τι το επιμέρους είναι ταυτόχρονα γενικό, όπου το ατομικό και το συλλογικό δεν είναι πλέον αντίπαλοι και ο διαχωρισμός ιδιωτικού και κοινωνικού έχει καταργηθεί. Σε αντίθεση με αυτούς τους θεωρητικούς «ολοκληρωτισμούς», ο Aglietta προτείνει μια περίπου μετά-μοντέρνα θεώρηση βασισμένη στον ατομισμό και επικεντρωμένη στην αναγνώριση της διαφορετικότητας, στον παραπεμπτικό πλουραλισμό και στην θεώρηση των αντιθέσεων ως γενεσιουργών αιτιών όχι μόνο του χάους αλλά και της συνοχής (Μαυρουδέας 1994).

Αυτή η ασυνέπεια του Aglietta και η αναντιστοιχία ανάμεσα στο θεωρητικό πεδίο της αφετηρίας και τις μεταβολές που επακολούθησαν, καταδεικνύει μια συνολικότερη αδυναμία της Ρύθμισης, που δεν οφείλεται μόνο στις διαφορετικές παραπομπές όσον αφορά τις γενικές θεωρίες. Τα προβλήματα που αναδύονται από τις αδυναμίες της θεωρίας οδηγούν τους Ρυθμιστές σε συνεχείς αναθεωρήσεις. Αυτές όμως δεν παρέχουν ικανοποιητικές ερμηνείες για όλες τις εκφάνσεις των κοινωνικών φαινομένων. Ακόμα και η μέθοδος συγκρότησης της Ρύθμισης έχει διαφοροποιηθεί ριζικά αμέσως μετά το πρώτο έργο του Aglietta και τη δημοσίευση των συλλογικών κειμένων¹⁰. Η «Θεωρία της Καπιταλιστικής Ρύθμισης» έφερε σημαντικές επιρροές από το Μαρξιστικό έργο όσο και από την Αλτουσεριανή προβληματική. Είναι περισσότερο από εμφανές ότι ο Aglietta χρησιμοποιεί όρους Μαρξιστικής προέλευσης (απόλυτη-σχετική υπεραξία, καπιταλιστική συσσώρευση κ.α (Μαρξ,Κ, *Το κεφάλαιο*, Τόμος Πρώτος, βιβλίο 1 κεφ.10-1)) για να αντλήσει απ' αυτούς μια ισχυρή εννοιολογική «απόχρωση», να κατασκευάσει τις «έννοιες» της θεωρίας του και να υποστηρίξει μ' αυτές ένα διαφορετικό σύστημα αξιών και δομών. Η δε μεθοδολογία επεξεργασίας των δομικών στοιχείων και η μεταβολή τους στο χρόνο αποκαλύπτουν τις Αλτουσεριανές επιρροές. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην «Θεωρία της Καπιταλιστικής Ρύθμισης» ο Aglietta θεωρούσε (με βάση την Αλτουσεριανή αντίληψη της αναπαραγωγής και παρότι είχε ήδη στο στόχαστρο το στρουκτουραλισμό της αναπαραγωγής της δομής χωρίς υποκείμενο¹¹) ότι σε ένα καθεστώς συσσώρευσης αντιστοιχεί αποκλειστικά και μόνο ένας τρόπος Ρύθμισης (Μαυρουδέας 1993), ως το βασικό και κανονιστικό υποστήριγμά του¹². Αυτή η ένα προς ένα αντιστοιχία (καθεστώς συσσώρευσης-τρόπος ρύθμισης), στα μεταγενέστερα έργα μεταβάλλεται. Απορρίπτει την έννοια της «αναπαραγωγής» ως λειτουργιστικά προερχόμενη από τον στρουκτουραλισμό και υπονοούσα την ύπαρξη αφηρημένων και αμετάβλητων δομών, και σχετικοποιεί την έννοια του τρόπου ρύθμισης, θεωρώντας ότι σε ένα καθεστώς συσσώρευσης μπορούν να αντιστοιχηθούν

¹⁰ Μετά από την «Θεωρία της καπιταλιστικής Ρύθμισης» του 1974, δημοσιεύτηκαν συλλογικά κείμενα των Aglietta, Lipietz και Boyer με θέμα την Ρύθμιση και τον πληθωρισμό.

¹¹ Η διαδικασία αναπαραγωγής της δομής χωρίς υποκείμενο αποτελεί αντικείμενο έντονων αντιπαράθεσεων μεταξύ των στρουκτουραλιστών. Ο Aglietta διαφωνεί με την στρουκτουραλιστική θέση της αυτόνομης αναπαραγωγής των προσδιοριστικών δομών του κοινωνικού συστήματος χωρίς υποκείμενα.

¹² Δες και κεφ.1

περισσότεροι από ένας τρόποι ρύθμισης, ανάλογα με τους ιστορικοσυγκυριακούς παράγοντες. Επιπλέον γίνεται δεκτός ανοικτά ο γενικός θεωρητικός παραπεμπτικός πλουραλισμός.

Η μεθοδολογία που ακολουθεί ο Boyer (σύμφωνά πάντα με τον Μαυρουδέα, 1993), για να διαμορφώσει τις έννοιες της Ρύθμισης, είναι περισσότερο ευδιάκριτη απ' αυτήν του Aglietta και αποτελεί ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα στο χώρο των θεωριών μεσαίου βεληνεκούς. Στην αφετηρία της μεθόδου του τοποθετεί αυτό το οποίο θεωρεί ως το πιο αφηρημένο επίπεδο: τους τρόπους παραγωγής και τη συνάρθρωσή τους. Επειδή, υποστηρίζει, δεν υπάρχουν στην πραγματικότητα κοινωνικές δομές με έναν μόνο τρόπο παραγωγής αλλά μάλλον συναρθρώσεις αρκετών τρόπων από τους οποίους ο ένας είναι κυρίαρχος, το πιο γενικό επίπεδο δεν μπορεί να είναι άλλο από αυτό της συνάρθρωσής τους. Ξεκινά από συγκεκριμένες ιστορικές περιπτώσεις (βασικά, ιδιαίτερες ιστορικές περιόδους εθνικών οικονομιών) και επικεντρώνει πάνω στις θεσμικές μορφές τους. Το πρώτο βήμα του είναι να χρησιμοποιήσει την ιστοριογραφία για να περιοδολογήσει τις θεσμικές αυτές μορφές, ερευνώντας για πληροφορίες-κλειδιά που να σηματοδοτούν σημαντικές αλλαγές στο θεσμικό πεδίο και συγκρίνοντας δύο φάσεις: μια πρώτη κατά την οποία η λειτουργία των θεσμικών μορφών (και η εκ μέρους τους ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων) προχωρεί ανεμπόδιστη και μια δεύτερη που χαρακτηρίζεται από την κρίση τους και τη μετάβαση σε νέες μορφές. Η έρευνα αυτή δεν μπορεί να είναι μόνο ποιοτική αλλά απαιτεί επίσης ένα βαθμό στατιστικής ποσοτικοποίησης. Το δεύτερο βήμα είναι ο ορισμός της υπονοούμενης λογικής κάθε τέτοιας μορφής (που εκφράζει και ρυθμίζει ένα κοινωνικό συμβιβασμό πάνω σε ένα ειδικό θέμα) και η εξέταση της εφαρμογής της, έχοντας πάντα υπόψη ότι δεν υπάρχει κάποια γενική θεωρία και ότι οι ιστορικές ιδιαιτερότητες είναι οι πρωταρχικοί καθοριστικοί παράγοντες. Ο Boyer ισχυρίζεται ότι η οικονομετρική εξέταση είναι ο βασικός τρόπος επαλήθευσης του βαθμού αντιστοιχίας αυτών των ιδεατού τύπου μοντέλων και των ειδικών ιστορικών περιόδων. Το τρίτο στάδιο στοχεύει στη σύνθεση όλων αυτών των επιμέρους ρυθμίσεων σε μια συνολική δομή που εγγυάται την αναπαραγωγή του όλου συστήματος, μέσω μιας μακροοικονομικής και οικονομετρικής μοντελοποίησης. Στην τελευταία φάση μοντελοποιούνται διαφορετικά καθεστώτα συσσώρευσης, σε συσχέτιση με ειδικές (συγκεκριμένες) ιστορικές περιόδους.

Η περίπτωση των Aglietta και Boyer όσον αφορά τις μεθοδολογικές διαδρομές αλλά και τις αφετηρίες που χρησιμοποιούν καταδεικνύουν τον παραπεμπτικό πλουραλισμό και τα ετερόκλητα στοιχεία απ' τα οποία αποτελείται η Ρύθμιση. Ο Aglietta έχει επηρεαστεί από τη Μαρξιστική θεωρία ενώ ο Boyer, χρησιμοποιεί μεθόδους που αποτελούν σήματα κατατεθέντα της νεο-φιλελεύθερης οικονομικής θεωρίας. Συνεπώς δεν μπορούμε να μιλάμε για «μια θεωρία» ούτε και για «μια και μοναδική» ερμηνεία της ιστορίας. Αυτή είναι μια από τις σημαντικότερες αιτίες για την ανυπαρξία θεμελίων στο κατασκεύασμα της Ρύθμισης: το μοντέλο της φαίνεται να αιωρείται κυριολεκτικά στον αέρα.

Η ετερογενής σύνθεση της σχολής της Ρύθμισης και οι διαφορετικές θεωρίες αναφοράς αποκαλύπτονται και στη μέθοδο της περιοδολόγησης του καπιταλισμού.

Σε μερική διαφοροποίηση από τον Aglietta, ο Boyer (1987) διακρίνει τρία καθεστώτα συσσώρευσης:

1) Την εκτατική συσσώρευση. Στο καθεστώς αυτό, παρά το ότι η τεχνολογία και η επιστήμη χρησιμοποιούνται στην εργασιακή διαδικασία, οι επιχειρήσεις επιδιώκουν κύρια να εφαρμόσουν υπάρχουσες γνώσεις στην παραγωγή τους παρά να την

βελτιώνουν συνεχώς. Ο χρόνο-ορίζοντας είναι σύντομος. Οι μισθωτοί είναι οι παραγωγοί των εμπορευμάτων, αλλά δεν είναι οι κύριοι καταναλωτές τους

2) Την εντατική συσσώρευση χωρίς μαζική κατανάλωση. Αυτή είναι ένα μικρής διάρκειας μεταβατικό καθεστώς. Το επιστημονικό management (ο Τεϋλορισμός) εισάγεται στην παραγωγική διαδικασία. Η μαζική παραγωγή είναι δυνατή, αλλά δεν μπορεί να διατηρηθεί εφόσον η επικρατούσα ρύθμιση μετριάξει τις μισθολογικές αυξήσεις.

3) Την εντατική συσσώρευση με μαζική κατανάλωση. Πρόκειται για τον Φορντισμό, όπου ένας νέος κοινωνικός συμβιβασμός μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας επιτρέπει στους εργάτες να επωφεληθούν από την οικονομική και τεχνολογική αλλαγή: τώρα είναι συγχρόνως παραγωγοί και καταναλωτές εμπορευμάτων. Υπάρχει, επίσης, μια στροφή από το μηχανισμό της καθαρής αγοράς στην κρατική Ρύθμιση του Φορντισμού-Κεϋνσιανισμού.

Επιπλέον στα παραπάνω καθεστάτα ο Boyer αναγνωρίζει τρεις τρόπους Ρύθμισης:

- 1) Την παλιά Ρύθμιση. Ο αγροτικός τομέας είναι κυρίαρχος, ενώ η καπιταλιστική βιομηχανία μόλις αναδύεται. Χαρακτηρίζεται από στασιμότητα (ανεργία και πληθωρισμό).
- 2) Την ανταγωνιστική Ρύθμιση. Η καπιταλιστική βιομηχανία είναι κυρίαρχη. Αυτός ο τρόπος χαρακτηρίζεται από κρίσεις υπερπαραγωγής και από σύγχρονους βιομηχανικούς κύκλους.
- 3) Την μονοπωλιακή Ρύθμιση. Στον τρόπο αυτό η διανομή του εισοδήματος κοινωνικοποιείται μέσω μιας σειράς συμβιβασμών μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, μεταξύ επιχειρήσεων, μεταξύ κράτους, πολιτών και κεφαλαίου (κράτος πρόνοιας, μοντέλο δημοσίων δαπανών και φορολογικό σύστημα), ενώ οι σχέσεις αγοράς (μηχανισμοί καθαρής τιμολογιακής προσαρμογής) παίζουν τον ελάχιστο ρόλο στην προσαρμογή κοινωνικής ζήτησης και παραγωγής. Ο ρόλος αυτός εκτελείται κυρίως βάσει ενός σύνθετου συνόλου θεσμών, συμβάσεων και κανόνων οι οποίοι στοχεύουν συνεχώς στην ανάπτυξη ενεργού ζήτησης στο ρυθμό των παραγωγικών δυνατοτήτων, οι οποίες με την σειρά τους προκύπτουν μερικά από την ένταση και την κατεύθυνση της τεχνολογικής αλλαγής και της διαδικασίας της συσσώρευσης. Η μεγέθυνση είναι ταχύτερη με αυξημένες αποδόσεις κλίμακας.

Ο Lipietz σε μια διαφορετική θεωρητική διαδρομή, ορίζει το καθεστώς συσσώρευσης ως τη «συστηματική και μακροχρόνια κατανομή του προϊόντος έτσι ώστε να διασφαλίζεται μια επαρκής σχέση μεταξύ μετασχηματισμών στην παραγωγή και μετασχηματισμών στην κατανάλωση» (Lipietz 1987). Δύο τέτοια καθεστάτα αναγνωρίζονται, το εκτατικό και το εντατικό ανάλογα με το κατά πόσο η συσσώρευση κεφαλαίου είναι ένα μέσο για την επέκταση της κλίμακας της παραγωγής (με σταθερούς κανόνες παραγωγής) ή για το προχώρημα της καπιταλιστικής αναδιοργάνωσης της εργασίας (την πραγματική υποταγή της εργασίας στο «κεφάλαιο»), με την αύξηση της παραγωγικότητας ή του συντελεστή του κεφαλαίου. Στην πρώτη περίπτωση, οι λειτουργίες του συστήματος επικεντρώνονται πάνω στην διευρυμένη αναπαραγωγή των μέσων παραγωγής και στη δεύτερη στη μεγέθυνση της μαζικής παραγωγής.

Για τον εν λόγω συγγραφέα ο τρόπος Ρύθμισης αντιπροσωπεύει τη θεσμικές μορφές, διαδικασίες και συνήθειες που εξαναγκάζουν ή πείθουν τους φορείς να συμμορφώνονται με ένα καθεστώς συσσώρευσης (Δεδουσόπουλος 2002) Όπως και στις μεταγενέστερες θέσεις του Aglietta, σε ένα καθεστώς συσσώρευσης μπορεί να

αντιστοιχούν περισσότεροι από έναν τρόποι ρύθμισης. Όμως δεν είναι κάθε τρόπος ρύθμισης κατάλληλος για κάθε καθεστώς. Διακρίνονται δύο τρόποι:

α) Ο ανταγωνιστικός, με μια εκ των υστέρων προσαρμογή των διαφόρων κλάδων στις κινήσεις των τιμών, οι οποίες ανταποκρίνονταν εξαιρετικά στις αλλαγές της ζήτησης και όπου οι μισθοί προσαρμόζονταν στις κινήσεις των τιμών, έτσι ώστε οι πραγματικοί μισθοί να είναι σταθεροί ή αυξάνονταν αργά. Ο τρόπος αυτός ήταν σχετικά επαρκής για την εκτατική συσσώρευση με μόνο μικρές αλλαγές στους κανόνες παραγωγής και κατανάλωσης.

β) Ο μονοπωλιακός όπου οι αυξήσεις στην παραγωγικότητα και στην λαϊκή κατανάλωση ενσωματώνονται εκ των προτέρων στον προσδιορισμό των μισθών και των ονομαστικών κερδών. Αντιστοιχεί στο καθεστώς της εντατικής συσσώρευσης με μαζική κατανάλωση δηλαδή στον Φορντισμό.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι η πολυσημία της ρύθμισης όσον αφορά την περιοδολόγηση της ιστορίας και οι μεταγενέστερες των αρχικών θέσεων καταδεικνύουν τις τεράστιες αδυναμίες που ακόμα και οι ίδιοι οι Ρυθμιστές εντοπίζουν στην θεωρία τους. Ειδικότερα στο σκέλος που αφορά το περιεχόμενο των κανόνων της ρύθμισης ως συντονισμό και εξισορρόπηση των επί μέρους δομικών στοιχείων του συστήματος οι διαφορετικές αντιλήψεις αποστασιοποιούν τα όποια συνεκτικά τμήματα της θεωρίας.

Οι εσωτερικές μεταβολές της θεωρίας της Ρύθμισης αντιστοιχούν επίσης σε διαφορετικές ερμηνείες τις οποίες απέδωσαν οι υποστηριχτές της στα κοινωνικά φαινόμενα και οι οποίες συνιστούν μια αδυναμία στη συνοχή και την συνεκτικότητα του περιεχομένου και της μεθοδολογίας. Ενώ λοιπόν στα αρχικά έργα των Ρυθμιστών γίνεται σαφές ότι πρόκειται για μια θεωρία στρουκτουραλιστικής προέλευσης με ευδιάκριτες και ισχυρές μαρξιστικές επιρροές, στη συνέχεια απορρίπτονται πλήρως οι αρχικές αναφορές και υιοθετούνται στοιχεία της συμβατικής κοινωνικής θεωρίας, που όχι μόνο δεν αποτελεί μετεξέλιξη του στρουκτουραλισμού, αλλά ευρίσκεται σε πλήρη και καθολική αντίθεση με αυτόν και με το σύνολο της ριζοσπαστικής θεωρίας. Έτσι δικαιολογημένα ασκείται κριτική στη Ρύθμιση ως θεωρία μεσαίου βεληνεκού, εφόσον, με την πλήρη αποδέσμευση της από το Αλτουσεριανό κληροδότημα και το Μαρξιστικό δάνειο, αποκτά πλήρως τα χαρακτηριστικά μιας τέτοιας θεωρίας μεσαίου βεληνεκού και διακρίνεται πλέον σταθερά από την ασάφεια και ασυνέπεια του παραπεμπτικού πλουραλισμού. Οι υποστηριχτές της θα προστρέχουν στις γενικές θεωρίες, για να καλύψουν τα κενά που η ίδια η Ρύθμιση δημιουργεί και που αδυνατεί να καλύψει χωρίς να προσφεύγει σε τέτοιου είδους «μεθόδους» και «τεχνάσματα».

4.3 Κριτική θεώρηση των εμπειρικών και κωδικοποιημένων στοιχείων της Ρύθμισης

Τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά στοιχεία της Θεωρίας της Ρύθμισης, όπως έχουμε επισημάνει, είναι αφενός μεν ένα σύνολο «εμπειρικών πεποιθήσεων» και «κωδικοποιημένων γεγονότων», αφετέρου η μεθοδολογία της μεσαίου βεληνεκού θεωρίας. Οι εμπειρικές πεποιθήσεις, αφορούν κυρίως την μεταπολεμική περίοδο που χρησιμοποιείται ως στάδιο αναφοράς για να γίνουν οι κατάλληλες αντιπαραβολές με τις υπόλοιπες περιόδους. Εν τούτοις, το σύνολο των θεωρητικά «πληροφορημένων» εμπειρικών πεποιθήσεων και καθοριστικών γεγονότων, που αξιοποιούνται ως κατηγορίες-πρότυπα, αντλούνται από δύο, θεωρούμενες ως κρίσιμες, ιστορικές περιόδους: την μεσοπολεμική και την μετά τον Β΄ Παγκ.Πολ. περίοδο. Στις περιόδους αυτές παρατηρούνται συγκεκριμένοι δομικοί μετασχηματισμοί της συνήθους

λειτουργίας του κοινωνικού συστήματος, που χρησιμοποιούνται ως σημεία αναφοράς για να δικαιολογηθεί το εύρος των εμπειρικών πεποιθήσεων.

Οι Ρυθμιστές υιοθετούν λοιπόν ένα ελάχιστο σύνολο κοινών εμπειρικών παρατηρήσεων, το οποίο βρίσκεται στη βάση της ιστορικής ερμηνείας του καπιταλισμού, ανεξάρτητα από τις όποιες διαφορετικές θεωρητικές τους διαδρομές, την ασυνέχεια ή τις αποστασιοποιήσεις τους από τις αρχικές θεωρίες αναφοράς, και παρ' όλο που διαφέρουν σε αρκετά σημεία των αναλύσεων τους. Σημαντικότατο ρόλο στην ερμηνευτική τους προσέγγιση διαδραματίζουν οι συγκριτικές αναφορές μεταξύ τριών περιόδων: πριν από τον Α' Παγκ.Πολ, μεσοπόλεμος, μεταπολεμική περίοδος οι οποίες και χρησιμοποιούνται για να τεκμηριώσουν την διαχρονική επεξηγηματικότητα του θεωρητικού πλαισίου και των ενδιάμεσων εννοιών. Κατά συνέπεια, η ανάλυσή τους επεκτείνεται προς δύο παράλληλες κατευθύνσεις που περιλαμβάνουν έννοιες με καθολική ισχύ στις τρεις περιόδους και έννοιες που διευκολύνουν την ιστορική αιτιολόγηση και την εσωτερική αναγωγή των φαινομένων στα χαρακτηριστικά των μεταβαλλόμενων κοινωνικών σχηματισμών. Για παράδειγμα: η περίοδος του μεσοπολέμου θεωρείται περίοδος βραχυχρόνιων κρίσεων που οφείλονται στην απουσία μαζικής κατανάλωσης (αποτέλεσμα του ανταγωνιστικού τρόπου ρύθμισης) ενώ μεταπολεμικά οι αιτίες της κρίσης αίρονται από την καθιέρωση της μαζικής κατανάλωσης.

Η ιστορικότητα των εννοιών μεσαίου βεληνεκούς, όπως επίσης η ειδική σημασία των παρατηρούμενων φαινομένων και των επιλεγμένων εμπειρικών δεδομένων, αξιοποιούνται εκτεταμένα στα ερμηνευτικά σχήματα των επιμέρους περιόδων. Έτσι, θεωρείται ότι η μεσοπολεμική περίοδος αντιπροσωπεύει ένα πρώιμο στάδιο όλων των τυποποιημένων γεγονότων της μεταπολεμικής περιόδου. Σύμφωνα με τον Μαυρουδέα (1993) το κέντρο βάρους των εμπειρικών πεποιθήσεων, που η πλήρης και ολοκληρωμένη εκδήλωσή τους τοποθετείται μεταπολεμικά, αφορά ένα αριθμό καθοριστικών στοιχείων όπως:

- Η γενικευμένη εισαγωγή των Φορντικών τεχνικών που εισήχθησαν στην οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας.
- Η εμπορευματοποίηση της κατανάλωσης των μισθωτών και τη δημιουργία του κοινωνικού κανόνα κατανάλωσης. Έτσι η αξία της κατανάλωσης διαφοροποιείται από τις προηγούμενες περιόδους και θεωρείται καθοριστικός παράγοντας- ρυθμιστής της οικονομικής λειτουργίας του συστήματος.
- Η σύνδεση μισθολογικών αυξήσεων και αυξήσεων της εργατικής παραγωγικότητας. Το στοιχείο αυτό θεωρείται το θεμέλιο του κοινωνικού συμβολαίου που κυριάρχησε μετά από το Β' Παγκ.Πολ. Περιλαμβάνεται επίσης στις Κεϋνσιανού τύπου οικονομικές παρεμβάσεις που εξασφάλιζαν μακροοικονομική ισορροπία. Επιπλέον, στις εκδοχές της Ρύθμισης που αποδέχονται τη θεωρία της Αξίας¹³, η ρύθμιση αυτή συνδυάζεται με την υπόθεση ότι κατά την συγκεκριμένη περίοδο κυριαρχεί η εξαγωγή σχετικής υπεραξίας, σε αντίθεση με τα προηγούμενα στάδια όπου κυριαρχούσε η απόσπαση απόλυτης υπεραξίας.

---

¹³ Υπενθυμίζουμε ότι ορισμένοι οπαδοί της Ρύθμισης απορρίπτουν τη θεωρία της αξίας γιατί δεν αποδέχονται την Μαρξιστική οικονομική θεωρία στην οποία και προσάπτουν οικονομισμό και ουσιολογισμό-ουσιαστικισμό. Συνεπώς γι αυτούς οι έννοιες εκτατικό-εντατικό καθεστώς συσσώρευσης χάνουν το νόημά τους. Στην θεωρία της Ρύθμισης χρησιμοποιούνται συχνά σε ένα πλαίσιο αντιμεταθέσεων γνωστοί όροι της Μαρξιστικής ή και Λενινιστικής θεωρίας (π.χ από τον Aglietta : “συγκεκριμένη ανάλυση συγκεκριμένων συγκυριών” που παραπέμπει στη “συγκεκριμένη ανάλυση συγκεκριμένης κατάστασης” του Λένιν).

- Η εδραίωση των συλλογικών διαπραγματεύσεων, που συνοδεύτηκε από την καθιέρωση συλλογικών συμβάσεων εργασίας, μέσω των οποίων εξασφαλιζότο ο ελάχιστος μισθός. Το γεγονός ότι οι εργάτες δεν διαπραγματεύονταν πλέον ατομικά και αποσπασματικά την πώληση της εργατικής τους δύναμης θεωρήθηκε ότι οδήγησε στον περιορισμό του ανταγωνισμού μεταξύ των κεφαλαίων στην αγορά εργασίας και των συγκρούσεων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας σχετικά με το μισθό. Στις κανονιστικές ρυθμίσεις του καθεστώτος συσσώρευσης περιλαμβάνεται ως παράγοντας σταθεροποίησης και ευημερίας, η παγίωση των συλλογικών συμβάσεων με ένα συγκεκριμένο επίπεδο μισθών. Θεωρείται μάλιστα ότι αυτή η ρύθμιση οδήγησε σε μια υποχρέωση για «μοίρασμα των καρπών της ανάπτυξης» και τη θεσμοθέτηση ενός εγγυημένου κατώτατου μισθού.
- Η κρατική πρόνοια, δηλαδή η κοινωνική ασφάλιση και τα επιδόματα ανεργίας.
- Η αύξηση του τριτογενούς τομέα, η οποία θεωρείται ότι σηματοδοτεί την γενίκευση της μισθωτής σχέσης σε όλες τις δραστηριότητες.
- Η ηγεμονία του πιστωτικού χρήματος, η οποία θεωρείται ότι συνεπάγεται την έκδοση χρήματος από το τραπεζικό σύστημα σύμφωνα με τις ανάγκες της συσσώρευσης και την κίνηση των τιμών.
- Σημαντικές αλλαγές στις σχέσεις μεταξύ αγορών, τραπεζών και βιομηχανικών επιχειρήσεων. Η Ρύθμιση θεωρεί ότι οι αλλαγές στο κύκλωμα αγορά-χρηματοδότηση-παραγωγή επέτρεπαν στις βιομηχανικές επιχειρήσεις να εκσυγχρονίζονται τεχνολογικά ενώ διατηρούσαν τις τιμές τους στα παλαιότερα επίπεδα προσφεύγοντας λιγότερο στους μηχανισμούς mark up.
- Η δραστική αύξηση των οικονομικών εξουσιών του κράτους και η ένταση του παρεμβατισμού του στην οικονομία. Η αύξηση αυτή δεν αποδίδεται τόσο στις πολιτικές δημοσίων επενδύσεων όσο στη διαχείριση της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης και του χρήματος.

Τα παραπάνω εμπειρικά στοιχεία αποτελούν την ενιαία βάση των εμπειρικών πεποιθήσεων της Σχολής και περιλαμβάνονται στην επιχειρηματολογία των εκφραστών της, παρ' όλες τις αποκλίσεις, τις διαφοροποιήσεις και τις αλλαγές των θεωριών αναφοράς. Με δεδομένες τις εμπειρικές πεποιθήσεις της ρύθμισης οι Dumenil και Levy (1988) επεξεργάστηκαν τα πραγματικά δεδομένα και κατέληξαν σε συγκεκριμένα συμπεράσματα σχετικά με το αν επιβεβαιώνονται οι υποθέσεις του υποδείγματος στα τρία στάδια ανάπτυξης του καπιταλιστικού συστήματος. Θεωρώντας ως μέτρο σύγκρισης την πριν από το Α΄ Παγκ.Πολ. περίοδο συνήγαγαν ορισμένες παρατηρήσεις που συνοψίζονται στον Πίνακα (3):

ΠΙΝΑΚΑΣ 3		ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ		
	ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΡΥΘΜΙΣΗΣ (Η.Π.Α & ΓΑΛΛΙΑ)	Περίοδος 1850 – 1918 (Πριν από τον Α΄ Παγκ.Πολ.)	Περίοδος 1918-1945 (Μεσοπολεμική περίοδος)	Περίοδος 1945 – 1974 (Μετά από το Β΄ Παγκ.Πολ.)
1	Ρυθμός μεγέθυνσης προϊόντος.	Μεγέθυνση προϊόντος.	Υψηλότερος ρυθμός μεγέθυνσης.↑	Ακόμη υψηλότερος ρυθμός μεγέθυνσης.↑↑
2	Εργασιακή παραγωγικότητα.	Αύξηση παραγωγικότητας.	Υψηλότερος Ρυθμός αύξησης της εργατικής παραγωγικότητας.↑	Σταθερός Ρυθμός αύξησης της εργατικής παραγωγικότητας.(=)
3	Αύξηση μισθών.	Αύξηση μισθών.	Υψηλότερος ρυθμός αύξησης μισθών.↑	Ακόμη υψηλότερος Ρυθμός αύξησης μισθών.↑↑
4	Μερίδιο κερδών και ποσοστό κέρδους.	Αυξανόμενο μερίδιο κερδών και ποσοστού κέρδους	Αυξημένο και αυξανόμενο μερίδιο κερδών και ποσοστού κέρδους.↑	Σταθερό μερίδιο κερδών (=) και μειωμένο ποσοστό κέρδους.↓↓
5	Μερίδιο κατανάλωσης.	Χαμηλότερο μερίδιο κατανάλωσης.	Χαμηλότερο και μειούμενο μερίδιο κατανάλωσης.↓	Υψηλότερο μερίδιο κατανάλωσης.↑
	ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ (Η.Π.Α)			
1	Ρυθμός μεγέθυνσης προϊόντος.	Μεγέθυνση προϊόντος.	Σταθερός ή μειωμένος ρυθμός μεγέθυνσης. (=) ↓	Σταθερός ή μειωμένος ρυθμός μεγέθυνσης. (=) ↓
2	Εργασιακή παραγωγικότητα.	Αύξηση παραγωγικότητας.	Σταθερή ή μειούμενη παραγωγικότητα. (=)↓	Υψηλότερος ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας.↑
3	Αύξηση μισθών.	Αύξηση μισθών.	Σταθεροί ή μειωμένοι μισθοί. (=) ↓	Ακόμη υψηλότερος ρυθμός αύξησης μισθών.↑↑
4	Μερίδιο κερδών και ποσοστό κέρδους.	Αυξανόμενο μερίδιο κερδών και ποσοστού κέρδους	Μειωμένο ή σταθερό μερίδιο κερδών. (=)↓	Σταθερό μερίδιο κερδών και ποσοστού κέρδους.(=)
5	Μερίδιο κατανάλωσης.	Χαμηλότερο μερίδιο κατανάλωσης.	Σταθερό ή αυξανόμενο μερίδιο κατανάλωσης. (=)↑	Σταθερό η μειούμενο μερίδιο κατανάλωσης. (=)↓

Πηγή: Dumenil and Levy 1988 p.4 αναφέρεται στο Μαυρουδέας 1993, σ.88

Εξετάζοντας λοιπόν αυτές τις υποθέσεις σε σχέση με την οικονομία της Γαλλίας και των Η.Π.Α, ιδιαίτερα για την μεσοπολεμική και την μεταπολεμική περίοδο, οι εν λόγω συγγραφείς, διαπίστωσαν ότι ενώ στην περίπτωση της Γαλλίας επιβεβαιώνονται, στην περίπτωση των Η.Π.Α αποτυγχάνουν οικτρά. Χαρακτηριστικότερη περίπτωση είναι αυτή του μεσοπολέμου, όπου καμία από τις αντίστοιχες υποθέσεις δεν επιβεβαιώνεται και επομένως ο προβαλλόμενος ως ειδικός χαρακτήρας της θεωρίας εξαλείφεται πλήρως. Αλλά και οι υποθέσεις που αφορούν την μετά το Β΄ Παγκ.Πολ. περίοδο είναι στον ίδιο βαθμό αβάσιμες. Για την περίοδο αυτή μόνο η ύπαρξη ενός υψηλότερου ρυθμού αύξησης των μισθών επιβεβαιώνεται, ενώ ο υψηλότερος ρυθμός μεγέθυνσης του προϊόντος και το υψηλότερο μερίδιο κατανάλωσης απορρίπτονται ξεκάθαρα. Η μεγέθυνση της εργατικής παραγωγικότητας αυξήθηκε με ρυθμούς μεγαλύτερους από την περίοδο του μεσοπολέμου. Όσον αφορά το μερίδιο των κερδών και το ποσοστό κέρδους, εν τέλει σταθεροποιούνται, αλλά δεν είναι μικρότερα απ' αυτά του μεσοπολέμου και της προ του Α΄ Παγκ.Πολ. περιόδου.

Εκτός από το παραπάνω σύνολο των εμπειρικών δεδομένων στο οποίο εστιάζονται οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις, έχει προταθεί ένα γενικότερο πλαίσιο από ορισμένους επιστήμονες της Σχολής της Ρύθμισης (Aglietta), ειδικά όσον αφορά το εισόδημα και την κατανάλωση της εργατικής τάξης. Απ' αυτήν την άποψη οι θεμελιώδεις αλλαγές που εκφράστηκαν στην κρίση του 1929, δεν αποδίδονται στους εσωτερικούς μετασχηματισμούς της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας και την σχετική με αυτή διάρθρωση των τάξεων.

Επεκτείνοντας το πλαίσιο των εμπειρικών υποθέσεων, ο Aglietta υποστηρίζει ότι στο πρώτο στάδιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης (στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα), ο καθορισμός του μισθού σε μια ανταγωνιστική αγορά (δηλαδή η ύπαρξη μεγάλης ευκαμψίας μισθών) δεν θέτει σε κίνδυνο την επιβίωση των μισθωτών, καθώς σε οργανική σχέση προς τον καπιταλιστικό τομέα, υπάρχει ένας επαρκής μη καπιταλιστικός τομέας, ο οποίος διασφαλίζει την επιβίωση των εργαζομένων σε περιόδους κρίσης και πτώσης των μισθών (Δεδουσόπουλος 2002). Με άλλα λόγια το επιχείρημα του Aglietta είναι ότι σ' αυτήν την φάση ανάπτυξης που χαρακτηρίζεται όπως είδαμε (κεφ.1) από το εκτατικό καθεστώς συσσώρευσης και τον ανταγωνιστικό τρόπο ρύθμισης, το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, μερικώς μόνον καλύπτεται από τον αγοραίο προσδιορισμό του μισθού. Ο μη καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής συμβάλλει και αυτός στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Για αυτό ακριβώς υποστηρίζεται ότι η σχέση εργασίας στις συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες είναι μια μερικώς εμπορευματική σχέση. Επομένως, και γι αυτές τις συνθήκες, η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης βρισκόταν εν μέρει έξω από τον καπιταλιστικό έλεγχο και η μάζα των αγαθών εργατικής κατανάλωσης δεν ήταν εμπορεύματα (καπιταλιστικά προϊόντα), με αποτέλεσμα η ανάπτυξη της μαζικής παραγωγής στο επόμενο στάδιο (μεσοπόλεμος) να αδυνατεί να βρει διέξοδο σε μια μαζική κατανάλωση.

Είναι προφανές ότι οι θέσεις του Aglietta οδηγούν σε μια έμμεση και εκ των υστέρων τεκμηρίωση της έννοιας του τρόπου ρύθμισης μεταξύ της παραγωγής και της κατανάλωσης. Προϋποθέτουν επίσης μια θεωρία για τις σχέσεις μεταξύ των δύο τομέων της παραγωγής (θεωρία συνάρθρωσης τρόπων παραγωγής) και μια υποκαταναλωτική ερμηνεία της κρίσης του 1929 (Μαυρουδέας 1993). Έχει όμως αποδειχθεί ότι τόσο η μαζική αγορά όσο και η εμπορευματοποίηση της εργατικής κατανάλωσης άρχισαν να πραγματοποιούνται αρκετά χρόνια πριν από την δεκαετία του 1920 (Fraser 1981, Μαυρουδέας 1993). Ακόμη και στον κρίσιμο τομέα των διαρκών καταναλωτικών αγαθών, εάν υπήρξε μια ραγδαία αύξηση, αυτή άρχισε στο τέλος του 19ου αιώνα.

Από τα παραπάνω συνάγεται τελικά το συμπέρασμα, ότι το σύνολο των εμπειρικών πεποιθήσεων της Ρύθμισης είναι παραπλανητικό και λανθασμένο. Η μεσοπολεμική περίοδος και η κρίση του 1929 δεν αντιπροσώπευαν μια μεταβατική περίοδο με την έννοια την οποία της προσδίδει η Ρύθμιση. Επιπλέον, τα περισσότερα από τα στοιχεία τα οποία θεωρεί ότι συγκροτούν την μετά το Β΄ Παγκ.Πολ. εποχή προϋπήρχαν. Έτσι, η εξαγωγή σχετικής υπεραξίας, η μαζική παραγωγή, η αυξανόμενη μαζική κατανάλωση, η εμπορευματοποίηση των αγαθών της εργατικής κατανάλωσης και η περιβόητη «επανάσταση διαρκών καταναλωτικών αγαθών», η ανάπτυξη του χρηματιστικού κεφαλαίου, το πιστωτικό χρήμα κ.λ.π χρονολογούνται από τον 19ο αιώνα.

Πιο θεμελιακά, στα πλαίσια της εν λόγω θεωρίας, όπως ακριβώς στην νεοκλασική και νέο-Ρικαρντιανή προσέγγιση, οι μεταβολές της παραγωγικότητας συγχέονται συνήθως με τις μεταβολές στο βαθμό εκμετάλλευσης (Carchedi 1991). Αυτή η εναλλαγή παραγωγικότητας-βαθμού εκμετάλλευσης εξυπηρετεί την προσαρμογή στο εκ προοιμίου διαμορφωμένο ερμηνευτικό σχήμα.

Τα κωδικοποιημένα γεγονότα που επικαλείται η Σχολή της Ρύθμισης αντιπροσωπεύουν μια εκλεκτικίστικη και παραπλανητική ανάγνωση της ιστορικής πραγματικότητας, βασιζόμενη σε ένα υποκρυπτόμενο θεωρητικό πλαίσιο (Μαυρουδέας 1993). Οι γνωστές ερμηνείες των γενικών θεωριών γι αυτά τα σημαντικά μεν αλλά διακριτά και τεχνηέντως σταχυολογημένα γεγονότα, έχουν αποσυρθεί από το προσκήνιο. Έτσι η ανάγνωση της ιστορικής πραγματικότητας γίνεται επιφανειακά, σε επίπεδο φαινομένων και η ερμηνεία των γεγονότων αποδίδεται σε ένα πλέγμα ενδιάμεσων εννοιών που επί τούτου επιστρατεύονται για να προσδώσουν μια ψευτο-ικανοποιητική εξήγηση και ανάλυση των εκάστοτε φαινομένων.

Ένα παράδειγμα που καταδεικνύει την λογική της μεθοδολογίας της Ρύθμισης είναι η ερμηνεία της κρίσης του 1929, ενός φαινομένου που απείλησε εξ ολοκλήρου το καπιταλιστικό σύστημα. Μολονότι αναγνωρίζεται εμμέσως ως κρίση υπερπαραγωγής (μέσω ενός λανθάνοντος παραπεμπτισμού στον Μαρξισμό), εν τούτοις η συνολική ερμηνεία του φαινομένου στα πλαίσια της Ρύθμισης αποκρύπτει τις πραγματικές του αιτίες. Σε όλες τις εκδοχές της θεωρίας, η κρίση αποδίδεται κυρίως στην αδυναμία ανάπτυξης ενός μονοπωλιακού τρόπου ρύθμισης ή στην ανυπαρξία του μονοπωλιακού τρόπου ρύθμισης την συγκεκριμένη περίοδο. Εδώ η κατασκευή «ενδιάμεσων» εννοιών, που παρέχουν την δυνατότητα ενδογενούς (δηλαδή εντός του πλαισίου της Ρύθμισης) επεξηγηματικής αιτιολόγησης και περιοδικής ανακύκλωσης, εμποδίζει τον προσδιορισμό των πραγματικών αιτιών της κρίσης (κρίση υπερσυσσώρευσης). Περαιτέρω, εμποδίζει την διεισδυτική διερεύνηση που αποσκοπεί στην ανακάλυψη των γενεσιουργών πηγών των κοινωνικών φαινομένων και εγκλωβίζει την έρευνα σε ένα ημι-θεωρητικό, ατελές, κλειστό, αφηρημένο και αποκομμένο από την πραγματικότητα μοντέλο. Πάντως η παραπλανητική ανάγνωση της ιστορικής πραγματικότητας, δεδομένου ότι λανθάνει κάποιο γενικό θεωρητικό πλαίσιο, διευκολύνει τη δημιουργία μιας ρητής θεωρίας, η οποία βασίζεται στη θεωρία των σταδίων του καπιταλισμού και στο σύνολο των ενδιάμεσων εννοιών. Κατά συνέπεια, οι έννοιες και η περιοδολόγηση αυτή δικαιώνουν, με έναν κυκλικό και ταυτολογικό τρόπο, τις αρχικές εμπειρικές πεποιθήσεις (ο.π.).

Ο παραπεμπτικός πλουραλισμός της Ρύθμισης είναι διάχυτος σχεδόν σε όλα τα κωδικοποιημένα γεγονότα και τις εμπειρικές πεποιθήσεις που εμφανίζονται ως αδιαμφισβήτητες εμπειρικές αποδείξεις. Ειδικά η έμφαση στη μαζική κατανάλωση και οι εμπειρικές πεποιθήσεις για την ουσία, τις μορφές, την έκταση και τη χρονική

διάσταση της εμπορευματοποίησης της κατανάλωσης της εργατικής τάξης, στηρίζονται στην πίστη ότι ο κύριος περιορισμός στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι το μέγεθος της αγοράς και το πρόβλημα της πραγματοποίησης της υπεραξίας.

Με ανάλογο τρόπο, η έμφαση στον Τεϋλορισμό και το Φορντισμό βασίζεται σε ορισμένες θεωρητικές αντιλήψεις για το προτσές εργασίας. Οι εμπειρικές πεποιθήσεις για τις συλλογικές διαπραγματεύσεις και την υποτιθέμενη σύνδεση μισθολογικών αυξήσεων και αυξήσεων της εργατικής παραγωγικότητας, υπονοούν στοιχεία μιας θεωρίας των μισθών και της σχέσης κεφαλαίου εργασίας, όπως επίσης και της σχέσης μεταξύ τμημάτων της εργασίας. Ο υποτιθέμενος κοινωνικός συμβιβασμός, το κοινωνικό συμβόλαιο, πάνω στο οποίο τοποθετείται η βάση του Φορντισμού, ανάγεται σε ορισμένες θεσμιστικές αντιλήψεις. Ακόμη και η έμφαση στο ρόλο του πιστωτικού χρήματος και η χρονική τοποθέτηση της εγκαθίδρυσης του αποδίδεται σε ορισμένες απόψεις για την σχέση εμπορεύματος και χρήματος (ο.π).

Διαφαίνεται από αυτή την μεθοδολογία ότι ενώ η Ρύθμιση ξεκινά με μια χονδροειδή κρυπτοθετικιστική αντιπαράθεση εμπειρικής πραγματικότητας και θεωρίας (ο.π) η αντικατάσταση της διαλεκτικής αφαίρεσης από τον εμπειρισμό και τον θετικισμό κάνει την θεωρία αυτή εκλεκτική και αδύναμη να συλλάβει το περιεχόμενο της ενότητας μορφής-ουσίας και φαινομένου-πραγματικότητας.

Με την εμπειριστική μεσαίου βεληνεκούς μεθοδολογία της η θεωρία της Ρύθμισης σταχυολογεί με εκλεκτισμό βραχυπρόθεσμα ή μεσοπρόθεσμα φαινόμενα (αληθή ή παραπλανητικά), τα οποία συρράπτει άνευ αρχών και ανιεράρχητα και τα αναγορεύει αυθαίρετα σε αδιαμφισβήτητες αλήθειες, μακροπρόθεσμες τάσεις και ουσιακούς προσδιορισμούς.

Έτσι αγνοεί την πραγματικότητα και την αυθεντική ουσία των κοινωνικών φαινομένων, και αδυνατεί να ερμηνεύσει με διεισδυτικό, ολικό και ενιαίο τρόπο το περιεχόμενο τους.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι πρόκειται για ένα ευπροσάρμοστο, αφηρημένο θεωρητικό μοντέλο, που επεξηγεί επιφανειακά τα φαινόμενα και του οποίου η ιστορική-διαχρονική ερμηνευτική εμβέλεια, περιορίζεται σε αποσπασματικές, εκλεκτιστικά σταχυολογημένες πτυχές της πραγματικότητας.

4.4 Κριτική διερεύνηση των «εννοιών» και των μεθόδων «περιοδολόγησης» της θεωρίας της Ρύθμισης

Η Σχολή της Ρύθμισης, όπως αναφέραμε ήδη, διαμορφώνει ένα πλαίσιο ανάλυσης των κοινωνικών μετασχηματισμών εξετάζοντας τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των παραγωγικών, πολιτικών-ιδεολογικών και οικονομικών δομών. Οι γενικές θεωρίες και ειδικά η Μαρξιστική θεωρία και ο δομισμός του Αλτουσέρ, έχουν μια προβληματική μεν αλλά και επιβλητική παρουσία, τουλάχιστον στις πρώτες διερευνήσεις, δίπλα στις σχηματοποιήσεις των ενδιάμεσων «εννοιών» της (ο.π). Από τον Μαρξισμό «δανείζεται» τους βασικούς νόμους που περιγράφουν το καπιταλιστικό σύστημα και από την θεωρία του Αλτουσέρ τη μεθοδολογία της διαμόρφωσης των κοινωνικών δομών και των μεταξύ αυτών σχέσεων. Παραβλέπεται όμως η ουσία των νόμων του Μαρξισμού και χρησιμοποιούνται επιλεκτικά οι αναλυτικές του κατηγορίες, για να υποδηλώσουν ένα διαφορετικό περιεχόμενο. Στο πρώτο βιβλίο του Aglietta, π.χ, αναγνωρίζεται ο νόμος της καπιταλιστικής συσσώρευσης, ως η πιο γενική αρχή που διέπει την λειτουργία του συστήματος. Ο νόμος της κεφαλαιακής συσσώρευσης προσδιορίζεται από την ανάπτυξη και τους μετασχηματισμούς των παραγωγικών δυνάμεων, οι οποίες είναι ενδογενείς της

βασικής παραγωγικής δομής του συστήματος, (καπιταλιστικοί-μη καπιταλιστικοί τομείς παραγωγής) εφόσον είναι κοινωνικά προσδιορισμένες. Ο μετασχηματισμός τους είναι διπλός, εφόσον συναπαρτίζεται από (α) τους μετασχηματισμούς του προτσές εργασίας και (β) τους μετασχηματισμούς στις συνθήκες ύπαρξης των μισθωτών (ο.π).

Αυτή η ερμηνεία του νόμου της κεφαλαιακής συσσώρευσης συσχετίζει λοιπόν τις αλλαγές στις συνθήκες ύπαρξης των μισθωτών με τους μετασχηματισμούς της παραγωγικής διαδικασίας. Είναι εμφανές ότι εσκεμμένα συγκαλύπτεται η ουσία του νόμου της καπιταλιστικής συσσώρευσης (εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης συσσώρευση υπεραξίας, δηλαδή απλήρωτης μισθωτής εργασίας) για το σχηματισμό κεφαλαίου (αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος) και υπονοείται πως ο μηχανισμός της αγοράς ή η εμπορευματοποιημένη αγοραστική δύναμη των μισθωτών καθορίζουν τις ερμηνευτικές του δυνατότητες. Επιπρόσθετα, αυτές οι συσχετίσεις προσδίδουν στον εν λόγω νόμο μια εντελώς διαφορετική ιστορικότητα απ' αυτήν που πραγματικά τον διέπει (ισχύει καθολικά ανεξάρτητα από τους μηχανισμούς και τις περιόδους των κρίσεων). Απώτερος στόχος αυτής της προσέγγισης είναι η απόρριψη του νόμου της καπιταλιστικής συσσώρευσης προκειμένου να χρησιμοποιηθεί μια διαφορετική έννοια στη θέση του. Η απόρριψη αυτή δικαιολογείται, αφενός μεν, με την υποτιθέμενη αδυναμία του να ανταποκριθεί σε επιμέρους εκφάνσεις της ιστορικής πραγματικότητας, αφετέρου εξαιτίας της κατηγορίας του "ουσιαστικισμού" που του προσάπτεται. Ουσιαστικισμός που συμβαδίζει με τον υποτιθέμενο μαρξιστικό "οικονομισμό" και έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις θεσμικές δομικές μορφές της Ρύθμισης. Έτσι, μαζί με την προσχηματική απόρριψη του μαρξιστικού οικονομισμού συμπαρασύρεται η ουσία του νόμου της κεφαλαιακής συσσώρευσης, ο οποίος τελικά αντικαθιστάται από την έννοια του «καθεστώτος συσσώρευσης».

Γενικά, η Σχολή της Ρύθμισης αποδίδει μεγάλη σημασία στην συνολική οπτική της ιστορικής κίνησης και την εισαγωγή κατάλληλων εννοιών που, αφενός μεν, θα καλύπτουν αυτήν την κίνηση, αφετέρου, θα καθοδηγούν την έρευνα των κωδικοποιημένων γεγονότων και των εμπειρικών πεποιθήσεων. Όμως ως τέτοιες έννοιες δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν οι νόμοι των γενικών θεωριών, γιατί υποτίθεται ότι αδυνατούν να εκφράσουν όλες τις περιπτώσεις των εκάστοτε πραγματικών κοινωνικών γεγονότων. Έτσι ο νόμος της «κεφαλαιακής συσσώρευσης» θεωρείται μια αφηρημένη γενική αρχή που υποτίθεται ότι μπορεί να μην ανταποκρίνεται σε επιμέρους εκφάνσεις της πραγματικότητας. Για να επιτευχθεί μια επακριβής ανάλυση των μορφών της Ρύθμισης στον καπιταλισμό, είναι απαραίτητο να ορισθεί μια ενδιάμεση κατηγορία, λιγότερο αφηρημένη από την «αρχή της συσσώρευσης». Αυτή η κατηγορία είναι το «καθεστώς συσσώρευσης». Το «καθεστώς συσσώρευσης» ορίζεται ως μια μορφή κοινωνικού μετασχηματισμού που αυξάνει την σχετική υπεραξία η οποία ως έννοια χρησιμοποιείται για να ορίζει την ενότητα των σχέσεων που δομούν τη συγκεκριμένη οργάνωση της παραγωγής και αναπαραγωγής των μισθωτών υπό τους σταθερούς προσδιορισμούς των πιο γενικών κανόνων που ορίζουν την απόλυτη υπεραξία (ο.π).

Συνακόλουθα ορίζεται ο «τρόπος ρύθμισης» όχι ως ένας αφηρημένος οικονομικός νόμος, αλλά ως σύνολο μετασχηματισμών των κοινωνικών σχέσεων οι οποίοι δημιουργούν ένα σύνολο νέων μορφών, που είναι ταυτόχρονα οικονομικές και μη οικονομικές, οργανωμένες σε δομές και αναπαράγουσες τον τρόπο παραγωγής ο οποίος είναι η προσδιορίζουσα δομή (Aglietta 1979). Περιλαμβάνει συνεπώς το σύνολο των θεσμών, συμβιβασμών και διαμεσολαβήσεων (οικονομικών και μη) που είναι απαραίτητοι για την αναπαραγωγή του καθεστώτος συσσώρευσης.

Ο Aglietta δεν αποδίδει στις έννοιες «καθεστώσ συσσώρευσης» και «τρόπος ρύθμισης» ισχύ ανάλογη με αυτήν που έχουν οι καθολικοί νόμοι των γενικών θεωριών. Υποκαθιστά κάθε αναγκαιότητα νόμου με την έννοια της «ταξικής πάλης», την οποία δανείζεται από την μαρξιστική θεωρία αποδίδοντάς της όμως εντελώς διαφορετική σημασία. Η πραγματική κίνηση της ιστορίας προσδιορίζεται από την «ταξική πάλη» και όσο η τελευταία λαμβάνει χώρα σε πεδία συμβατά με την επέκταση της εμπορευματικής ανταλλαγής τόσο περισσότερο κυβερνάται από την λογική της συσσώρευσης. Οι μετασχηματισμοί των κοινωνικών σχέσεων που δημιουργούν ένα σύνολο νέων μορφών, αποδίδονται επίσης στην «ταξική πάλη». Η τελευταία απολυτοποιείται και υπερβαίνει την δυναμική των νόμων και της ιστορίας.

«Εάν η ταξική πάλη παράγει κανόνες και νόμους οι οποίοι σχηματίζουν το αντικείμενο μιας θεωρίας της κοινωνικής ρύθμισης, είναι αυτή καθ' εαυτή πέρα από τον οποιοδήποτε νόμο. Η ιστορία είναι ιδρυτική (initiatory)» (Aglietta 1979). Τα πάντα εν τέλει προσδιορίζονται από την ταξική πάλη και την ιστορία, οι οποίες αυτές καθ' εαυτές είναι πέραν οποιουδήποτε προσδιορισμού.

Σ' αυτό το πλαίσιο, προσδιοριστικό σύστημα παραγωγής και κυρίαρχη δομή θεωρείται ο «Φορντισμός», πάνω στον οποίο στηρίχθηκε η μεταπολεμική σταθερότητα και η μεγέθυνση των καπιταλιστικών οικονομιών με τρόπους ρύθμισης, όπως η μαζική κατανάλωση και η λειτουργία του Κεϋνσιανού κράτους πρόνοιας. Ο Φορντισμός αξιοποιείται, αφενός μεν, για να χαρακτηριστεί η μεταπολεμική τάξη πραγμάτων αφετέρου δε, ως πρότυπο της ιστορικής περιοδολόγησης του καπιταλισμού. Έτσι η περίοδος μεταξύ των δύο παγκοσμίων πολέμων θεωρήθηκε ως η περίοδος κυοφορίας και ο προάγγελος του Φορντισμού.

Όπως έχουμε αναφέρει, όσον αφορά την περιοδολόγηση, ο Aglietta (1979) αναγνωρίζει δύο ιστορικά καθεστώτα συσσώρευσης: το «εκτατικό» που αντιστοιχούσε σε μια περίοδο αύξησης της απόλυτης υπεραξίας και το «εντατικό» που χαρακτηρίζεται από την αύξηση της σχετικής υπεραξίας. Οι δε χρονολογίες της περιοδολόγησης, έτσι όπως διατυπώνονται σε γενικές γραμμές από τους εκφραστές της Ρύθμισης (Lipietz 1987, Boyer 1986) είναι οι εξής:

- 1) Α Περίοδος: Φάση εγκαθίδρυσης του καπιταλισμού και της πρώιμης συσσώρευσης.
- 2) Β Περίοδος: Καθεστώσ εκτατικής συσσώρευσης - ανταγωνιστικός τρόπος ρύθμισης.
- 3) Γ Περίοδος : Καθεστώσ εντατικής συσσώρευσης – ανταγωνιστικός τρόπος ρύθμισης.
- 4) Δ Περίοδος : Καθεστώσ εντατικής συσσώρευσης – μονοπωλιακός τρόπος ρύθμισης (Φορντισμός).
- 5) Ε Περίοδος : Κρίση του Φορντισμού – Μέταφορντισμός –Ευελιξία.

Η τελευταία περίοδος χαρακτηρίζεται από τις νέες τεχνολογίες της πληροφορικής και της επικοινωνίας, την μικρής κλίμακας παραγωγή, την ευλύγιστη παραγωγική διαδικασία και εξειδίκευση, την αύξουσα σημασία των υπηρεσιών, τον καταναλωτισμό κ.λ.π. Πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι ο ακριβής προσδιορισμός αυτής της τελευταίας περιόδου παραμένει μάλλον αδιευκρίνιστος και ο χαρακτηρισμός «μεταμοντερνισμός», αποτελεί μάλλον μια υπόθεση εργασίας παρά μια επεξεργασμένη θεωρητικά θέση.

Στην παραπάνω περιοδολόγηση και σε άλλες της ίδιας Σχολής, ο Μαυρουδέας (1993) επισημαίνει μια ιστορικοσυγκυριακή αντιστοιχία ανάμεσα στους τρόπους που οργανώνεται η παραγωγική διαδικασία και τους τρόπους που διανέμεται το εισόδημα, τις θεσμικές μορφές που ρυθμίζουν την λειτουργία του συστήματος (εθνικά η και διεθνώς) και τις αντίστοιχες ιδεολογίες που τα νομιμοποιούν. Οι θεσμικές μορφές

αναλαμβάνουν μια ερμηνευτική πρωτοκαθεδρία, εφόσον εκφράζεται η υπόθεση ότι αυτές εμπεριέχουν και εκφράζουν την υλικότητα των ιστορικοσυγκυριακών παραμέτρων. Η ιστορικοσυγκυριακή αντιστοιχία δεν ανάγεται σε κάποιον ουσιαστικό νόμο του καπιταλισμού, αλλά θεωρείται αυθυπόστατη. Συνεπώς οι προσδιορισμοί, οι οποίοι αναγκαιούν για να ερμηνεύσουν και να θεωρητικοποιήσουν κάθε μια από αυτές τις ιστορικοσυγκυριακές αντιστοιχίσεις, πρέπει να παραχθούν εκ των υστέρων. Τελικά, επειδή αυτού του είδους η περιοδολόγηση απορρίπτει τους ουσιαστικούς προσδιορισμούς και είναι μεσαίου βεληνεκούς, καταλήγει στα εξής:

- σκιαγραφεί μια φορμαλιστική τυπολογία τύπων και μεταβλητών, που μπορεί να ταξινομήσει τα χαρακτηριστικά κάθε περίπτωσης, αλλά δεν έχει καμία ερμηνευτική δυνατότητα.
- παίρνει μια συγκεκριμένη περίοδο ως μοντέλο και μετά ταξινομεί όλες τις άλλες ανάλογα, χάνοντας έτσι τα περισσότερα από τα ειδικά χαρακτηριστικά τους.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι η περιοδολόγηση, όπως την εννοεί η Ρύθμιση, περιλαμβάνει μια θεωρία σταδίων. Όμως η θεωρία αυτή συγκροτείται με έναν αθροιστικό τρόπο (βάσει μελετών ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού και της επακόλουθης ταξινόμησης και κατηγοριοποίησης των επί μέρους χαρακτηριστικών) που οδηγεί σε τυπολογικούς και ταξινομητικούς φορμαλισμούς. Τα στρουκτουραλιστικά ολισθήματα, όπως είδαμε και στην περίπτωση του Aglietta, ξεπερνούνται με την ολοκληρωτική προσχώρηση στον ιστορικισμό και τον εμπειρισμό και την πλήρη απάρνηση κάθε έννοιας διαλεκτικού υλισμού.

4.5 Συνολική κριτική διερεύνηση της Ρύθμισης-Ειδική αναφορά στην έννοια του Φορντισμού.

Όπως κατ' επανάληψη έχουμε αναφέρει, οι θεωρητικοί της Ρύθμισης αξιοποίησαν στην αφετηρία των θεωρητικών τους διερευνήσεων, τις γενικές θεωρίες για να αντλήσουν επί μέρους αναλυτικές κατηγορίες και να ερμηνεύσουν έτσι επί μέρους περιπτώσεις κοινωνικών φαινομένων. Ο πλουραλιστικός παραπεμπτισμός αναφέρεται σε αυτές ακριβώς τις γενικές θεωρίες.

Η θεωρητική πολυσυλεκτικότητα που κατέστησε την εν λόγω προσέγγιση κοινό σημείο αναφοράς ερευνητών με διαφορετικό θεωρητικό υπόβαθρο, αποτελεί και μια εν γένει αδυναμία της, αφού, όπως ήδη έχουμε επισημάνει, εμποδίζει τη συνοχή και την ενιαία αντιμετώπιση των φαινομένων, εμποδίζει την συνεκτικότητα της θεωρίας και την ολοκληρωμένη ερμηνεία των διαφόρων περιόδων της ιστορίας του καπιταλιστικού συστήματος.

Η Σχολή της Ρύθμισης, εκκινώντας από την κριτική των φιλελεύθερων θεωρήσεων, οδηγείται στο συμπέρασμα ότι η οικονομική μεγέθυνση είναι εφικτή, χωρίς τους κλυδωνισμούς των κρίσεων στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, όταν υπάρχει ένα θεσμικό ρυθμιστικό πλαίσιο που εγγυάται, αφενός μεν, την οικονομική ανάπτυξη και αφετέρου, την κοινωνική ισορροπία.

Μολονότι απαρτίζεται από ποικίλες αναλύσεις, η θεωρία της Ρύθμισης μπορεί να χαρακτηριστεί, στρουκτουραλιστικό-φονξιοναλιστικό υπόδειγμα, διότι υιοθετεί τη δομική ολοκλήρωση και αποδιάρθρωση των σταδίων ή φάσεων ώστε να συγκροτείται η βάση για την περιοδολόγηση των οικονομικών κύκλων στην καπιταλιστική συσσώρευση (Clarke 1988, Λιοδάκης 1993). Η ερμηνευτική μεθοδολογία που εφαρμόζει ο Aglietta στα πρώτα στάδια της θεωρίας είναι ενδεικτική όπως είδαμε και παραπάνω, της επιρροής του δομισμού (στρουκτουραλισμού).

Επιπλέον, ιδιαίτερα προβληματική είναι η εισαγωγή της έννοιας της «ταξικής πάλης» στο σύνολο της θεωρίας. Στο αναλυτικό υπόδειγμα των αρχικών εκπροσώπων της θεωρίας της Ρύθμισης, η ταξική πάλη είχε ένα καθοριστικό ρόλο όχι μόνο στις επί μέρους κανονικότητες του καθεστώτος συσσώρευσης (μισθοί, παραγωγικότητα, τεχνολογική μεταβολή, καπιταλιστική συσσώρευση), αλλά και στο μηχανισμό των κρίσεων που διαπερνούν το σύστημα. Κάθε κρίση του καθεστώτος συσσώρευσης μεταβάλλει τον τρόπο Ρύθμισης ώστε να σταθεροποιείται το σύστημα. Η όξυνση της ταξικής πάλης υπονομεύει τον κυρίαρχο τρόπο ρύθμισης και οδηγεί στην εγκαθίδρυση ενός νέου τύπου ώστε να συνεχίζεται απρόσκοπτα η συσσώρευση. Ο νέος τρόπος ρύθμισης περιλαμβάνει νέα τεχνολογικά συστήματα και διαφορετικούς τρόπους οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής.

Ο καθοριστικός ρόλος που αποδίδεται στην ταξική πάλη σε σχέση με τις κρίσεις, την συγκεκριμενοποίηση της τεχνολογίας και τον έλεγχο πάνω στην διαδικασία της εργασίας χαρακτηρίστηκε από ορισμένους επικριτές ως βολονταριστικός (Λιοδάκης 1993). Η ταξική πάλη επιστρατεύεται επιλεκτικά για να καλυφθούν μια σειρά από αδυναμίες της θεωρίας που εμποδίζουν την ικανοποιητική ερμηνεία της πραγματικότητας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, είναι η περίπτωση της επεξήγησης της αιτιακής σχέσης η οποία επιδρά στη δόμηση και αποδόμηση των διακριτών περιόδων μεταξύ διαφορετικών τρόπων ρύθμισης, οι αιτιακές αναφορές των κρίσεων, καθώς και οι αιτιακές σχέσεις μεταξύ καθεστώτος συσσώρευσης και τύπου ρύθμισης.

Δεδομένου ότι υπάρχει σύγχυση μεταξύ των αποτελεσμάτων και των αιτιών των φαινομένων, ο Clarke υποστηρίζει ότι οι τύποι ρύθμισης δεν είναι παρά θεσμικές αποτυπώσεις της ταξικής πάλης (Clarke 1988). Αν όμως αυτό είναι σωστό, τότε η ανάλυση της σχολής της Ρύθμισης αποκτά ερμηνευτική ικανότητα ως προς τις εξελίξεις του παρελθόντος και δεν παρέχει πρόβλεψη για τις μελλοντικές εξελίξεις, διότι είναι άγνωστη η μελλοντική έκβαση της ταξικής πάλης. Έτσι καθίσταται χρήσιμη η ανάλυση μόνο για την ιστορική περιοδολόγηση του καπιταλισμού εκ των υστέρων.

Πάντως για τη Σχολή της Ρύθμισης η καθιέρωση νέου καθεστώτος συσσώρευσης είναι το αποτέλεσμα της ταξικής πάλης, με την έννοια ότι καθιερώνεται ώστε να αμβλυνθεί η τάση για υπερσυσσώρευση και να αποσοβηθεί η κρίση.

Επακόλουθο αυτής της ανάλυσης είναι η ταξική πάλη να εξετάζεται ως παράγοντας σταθεροποίησης της απρόσκοπτης συσσώρευσης σε νέο καθεστώς συσσώρευσης υπό τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Αυτή η θεωρητική μεταχείριση της ταξικής πάλης αποδυναμώνει την διαλεκτική συσχέτιση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, αυτονομώντας την επίδραση της ταξικής πάλης στις σχέσεις παραγωγής που με τη σειρά τους επιδρούν αυτόνομα στη διαδικασία της συσσώρευσης και στο παραγωγικό προτσές.

Στις σχετικές εκδοχές της Θεωρίας της Ρύθμισης, η ταξική πάλη αποκτά ένα τυπικό μονό χαρακτήρα στα πλαίσια ενός δόμο-λειτουργικού υποδείγματος που εξυπηρετεί μια ορισμένη περιοδολόγηση σχετιζόμενη με τα μακρά κύματα της καπιταλιστικής παραγωγής (Clarke 1988, Λιοδάκης 1993).

Ο μεθοδολογικός προσανατολισμός αυτής της θεωρίας επηρεάζεται σημαντικά από τις στρουκτουραλιστικές πλευρές του έργου του Αλτουσέρ. Η κοινωνική της πρόταση εκφράστηκε σε πολιτικό επίπεδο, με την σοσιαλδημοκρατική ιδεολογία του «κράτους ευημερίας» και τον Κεϋνσιανό κρατικό παρεμβατισμό που κυριάρχησε στις μεγαλύτερες καπιταλιστικές χώρες κατά την διάρκεια της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου (Λιοδάκης 1993). Εξάλλου, η αυτονομία της επίδρασης της ταξικής πάλης επιτρέπει τη διαμεσολάβηση της από πολιτικούς οργανισμούς ενώ δεν έχει επίδραση

(αν και εκφράζεται) στη διαδικασία παραγωγής, προσδίδοντας έτσι ένα υποτιθέμενο νέο ρόλο στη σοσιαλδημοκρατία.

Η κυριότερη αδυναμία όμως της θεωρίας της Ρύθμισης μπορεί να αποδοθεί, κατά την αντίληψη μας, αφενός μεν, στο μεθοδολογικό της πλαίσιο ως θεωρία μεσαίου βεληνικού, αφετέρου δε στην φετιχοποίηση των εννοιών «τρόπος ρύθμισης», «καθεστώς συσσώρευσης» και «Φορντισμός» που οδηγεί στον αποπροσανατολισμό από την ουσία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και περιορίζει στις φαινομενικές πλευρές του κοινωνικού συστήματος. Από την διερεύνηση του περιεχομένου της θεωρίας, διαπιστώνεται ότι το ενδιαφέρον της ανάλυσης επικεντρώνεται μονοδιάστατα στις θεσμικές μορφές οργάνωσης της μισθωτής εργασίας, στο παραγωγικό σύστημα του Φορντισμού, στις μορφές των αγορών (των προϊόντων και της εργατικής δύναμης), στο ρόλο του κράτους και των ταξικών συσχετισμών, στη σχέση μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης, ακόμα και στην συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής, ενώ παραγνωρίζεται πλήρως και απουσιάζει εξ ολοκλήρου η αναλυτική κατηγορία των παραγωγικών σχέσεων. *Συνεπώς οι οπαδοί της θεωρίας παραβλέπουν ή αποτυγχάνουν να λάβουν, επαρκώς υπόψη την τεράστια επίδραση του «ευρύτερου συστήματος σχέσεων κοινωνικής ιδιοκτησίας το οποίο, από την στιγμή που θα εγκαθιδρυθεί, επιβάλλει ορισμένες μορφές και κανόνες οικονομικής συμπεριφοράς των ατομικών οικονομικών φορέων»* (Brenner & Glick 1991, Λιοδάκης 1993).

Με την συστηματική προβολή του Φορντισμού (ενός «καθεστώτος συσσώρευσης», που συνοδεύεται από συγκεκριμένους τρόπους ρύθμισης, εντός των οποίων τοποθετείται ως δομική διαδικασία, δευτερευούσης όμως σημασίας, η ταξική πάλη) υποτιμάται εσκεμμένα ο ρόλος της ταξικής σύγκρουσης, ως έκφρασης της ασυμφιλίωτης αντίθεσης κεφαλαίου εργασίας, που θα μπορούσε με ορισμένες προϋποθέσεις και συνθήκες να οδηγήσει στην ριζοσπαστική αλλαγή αν όχι ανατροπή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Στα πλαίσια της ίδιας φιλοσοφίας, η εργαλειακή χρήση των εννοιών «καθεστώς συσσώρευσης», «τρόπος ρύθμισης» και «Φορντισμός» και η φετιχοποίηση του τελευταίου (αφού με την χρήση του αφήνεται να εννοηθεί ότι υποκαθίσταται σε ορισμένες περιπτώσεις ο καπιταλισμός), *αποκρύπτονται ουσιαστικά στοιχεία και αντιθέσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και των καπιταλιστικών σχέσεων ιδιοκτησίας και εν τέλει εξωραϊζεται εμμέσως ο καπιταλισμός, ως το επιδεχόμενο βελτιώσεων μοναδικό πρότυπο οικονομικής ανάπτυξης.*

Οι εκπρόσωποι της σχολής της ρύθμισης, που «διαδέχθηκαν» τον Aglietta, έχουν ασχοληθεί σχεδόν αποκλειστικά με την ανάλυση του Φορντισμού και της κρίσης του φορντικού προτύπου συσσώρευσης και με την πιθανολόγηση ενός μετα-φορντικού προτύπου συσσώρευσης που κατά καιρούς έχει αποκληθεί «ευέλικτη εξειδίκευση», «εύκαμπτη συσσώρευση» ή «διακεχυμένη συσσώρευση» (Δεδουσόπουλος 2002).

Αυτή η κατ' αποκλειστικότητα ενασχόληση τους με τον φορντισμό, έκανε να αγνοήσουν την οργανωτική πολυμορφία των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών, το γεγονός, δηλαδή, ότι ο φορντισμός, αν και κυρίαρχο, δεν αποτελεί το μοναδικό συστατικό στοιχείο του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά αρθρώνεται σε μια διαδικασία ενιαίας αναπαραγωγής με άλλες μορφές καπιταλιστικής παραγωγής, αλλά και με μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής. Ο Φορντισμός μεταβλήθηκε σε ολοκληρωτική οντότητα και “εφοδιάστηκε” με αποτελεσματικούς μηχανισμούς αυτορρύθμισης, όμοιους με τους μηχανισμούς τους οποίους έχει αποδώσει η συμβατική οικονομική θεωρία στην αγορά.

Μια άμεση συνέπεια της κεντρικής θέσης που καταλαμβάνει ο Φορντισμός στη θεωρία της Ρύθμισης είναι η αγνόηση των σχέσεων ανάμεσα στις προηγμένες

βιομηχανικά χώρες και τις υπανάπτυκτες χώρες. Το θέμα αυτό είναι τεράστιο, εφόσον αφορά τη διαμόρφωση του πλαισίου ιμπεριαλιστικής εξάρτησης που απουσιάζει εντελώς από το σύνολο της εν λόγω θεωρίας.

Μια επιπλέον συνέπεια είναι η εσφαλμένη εκτίμηση της σημασίας των πολύμορφων ταξικών συγκρούσεων, των ηγεμονικών προτάσεων που υιοθετούνται από τις κοινωνικές τάξεις και τις ταξικές μερίδες κατά τη σύγκρουσή τους, των συμμαχικών συνασπισμών εξουσίας, των όρων συγκρότησης και διάλυσής τους στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες. Η κομβική σημασία που αποδίδεται στον φορντισμό, με την έννοια της ισορροπίας που εμπεριέχει, συνεπάγεται την εμφάνιση ενός ιδιότυπου λειτουργισμού, κατά τον οποίο οι θεσμοί, το κράτος, οι στρατηγικές, οι ιδεολογίες, ακόμα και οι κοινωνικές διαμάχες, υφίστανται μόνο στο βαθμό που απαιτείται η υπαρξη τους από το πρότυπο συσσώρευσης.

Όσον αφορά τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις των Ρυθμιστών για τις κρίσεις, σε αρκετές περιπτώσεις συγχέονται τα αποτελέσματα των κρίσεων με τις αιτίες τους με συνέπεια να υιοθετούνται ορισμένες κοινές αντιλήψεις με αστούς ορθόδοξους θεωρητικούς ή να υπάρχει ταύτιση με τον Κεϋνσιανισμό. Αυτό επιβεβαιώνεται και από την παρουσία στοιχείων της υποκαταναλωτικής θεωρίας (η μείωση της κατανάλωσης θεωρείται παράγοντας μεταβολής του συστήματος) στο πλαίσιο της Ρύθμισης, με συνέπεια την αποδοχή της Κεϋνσιανής θεωρίας, που υποστηρίζει ότι καθοριστικός παράγοντας της ερμηνείας των κρίσεων είναι η αγορά (μετατρέποντας έτσι παραπλανητικά τα αποτελέσματα της κρίσης σε πηγές της) .

Περαιτέρω θεμελιακά όμως η θεωρία τη Ρύθμισης έχει χαρακτηριστεί ως μια ανάλυση δυσαναλογιών, που θεωρεί την ανισομερή ανάπτυξη και την υπερσυσσώρευση του τομέα Ι ως την κύρια αιτία της σύγχρονης κρίσης (Clarke 1988, Brenner & Glick 1991, Λιοδάκης 1993). Η ερμηνεία αυτή είναι ευρύτερα αποδεκτή από τους Μαρξιστές. Χωρίς αμφιβολία, η αναρχία της καπιταλιστικής παραγωγής μπορεί να παίζει κάποιο ρόλο στην επιδείνωση της κρίσης, αλλά το πρόβλημα φαίνεται να είναι η πηγή της υπερσυσσώρευσης. Η προέλευση της υπερσυσσώρευσης εντοπίζεται από τους οπαδούς της Ρύθμισης στις προοπτικές υπερκερδών που προκύπτουν από την εκμετάλλευση προσωρινών ευκαιριών στην αγορά και στις ανορθολογικές επιχειρηματικές προσδοκίες. Εδώ και πάλι έχουμε μια καθαρή Κεϋνσιανή επίδραση, ενώ, μια Μαρξιστική θεωρία θα αναζητούσε να εντοπίσει τη βασική αντίθεση του καπιταλισμού, όχι στις υποκειμενικές προσδοκίες των καπιταλιστών, αλλά στα αντικειμενικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Λιοδάκης 1993). Προτείνεται ειδικότερα ότι η πηγή της υπερσυσσώρευσης θα πρέπει να συσχετισθεί με την ανισομερή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων σε όλους τους τομείς η οποία οδηγεί σε μια ανταγωνιστική πίεση που αναγκάζει τους ατομικούς καπιταλιστές να επιζητούν διαρκώς να εισάγουν νέες μεθόδους και να επαναστατικοποιούν τις παραγωγικές δυνάμεις (Clarke 1988, Λιοδάκης 1993).

Περαιτέρω, η υπερσυσσώρευση οδηγεί σε κρίση και όξυνση των ανταγωνισμών μεταξύ των καπιταλιστών και ανάμεσα στους καπιταλιστές και την εργατική τάξη και προσαρμόζεται στις ιστορικά ανεπτυγμένες θεσμικές μορφές του ανταγωνισμού της πίστης και των βιομηχανικών σχέσεων. Πάγια τακτική των καπιταλιστών, που στοχεύει στην αντιμετώπιση της κρίσης ή την ελαχιστοποίηση των επιπτώσεων της σε αυτούς, είναι η μετακύλιση του κόστους και των επιπτώσεων της κρίσης στους εργαζόμενους. Από την πλευρά της θεσμικής αντιμετώπισης της κρίσης, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει το κράτος που συμπεριλαμβάνει όλες τις θεσμικές μορφές που αναφέραμε παραπάνω. Συνεπώς, οι βιομηχανικές σχέσεις και οι ρυθμιστικοί θεσμοί του κράτους δικαιολογημένα έχουν αποκτήσει μεγάλο ενδιαφέρον τις δύο τελευταίες

δεκαετίες. Οι εμπειρικές ενδείξεις όμως, έχουν δείξει ότι δεν έχουμε να κάνουμε με μια μεταφορντική αναδιάρθρωση του καθεστώτος συσσώρευσης, όσο με μια παρατεταμένη επίθεση ενάντια στην εργατική τάξη, που αποσκοπεί στον περιορισμό ή την υπέρβαση του Κεϋνσιανού «κράτους ευημερίας». Και ενώ αυτό το «κράτος ευημερίας» είναι μια έκφραση της προσπάθειας του κεφαλαίου να ανταποκριθεί στις αυξανόμενες προσδοκίες της εργατικής τάξης κατά την περίοδο της μεταπολεμικής άνθησης, ο νεο-φιλελευθερισμός είναι μια ιδεολογική έκφραση της υποταγή των προσδοκιών της εργατικής τάξης στην αξιοποίηση του κεφαλαίου (Clarke 1988).

Οι προβληματικές θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις της Ρύθμισης, οδηγούν κατά συνέπεια σε απολογητικές πολιτικές θέσεις. Το σταθεροποιημένο πρότυπο συσσώρευσης του Φορντισμού είναι το αποτέλεσμα ενός σταθερού και συνολικού κοινωνικού συμβιβασμού σε όλα τα επίπεδα. Ο συμβιβασμός αυτός ήταν αποτέλεσμα ηγεμονικών δυνάμεων οι οποίες είχαν την δυνατότητα να αρθρώσουν στα δικά τους συμφέροντα και τα συμφέροντα των λοιπών κοινωνικών ομάδων, έτσι ώστε να διατηρείται η ομαλή λειτουργία και η οικονομική ισορροπία του συστήματος. Ο κρατικός παρεμβατισμός στα πλαίσια ενός θεσμικού ρόλου διαμόρφωσε τις συνθήκες οικονομικής βιωσιμότητας και σταθερότητας του Φορντικού προτύπου παραγωγής. Παράλληλα αποτελούσε και έναν από τους σημαντικότερους άξονες ιδεολογικής νομιμοποίησης και πολιτικής έκφρασης της θεωρίας του Σοσιαλδημοκρατικού προγράμματος. Την περίοδο που ξέσπασε η κρίση, ο εμφανέστατα στρουκτουραλιστικός χαρακτήρας της θεωρίας της Ρύθμισης, η αποδοχή της σχετικής αυτονομίας της ταξικής πάλης, η αναγόρευση του κράτους σε σημαντικό θεσμικό παράγοντα, είχαν ως αποτέλεσμα να θεωρείται η Ρύθμιση ως πολιτική πλατφόρμα στήριξης της Σοσιαλδημοκρατίας, η τουλάχιστον μια απόπειρα υπεράσπισης του κοινωνικού συμβιβασμού και του κοινωνικού συμβολαίου ενώπιον της επερχόμενης κατάρρευσης του.

Στις μεταγενέστερες εκδοχές και τις πρόσφατες θεωρητικές εξελίξεις (κάτω από την επήρεια της μετακίνησης του γενικότερου θεωρητικού πλαισίου από τον στρουκτουραλισμό στο μεταστρουκτουραλισμό, στο μέταφορντισμό και την αποδοχή του μεταμοντερνισμού), έχουμε μια προσχώρηση της θεωρίας της Ρύθμισης σε πολύ πιο συντηρητικές πολιτικές θέσεις και ένα κραυγαλέα απολογητικό περιεχόμενο όπως θα δούμε στην επόμενη και τελευταία παράγραφο του παρόντος κεφαλαίου.

4.6 Οι εξελίξεις στον χώρο της Ρύθμισης: κρίση ταυτότητας και κρίση θεωρίας.

Οι τελευταίες διερευνήσεις των θεωρητικών της Ρύθμισης βρίθουν από σημαντικές προσθήκες στο εννοιολογικό πεδίο καθώς επίσης και από αναδιατάξεις της ιεράρχησης και των σχέσεων των «εννοιών» (Μαυρουδέας 1993). Εξάλλου, η Ρύθμιση με όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα μιας θεωρίας μεσαίου βεληνεκούς, που περιλαμβάνει ως βασικό στοιχείο της μεθοδολογίας της την μακρόθεν διερεύνηση της ουσίας των φαινομένων, προσφέρεται για αναπλάσεις και μετασχηματισμούς και, εν δυνάμει, χρησιμοποιείται ως πλατφόρμα πειραματισμών, αφού με τον εκλεκτιστικό παραπεμπτισμό ως βασικό της στοιχείο έχει την δυνατότητα να προσφεύγει στις επίκαιρες και δεσπόζουσες κοινωνικές θεωρίες.

Οι αλλαγές που παρατηρούνται στις τελευταίες εξελίξεις διαφοροποιούν σημαντικά το περιεχόμενο και την δυναμική της προσέγγισης της Ρύθμισης. Δεδομένου ότι η πολυσυλλεκτικότητα είναι κυρίαρχο χαρακτηριστικό της, είναι αναμενόμενο οι αλλαγές στον πυρήνα της θεωρίας ν' αφορούν την μετάβαση από ένα συγκεκριμένο στάδιο εξέλιξης σ' ένα νεότερο, στο οποίο αφενός μεν αλλάζουν οι δομικοί άξονες κατασκευής των εννοιών της θεωρίας, αφετέρου δε αλλάζει ραγδαία η περιρρέουσα της Ρύθμισης κατάσταση. Η τροχιά που διαγράφεται είναι από μια θεώρηση μεσαίου βεληνεκούς, εμπλουτισμένη με στοιχεία «ήπιου» και «φθίνοντος» στρουκτουραλισμού, προς ένα ακόμη πιο τυχαιοποιημένο και αφηρημένο πλαίσιο. Έτσι διευρύνεται ακόμη περισσότερο το πεδίο αναφοράς, των εννοιών που «δανείζονται» από άλλες θεωρίες και επιλεκτικά χρησιμοποιούνται.

Η πορεία αυτή αποτελεί μια διολίσθηση από τους ουσιακούς, οικονομικούς και ταξικής φύσεως προσδιορισμούς προς σχετικοποιημένους, ιστορικοσυγκυριακούς, λεκτικούς αλληλεπιδρώντες παράγοντες (ο.π.).

Το φάσμα των θεωριών στον «περιβάλλοντα χώρο» της Ρύθμισης μεταβάλλεται ραγδαία, επηρεάζοντας παράλληλα τα σημεία αναφοράς και τους εξωγενείς προσδιορισμούς της. Η πορεία αυτή συμβαδίζει με την υιοθέτηση της «θεωρίας του λόγου», σημαντικές αναφορές σε μεταμοντέρνους θεωρητικούς και την συγκρότηση της έννοιας του μεταφορντισμού στη βάση ενός κυριολεκτικά μεταμοντέρνου σκηνικού¹⁴.

Ειδικά η έννοια του Φορντισμού και η ερμηνευτική προσέγγιση των συστημάτων παραγωγής, διαφοροποιούνται αισθητά υπό την επίδραση των νέων θεωρητικών σχημάτων.

Σε μια ενδιαφέρουσα ερμηνευτική προσέγγιση (και αντιπροσωπευτική των εξελίξεων της Ρύθμισης) που παρουσιάζει ο Μαυρουδέας (1994), ο Lash (ένας από τους διαδόχους του Aglietta) θεωρεί ότι ένα «καθεστώς σήμανσης» (regime of signification) συναρθρώνεται με ένα καθεστώς συσσώρευσης. Με βάση αυτό το πλαίσιο, ορίζει τη νέα ανασυγκροτημένη μορφή κεφαλαιακής συσσώρευσης ως «μετα-φορντισμό» ή «ανοργάνωτο καπιταλισμό», ο οποίος χαρακτηρίζεται από μια στροφή από την μαζική παραγωγή και κατανάλωση προς την οικονομία των υπηρεσιών και της πληροφορίας, την ευλύγιστη παραγωγή (flexible production) και την εξειδικευμένη κατανάλωση. Οι μετασχηματισμοί στον χώρο της παραγωγής

¹⁴Ο μεταμοντερνισμός αμφισβητεί τις γενικές θεωρίες και τις «μεγάλες αφηγήσεις» που τις χαρακτηρίζουν (διαλεκτική του πνεύματος, ερμηνευτική του νοήματος, απελευθέρωση του υποκειμένου ή της εργατικής τάξης). Εισαγάγει νέες κινήσεις μέσα σε παλιές θεωρήσεις ή εφευρίσκει αυτές τις κινήσεις στη βάση ενός πραγματισμού και όχι κάποιας ενιαίας αλήθειας. Το μεθοδολογικό του συμπλήρωμα είναι η μέθοδος της αποσύνθεσης ή αποδόμησης και η υιοθέτηση του σχετικισμού και του αντιουσιαστικισμού (Lyotard 1984 αναφέρεται στο Μαυρουδέας 1994).

έχουν καταλυτικές επιπτώσεις στην συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων. Ο Lash υποστηρίζει ότι εξαιτίας των αλλαγών που συμβαίνουν στο καθεστώς συσσώρευσης, η εργατική τάξη συρρικνώνεται και κατακερματίζεται, η αντίσταση επιμερίζεται σε αποκεντρωμένα κοινωνικά κινήματα και ο ατομισμός επανακάμπτει. Επιπλέον αυτό το νέο «καθεστώς συσσώρευσης» μετατρέπεται με επιταχυνόμενους ρυθμούς σε ένα νέο «καθεστώς σήμανσης», επειδή τα μέσα παραγωγής και οι παραγωγικές σχέσεις γίνονται ολοένα και περισσότερο πολιτιστικής υφής. Ειδικά για τις παραγωγικές σχέσεις υποστηρίζει ότι δεν διαμεσολαβούνται πλέον από υλικά μέσα παραγωγής, αλλά είναι ζητήματα «λόγου» και «επικοινωνίας» μεταξύ του management και των εργατών, όπως τα τελευταία σκιαγραφούνται από τη χρήση σε μεγάλη κλίμακα «ποιοτικών κύκλων» και «ομαδικών ενημερώσεων». Το περιεχόμενο της εργασίας στις μεταφορντικές συνθήκες προσλαμβάνει την μορφή διάδρασης, αλληλεπίδρασης, διαχείρισης πληροφορίας και επικοινωνίας. Όλα τα παραπάνω είναι στοιχεία υιοθετημένα τόσο από τη Ρύθμιση, όσο και από τη θεωρία της Ευέλικτης Εξειδίκευσης (Μαυρουδέας 1994). Οι παραπάνω θέσεις δεν σημαίνουν ότι η Ρύθμιση προσχωρεί, ψυχή τε και σώματι, στο μετα-μοντερνισμό, αλλά ότι τον προσεγγίζει διακριτά σε μια ενδιάμεση τοποθέτηση. Καθοριστικά στοιχεία της νέας αυτής προσέγγισης είναι, αφενός μεν, η θέση για τις αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία, αφετέρου δε, οι διαφοροποιήσεις που αφορούν την κοινωνική διαστρωμάτωση.

Χαρακτηριστικές περιπτώσεις οπαδών της «Θεωρίας της Ρύθμισης» που υιοθετούν αυτή τη κατεύθυνση, είναι οι Aglietta και Lipietz των οποίων οι αρχικές προσεγγίσεις μεταβάλλονται ραγδαία. Όπως αναφέρει ο Μαυρουδέας (1993) για τους Aglietta και Brender (1984), το κεφάλαιο δεν είναι παρά ένας τρόπος επικοινωνίας (mode of communication) μεταξύ των πιο διαφορετικών τρόπων παραγωγής και εκφράζεται βασικά ως «χρήμα». Η έννοια της αξίας (αμφισβητούμενη ήδη από ορισμένους Ρυθμιστές) εγκαταλείπεται πλήρως στη θεώρηση αυτή, ενώ οι προκαπιταλιστικές και οι καπιταλιστικές μορφές του κεφαλαίου εξομοιώνονται αδιάκριτα, με αποτέλεσμα η έννοια του χρήματος να γίνεται το κέντρο βαρύτητας όλης της θεωρίας. Εφόσον το κεφάλαιο θεωρείται ένας «τρόπος επικοινωνίας», η παραγωγή δε, διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο μέσα στο συνολικό κύκλωμα κυκλοφορίας του κεφαλαίου. Υιοθετείται έτσι ένας «κυκλοφορισμός» που παραπέμπει ευθέως στην νεοκλασική θεωρία. Κατά συνέπεια η σημασία των συστημάτων παραγωγής υποβαθμίζεται και ο ρόλος τους περιορίζεται σε αυτόν ενός ακόμη «σταδίου» στην συνολική κυκλοφορία του κεφαλαίου.

Επιπλέον στην παραπάνω προσέγγιση αλλάζει και το περιεχόμενο της περιοδολόγησης της ιστορίας. Στο νέο θεωρητικό σχήμα διακρίνονται τρεις εποχές ή κοινωνίες: η κοινωνία του «αρχαίου καθεστώτος», η αστική κοινωνία και η μισθωτή κοινωνία (ο.π). Η μισθωτή κοινωνία δεν χαρακτηρίζεται από την κλασική ταξική διαστρωμάτωση, αφού σε αυτήν εξαγγέλλεται το τέλος των τάξεων. Οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις δεν αποδίδονται στον ταξικό διαχωρισμό της κοινωνίας, αλλά στους μηχανισμούς διαμόρφωσης καταναλωτικής και πολιτισμικής ταυτότητας. Έτσι οι διαφοροποιήσεις αυτές είναι πολύ πιο ασαφείς και σε μια διαδικασία συνεχούς μετασχηματισμού. Η μισθωτή κοινωνία δεν είναι μια ταξική κοινωνία, αλλά μια μαζική κοινωνία, εφόσον οι περιορισμοί της μισθωτής σχέσης έχουν βγει από το εργοστάσιο και έχουν καλύψει όλη την κοινωνική ζωή. Το προλεταριάτο δεν είναι δυνατό να ταυτοποιηθεί, διότι έχει αφομοιωθεί από την μάζα των μισθοσυντηρητών που δεν στοιχειοθετεί μια τάξη, αλλά αντιπροσωπεύει ένα τεράστιο ασαφές σύνολο υποκείμενο σε εσωτερικές διαφοροποιήσεις. Κυρίαρχος μηχανισμός κοινωνικής διαφοροποίησης δεν είναι πλέον η κοινωνική τάξη, που απορρέει από την θέση στην παραγωγή, αλλά η κατανάλωση μέσω των πολιτιστικών και λεκτικών σημάτων.

Στην κοινωνία αυτή η κατανάλωση-μέσω των πολιτιστικών και λεκτικών σημάνσεων-γίνεται ένας κρίσιμα καθοριστικός μηχανισμός κοινωνικής διαφοροποίησης. Σ' αυτό το σημείο γίνεται εμφανές, ότι η ανάγνωση της κοινωνικής πραγματικότητας στα πλαίσια της παραπάνω προσέγγισης πραγματοποιείται από μια πολιτιστική οπτική γωνία. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει την πλήρη ένταξη της παραπάνω θεώρησης στον χώρο του μεταμοντερνισμού.

Στην περίπτωση ενός επίσης κλασικού εκπροσώπου της Σχολής, του Lipietz, έχουμε μια εξελισσόμενη ανάπλαση του πλαισίου της Ρύθμισης. Προτείνει μια σειρά νέων όρων, όπως το κοινωνικό και ηγεμονικό μπλόκ, το κοινωνικό ή κοινωνιακό (societal) παράδειγμα, το μοντέλο εκβιομηχάνισης και το τεχνολογικό παράδειγμα. Οι θεμελιώδεις άξονες της νέας φόρμουλάς του είναι το «καθεστώς συσσώρευσης», ο «τρόπος ρύθμισης» και το «ηγεμονικό μπλόκ». Όμως η συνοχή αυτού του τριγώνου απαιτεί ένα άλλο στοιχείο, το οποίο λειτουργεί στο πεδίο της λεκτικής και πολιτικής αντιπροσώπευσης: το «κοινωνιακό παράδειγμα». Το τελευταίο ορίζεται ως ο τρόπος δόμησης των ταυτοτήτων των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων που νομιμοποιούνται να εκφραστούν μέσα στο «σύμπαν του λόγου πολιτικών αντιπροσωπεύσεων» (Lipietz 1989).

Στο νέο θεωρητικό υπόδειγμα του Lipietz οι δομικές παράμετροι αποκτούν ακόμη πιο ρευστή και ασαφή μορφή. Η οικονομία εξακολουθεί να θεωρείται το θεμελιακό επίπεδο, αλλά η πολιτική και η ιδεολογία αποκτούν κάτι περισσότερο από σχετική αυτονομία. Ο τρόπος ρύθμισης αναφέρεται πλέον σχεδόν αποκλειστικά στο πεδίο της πολιτικής. Η ταξική πάλη αποκτά ακόμη ευρύτερη αυτονομία, με κόστος την απώλεια του ταξικού χαρακτήρα της και το ότι η έννοια των τάξεων έχει μια μάλλον αμφίβολη ύπαρξη. Οι καθοριστικοί φορείς είναι τα άτομα και οι κοινωνικές ομάδες και η πάλη περιορίζεται κυρίως μέσα στην υπάρχουσα κοινωνική τάξη πραγμάτων.

Πρέπει να τονίσουμε, ότι οι τελευταίες εξελίξεις της θεωρίας της Ρύθμισης αποτελούν μια μετάβαση σε περισσότερο σχετικοποιημένες, εκλεκτιστικές και ανιεράρχιτες θέσεις, μέσω των οποίων αποκαλύπτεται η προσχώρηση στον μεταμοντερνισμό. Αυτή η πορεία οφείλεται κατά κύριο λόγο σε τρεις παράγοντες: α) τα προβλήματα μεθοδολογίας, κατεύθυνσης και ταυτότητας που ταλανίζουν την εξέλιξη της Ρύθμισης και οδηγούν σε αδιέξοδα, β) την μεθοδολογία της μεσαίου βεληνεκούς θεωρίας που απορρίπτει οποιονδήποτε ουσιακό προσδιορισμό και προσφεύγει στις γενικές θεωρίες για να διαμορφώνει ένα σύστημα εννοιών, και γ) τις γενικότερες εξελίξεις του «περιβάλλοντος θεωρητικού χώρου» της Ρύθμισης, ο οποίος αποτελείται κυρίως από τις θεωρίες του μεταμοντερνισμού, με αποτέλεσμα η άντληση στοιχείων απ' αυτές να υπονομεύει ακόμη περισσότερο τα ήδη εύθραυστα θεμέλια της θεωρίας.

Οι παραπάνω παράγοντες επηρεάζουν καθοριστικά τις τελευταίες εξελίξεις, σε σημαντικούς τομείς της θεωρίας:

Κατά πρώτο, με την περαιτέρω απομάκρυνση από τις προηγούμενες γενικοθεωρητικές παραδόσεις και προβληματικές και την εδραίωση μιας ανοικτά μεσαίου βεληνεκούς θεωρίας, βασισμένης στις ενδιάμεσες έννοιες, τα προβλήματα μεθοδολογικής κατεύθυνσης και ταυτότητας επιδεινώθηκαν. Οι ενδιάμεσες έννοιες διαμορφώθηκαν, με γνώμονα την άρνηση του «αφηρημένου» και την προσήλωση στο ιστορικά «συγκεκριμένο». Πόσο αφηρημένες και πόσο συγκεκριμένες πρέπει να είναι οι έννοιες αυτές; Για παράδειγμα, όπως επισημαίνει ο Verhagen (1988), το καθεστώς συσσώρευσης ορίστηκε αρχικά στο πιο αφηρημένο επίπεδο, όπου οι ανισορροπίες στο προτσές της συσσώρευσης είναι περιορισμένες. Η πιο συγκεκριμένη μετάφραση του, δίνεται μέσω ενός διτομεακού σχήματος αναπαραγωγής. Επομένως, όταν πρέπει να αναλυθεί μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδος, πρέπει να γίνει αφαίρεση

συγκεκριμένων πλευρών της (π.χ ο κρατικός τομέας, ο προσανατολισμένος στις εξαγωγές τομέας), που είναι σημαντικές. Απ' την άλλη πλευρά είναι δύσκολο να διακριθούν διαφορετικές μορφές τρόπων ρύθμισης. Η παραδοσιακή διάκριση (μεταξύ ανταγωνιστικής και μονοπωλιακής ρύθμισης) είναι υψηλού επιπέδου αφαίρεση και σχεδόν αδύνατο να εφαρμοστεί σε συγκεκριμένες περιπτώσεις. Για αυτό άλλωστε έχει περιπέσει σε αχρηστία προσφάτως. Οι έννοιες που «κατασκευάζει» η Ρύθμιση αποδεικνύονται ανεπαρκείς και ασύμβατες με την λογική της μεθοδολογίας της, όταν η πραγματικότητα των ιστορικών σταδίων αλλάζει. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο μετασχηματίζονται και μεταπίπτουν από το επίπεδο του σχετικά αφηρημένου στον επίπεδο του απόλυτου σχετικισμού.

Δεύτερον, η έννοια της «ταξικής πάλης» σταδιακά εκφυλίζεται και εν τέλει εγκαταλείπεται. Στα πρώτα στάδια της θεωρίας αξιοποιήθηκε για τον προσδιορισμό των μορφών της ρύθμισης και θεωρήθηκε εσφαλμένα ως μια υπερδομική έννοια ευρύτερης ιστορικής σημασίας. Απορρίφθηκε η ριζοσπαστική της διάσταση και θεωρήθηκε ότι οι αγώνες, οι συγκρούσεις και η κίνηση είναι απαραίτητα στο βαθμό που γίνονται κατανοητά και τοποθετούνται μέσα στα πλαίσια ανοχής του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος. Αυτό συνεπάγεται μια σιωπηρή απόσυρση της σημαντικότητας της ταξικής πάλης (όπως ερμηνεύεται από την Ρύθμιση) και την αντιμετώπιση ως πρωταρχικών των εσωτερικών συγκρούσεων και αντιφάσεων του καπιταλισμού. Η μαρξιστική πρωτοκαθεδρία των τάξεων υποκαθίσταται από την προνομιακή θεώρηση των κοινωνικών διαστρωματώσεων και διαφοροποιήσεων δευτερεύουσας φύσης. Ενδιάμεσα κοινωνικά στρώματα, βραχυπρόθεσμες κοινωνικές συμμαχίες, “κοινωνικοί γαλαξίες”, οριζόμενοι με βάση τις σχέσεις διανομής (δηλαδή τον τρόπο πρόσληψης εισοδήματος, π.χ μισθοσυντήρητοι) παρά με βάση τις σχέσεις παραγωγής, αποκτούν τον πρωτεύοντα ρόλο. Στην τελευταία δε φάση της Ρύθμισης, τα «νέα κοινωνικά κινήματα» έρχονται στο επίκεντρο της προσοχής της. Αποδεικνύεται λοιπόν εκ των υστέρων ότι η «ταξική πάλη» δεν ήταν ποτέ ουσιαστικά θεμελιακό συστατικό της. Εκτός αυτού, ακόμη και όταν αναφερόταν στην ταξική πάλη, η Ρύθμιση δεν είχε ποτέ μια θεωρία των τάξεων. Αυτό ήταν προφανές ήδη από την χαώδη και άνευ αρχών συμπάρεση της εργατικής τάξης και της τάξης των μισθοσυντήρητων στη «Θεωρία της καπιταλιστικής Ρύθμισης». Επιπρόσθετα, με το να αντιμετωπίζεται η ταξική πάλη ως ένα «μαύρο κουτί», ένα εργαλείο άγνωστης λειτουργίας, αλλά προσδιορίζον τα πάντα και μη-προσδιορίσιμο από τίποτα, διευκόλυνε την έλευση του ιστορικισμού και του σχετικισμού. Με τον τρόπο αυτό απορρίφθηκε η έννοια των τάξεων και προλειάνθηκε το έδαφος για τον κοινωνικό σχετικισμό και τον ατομισμό (Μαυρουδέας 1994).

Οι τελευταίες εξελίξεις της Ρύθμισης, όπως είδαμε, χαρακτηρίζονται από τις προσπάθειες για την συγκρότηση ενός νέου παραδείγματος κοινωνικοποίησης, περισσότερο η λιγότερο πολιτιστικού χαρακτήρα. Στο στάδιο αυτό, η έννοια του τρόπου παραγωγής (ή ο νόμος της καπιταλιστικής συσσώρευσης) έχει εξαλειφθεί, εφόσον δεν συμβαδίζει με τη «συγκεκριμενοποίηση» της θεωρίας και τη σχετικοποίηση της ιστορίας, και είναι ύποπτη ουσιαστικισμού. Επιπλέον, η διάκριση μεταξύ των δύο τελευταίων εννοιών (του καθεστώτος συσσώρευσης και του τρόπου ρύθμισης) έχει “θολώσει” εφόσον υπάρχει μια τάση εξίσωσης της βαρύτητας της οικονομίας και της πολιτικής. Συνεπώς δεν είναι πλέον αυτονόητο ότι το καθεστώς συσσώρευσης είναι η θεμελιακή και προσδιορίζουσα αρχή και ο τρόπος ρύθμισης το μη γραμμικό θεσμικό προϊόν αλλά και προαπαιτούμενο της. Αυτή η κατάσταση επιτείνει την σύγχυση σχετικά με το πρόβλημα της ευδιάκριτης οριοθέτησης του μεταφορντισμού (Μαυρουδέας 1993).

Οι ισχυρές μεταλλάξεις απόψεων που παρατέθηκαν παραπάνω και αφορούν το τελευταίο στάδιο της Ρύθμισης δεν φαίνεται να επιλύουν τα προβλήματα ταυτότητας, συνοχής και ερμηνευτικής ικανότητας, της θεωρίας. Ειδικά η αξιοποίηση στοιχείων του μεταμοντερνισμού υποδηλώνει μια πλήρη σχεδόν προσχώρηση στο έδαφος της αστικής θεωρίας. Αυτή η εξέλιξη καθιστά έντονα φαινομενολογική την προσέγγιση της Ρύθμισης και υπονομεύει ευθέως τη δυνατότητα της, να συνεισφέρει περαιτέρω στην επιστημονική διερεύνηση των μετασχηματισμών που παρατηρούνται στον χώρο της εργασίας και της παραγωγής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

Κριτική στην Ευέλικτη Εξειδίκευση

Όπως είδαμε στο δεύτερο κεφάλαιο, αφετηρία της θεωρίας της Ευέλικτης Εξειδίκευσης είναι η μεγάλη κρίση του καπιταλιστικού συστήματος, που κυοφορήθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και εκδηλώθηκε γενικευμένα το 1974. Η θεωρία αυτή εντάσσεται στο χώρο που συναπαρτίζουν οι θεωρίες «μεσαιού βεληνεκούς», οι οποίες προέκυψαν ως ερμηνευτικές απόπειρες στην κοινωνική κρίση και την συνακόλουθή της κρίση της θεωρίας. Βασικό χαρακτηριστικό τους είναι η προσφυγή στο “συγκεκριμένο” και η επικέντρωση σε εμπειρικούς και ιστορικοσυγκυριακούς παράγοντες. Οι υποστηρικτές της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, αν και αναφέρουν ότι δεν υποτιμούν τις γενικότερες παραμέτρους των κοινωνικών φαινομένων: οικονομικές, κοινωνικές κ.τ.λ, «μεταφράζουν» την εν λόγω κρίση του καπιταλιστικού συστήματος ως κρίση του Φορντικού υποδείγματος παραγωγής ή ως παρακμή του «βιομηχανικού συστήματος».

Η θεωρία της Ευέλικτης Εξειδίκευσης παρ’ όλο που διαθέτει ορισμένα κοινά στοιχεία με τη Θεωρία της Ρύθμισης, πραγματεύεται τον Φορντισμό ως τεchnικοοικονομικό υπόδειγμα που εξέφρασε ένα ιστορικά συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, το οποίο έχει παρέλθει οριστικά. Επικεντρώνεται στις τεχνολογικές εξελίξεις για να οριοθετήσει τις παρατηρούμενες και τις προτεινόμενες αλλαγές και αξιοποιεί, ως αφετηρία του σχεδίου της, το μικροοικονομικό πλαίσιο της ευέλικτης μικρομεσαίας επιχείρησης. Χωρίς να θίγει τον πυρήνα των κοινωνικών σχέσεων, η προσέγγιση της καταλήγει σε μια συνολική πρόταση «ευελιξίας» στο ταχύτατα μεταβαλλόμενο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον, που μπορεί να επιτευχθεί, κυρίως, με δυο βασικούς κινητήριους μοχλούς: την τεχνολογική αναδιάρθρωση και την εργασιακή ευελιξία.

Σε τελική ανάλυση η «ευέλικτη εξειδίκευση» προτάσσεται από τους υποστηρικτές της, ως εναλλακτικό υπόδειγμα βιομηχανικής ανάπτυξης, ικανό να διασφαλίσει την πιθανότητα υπέρβασης της κρίσης και την έλευση ενός μέλλοντος οικονομικής ευημερίας και ανάπτυξης. Με άλλα λόγια τα συμπεράσματά τους όσον αφορά την προβολή και την εφαρμογή αυτού του μοντέλου, έχουν έντονα κοινωνικό και πολιτικό χαρακτήρα.

Στο παρόν κεφάλαιο ασκείται κριτική στη θεωρία της Ευέλικτης Εξειδίκευσης από τη σκοπιά της Μαρξιστικής προσέγγισης. Αναδεικνύονται οι αδυναμίες και οι παραλήψεις της εν λόγω θεωρίας και υποβάλλονται σε κριτική με ιδιαίτερη έμφαση οι κυριότερες δομικές της συνιστώσες: η ερμηνεία της κρίσης, η πρόταση για ένα νέο υπόδειγμα της εργασίας και της παραγωγής και τέλος οι απολογητικού χαρακτήρα πολιτικές της απολήξεις.

5.1 Μεθοδολογία της Ευέλικτης Εξειδίκευσης και ορισμένες κριτικές επισημάνσεις.

Η μεθοδολογία του προγράμματος της Ευέλικτης Εξειδίκευσης διαμορφώνεται με βάση δύο παράλληλους άξονες που διαπερνούν εξ ολοκλήρου το οικοδόμημα της θεωρίας.

Ο πρώτος άξονας αφορά την μεθοδολογία που υιοθετείται για την τεκμηρίωση και επιβεβαίωση των υποθέσεων και συμπερασμάτων της θεωρίας με βάση την ίδια την πραγματικότητα. Πρώτα κατασκευάζεται ένα ιδεατό πρότυπο του «φορντισμού» που αποτελείται από παγιωμένα χαρακτηριστικά στοιχεία. Στην συνέχεια, η έρευνα

πεδίου εντοπίζει αποκλίσεις της πραγματικότητας από το ιδεατό αυτό πρότυπο. Ασκείται κριτική στο τεϋλορικό-φορντικό πρότυπο, η οποία καθοδηγείται από τις προσδιοριζόμενες αποκλίσεις. Μέσω αυτής της μεθοδολογίας διαμορφώνεται σταδιακά, ο προσανατολισμός της θεωρίας σχετικά με τα συμπεράσματα και τις προτάσεις στις οποίες καταλήγει.

Ο δεύτερος άξονας αφορά την αξιοποίηση των αποκλίσεων του πραγματολογικού υλικού και της κριτικής επί του φορντισμού, για την τεκμηρίωση και επαλήθευση ενός νέου τεχνολογικού υποδείγματος, αυτού της Ευέλικτης παραγωγής (Fine B, 1998).

Οι σημαντικότεροι παράγοντες που οδήγησαν στην κρίση του Τεϋλορικού-Φορντικού μοντέλου, σύμφωνα με τους οπαδούς της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, αφορούν, αφενός μεν τα ενδογενή χαρακτηριστικά του, αφετέρου δε τις εξελίξεις στην οικονομία και τις διεθνείς αγορές.

Ως τέτοια ενδογενή στοιχεία του Φορντισμού αναφέρονται τα εξής:

1. Το μεγάλο μέγεθος των επιχειρήσεων μαζικής παραγωγής που δεν ανταποκρίνονταν ούτε στις αυξανόμενες απαιτήσεις της αγοράς αλλά ούτε και στο συνεχώς μεταβαλλόμενο οικονομικό και εργασιακό περιβάλλον.
2. Η Φορντικού τύπου τεχνολογία που αποτελείται από τις κλασικές αλυσίδες παραγωγής και τυποποιημένα, μονοσήμαντα, εξειδικευμένα μηχανήματα, ειδικής χρήσης (αφοσιωμένα). Ειδικά, θεωρείται ότι οι αλυσίδες παραγωγής επέτειναν την αδυναμία του παραγωγικού συστήματος, διότι προσέδιδαν ακαμψία και αδυναμία συντονισμού στις βιομηχανικές μονάδες.
3. Τα χαρακτηριστικά της εργασίας στις Φορντικού τύπου επιχειρήσεις: στενό φάσμα εξειδίκευσης, στεγανός διαχωρισμός ανάμεσα στη σύλληψη και την υλοποίηση, στενός καθορισμός αντικειμένων εργασίας.
4. Το Φορντικού τύπου management: ιεραρχικές και αυταρχικές δομές που πολώνουν εργασιακές ομάδες και αποτελούν εμπόδιο στην παραγωγικότερη λειτουργία των βιομηχανικών μονάδων.
5. Υψηλό κόστος αποθεματοποίησης. Συσσώρευση δαπανηρών αποθεμάτων και νεκρών χρόνων στις διαδικασίες παραγωγής, αποθήκευσης και διανομής. Η just-in-case λειτουργία του Φορντισμού αυξάνει τους νεκρούς χρόνους στις παραγωγικές διαδικασίες. Επιπλέον, αυξάνει το κόστος των παραγόμενων προϊόντων και προκαλεί δυστοκία στη ροή κεφαλαίων και υλικών.

Όσον αφορά τους εξωγενείς οικονομικούς παράγοντες, από τους οπαδούς της Ευέλικτης Εξειδίκευσης προτείνονται οι εξής αιτίες:

1. Κορεσμός, διάσπαση των μαζικών αγορών και ποιοτική διαφοροποίηση της ζήτησης. Υποστηρίζεται ότι αυτή είναι η βασική αιτία λόγω της οποίας η παραγωγική διαδικασία αναδιαρθρώνεται. Η διάσπαση και ο κορεσμός των αγορών (τυποποιημένα προϊόντα που πριν παράγονταν σε μαζικής κλίμακας ποσότητες) απαιτούν μια νέα στρατηγική για τις επιχειρήσεις που θα πρέπει να αποκτήσουν τη δυνατότητα της ευέλικτης πολιτικής στο ασταθές και συνεχώς μεταβαλλόμενο οικονομικό περιβάλλον.

2. Ανταγωνισμός από νέες βιομηχανικές χώρες όπου το κόστος παραγωγής είναι μικρό και τους παρέχει συγκριτικά πλεονεκτήματα στις διεθνείς αγορές.
3. Το θεσμικό πλαίσιο που περιβάλλει το παραγωγικό σύστημα του Φορντισμού. Ένα πλαίσιο Κεϋνσιανής έμπνευσης, εξαιρετικά συγκεντρωτικό που αποσκοπούσε στη διατήρηση και ενίσχυση της μαζικής κατανάλωσης, στην εξισορρόπηση μεταξύ προσφοράς και ζήτησης, στην ενίσχυση του κρατικού παρεμβατισμού ως παράγοντα οικονομικής σταθερότητας.

Με βάση τις παραπάνω εκτιμήσεις, το φορντικό υπόδειγμα αμφισβητήθηκε, ως προς την δυνατότητα του να προσφέρει λύση για την αντιμετώπιση και έξοδο από την κρίση. Εν κατακλείδι οι συνθήκες υπερσυσσώρευσης της περιόδου αυτής ερμηνεύτηκαν ως κρίση αυτού του υποδείγματος, η οποία οφειλόταν, στην εξάντληση των ορίων της μαζικής αγοράς, στην μαζική παραγωγή με μικρό κόστος στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες και στην απρόβλεπτη μεταβολή εσωτερικών συνθηκών στην διαδικασία της συσσώρευσης. Αυτές οι εκτιμήσεις οδήγησαν λοιπόν στη διατύπωση των εναλλακτικών προτάσεων της Ευέλικτης Εξειδίκευσης ως προς την δυνατότητα υπέρβασης της κρίσης μέσω της υπέρβασης του Φορντικού υποδείγματος.

Πριν προχωρήσουμε στην κριτική προσέγγιση των επιμέρους θέσεων που προτείνονται από την σχολή της Ευέλικτης Εξειδίκευσης πρέπει να επισημάνουμε ότι οι πολιτικές επιπτώσεις της εν λόγω θεωρίας ήταν εξίσου σημαντικές με αυτές της Ρύθμισης. Η δημοσιογραφική και πολιτική απήχηση που είχαν τα αποκαλούμενα Ευέλικτα Συστήματα Παραγωγής (Ε.Σ.Π) είχε ως αποτέλεσμα τον μη ακριβή επιστημονικό ορισμό της έννοιας «ευελιξία». Η Λυμπεράκη ανέφερε ενδεικτικά : «είναι δύσκολο να περιγράψει κάποιος με ακρίβεια την εργασιακή διαδικασία σε καθεστώς συσσώρευσης ευέλικτης εξειδίκευσης, επειδή διατρέχει τον κίνδυνο της ομογενοποίησης και απλούστευσης ενός φαινομένου που βρίσκεται στην αρχή του... και επειδή ο όρος 'ευελιξία' χρησιμοποιείται συχνά για να υποδηλώσει ποικιλία διαφορετικών οργανωτικών δομών...» (Λυμπεράκη 1991). Συνέπεια αυτής της χρήσης της Ευελιξίας ήταν η απόδοση διαφορετικού περιεχομένου στον όρο από τον κάθε συγγραφέα.

Η απήχηση που γνώρισε τόσο σε πολιτικό επίπεδο όσο και στο θεωρητικό πεδίο η θεωρία της Ευελιξίας σχετίζεται με την κυριαρχία των νεοφιλελεύθερων ιδεολογημάτων της «απελευθέρωσης» των αγορών και της «ελευθερίας» της επιχείρησης (Πελαγίδης 1993). Ο όρος «ευελιξία» και η προβληματική των ευέλικτων συστημάτων παραγωγής με ευκολία ενσωματώθηκε στο ιδεολογικό οπλοστάσιο των νεοφιλελεύθερων και σήμαινε την κατάργηση του κατώτατου ορίου των μισθών των εργαζομένων, την ελαστικοποίηση του ωραρίου εργασίας, την απουσία εγγύησης της απασχόλησης και την άρση των «προνομιών» κατηγοριών εργαζομένων όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί στις εσωτερικές αγορές εργασίας των μεγάλων ιδιωτικών και δημοσίων επιχειρήσεων.

Στην αντιδιαμετρική θέση αυτών των κριτικών, οι υποστηρικτές της Ευέλικτης Εξειδίκευσης και των μεταφορντικών συστημάτων παραγωγής θεωρούν ότι αυτά προσφέρουν τη δυνατότητα εξόδου από την κρίση με θετικές επιπτώσεις τόσο για το κεφάλαιο όσο και για την εργασία, υποστηρίζοντας τη δυνατότητα συνεργασίας μεταξύ του κεφαλαίου και της εργασίας για την επίτευξη του υποτιθέμενου αμοιβαίου συμφέροντος (Pioire 1990, Λυμπεράκη 1996). Αυτή η προοπτική συνεργασίας κεφαλαίου-εργασίας οδηγεί το καπιταλιστικό σύστημα σε μια νέα κοινωνική ισορροπία η οποία αντικαθιστά την κοινωνική ισορροπία της Κεϋνσιανής περιόδου που διαταράχθηκε από την κρίση της δεκαετίας του 1970.

Σύμφωνα δε με ορισμένους συγγραφείς, τα ευέλικτα συστήματα παραγωγής παρέχουν την δυνατότητα ενίσχυσης της εργασίας στην ταξική πάλη, στην κατεύθυνση της αμφισβήτησης του κεφαλαίου ως οργανωτή της διαδικασίας παραγωγής και ως ιδιοκτήτη των αποτελεσμάτων της παραγωγής.

Η κυριότερη αδυναμία των μεταφορντικών θεωρήσεων μεταξύ αυτών και της Ευέλικτης Εξειδίκευσης έγκειται στην υποβάθμιση του γεγονότος ότι η έξοδος από την κρίση στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ως προσωρινή επίλυση της σύγκρουσης κεφαλαίου εργασίας, επιτυγχάνεται με την επιβολή των όρων του κεφαλαίου στην αναδιάρθρωση της παραγωγής. Κάθε πολιτική εξόδου από την κρίση συνδυάζεται με επιτυχία για το κεφάλαιο και δυσμενή για την εργασία έκβαση της ταξικής πάλης, επιτείνοντας την ανταγωνιστική σχέση κεφαλαίου-εργασίας.

Οι βασικές αρχές της ευέλικτης εξειδίκευσης όπως επίσης και η μεθοδολογία της έρευνας της παρουσιάστηκαν εκτεταμένα στο 2ο κεφάλαιο. Υπενθυμίζουμε ότι τα σημαντικότερα σημεία των θέσεων που προτάσσονται από την εν λόγω θεωρία, είναι τα κάτωθι:

- 1) Στο θέμα της αγοράς και του ανταγωνισμού: ο κορεσμός και η διάσπαση των μαζικών αγορών έχουν ως αποτέλεσμα την ποσοτική και ποιοτική διαφοροποίηση της ζήτησης. Συνεπώς η παραγωγική διαδικασία πρέπει να καταστεί “ευέλικτη” μέσω τεχνολογικών και εργασιακών αναδιαρθρώσεων.
- 2) Οικονομίες στόχου. Οι επιχειρήσεις οργανώνουν τις οικονομικές τους δραστηριότητες με βάση τις “οικονομίες στόχων” και όχι τις “οικονομίες κλίμακας”. Οι στόχοι αυτοί αφορούν την μείωση των “νεκρών χρόνων” της παραγωγής, της διαχείρισης και διάθεσης των προϊόντων μέσω συστημάτων άμεσης ανταπόκρισης (just in time). Τα χρονικά και χωρικά περιθώρια αυτών των μεθόδων αναπροσαρμόζονται σε συνάρτηση με τις εξελίξεις της αγοράς.
- 3) Τεχνολογική ευελιξία. Η συνολική ευελιξία της επιχείρησης προϋποθέτει την εισαγωγή τέτοιου είδους τεχνολογίας που να μπορεί να συνδυαστεί αρμονικά με τις υπόλοιπες παραμέτρους της αναδιάρθρωσης (εργασία, κόστος, κέρδος) για να επιτευχθεί το βέλτιστο δυνατό παραγωγικό αποτέλεσμα. Έτσι, τα νέα παραγωγικά συστήματα (C.A.D - C.A.M - C.I.M - F.M.S - M.R.P) έχουν ως βασικό στοιχείο την πολύ-λειτουργικότητα, την ικανότητα δηλαδή για παραγωγή σχετικά διαφοροποιημένων προϊόντων και την εξασφάλιση υπό οποιεσδήποτε συνθήκες συνεχούς και απρόσκοπτης παραγωγικής δραστηριότητας.
- 4) Μισθωτή εργασία-εργασιακές σχέσεις. Η αριθμητική (numerical) και λειτουργική (functional) ευελιξία προτάσσονται ως ενδεδειγμένες επιλογές για την αντιμετώπιση του ανταγωνισμού, την ελαχιστοποίηση του κόστους, την αύξηση της παραγωγικότητας και των κερδών, την προσαρμογή της επιχείρησης στη μεταβαλλόμενη ζήτηση.
- 5) Νέες μορφές οργάνωσης των επιχειρήσεων και διαφορετική γεωγραφία της παραγωγής. Στην θέση των πολυεθνικών φορντικού τύπου επιχειρήσεων προτάσσονται οι υπεργολαβικές, μικρομεσαίες επιχειρήσεις, που έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό τους τη συγκέντρωση στο χώρο, ώστε να γίνεται δυνατή η εκμετάλλευση των “οικονομιών στόχων” με τις επιχειρηματικές συνεργασίες και να πραγματοποιούνται και οι εξωτερικές οικονομίες των μεγάλων παραγωγικών μονάδων. Έτσι δημιουργούνται τα βιοτεχνικά εργαστήρια, οι μικρές

υπεργολαβικές επιχειρήσεις, οι επιχειρήσεις κάθετης από-ολοκλήρωσης και οι επιχειρήσεις της ευέλικτης μαζικής παραγωγής.

- 6) Νέα αποκεντρωτικά συστήματα διοίκησης: πολύ-λειτουργικές ομάδες εργαζομένων, οικογένειες καθηκόντων, “πυρήνες εργαζομένων” που προσαρμόζονται στη γραμμή παραγωγής κ.ο.κ.
- 7) Δίκτυα παραγόντων, επιχειρήσεων και «κοινωνικό κεφάλαιο». Δίκτυα διασύνδεσης μικρομεσαίων επιχειρήσεων με τοπικούς φορείς και οικονομικούς παράγοντες που καθιστούν αποτελεσματική και συμφέρουσα την ανάπτυξη νέων προϊόντων, όπως επίσης, παρέχουν την δυνατότητα συντονισμού ανάμεσα στην αγορά και τις επιχειρήσεις. Το «κοινωνικό κεφάλαιο» αποτελεί την θεωρητική έκφραση της δυνατότητας ανάπτυξης ενός δικτύου με την κατοχή η εξεύρεση των καταλλήλων πόρων, σχέσεων και χρηματοδοτήσεων. Και τα δύο θεωρούνται απαραίτητα συστατικά της “ευέλικτης επιχείρησης”.

Ορισμένες από τις παραπάνω θέσεις, κυρίως αυτές που αφορούν την αγορά εργασίας (4,5,6), και τη σχετική με αυτή «δυσαισθησία» εφαρμόστηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1980 στα πλαίσια της προώθησης της «ευέλικτης εργασίας» και της γενικότερης «ευέλικτης επιχείρησης» (Atkinson & Meager 1986) και «ευέλικτης αγοράς εργασίας».

Από τη νεοκλασική θεωρία αυτές οι εξελίξεις χαιρετίστηκαν ως ένδειξη της άρσης των «ακαμψιών» στην αγορά εργασίας και ως καθιέρωση του αναπαλαιωμένου ιδεολογήματος της αποτελεσματικότητας των δυνάμεων της αγοράς εργασίας και της αποδοχής της νέας “επιχειρηματικής κουλτούρας”.

Στη σχετική προβληματική από μια φιλελεύθερη σκοπιά οι Piore & Sabel (1984) επιχειρηματολογούν για την ανάγκη μετασχηματισμού του τύπου παραγωγής, επισημαίνοντας την ασυμβατότητα μεταξύ καπιταλιστικής αγοράς και κοινωνικοποιημένου τύπου κατανάλωσης, επικαλούμενοι την περιοδικά κυκλική λειτουργία του οικονομικού συστήματος.

Στον απόηχο των αναζητήσεων της «ευελιξίας» εμπλέκονται τόσο οι αναλύσεις για την μετατόπιση από τον οργανωμένο στο μη οργανωμένο καπιταλισμό, όσο και οι αναλύσεις για την πορεία από το μοντερνισμό στο μεταμοντερνισμό (Lash & Ury 1987 αναφέρεται στο Λαμπριανίδης 1993).

Οι παραπάνω θεωρητικές διερευνήσεις καταλήγουν σε προτάσεις απολογητικού χαρακτήρα, που προβάλλουν την ευελιξία ως μια αναγκαιότητα των καιρών, η οποία επιβάλλεται από τις αλλαγές στο χώρο της παραγωγής. Οι προτάσεις αυτές επιδρούν νομιμοποιητικά στις θεωρητικές αναζητήσεις του κεφαλαίου, για την προς όφελός του, υπέρβαση της κρίσης που αναπόφευκτα ταλανίζει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Επιπλέον, στα πλαίσια μιας εσωτερικού τύπου αντιπαράθεσης, από ορισμένους οπαδούς της Ευέλικτης Εξειδίκευσης προτάσσονται οι θέσεις της που γειτνιάζουν με το νεοφιλελεύθερο οικονομικό μοντέλο και αφορούν την «αριθμητική ευελιξία» στην αγορά εργασίας και την ιδιωτικοποίηση μιας σειράς κοινωνικών υπηρεσιών που πριν παρέχόντουσαν από το κράτος (Jessop 1989).

Από μια άλλη σκοπιά, προβάλλεται ως εναλλακτική διέξοδος μια στρατηγική που τονίζει τα θετικά χαρακτηριστικά των νέων εξελίξεων για τον κόσμο της εργασίας, όπως οι δυνατότητες για αποκέντρωση που προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες, ο υποτιθέμενος ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας τους, οι ευκαιρίες που προσφέρει η ευέλικτη παραγωγική διαδικασία για την επανειδίκευση του εργαζόμενου και την

συμμετοχή του στις αποφάσεις της παραγωγής, οι καλύτερες συνθήκες εργασίας κ.τλ. (Murray 1985, Πελαγίδης 1993) .

Αυτές οι εσωτερικές αντιθέσεις δημιουργούν την εντύπωση ότι οι υποστηρικτές της Ευέλικτης Εξειδίκευσης κατατάσσονται σε δύο αντικρουόμενες κατηγορίες. Ότι υπάρχει η δυνατότητα «εποικοδομητικής» και «μη εποικοδομητικής», «καλής και κακής» εφαρμογής της ευελιξίας. Επί της ουσίας αυτή η αντίθεση, αποσκοπεί στη συγκάλυψη του γεγονότος, ότι η εφαρμογή της θεωρίας της Ευελιξίας συνοδεύεται σε κάθε περίπτωση από πληθώρα αρνητικών και δυσβάσταχτων επιπτώσεων για τους εργαζόμενους. Είναι, με λίγα λόγια, μια φαινομενική αντίθεση, εφόσον και οι δύο κατηγορίες είναι απολογητικές των συντηρητικών πολιτικών επιπτώσεων της αναδιάρθρωσης.

5.2 Κριτική προσέγγιση των βασικών εννοιών της Ευέλικτης Εξειδίκευσης

Σχετικά με τις βασικές αρχές της θεωρίας της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, μπορούμε να αναφέρουμε τις παρακάτω κριτικές επισημάνσεις:

α) Όπως διαπιστώσαμε παραπάνω αλλά και στο 2ο κεφάλαιο, οι ευέλικτες αναδιαρθρώσεις στην παραγωγή αποδίδονται απ' όλους τους υποστηρικτές της Ευέλικτης Εξειδίκευσης στην αστάθεια της αγοράς και τις μεταβολές της ζήτησης.

Τα Ευέλικτα Συστήματα Παραγωγής προσαρμόζονται με μεγαλύτερη ταχύτητα και μικρότερο κόστος στις διακυμάνσεις της ζήτησης και για αυτό συμβάλλουν σε μια επιτυχημένη αναπτυξιακή διαδικασία. Αυτή η φιλοσοφία αποτελεί τον πυρήνα των θέσεων της Ευέλικτης Εξειδίκευσης.

Ανταποκρίνεται όμως στην πραγματικότητα το γεγονός πως οι νέες εξελίξεις στην παραγωγή προκαλούνται από την αστάθεια και τις μεταβολές στη ζήτηση;

Απάντηση μπορεί να δοθεί αντιστρέφοντας το ερώτημα: τι είναι αυτό που προκαλεί τις μεταβολές και την αστάθεια της ζήτησης; Για τους οπαδούς της Ευέλικτης Εξειδίκευσης υπεύθυνη είναι η κρίση του Φορντισμού, τα χαρακτηριστικά της οποίας περιγράφηκαν παραπάνω. Οι αιτίες για μια ακόμη φορά αποδίδονται στα προβλήματα παραγωγικότητας που προέκυψαν αρχικά καθώς η Τεϋλορική-Φορντική παραγωγική διαδικασία, με το δεδομένο τρόπο απόσπασης υπεραξίας, εξάντλησε τα όριά της, όταν η αύξηση της παραγωγικότητας δεν μπορούσε να συνεχιστεί με τους ίδιους ρυθμούς, ενώ η μαζική κατανάλωση και η Κεϋνσιανού τύπου ρύθμιση επέτρεπε τη συνεχή και σταθερή αύξηση της κοινωνικής ζήτησης.

Με την παραπάνω ερμηνεία οι εκφραστές της Ευέλικτης Εξειδίκευσης δικαιολογούν με εντελώς αφηρημένο και επιφανειακό τρόπο τις αναδιαρθρώσεις της παραγωγής. Και στην περίπτωση που αποδίδονται στις διακυμάνσεις της αγοράς, αλλά και παραπέρα, στο ερμηνευτικό σχήμα που χρησιμοποιείται για την κρίση, έχουμε μια αριστοτεχνική απόκρυψη της πραγματικής προέλευσης και διάστασης των φαινομένων. Οι οπαδοί της Ευέλικτης Εξειδίκευσης μεταθέτουν τα αίτια της κρίσης από την παραγωγική διαδικασία στην αγορά και στο κύκλωμα της κυκλοφορίας συγχέοντας έτσι τα αποτελέσματα της κρίσης με τα αίτια της. Αυτή η σύγχυση δεν είναι διόλου τυχαία. Όπως επίσης δεν είναι τυχαία και η απάντηση που δίνεται στο ερώτημα σχετικά με τις πραγματικές αιτίες της κρίσης. Και στις δύο περιπτώσεις, με την αντιμετάθεση αιτιών και αποτελεσμάτων, αποκρύπτεται ο κεντρικός πυρήνας της κρίσης: η νομοτελειακή διαδικασία υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου.

Όταν προτείνεται η Ευελιξία, ως πολιτική θεωρία που καταλήγει σε προτάσεις για την αντιμετώπιση της κρίσης, ουσιαστικά προτάσσεται η «ευελιξία των επιχειρήσεων» έναντι της αγοράς εργασίας (από την οποία απαιτείται να καταστεί εξίσου ευέλικτη) και η «τεχνολογική ευελιξία» που υπεισέρχεται μέσο της

αναδιάρθρωσης στην εργασιακή διαδικασία. Και οι δύο είναι επιθετικές στρατηγικές του κεφαλαίου για την αντιμετώπιση της κρίσης.

Οι θεωρητικοί της Ευέλικτης Εξειδίκευσης με το να αποδίδουν τις αιτίες της κρίσης στις διακυμάνσεις της αγοράς, στις ανάγκες για νέα διαφοροποιημένα προϊόντα, στην ποιοτική δηλαδή διάσταση της ζήτησης, και στην πτώση της παραγωγικότητας, καθιστούν σχεδόν συνυπεύθυνη για την κρίση τη μαζική κατανάλωση και τη σταθερότητα των μισθών της Φορντικής περιόδου.

Νομιμοποιείται έτσι το κεφάλαιο να προτάσσει ως αιχμή της Ευελιξίας την ευέλικτη αγορά εργασίας, αφού η προσαρμογή της εργασίας στην ζήτηση εμφανίζεται ως αντίδοτο στην κρίση. Συγκαλύπτεται έτσι ο απώτερος στόχος της προσαρμογής της εργασιακής διαδικασίας μέσω της Ευελιξίας στις διακυμάνσεις της αγοράς, που δεν είναι βέβαια η ανταπόκριση στη ζήτηση, αλλά η υπέρβαση της δυστοκίας και της έλλειψης παραγωγικότητας του Φορντικού μοντέλου. Αυτή η στρατηγική, αντίθετα από τις διακηρύξεις τους, δεν ικανοποιεί τις απαιτήσεις της αγοράς προς όφελος όλων, αλλά επιτρέπει την άντληση μεγαλύτερου ποσοστού υπεραξίας και μετακυλύει τις επιπτώσεις της κρίσης στους εργαζομένους, άμεσα, με την μορφή της ανεργίας και έμμεσα με τις μορφές της Ευέλικτης Απασχόλησης που περιγράφηκαν στο υπόδειγμα του Atkinson στο 2ο κεφάλαιο.

Άρα, οι νέες εξελίξεις στην παραγωγή με κεντρικό στοιχείο την Ευελιξία δεν προέρχονται μονοσήμαντα από τον κορεσμό της ζήτησης και την κατάρτιση των μαζικών αγορών, αλλά αντίστροφα, η διάσπαση και η στασιμότητα των αγορών έχουν τις ρίζες τους στη στασιμότητα της παραγωγής και της παραγωγικότητας που οφείλονται στη κρίση υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου, την μείωση του ποσοστού υπεραξίας και την μείωση του όγκου των επενδύσεων. Αυτή η εξέλιξη οδηγεί αναγκαστικά το κεφάλαιο σε συστηματικές διερευνήσεις αναδιάρθρωσεων των μεθόδων παραγωγής για να επιτευχθεί η “αποτελεσματική” για το ίδιο αντιμετώπιση της κρίσης.

Η πτώση των κερδών και των επενδύσεων προετοίμασαν το έδαφος για μια γενικευμένη επίθεση του κεφαλαίου, που αποτυπώθηκε αδρά στις φιλελεύθερες οικονομικές πολιτικές που προτάθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Οι πολιτικές αυτές εφαρμόστηκαν εκτεταμένα στην Μ. Βρετανία, τις Η.Π.Α, την Γερμανία, την Γαλλία και άλλες χώρες και αφορούσαν την δραστική περικοπή της κοινωνικής ζήτησης, την αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ των πιο εύπορων τάξεων, το κλείσιμο της στρόφιγκας του χρήματος και την άρση της Κεϋνσιανής πολιτικής, την ραγδαία αύξηση της ανεργίας και των ευέλικτων και εν πολλοίς επισφαλών μορφών απασχόλησης, τη συνεχή απαξίωση κεφαλαίου (αποβιομηχάνιση) και την προσαρμογή της κοινωνικής ζήτησης στα νέα δεδομένα της παραγωγικότητας.

Πρέπει λοιπόν κανείς να είναι προσεκτικός όσον αφορά την ανάλυση και ερμηνεία της «ευελιξίας» ως γενικού χαρακτηριστικού των σύγχρονων παραγωγικών δραστηριοτήτων. Και αυτό γιατί αν θεωρήσει τις μεταβολές στην κοινωνική ζήτηση ως αποκλειστική αιτία, καταλήγει σε λανθασμένη ερμηνεία των σύγχρονων μετασχηματισμών, αφού θα τους παρουσιάζει είτε ως αποτέλεσμα της στασιμότητας και των διακυμάνσεών της, είτε εξαρτημένους από τις μεταβολές της. Οι αρνητικές κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις ενός τέτοιου ενδεχόμενου είναι πολύ σοβαρές. Οι εξελίξεις στη ζήτηση αποκτούν ένα μεταφυσικό και ουδέτερο χαρακτήρα, εν τη απουσία τόσο των αιτιών που τις προκαλούν, όσο και του ρόλου της ταξικής πάλης, αλλά και γενικότερων κοινωνικών αναφορών.

Συμπληρωματικά, με την παραπλανητική ερμηνεία της κρίσης, και τη θεωρία της προσαρμογής στη μεταβαλλόμενη ζήτηση, η επιθετική κίνηση του κεφαλαίου ενάντια

στην εργασία για την υπέρβαση της κρίσης και την άντληση μεγαλύτερου ποσοστού υπεραξίας συγκαλύπτεται πίσω από το μανδύα της υπερταξικής, ουδέτερης, επιστημονικοφανούς, υποτιθέμενα αντικειμενικής ερμηνείας των φαινομένων. Η κρίση υπερσυσσώρευσης εμφανίζεται ως κρίση της αγοράς για να δικαιολογηθεί η στρατηγική της ευέλικτης αναδιάρθρωσης που υποτάσσει αποτελεσματικότερα την εργασία στους εκμεταλλευτικούς στόχους του κεφαλαίου. Έτσι, και οι πολιτικές που προτάσσονται ως αναπτυξιακές, εκσυγχρονιστικές ή ανταγωνιστικές, εγκαινιάζουν και προωθούν επί της ουσίας, όπως στην περίπτωση των εθνών που προαναφέραμε αλλά και ευρύτερα, τις πιο συντηρητικές επιθέσεις του κεφαλαίου στην εργασία και τα εργασιακά δικαιώματα, που εφεξής βρίσκονται στο στόχαστρο της αναδιάρθρωσης.

β) Πριν προχωρήσουμε στην κριτική των θέσεων της Ευέλικτης Εξειδίκευσης σχετικά με την αγορά εργασίας και τις εργασιακές σχέσεις πρέπει να επισημάνουμε ένα μείζον θέμα, που η προσέγγιση αυτή δεν έχει θέσει ουσιαστικά και άμεσα. Πρόκειται για το ζήτημα της ανεργίας. Και είναι απορίας άξιον πως μπορεί μια προσέγγιση που αναδεικνύει και γενικεύει εμπειρικές τάσεις πολύ λιγότερο προφανείς να αγνοεί τόσο την ύπαρξη μιας ογκώδους και εμμένουσας ανεργίας, όσο και τις συνέπειες που έχει αυτή η ανεργία στη λειτουργία, τους μηχανισμούς, τη θεσμική υπόσταση και ρύθμιση της αγοράς εργασίας. Απάντηση άμεσα στα ερωτηματικά που δημιουργούνται όσον αφορά την ανεργία καθ' αυτή δεν κατατίθεται σε κανένα σημείο της θεωρίας. Κατά συνέπεια μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ανεργία αντιμετωπίζεται εμμέσως από την θεωρία της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα των νέων μορφών ενσωμάτωσης και ανασύνθεσης του εργατικού δυναμικού.

Όσον αφορά το καθεστώς της Ευελιξίας στον χώρο της αγοράς εργασίας είδαμε στο 2^ο κεφάλαιο ότι το κυρίαρχο πρότυπο είναι το υπόδειγμα των Atkinson & Meager (1986) για την ευέλικτη επιχείρηση. Το υπόδειγμα αυτό αναφέρεται σε τρεις σημαντικές παραμέτρους που συγκροτούν την έννοια της «ευέλικτης επιχείρησης». Η πρώτη παράμετρος είναι η δυνατότητα της επιχείρησης να μεταβάλλει τον αριθμό των εργαζόμενων ώστε να ανταποκρίνεται στις αλλαγές των συνθηκών στην αγορά του εμπορεύματος. Η δεύτερη παράμετρος είναι η ευκολία αλλαγής των εργασιακών αντικειμένων των εργαζομένων σε συνδυασμό με την χρησιμοποιούμενη τεχνολογία ανάλογα και πάλι με τις επικρατούσες συνθήκες στην αγορά του προϊόντος. Τέλος, η τρίτη παράμετρος είναι η διαφοροποίηση των απολαβών των εργαζομένων σε ατομικό επίπεδο, ώστε να διευκολύνεται η επιχείρηση στην απόλυση ή την πρόσληψη εργαζομένων, χωρίς δεσμεύσεις συλλογικών συμβάσεων ή την λειτουργία των συνδικάτων.

Προκειμένου να υπάρξουν αυτές οι παράμετροι οι εργαζόμενοι διαφοροποιούνται σε δύο κύριες κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι εργαζόμενοι με σχετικά υψηλούς μισθούς και εγγύηση της απασχόλησης τους, ως αντάλλαγμα της αποδοχής από μέρους τους της αλλαγής των εργασιακών τους αντικειμένων και της προσαρμογής τους σε νέες τεχνικές. Όπως είδαμε αυτός είναι ο αποκαλούμενος «πυρήνας» της εργατικής δύναμης και έχει ιεραρχικά δομημένα μισθολόγια.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι «περιφερειακά εργαζόμενοι» (peripheral workers), οι οποίοι απασχολούνται είτε με συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου, είτε με μερική απασχόληση, είτε ως ανασφάλιστοι. Η τελευταία κατηγορία προσαυξάνεται αν υπολογισθούν οι εργαζόμενοι σε υπεργολαβίες για λογαριασμό της επιχείρησης, οι ελεύθεροι επαγγελματίες, οι εργαζόμενοι φασόν στο σπίτι κ.λ.π. Οι εργαζόμενοι αυτής της κατηγορίας αντιμετωπίζουν ασταθείς απολαβές εξαρτώμενες

από τις επικρατούσες συνθήκες στην αγορά προϊόντος και η απασχόλησή τους εξαρτάται από την φάση του οικονομικού κύκλου.

Δηλαδή αποτέλεσμα της ευελιξίας της επιχείρησης είναι η κατάτμηση της αγοράς εργασίας σε δύο κύρια κατηγορίες με διαφορές στις συνθήκες απασχόλησης τις αμοιβές και την μονιμότητα της απασχόλησης.

Η κατανομή των εργαζομένων σύμφωνα με το υπόδειγμα της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, είχε ως αποτέλεσμα να επιδεινώνεται στο μέγιστο βαθμό η θέση των εργαζομένων που καλούνται να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα. Η εργασιακή κατανομή σε ένα “πυρήνα”, ειδικευόμενων, ασφαλών, και καλά αμειβόμενων θέσεων και στην περιφέρεια των ευέλικτα «απασχολήσιμων», καταδεικνύει εν πρώτης μια εντονότατη πόλωση. Στην πραγματικότητα όμως πρόκειται για μια δυαδικοποίηση που επεκτείνεται σε συνεχείς οριζόντιες και κάθετες κατατμήσεις της αγοράς εργασίας, των εργαζομένων και του εργάσιμου χρόνου. Στο υπόδειγμα της Ευέλικτης Εξειδίκευσης αποτυπώνονται οι στρατηγικές που υιοθετεί το κεφάλαιο για να διαχειριστεί αποτελεσματικά και με τη μέγιστη δυνατή κερδοφορία την εργατική δύναμη, σε περίοδο κρίσης που συνεπάγεται την ύπαρξη οξύτατου ανταγωνισμού. Για να επιτευχθεί η μέγιστη δυνατή κερδοφορία μέσω της προσαρμογής στις μεταβολές της αγοραίας ζήτησης, αφενός μεν, θα πρέπει να προσαρμοσθεί η εργασία σε αυτές τις μεταβολές για να ελαχιστοποιηθεί το κόστος, αφετέρου δε, θα πρέπει να υπάρχει η δυνατότητα συμπίεσης των ωραρίων εργασίας και των μισθών χαμηλότερα από ένα minimum όριο ενιαίων κατώτατων μισθών. Και οι δύο στόχοι επιτυγχάνονται με την εκτεταμένη «δυαδικοποίηση» στην αγορά εργασίας και τις θέσεις της «ευέλικτης απασχόλησης». Η μεγαλύτερη επιτυχία του μοντέλου, όσον αφορά τις στοχεύσεις του κεφαλαίου, αφορά την ανοικτή και συστηματική υπονόμηση της δημιουργίας εργασιακών συνδικάτων και συλλογικών φορέων των εργαζομένων.

Η λογική της δυαδικοποίησης που υιοθετεί το κεφάλαιο συνίσταται στην ενίσχυση του διευθυντικού δικαιώματος, στη διατήρηση ενός υψηλού ποσοστού ανεργίας που διευκολύνει την ακόμη πιο εύκολη “διαχείριση της εργασίας” με συνεχείς κατατμήσεις τύπου αποδοχής/απόρριψης σε όλες τις εργασιακές βαθμίδες και την μέγιστη συμπίεση των μισθών. Οι συνεχιζόμενες κατατμήσεις στην αγορά εργασίας, που αφορούν τον χρόνο εργασίας και του μισθούς, εκτείνονται σε ένα μεγάλο φάσμα εργασιακών επαγγελματιών και βιομηχανικών θέσεων. Η εφαρμογή της αρχής της δυαδικοποίησης της εργασίας και η πόλωση, δεν οδηγεί στις στρατιές ανέργων που παρατηρήθηκαν σε άλλες περιόδους κρίσης του καπιταλιστικού συστήματος. Με την εφαρμογή του δυαδικού συστήματος (που οδηγεί στους διαχωρισμούς εργασία / ανεργία, πυρήνας εργαζομένων / περιφέρεια-απασχολήσιμοι, εναλλαγές προσωρινής εργασίας με ανεργία, συνεχή εναλλαγή επαγγελματικών θέσεων και μισθολογικών βαθμίδων) αφενός μεν, μετατίθεται το κόστος της κρίσης στους εργαζομένους και διατηρείται υψηλό το επίπεδο κερδοφορίας, αφετέρου δε, επιτυγχάνεται η βέλτιστη δυνατή διαχείριση της εργασίας σε περιόδους κρίσης.

Η συνολική κίνηση του κεφαλαίου περιλαμβάνει εργασία/ανεργία, διαχείριση της ανεργίας μέσω της απασχόλησης. Τα οφέλη για το κεφάλαιο είναι πολλαπλά αφού στο κέντρο της επιθετικής πολιτικής του είναι είτε η μείωση του κόστους με την κατάλληλη διαχείριση του εργατικού δυναμικού, είτε η κατάργηση των εργασιακών δικαιωμάτων και των συλλογικοτήτων που παρέχει δυνητικά μεγάλα περιθώρια ανεξέλεγκτης εκμετάλλευσης.

Όπως είδαμε, εκτός από τις αλλαγές στην διαχείριση της εργασίας, από τους οπαδούς της Ευέλικτης Εξειδίκευσης προβάλλεται μία υποτιθέμενη βελτίωση των όρων και των συνθηκών εργασίας. Αυτό το επιχείρημα αληθεύει μόνο μερικώς και κατά περίπτωση. Και τούτο γιατί ικανοποιητικές συνθήκες εργασίας και υψηλοί

μισθοί επιφυλάσσονται μόνο για ένα μικρό κομμάτι εργαζομένων με υψηλή εκπαίδευση και ειδίκευση. Ακόμη και εκεί που φαίνεται ότι το φαινόμενο αυτό είναι καθολικό (περίπτωση Prato) η πραγματικότητα είναι πολυσύνθετη και διαφοροποιημένη. Στις μικρές βιομηχανικές νησίδες η επιτυχία οφείλεται κατά ένα μεγάλο βαθμό στην υπεραπασχόληση ανειδίκευτων και συχνά ανασφάλιστων εργαζομένων από περιφερειακές περιοχές (Λυμπεράκη 1990, Πελαγίδης 1993).

Η περιφέρεια φαίνεται να προμηθεύει τα μέσα αύξησης των κερδών στις επιχειρήσεις, δίνοντας στη βιομηχανική δομή έναν επιπρόσθετο βαθμό ευελιξίας. Η δε αστάθεια στην αγορά εργασίας, υπάρχει όχι μόνο ανάμεσα στους «περιφερειακά εργαζόμενους» αλλά και ανάμεσα στους ειδικευμένους τεχνικούς και επιστήμονες του «πυρήνα».

γ) Ορισμένοι θεωρητικοί της Ευέλικτης Εξειδίκευσης υποστηρίζουν ότι η χρήση σύγχρονης τεχνολογίας επιτρέπει στο σύστημα παραγωγής “ευέλικτη προσαρμογή” του όγκου και της ποιότητας των εμπορευμάτων σε αλλαγές στις συνθήκες της αγοράς του προϊόντος με την ταυτόχρονη «ευέλικτη προσαρμογή» του όγκου και της ποιότητας της απασχόλησης, μέσω της αναπροσαρμογής των ειδικοτήτων των εργαζομένων στις εκάστοτε συνθήκες της παραγωγής. Με τον τρόπο αυτό δεν απαιτείται η σταθερή δομή των μεγάλων επιχειρήσεων, όπως στη θεώρηση της εσωτερικής αγοράς εργασίας, αλλά η μικρή ευέλικτη επιχείρηση.

Με βάση τα παραπάνω, η κρίσιμη παράμετρος του υποδείγματος καθίσταται το μέγεθος της επιχείρησης. Με βάση όμως εμπειρικές μελέτες προκύπτει ότι η διαφανιζόμενη κυριαρχία των μικρών επιχειρήσεων στις αρχές της δεκαετίας του 1980 στην Ιταλία, όπως εκφραζότανε στο ποσοστό κέρδους, αναστράφηκε και η ηγεμονία πέρασε πάλι στις μεγάλες επιχειρήσεις στο τέλος της δεκαετίας του 1980 (Amin 1990, Wood 1989, Πελαγίδης et al. 1993).

Επιπροσθέτως από εμπειρικά στοιχεία συνάγεται ότι η χρήση της νέας τεχνολογίας σε μικρές επιχειρήσεις έχει υψηλό κόστος, δεν είναι απαραίτητα ευέλικτη λόγω υψηλού κόστους προσαρμογής της σε νέα δεδομένα παραγωγής, επιβάλλει ασφυκτικότερο έλεγχο στη διαδικασία εργασίας, δίνει έμφαση στον ποιοτικό έλεγχο αλλά αμφισβητείται αν αναδιαρθρώνει τις ειδικότητες των εργαζομένων (Πελαγίδης 1993).

Κατά συνέπεια αυτό που παραμένει από το υπόδειγμα της ευέλικτης επιχείρησης είναι οι ευέλικτες εργασιακές σχέσεις των μικρών επιχειρήσεων σε σύγκριση με αυτές των μεγάλων επιχειρήσεων.

Το παραπάνω συμπέρασμα αποδεικνύεται από εμπειρικά στοιχεία σύμφωνα με τα οποία η υψηλή κερδοφορία των μικρών επιχειρήσεων στο παράδειγμα της Ιταλίας στους κλάδους με την μεγαλύτερη αποδοτικότητα (κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα, έτοιμα ενδύματα, προϊόντα μετάλλου, οχήματα) οφείλονταν στο κόστος εργασίας που ήταν το 1983 κατά 50% χαμηλότερο από το κόστος εργασίας των μεγάλων επιχειρήσεων. Από τα ίδια στοιχεία για το έτος 1983 προκύπτει ότι οι χειρώνακτες εργαζόμενοι δούλευαν κατά μέσο όρο 12% περισσότερες ώρες στις μικρές επιχειρήσεις σε σύγκριση με τις μεγάλες επιχειρήσεις, χωρίς πρόσθετη αμοιβή, ενώ αυτή η διαφορά αυξήθηκε κατά 4 ποσοστιαίες μονάδες το 1985 (Ray 1989, Πελαγίδης 1993).

Συμπερασματικά, γίνεται σαφές ότι η «ευελιξία» των μικρών επιχειρήσεων συνίσταται στους χαμηλότερους μισθούς και στη επιμήκυνση του χρόνου εργασίας. Κατά συνέπεια, η υψηλότερη κερδοφορία πηγάζει σε μεγαλύτερο βαθμό από την αύξηση της εντατικότητας της εργασίας και όχι από την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας όπως προβλέπει το υπόδειγμα της Ευέλικτης επιχείρησης.

Όσον αφορά το μέγεθος των επιχειρήσεων και τα πλεονεκτήματα που αποδίδονται στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις από την πλευρά της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, πρέπει να επισημανθούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και οι κατά τόπους συνθήκες που προσδίδουν ιδιαίτερο χαρακτήρα σε αυτές.

Κατ' αρχήν σε συνθήκες οικονομικής κρίσης υπάρχουν εν γένει πλεονεκτήματα για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις κάτι που αποτελεί και το βασικό στοιχείο ερμηνείας της αναβίωσης τους (Πελαγίδης 1993). Σε περιόδους κρίσεων, όπως η σημερινή, η δυνατότητα επιβίωσης των επιχειρήσεων καθορίζεται από την ικανότητα τους να αποφεύγουν την επίσημη καταγραφή των παραγωγικών τους δραστηριοτήτων (Πελαγίδης 1993). Οι παραοικονομικές δραστηριότητες, ως φυσικές συνέπειες της κρίσης, αποτελούν την πιο εύκολη και άμεση βραχυχρόνια στρατηγική με καθαρά αμυντικό χαρακτήρα απέναντι στην οικονομική στασιμότητα. Έτσι σε περιόδους κρίσης οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις, μπορούν πιο εύκολα να μειώσουν το κόστος της παραγωγής τους, καθώς το σταθερό κεφάλαιο τους είναι ελάχιστο σε σχέση με αυτό των μεγάλων επιχειρήσεων κι η δυνατότητα τους για προσαρμογή είναι αξιοσημείωτη.

Οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις παράγουν συνήθως με υπεργολαβίες φασόν δραστηριότητες, και παρέχουν έτσι τη δυνατότητα της ευελιξίας στις μεγάλες επιχειρήσεις. Αυτή η πρακτική δεν είναι μόνο συμφέρουσα όσον αφορά την προσαρμογή στη ζήτηση για τις μεγάλες επιχειρήσεις. Οι τελευταίες μεταθέτουν το υψηλό κόστος των διακυμάνσεων της ζήτησης είτε στους προμηθευτές, είτε στις τυπικά ανεξάρτητες μικρομεσαίες επιχειρήσεις, που αναλαμβάνουν να διεκπεραιώσουν τα πιο ευμετάβλητα κομμάτια της παραγωγικής διαδικασίας.

Αυτή η διαδικασία κάθετης απο-ολοκλήρωσης ή οριζόντιας διασύνδεσης-που συναντάται κυρίως σε παραγωγικά συστήματα της Ιταλίας (Benetton) και της Ιαπωνίας, συνίσταται στη διάσπαση της παραγωγικής διαδικασίας σε κομμάτια (χωρικά, αλλά και όσον αφορά το ιδιοκτησιακό καθεστώς) που είχαν αποσπαστεί από την άμεση εποπτεία της μεγάλης επιχείρησης και έχουν σχετικώς ανεξαρτητοποιηθεί. Έχουμε έτσι τη δημιουργία «παράλληλων παραγωγικών ομάδων», που παίρνει τη μορφή συμβολαίου μεταξύ της ανεξάρτητης μικρής επιχειρηματικής μονάδας και της κύριας επιχείρησης.

Το συμβόλαιο αυτό δεν είναι νομική ρύθμιση μεταξύ ισοδύναμων μερών αλλά αντίθετα αφορά την παραχώρηση της εργατικής δύναμης που συνδέεται με την μικρή επιχείρηση και περιλαμβάνει

- οικογενειακή εργασία
- μισθωτή εργασία
- μερική απασχόληση
- «μαύρη αγορά» εργασίας
- εργασία στο σπίτι, φασόν

με συγκεκριμένα μέσα παραγωγής (πρώτες ύλες, μηχανήματα), συγκεκριμένο προϊόν μέσα σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο, αλλά με κατάργηση των περιορισμών από το ωράριο εργασίας (Δεδουσόπουλος 2002).

Από τα παραπάνω υποστηρίζεται ότι: α) η ιδιαίτερη σχέση μεταξύ υπεργολαβικών μονάδων και κύριας επιχείρησης «επιτρέπει την πλήρη οικονομική κυριότητα των μέσων παραγωγής από την κύρια επιχείρηση, γεγονός που συνεπάγεται αμιγώς καπιταλιστικές σχέσεις εκμετάλλευσης και β) τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά λειτουργίας των υπεργολαβικών μονάδων «επιτρέπουν την παραγωγή απόλυτης υπεραξίας με την επιμήκυνση του χρόνου εργασίας» (Δεδουσόπουλος 2002). Οι υπεργολαβικές μονάδες είναι ως επί το πλείστον μικρομεσαίες επιχειρήσεις που διέπονται από εντελώς διαφορετικό νομικό, θεσμικό

και εργασιακό πλαίσιο λειτουργίας. Η ελαστικότητα αυτού του πλαισίου μετατρέπει την μικρομεσαία επιχείρηση σε προνομιακό πεδίο άντλησης μεγαλύτερου ποσοστού υπεραξίας. Με άλλα λόγια η μικρομεσαία υπεργολάβος επιχείρηση μετατρέπεται σε προέκταση της παραγωγικής διαδικασίας της κύριας μονάδας.

Με την έννοια αυτή, οι κύριοι στόχοι αυτού του μετασχηματισμού της παραγωγικής διαδικασίας που συντελείται στα πλαίσια των «νέων τεχνολογιών», είναι ευκρινείς και θα μπορούσαν να συνοψιστούν στα εξής:

- i. Μείωση του κόστους για την άμεση εποπτεία των εργαζομένων και έλεγχος μόνο ροής και ποιότητας του τελικού προϊόντος.
- ii. Δραστική μείωση του αριθμού των συνδικαλισμένων εργαζομένων και εξουδετέρωση του εργοστασιακού συνδικαλισμού. Στις περισσότερες περιπτώσεις των μικρομεσαίων επιχειρήσεων δεν υπάρχουν συνδικαλιστικοί φορείς και το θεσμικό πλαίσιο των εργασιακών δικαιωμάτων παραβιάζεται συστηματικά εις βάρος των εργαζομένων.
- iii. Μείωση του κόστους για δαπάνες κοινωνικής ασφάλισης των εργαζομένων και ουσιαστική καταστρατήγηση όλων των νομικών προϋποθέσεων που ρυθμίζουν την ασφάλεια και υγιεινή του χώρου εργασίας (Τσεκούρας 1989).

Τα παραπάνω συμπεράσματα επιβεβαιώνουν με μεγάλη σαφήνεια ότι η επιλογή τη Ευελιξίας με την διαδικασία της κάθετης απο-ολοκλήρωσης εξυπηρετεί την μεταφορά των επιπτώσεων της κρίσης στο εργατικό δυναμικό των επιχειρήσεων. Αυτή η μετακύλιση των επιπτώσεων της κρίσης στις δυνάμεις της εργασίας αποδεικνύει με κατηγορηματικό τρόπο ότι ο παράγοντας της τεχνολογίας αξιοποιείται σε συνδυασμό με την οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας για τον περιορισμό των εργασιακών δικαιωμάτων.

Στο ευρύτερο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων επιβεβαιώνεται επίσης ότι βασική προϋπόθεση για την υπέρβαση της κρίσης από την πλευρά του κεφαλαίου είναι η αμφισβήτηση και κατάργηση των θέσεων και των κατακτήσεων της εργατικής τάξης, η ενίσχυση της κυριαρχίας του κεφαλαίου. Η δυναμική των «εκκαθαριστικών» διαδικασιών της κρίσης (ανεργία, λιτότητα, υπονόμηση συλλογικοτήτων, καταστολή των εργατικών αντιστάσεων) και η επακόλουθη αναδιάρθρωση του μοντέλου της “ευέλικτης αναδιάρθρωσης” αποτελεί την πρώτη ύλη για την επίθεση και την ανανέωση της κυριαρχίας του κεφαλαίου.

δ) Η έννοια του δικτύου επιχειρήσεων στην θεωρία της Ευέλικτης Εξειδίκευσης απορρέει από τις ανάγκες οικονομικού και επικοινωνιακού συντονισμού που δημιουργεί η ποσοτική και ποιοτική ανάπτυξη των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Το δίκτυο υποκαθιστά εν μέρει την επιχείρηση και εν μέρει την αγορά για να επιτευχθεί, αφενός μεν αποτελεσματικότερη κατανομή των οικονομικών πόρων, αφετέρου δε, καλύτερη διευθέτηση των εμπορικών συναλλαγών. Περαιτέρω η έννοια του δικτύου υποστηρίζεται σε αντιπαράθεση με την έννοια της επιχείρησης γιατί εξυπηρετεί την ανιεράρχητη και ισότιμη συμμετοχή των επιχειρήσεων στην παραγωγή προϊόντων. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι αν στην περίπτωση της επιχείρησης το “κόστος της αγοράς” αντιμετωπίζεται από την ιεραρχία που εγκαθιδρύει ο επιχειρηματίας στο εσωτερικό της παραγωγικής μονάδας, το δίκτυο δεν προϋποθέτει τη δημιουργία μιας τέτοιας ιεραρχικής δομής.

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι η κατασκευή της έννοιας του δικτύου στην Ευέλικτη Εξειδίκευση θεωρεί ότι οι αγοραίες σχέσεις μεταξύ των επιχειρήσεων είναι δεδομένες σχέσεις εμπιστοσύνης και καλής συναλλαγής. Αυτή η υπόθεση όμως έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την πραγματικότητα των μηχανισμών της αγοράς σε μια καπιταλιστική κοινωνία που διέπεται από την αρχή του ατομικού συμφέροντος και κυριαρχείται από τους αυστηρούς νόμους του οικονομικού

ανταγωνισμού. Με την ασαφή δομή του ανιεράρχιτου και ισότιμου δικτύου εξωραϊζεται η εικόνα της αγοράς και παρουσιάζεται σαν ένας αγγελικός κόσμος συνεργαζόμενων μικροιδιοκτητών. Όπως διαπιστώσαμε παραπάνω (σχέσεις κύριας μονάδας-υπεργολάβων-μικρομεσαίων επιχειρήσεων) οι οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις στα πλαίσια των δικτύων, όχι μόνο δεν είναι ανιεράρχιτες, αλλά τουναντίον διέπονται από κλασικές σχέσεις ιεραρχίας, εξάρτησης και εκμετάλλευσης που αναπτύσσονται σε νέα επίπεδα (επιχειρησιακά, συλλογικά) και οδηγούν στην συνεχή εντατικοποίηση της παραγωγικής προσπάθειας. Η έννοια του δικτύου αποκρύπτει το περιεχόμενο αυτών των σχέσεων και συγκαλύπτει τον εκμεταλλευτικό τους χαρακτήρα.

Όσον αφορά το κοινωνικό κεφάλαιο, μια έννοια συμπληρωματική του δικτύου με πολύ ισχυρές πολιτικές και ιδεολογικές προεκτάσεις, η κριτική που ασκείται αφορά την ουσία και κυρίως το περιεχόμενο των σχέσεων που το διαμορφώνουν.

Είτε στην περίπτωση που το κοινωνικό κεφάλαιο θεωρείται η ατομική ιδιοκτησία ενός συνόλου διαπροσωπικών σχέσεων και δεσμών, είτε στην περίπτωση που θεωρείται ιδιότητα ομάδων και κρατών, η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου είναι ξεκάθαρα προβληματική. Το κεντρικό ζήτημα είναι ότι η ύπαρξη μιας «πλούσιας» κοινωνικής ζωής αποτελεί προϋπόθεση για τη δημιουργία σχέσεων διαπροσωπικών, σχέσεων αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ προσώπων. Αυτές οι σχέσεις επιτρέπουν την αμοιβαία διευκόλυνση, τον καλύτερο συντονισμό και τη συνεργασία για αμοιβαίο όφελος. Έτσι επιτυγχάνεται η οικονομική δραστηριότητα, αντιμετωπίζονται με επιτυχία τα προβλήματα και οι περιοχές που συγκεντρώνουν αυτά τα χαρακτηριστικά προοδεύουν σε σχέση με τις περιοχές που τα στερούνται.

Η αιτιώδης σχέση που υπονοείται στην έννοια του «κοινωνικού κεφαλαίου» αποτελεί και το ουσιαστικό μειονέκτημα αυτής της θεώρησης. Χωρίς αμφιβολία οι διασυνδέσεις που διαθέτει ένα άτομο επιτρέπουν τη διευκόλυνση της επαγγελματικής του δραστηριότητας, ο μηχανισμός, όμως, είναι ασαφής όταν μεταφερθούμε από το ατομικό επίπεδο στο συνολικό. *Στο ατομικό επίπεδο οι διαπροσωπικές σχέσεις ευνοούν το άτομο έναντι άλλων ατόμων, αποτελούν, δηλαδή, πηγή κοινωνικών ανισοτήτων.*

Άλλωστε, το ατομικό κοινωνικό κεφάλαιο είναι αποτέλεσμα κοινωνικών ανισοτήτων, στην αναπαραγωγή των οποίων συμβάλλει. Από την άλλη πλευρά η παραδοχή του συλλογικού κοινωνικού κεφαλαίου έρχεται σε πλήρη αντίθεση με βασικές παραδοχές της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος. Η νομιμοποιητική αρχή των οικονομικών της αγοράς έγκειται στην ισότητα των υποκειμένων: ισότητα ενώπιον της αγοράς (η ανταγωνιστική τιμή ισορροπίας), ισότητα θεσμική (ισότητα ενώπιον του νόμου-ισότητα της ψήφου) και ισότητα ευκαιριών κοινωνικής ανέλιξης. *Η θεωρία της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, ακριβώς επειδή αποσιωπά τις εγγενείς σχέσεις ανισότητας που συνεπάγεται η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, ανατρέπει και αυτή ακόμα την θεσμική ισοπολιτεία της ελεύθερης αγοράς, όχι για να σταθεί κριτικά έναντι αυτής της ανατροπής, αλλά για να την καταστήσει παράγοντα προόδου και οικονομικής ευημερίας.*

5.3 Ο παράγων τεχνολογία στα Ευέλικτα Συστήματα Παραγωγής

Η θεώρηση των Ευέλικτων Συστημάτων Παραγωγής είναι πιο γενική από την θεώρηση της «ευέλικτης επιχείρησης» και επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στις αλλαγές στη διαδικασία παραγωγής, οι οποίες είναι αποτέλεσμα τεχνολογικών μετασχηματισμών.

Όπως υποστηρίζουν οι οπαδοί της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, οι αποκλειστικά αφιερωμένοι εξοπλισμοί και η άκαμπτη αυτοματοποίηση έχουν ξεπεραστεί από μια γενιά τεχνολογίας στηριζόμενης στο μικροηλεκτρονικό έλεγχο, η οποία επιτρέπει την αποτελεσματική παραγωγή σε μικρές παρτίδες (Piore & Sabel 1984, Sayer 1986, Λιοδάκης 1993). Αυτή με τη σειρά της οδηγεί στην ανάπτυξη νέων just – in –time παραγωγικών συστημάτων και καθιστά την μικρή παραγωγή περισσότερο ευέλικτη, δίδοντας ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα και μεγαλύτερες αναπτυξιακές προοπτικές στην παραγωγή από μικρομεσαίες επιχειρήσεις, έναντι της καθετοποιημένης μεγάλης κλίμακας βιομηχανικής παραγωγής. Με αυτόν τον τρόπο η ευέλικτη εξειδίκευση έχει συνδεθεί με την «άτυπη παραγωγή» και έχει αναπτύξει προσδοκίες για μεγαλύτερη προοπτική αναφορικά με την βιομηχανική παραγωγή των χωρών του Τρίτου κόσμου (Piore & Sabel 1984, Hirst & Zeitlin 1989, Λιοδάκης 1993).

Είναι φανερό ότι η τεχνολογία με την μορφή του υποδείγματος αποκτά ένα κρίσιμο ρόλο και φαίνεται να έχει μια καθοριστική επίδραση στη βιομηχανική οργάνωση. Η προσέγγιση αυτή χαρακτηρίζεται από τεχνολογικό ντετερμινισμό τυποποιώντας την εξέλιξη των διαδικασιών παραγωγής σε μαζική παραγωγή, χειροτεχνική παραγωγή και ευέλικτη παραγωγή. Οι Piore & Sabel (1984) εξετάζοντας τη μαζική παραγωγή προβαίνουν στη διαπίστωση ότι ο κυρίαρχος τύπος παραγωγής βιομηχανικής τεχνολογίας στηρίζεται στην χρήση μηχανών ειδικών χαρακτηριστικών, ημειδικευμένης εργασίας και στην παραγωγή τυποποιημένων προϊόντων.

Το επιχείρημα των Piore & Sabel είναι ότι αφενός μεν οι τεχνολογικές παράμετροι στην διαδικασία παραγωγής αφετέρου δε οι συνθήκες στην αγορά προϊόντων περιορίζουν τα όρια εξέλιξης αυτού του τύπου παραγωγής (Piore & Sabel 1984, Λυμπεράκη 1996). Οι δύο αυτοί παράγοντες κατά τους οπαδούς της Ευέλικτης Εξειδίκευσης επιβάλλουν τη μετάβαση σε ένα νέο σύστημα οργάνωσης της παραγωγής που θα δίνει έμφαση στα ειδικά προσόντα και τις δεξιότητες των εργαζομένων. Αυτό που απαιτείται από τους εργαζόμενους είναι η γρήγορη προσαρμογή τους στις σύγχρονες αυτοματοποιημένες τεχνικές. Η θεώρηση της ευέλικτης εξειδίκευσης, υποστηρίζει ότι τα ευέλικτα συστήματα παραγωγής, συμβάλλουν στην αναβάθμιση της εργασίας και συνδυάζουν δημιουργικά στοιχεία της εργασίας με τις δυνατότητες των μηχανών.

Η θεώρηση της Ευέλικτης Εξειδίκευσης επιχείρησε να συνδέσει τις τεχνολογικές εξελίξεις, τα συστήματα παραγωγής και τις επικρατούσες συνθήκες στην αγορά του προϊόντος ώστε να εξάγει το βασικό συμπέρασμα ότι οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων δεν έρχονται απαραίτητα σε σύγκρουση. Έτσι υποτίθεται ότι το πρόβλημα τίθεται στην επιλογή μεταξύ Φορντικού συστήματος παραγωγής, όπου αναπτύσσεται εξωγενώς η σύγκρουση, και του Ευέλικτου Συστήματος που υπερβαίνει την σύγκρουση. Με την οπτική αυτή προβάλλει ως αναγκαιότητα η συνεργασία κεφαλαίου εργασίας για την υπέρβαση της κρίσης των σύγχρονων καπιταλιστικών οικονομιών, καθιστώντας «συνυπεύθυνους» κεφάλαιο και εργασία για την κρίση.

Η παραπάνω προβληματική της Ευέλικτης Εξειδίκευσης όσον αφορά την εισαγωγή της τεχνολογίας και τους παράγοντες που επηρεάζουν την οργάνωση της

εργασίας και της παραγωγής, περιορίζεται στη φαινομενική πλευρά των αναδιαρθρώσεων που συντελούνται στην παραγωγική διαδικασία. Οι επιπτώσεις των αναδιαρθρώσεων που προκύπτουν από την εφαρμογή των Ευέλικτων Συστημάτων, εξωραΐζονται για να αιτιολογηθεί η στρατηγική που ήδη ακολουθείται και να αντιμετωπισθεί η υποτιθέμενη «κρίση στην αγορά».

Όπως θα δούμε και παρακάτω το δίλημμα Φορντισμός-Ευέλικτα Συστήματα Παραγωγής είναι παραπλανητικό και αποπροσανατολιστικό όσον αφορά τον εντοπισμό της ουσίας των επιχειρούμενων μετασχηματισμών. Παραπλανητική επίσης είναι και η ολοφάνερη απόπειρα οπαδών της Ευέλικτης Εξειδίκευσης να ερμηνεύσουν την κρίση απλά και μόνο ως κρίση του συστήματος οργάνωσης της παραγωγής. Η ευελιξία δεν είναι καινούργιο φαινόμενο της καπιταλιστικής παραγωγής. Η κρίση και οι μετασχηματισμοί στη εργασία και την παραγωγή μπορούν να εξετασθούν διεξοδικά, μόνο μέσα από το πρίσμα της διαλεκτικής σχέσης καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων και υπ' αυτήν την έννοια τα ευέλικτα συστήματα παραγωγής αποτελούν μύθο για την έξοδο από την κρίση.

5.4 Κριτική προσέγγιση των μετασχηματισμών που επιφέρει στην εργασιακή διαδικασία η Ευέλικτη Εξειδίκευση.

Πριν προχωρήσουμε σε μια διεισδυτικότερη κριτική των νέων συστημάτων οργάνωσης της εργασίας στα πλαίσια της ευέλικτης παραγωγής, είναι απαραίτητες ορισμένες γενικότερες κριτικές επισημάνσεις που αφορούν την Ευέλικτη Εξειδίκευση:

α) Μερικοί επικριτές της θεωρίας της Ευέλικτης Εξειδίκευσης και της πρότασης στην οποία καταλήγει, ασκούν κριτική από την πλευρά μιας Μαρξιστικής προσέγγισης. Αμφισβητούν έντονα την έννοια του Φορντισμού και επισημαίνουν ότι: «η έννοια του Φορντισμού θα πρέπει σαφώς να απορριφθεί γιατί παραγνωρίζει πολλές διαφορές και καθιερώνει ένα μη κατατοπιστικό στερεότυπο. Παραπέρα οποιαδήποτε έννοια ενός γενετικού σύγχρονου συστήματος μαζικής παραγωγής θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με μεγάλη προσοχή επειδή υπάρχουν πολλοί διαφορετικοί τρόποι οργάνωσης της παραγωγής ακόμα και στις βιομηχανικές συναρμολογήσεις» (Williams 1987, Λιοδάκης 1993).

β) Όσον αφορά τις εμπειρικές παρατηρήσεις της θεωρίας, έχει υποστηριχθεί ότι «δεν υπάρχουν ενδείξεις για την ισχυριζόμενη, (από τους υποστηρικτές της θεωρίας της Ευέλικτης Εξειδίκευσης), κατάρρευση των μαζικών αγορών ή για την υποτιθέμενη αδυναμία της μαζικής παραγωγής να ανταποκριθεί στις μεταβαλλόμενες οικονομικές συνθήκες ή για την υποστηριζόμενη συσχέτιση ανάμεσα στις νέες τεχνολογίες την κλίμακα και την κοινωνική μορφή της παραγωγής». (Clarke 1990 Λιοδάκης 1993).

γ) Όπως και στην περίπτωση της Θεωρίας της Ρύθμισης έτσι και στην θεωρία της Ευέλικτης Εξειδίκευσης παρατηρείται μια φετιχιστική και μηχανιστική αντίληψη των παραγωγικών δυνάμεων, ενώ παραγνωρίζεται το συνολικότερο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων εντός των οποίων είναι ενταγμένες και δεν υπολογίζονται σχεδόν καθόλου οι παραγωγικές σχέσεις, με άλλα λόγια οι σχέσεις ιδιοκτησίας.

Επιπλέον όσον αφορά τη μεγαλύτερη ευελιξία της νέας τεχνολογίας και της παραγωγής μικρής κλίμακας που υπονοεί από τους οπαδούς της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, έχει υποστηριχθεί ότι η νέα τεχνολογία δεν είναι εγγενώς περισσότερο ευέλικτη και η παραγωγή μικρής κλίμακας δεν είναι αναγκαία πιο ευέλικτη από την παραγωγή μεγάλης κλίμακας.

Σύμφωνα με τη σχετική ανάλυση του Τσεκούρα (1989) οι μέθοδοι οργάνωσης της εργασίας στα πλαίσια της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, βασίζονται στην βέλτιστη δυνατή αξιοποίηση του εργάσιμου χρόνου και την παραγωγικά αποδοτικότερη σύνθεση, τεχνολογικής βάσης και εργασίας.

Πολύ περισσότερο από κάθε προηγούμενη μορφή, εκμηχανισμού και οργάνωσης, η Ευέλικτη Εξειδίκευση προσβλέπει στην συμπλήρωση της «τεχνικής» με την «κοινωνική» καινοτομία, ειδικά σε περίοδο ύφεσης, με την κρισιμότητα που αυτή η σύνθεση αποκτά. Το νέο μοντέλο της νεκρής εργασίας που διαμορφώνει η ευέλικτη εξειδίκευση, πέρα από το κόστος του σταθερού κεφαλαίου που σημαίνει, απαιτεί ένα συλλογικό εργαζόμενο πολύ περισσότερο σύνθετο, ολοκληρωμένο και ενεργοποιημένο στην παραγωγική διαδικασία. Τα βασικά του προσόντα σκιαγραφούνται ως εξής:

- Ικανό να ελέγχει και να ενσωματώνει ένα πολύ μεγαλύτερο πλούτο διανοητικών λειτουργιών από το παραδοσιακό Τεϋλοριανό εργάτη.
- Πολυλειτουργικό και μετακινήσιμο σε ένα ευρύτερο φάσμα εργασιακών καθηκόντων ανάλογα με τις ανάγκες της παραγωγής (Τσεκούρας 1989).

Έτσι ο συλλογικός εργαζόμενος πρέπει να διαθέτει ένα αναβαθμισμένο σύνολο πληροφοριών, γνώσεων και δεξιοτήτων, ώστε να επεμβαίνει αμέσως στις οποιεσδήποτε απορυθμίσεις του συστήματος. Είναι σαφές ότι οι εφαρμογές του “ευέλικτου αυτοματισμού” απαιτούν συνολικά μιαν άλλη ποιότητα συλλογικού εργαζόμενου και μορφών οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας.

Η σημαντικότερη αλλαγή που επιχειρείται είναι η ανατροπή της μονοσήμαντης εργασίας στην παραδοσιακή αλυσίδα, από νέα σχήματα οργάνωσης της εργασίας που συνοδεύουν καλύτερα τα νέα μηχανικά συστήματα (Τσεκούρας 1989). Ήδη έχουν αναδειχτεί σε εμβρυακή μορφή νέες αρχές ανασύνθεσης της εργασίας, που μακροπρόθεσμα οδηγούν σε ένα διαφορετικό κώδικα της δομής της εργασιακής διαδικασίας:

- τεμαχισμός των εργασιακών διαδικασιών σε «πυρήνες» με ολοκληρωμένη λειτουργία εκτέλεσης και προγραμματισμού ενός τμήματος της εργασίας.
- σύνδεση των ολοκληρωμένων «πυρήνων», μέσω ηλεκτρονικά ελεγχόμενων μηχανισμών, ώστε να εξασφαλίζεται η αρχή της συνεχούς παραγωγής (Bouchut & Besson 1986, Τσεκούρας 1989).

Η μεθοδολογία των «πυρήνων» είναι απλή: οι διαδικασίες αριθμητικού και ηλεκτρονικού ελέγχου κάνουν αναγκαία την ομαδοποίηση των μηχανών σε «οικογένειες» καθηκόντων, συνδεδεμένες από την ροή της παραγωγικής διαδικασίας και την κυκλοφορία των υλικών, καθοδηγούμενες από αυτοματοποιημένες διαδικασίες μεταφοράς και διαβίβασης.

Κατά συνέπεια, οι εργαζόμενοι πρέπει να είναι ικανοί να δουλεύουν εναλλασσόμενα σε μια σειρά διαφορετικών μηχανών που βρίσκονται στον πυρήνα και εκτελούν φάσεις κατεργασίας του προϊόντος. Η λογική του «πυρήνα», σαν κλειστή και δικτυωμένη με τις άλλες ενότητες εργαζομένων και μηχανών, είναι ανάλογη μιας σειράς καθηκόντων και πρακτικών, που αναλογούν σε ολοκληρωμένα τμήματα επεξεργασίας του προϊόντος.

Οι νέες μορφές ανασύνθεσης της εργασιακής διαδικασίας περιλαμβάνουν μέρος των λειτουργιών της που στο τεϋλοριανό παράδειγμα ήταν αποκλειστικά στα χέρια της διοίκησης, όπως: εσωτερική κατανομή της εργασίας, καταμερισμός καθηκόντων, προγραμματισμός εισροών, πρόσληψη νέων μελών, αξιολόγηση, παραγωγικός έλεγχος, έλεγχος ποιότητας, κ.λ.π.

Παράλληλα η αναζήτηση ανώτερων βαθμών χρησιμοποίησης της τεχνολογίας οδηγεί σε έναν ανανεωμένο κύκλο αυξήσεων της εντατικότητας της εργασίας. Η

πολυλειτουργικότητα των μηχανικών εξοπλισμών σημαίνει ότι ο εργάτης παύει να είναι προσκολλημένος σε ένα στενό φάσμα εργασιακών καθηκόντων (επιτηρώντας μια απλή μηχανή τις περισσότερες φορές) και να εκμεταλλεύεται μ' αυτό τον τρόπο τους νεκρούς χρόνους της μηχανής, τις διακοπές λειτουργίας της, τα χάσματα και τις αργοπορίες των συστημάτων τροφοδοσίας, την ασφάλεια που προσφέρει ο μεγάλος όγκος των στοκ και των ανταλλακτικών υλών.

Πρόκειται λοιπόν για μια αναβαθμισμένη, ανωτέρου επιπέδου νέοτεϋλορική σύνθεση, όπου συνεχίζεται με ανανεωμένους τρόπους το «κυνήγι των χρόνων».

Το περιεχόμενο αυτού του μοντέλου συνίστανται στην επιδίωξη του κεφαλαίου να απαγκιστρωθεί από μεθόδους και κανόνες εργασίας, που έχουν σαν αποτέλεσμα την μη εκμετάλλευση όλων των δυνατικών πλεονεκτημάτων που προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες.

Στην καινούργια κοινωνικοοικονομική συγκυρία, όπου οι μηχανισμοί της κρίσης και η αρνητική έκβαση της ταξικής πάλης καθορίζουν τις εξελίξεις, το κοινωνικό έδαφος ευνοεί πλέον την διαμόρφωση με θετικότερο τρόπο νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας και μάλιστα με ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό: την απαίτηση για ενεργή συμμετοχή της εργασίας, συναίνεση και συνυπευθυνότητα, δημιουργική ένταξη στην παραγωγική διαδικασία. Άρα το καινούργιο μοντέλο πρέπει να στηριχθεί σε μια πρωτότυπη συνάρθρωση της τεχνικής και της κοινωνικής καινοτομίας, δρομολογώντας τις νέες κατευθύνσεις στις οποίες θα στηριχθεί το κυρίαρχο κοινωνικό-τεχνικό υπόδειγμα της συσσώρευσης.

Κυρίως ν' αποκαταστήσει νέες μορφές ανασύνθεσης της εργασίας, κατανέμοντας μια σειρά από λειτουργίες στους εργαζόμενους, ώστε να κατορθώσει μια θετικότερη ενσωμάτωσή τους στο παραγωγικό σύστημα.

Οι αιχμές αυτής της συνολικής αναδιάρθρωσης (όπως αναφέρει ο Τσεκούρας, 1989) είναι:

1. Η ενσωμάτωση της μισθωτής εργασίας με έμφαση στην εκμετάλλευση της πρωτοβουλίας, των γνώσεων, της δημιουργικότητας της εργασιακής δύναμης.
2. Εργασιακές διαδικασίες και σχήματα οργάνωσης της εργασίας, που αντί να στηρίζονται στον κατατεμαχισμό των καθηκόντων ανασυνθέτουν ολοκληρωμένες ενότητες αρμοδιοτήτων με ευρύ φάσμα λειτουργιών και υπευθυνοτήτων, δημιουργώντας «ομάδες εργασίας», «βιομηχανικά ατελιέ», «πυρήνες», «κύτταρα», «κύκλους ποιότητας» συντονισμένων εργατικών πρακτικών.
3. Καθοδήγηση των «ομάδων» και πυρήνων εργασίας σε αυτοματοποιημένες γραμμές συναρμολόγησης, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται κάθε φορά η συνεχής ροή παραγωγής.
4. Αναδιάρθρωση των λειτουργιών επιτήρησης και ελέγχου στην κατεύθυνση της αρχής της «αυτοπειθάρχησης» των ομάδων, του ελέγχου μέσα από την ίδια τους την αυτονομία.
5. Δημιουργία σταθερών και μόνιμων δικτύων υπεργολαβίας μεταξύ των προμηθευτών των τμημάτων και ενδιάμεσων συστατικών, στα οποία στην ουσία ανατίθενται τμήματα των διαδικασιών παραγωγής.

Αυτή η στρατηγική της ευέλικτης εξειδίκευσης, που δεν περιλαμβάνει μια πλήρη αυτοματοποίηση αλλά την κατάλληλη συσχέτιση ποιοτικής εργασίας - ποιοτικής τεχνολογίας, στηρίζεται στους εξής άξονες:

1. Τον αρνητικό οικονομικό απολογισμό του ζεύγους «υπεραυτοματισμός-παλιά σχήματα οργάνωσης της εργασίας».
2. Τις ιδιαίτερες ανάγκες, αξιοποίησης του κεφαλαίου, που απαιτούν μεγάλες οικονομίες και υπέρ-χρησιμοποίηση του σταθερού κεφαλαίου για να

αντισταθμίζεται η τεράστια αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου που δημιουργεί ο αυτοματοποιημένος εκμηχανισμός.

3. Μια νέα ισορροπία μεταξύ του κεφαλαίου και της εργασίας, που να ενισχύει από την μια την απαιτούμενη ανώτερης ποιότητας ενσωμάτωση της μισθωτής εργασίας στο παραγωγικό σύστημα, και από την άλλη να εξασφαλίζει το σταθερό έλεγχο από τις δυνάμεις του κεφαλαίου (Τσεκούρας 1989).

Η ίδια η λειτουργία και η εμπειρία νέων παραγωγικών συστημάτων, η ανάγκη αναζήτησης του ανώτερου βαθμού χρησιμοποίησης του παγίου κεφαλαίου, ο προγραμματισμός της συνεχούς ροής πρώτων και βοηθητικών υλών, η ανάγκη άμεσης αντιμετώπισης βλαβών, διακοπών της λειτουργίας του συστήματος, οι έλεγχοι ποιότητας, οι κύκλοι ποιότητας, κ.λ.π, όλα αυτά τα χαρακτηριστικά της αυτοματοποίησης είναι αδύνατον να εξυπηρετηθούν ικανοποιητικά από τον καταμερισμό της εργασίας του παραδοσιακού τεύλορικού-φορντικού μοντέλου.

Έτσι ο συλλογικός εργαζόμενος πρέπει να ανασυντεθεί σε μια νέα βάση, στηριγμένη σε μια αντιστροφή της τεύλορικής ορθολογικότητας: το κεφάλαιο είναι υποχρεωμένο να αποδώσει την υπευθυνότητα για σημαντικές αποφάσεις στους εργάτες και στα τμήματα παραγωγής ένα μέρος των διευθυντικών επιτηρησιακών λειτουργιών που στα παραδοσιακά συστήματα ήταν προνόμιο της διοίκησης, και ταυτόχρονα ν' αναζητηθούν άλλοι τρόποι εξάσκησης του ελέγχου πάνω σ' αυτή την αυτονομία (Kaplinsky 1988, Τσεκούρας 1990).

Οι εργασιακές πρακτικές τείνουν ν' αλλάξουν προς αυτή την κατεύθυνση, και οι περισσότερες καπιταλιστικές επιχειρήσεις προβάλλουν ένα πακέτο «ευέλικτων κανόνων εργασίας», που περιέχει τους εξής βασικούς κανόνες:

- Την ανάγκη πολυειδίκευσης των εργαζομένων, ώστε να καλύπτουν ευρύ φάσμα εργασιακών καθηκόντων.
- Την προσαρμοστικότητα στις συνεχείς αλλαγές, τη συχνή αλλαγή δουλειάς και εργαστηρίου.
- Την αποδοχή της εργασίας σε ομάδες, την ατομική και ομαδική υπευθυνότητα.
- Την ευλυγισία στο χρόνο και τα ωράρια εργασίας, τα συστήματα βαρδιών, τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης, κ.λπ.

Έτσι συνάγεται το συμπέρασμα ότι το πραγματικό αντικείμενο της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης δεν είναι ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός, αλλά με όχημα τις νέες τεχνολογίες της παραγωγής, η ανασύνθεση της μισθωτής εργασίας, η αλλαγή του τρόπου ένταξής της στο παραγωγικό σύστημα.

Σ' αυτή τη σύνθετη διαδικασία, αλλάζουν μαζί οι σχέσεις διεύθυνσης/εκτέλεσης της παραγωγής, ο ρόλος της διανοητικής εργασίας, όλα τα συστήματα επιτήρησης και ελέγχου της παραγωγής, όπως επίσης και σε ένα γενικότερο επίπεδο ο ρόλος του συνδικάτου και της οργάνωσης των εργαζομένων. Η λογική της αναδιάρθρωσης στην Ευέλικτη Εξειδίκευση περιέχει στοιχεία τεχνολογικού ντετερμινισμού και με την έμφαση στις συνεργατικές δραστηριότητες, ουσιαστικά προτείνει «την εγκατάλειψη της ταξικής ανάλυσης, με όλα τα θεωρητικά ιδεολογικά και πολιτικά συνεπακόλουθα» (Λιοδάκης 1993).

Αυτά τα πολιτικά συνεπακόλουθα είναι μέρος μιας νέας ουτοπίας που σχετίζεται με την προσπάθεια διάσωσης του σοσιαλδημοκρατικού ονείρου και συμβιβασμού των συμφερόντων του κεφαλαίου και της εργασίας στις νέες οικονομικές και τεχνολογικές συνθήκες (Pollert 1988, Broad 1990, Clarke 1991 στο Λιοδάκης 1993).

Εν κατακλείδι εκτιμούμε ότι στις νέες αναδιαρθρώσεις της παραγωγής αποτυπώνονται οι αναδιατάξεις του κεφαλαίου, οι προθέσεις του, η έκβαση της ταξικής πάλης και το νέο πεδίο ταξικών συγκρούσεων που σχηματίζεται για τις δυνάμεις του εργατικού κινήματος και της εργασίας. Κάθε μεγάλη κρίση του καπιταλισμού αποτελεί την περίοδο γέννησης και εφαρμογής «νέων συστημάτων παραγωγής» και στρατηγικών διαχείρισης και εκμετάλλευσης της εργασίας. Η έκβαση της νέας ισορροπίας μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας θα κριθεί από την δυνατότητα των δυνάμεων του κεφαλαίου να αντιμετωπίσουν με επάρκεια την κρίση. Και από την δυνατότητα των δυνάμεων της εργασίας όμως, να αρνηθούν τις επιπτώσεις της κρίσης και να αντιστρέψουν τους συσχετισμούς της ταξικής σύγκρουσης προς όφελος των εργαζομένων και της κοινωνίας.

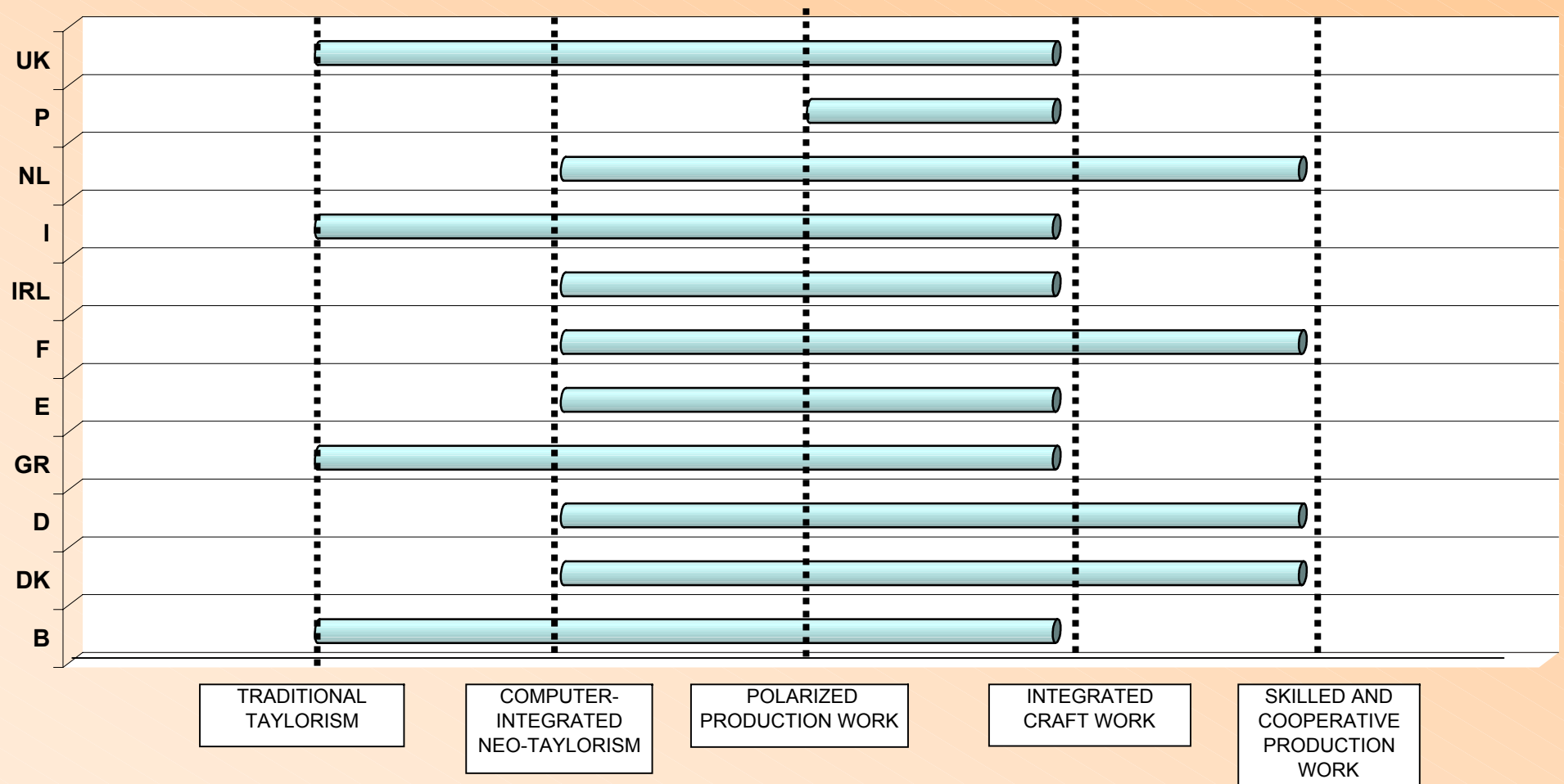
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο

Το περιεχόμενο των “μετασχηματισμών” στα συστήματα οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής και οι επιπτώσεις τους στην παραγωγή, την παραγωγικότητα και την απασχόληση.

Η διερεύνηση των θεωριών της Ρύθμισης και της Ευέλικτης Εξειδίκευσης μας οδήγησε στο συμπέρασμα ότι οι ερμηνευτικές τους προσεγγίσεις όσον αφορά τα συστήματα οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής, χαρακτηρίζονται από αδυναμίες και αδιέξοδα και δεν οριοθετούν με σαφήνεια την κατάσταση που διαμορφώθηκε στον χώρο της βιομηχανίας μετά το ξέσπασμα της κρίσης. Έτσι κατατίθενται διαφορετικές απόψεις σχετικά με το μέγεθος, την έκταση, τον προσδιορισμό, τα χαρακτηριστικά και την εφαρμογή του “νέου βιομηχανικού υποδείγματος”.

Πολλοί ερευνητές έχουν επισημάνει ότι η ηγεμονική επικράτηση του Τεϋλορισμού-Φορντισμού κατά την μεταπολεμική περίοδο δεν σημαίνει ότι οι βιομηχανικές οικονομίες της Δύσης ήταν εξ ολοκλήρου διαμορφωμένες σύμφωνα με αυτό το υπόδειγμα. Δίπλα στο φορντικό-τεϋλορικό σύστημα, συνυπάρχουν διαφορετικές μορφές οργάνωσης της εργασίας. Πολύ λίγα εργοστάσια ακόμα και στις ανεπτυγμένες οικονομίες, έχουν γραμμές συναρμολόγησης (π.χ στη Βρετανία μόνο το 31% των εργοστασίων έχουν αλυσίδες παραγωγής), (Williams 1987). Στο παρακάτω διάγραμμα (γράφημα 1, σελ. 116) (Πηγή: Lehner 1991 στο Μοσχονάς 1993) παρουσιάζεται ευδιάκριτα αυτή η κατάσταση:

**ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ
(ΕΥΡΟΣ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ)**

Εξάλλου διαπιστώνεται ότι οι μετασχηματισμοί των συστημάτων παραγωγής δεν αποκλείουν την συνύπαρξη της ευελιξίας, της αυτοματοποίησης και του Τεϋλορισμού-Φορντισμού, σε όλα τα επίπεδα της παραγωγικής δραστηριότητας (μεμονωμένες επιχειρήσεις, εθνικές οικονομίες, κ.ο.κ). Οι μετασχηματισμοί αυτοί δεν πραγματοποιούνται αυτόματα, ούτε και οι νέες τεχνολογίες εισάγονται ταυτόχρονα σε όλες τις εθνικές οικονομίες. Η διαδικασία της τεχνολογικής αναδιάρθρωσης καθορίζεται από τις γενικότερες παραμέτρους λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος, όπως η ανισομερής ανάπτυξη, η διεθνής εξειδίκευση της εργασίας, ο ανταγωνισμός, η ιστορική βαθμίδα ανάπτυξης της κάθε χώρας και τα μονοπώλια. Και αντιστρόφως, η εισαγωγή σύγχρονης τεχνολογίας, η μεταφορά και αξιοποίηση της, διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στις κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις και την κατάσταση οποιασδήποτε εθνικής οικονομίας. Στο παρόν κεφάλαιο θα ασχοληθούμε ειδικότερα με ορισμένες πλευρές αυτής της προβληματικής. Συγκεκριμένα εξετάζουμε τον μετασχηματισμό της παραγωγικής διαδικασίας όσον αφορά την τεχνολογία και την εργασιακή διαδικασία. Στην αφετηρία της προσέγγισης μας παραθέτουμε (παρ:1) ορισμένες (δημοσιογραφικά ευρέως προβαλλόμενες) ερμηνευτικές προσεγγίσεις, ερευνητών που ασχολούνται με τον χώρο των συστημάτων παραγωγής. Με αφορμή την κριτική που ασκείται στις προσεγγίσεις αυτές διερευνούμε αναλυτικότερα (παρ:2-5) τη σχέση τεχνολογίας εργασίας στα ευέλικτα συστήματα παραγωγής και καταλήγουμε σε συγκεκριμένα συμπεράσματα (παρ:6). Περαιτέρω, εξετάζουμε τις επιπτώσεις της αυτοματοποίησης σε μια σειρά παραμέτρους του καπιταλιστικού συστήματος (Α.Ε.Π κ.λ.π) και ειδικότερα στην απασχόληση (παρ:7-8).

6.1 Ευέλικτη αυτοματοποίηση: η προβληματική των νέων ερμηνευτικών προσεγγίσεων της σχέσης τεχνολογίας-εργασίας.

Χωρίς να είναι η μοναδική συνιστώσα της τεχνολογικής αναδιάρθρωσης, η ευέλικτη αυτοματοποίηση αποτελεί σήμερα την κεντρικότερη επιδίωξη του κεφαλαίου όσον αφορά τις νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής. Στις παραγωγικές διαδικασίες που διαμορφώνονται με βάση αυτό το υπόδειγμα συνδυάζονται, μηχανικά συστήματα νέων αυτοματισμών (ρομπότ, υπολογιστές), με πολυλειτουργικές, “ευέλικτες” ομάδες εργαζομένων. Με αυτή τη σύνθεση επιδιώκεται η αξιοποίηση των δυνητικών πλεονεκτημάτων που προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες για την μέγιστη δυνατή εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 τα “ευέλικτα” συστήματα παραγωγής εμφανίζονται δίπλα στο παλαιό Τεϋλορικό-Φορντικό μοντέλο και εφαρμόζονται σε όλο και μεγαλύτερο φάσμα παραγωγικών δραστηριοτήτων. Σημαντικό χαρακτηριστικό αυτών των συστημάτων, είναι η εκτεταμένη και με νέες μορφές αυτοματοποίηση της παραγωγής (ρομποτική κ.λπ.). Συνολικά, το καθοριστικό στοιχείο για την εισαγωγή νέων τεχνολογικών συστημάτων στην παραγωγή πρέπει να αναζητηθεί στον ειδικό τρόπο με τον οποίο οι νόμοι του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής διαμεσοποιούν και συγκεκριμενοποιούν τα αποτελέσματα της ταξικής πάλης.

Οι βιομηχανικές εφαρμογές του αυτοματισμού βέβαια, δεν ήταν πρωτόγνωρες για όλους τους κλάδους της οικονομίας. Πολλά χρόνια νωρίτερα (από την δεκαετία του 1990) αναστάτωσαν μια σειρά από βιομηχανικούς κλάδους στους οποίους πρωτοεφαρμόστηκαν και κυρίως βιομηχανίες συνεχούς ροής (πρώτες ύλες, ορυκτά, πετρελαιοειδή κ.ο.κ.). Πάντως στον τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής και στον

τομέα παραγωγής καταναλωτικών αγαθών, η αντικατάσταση «ζωντανής» από «νεκρή» εργασία συνεχίστηκε με την κίνηση της εκμηχάνισης, μέχρις ότου ξέσπασε η κρίση της Τεϋλορικής-Φορντικής οργάνωσης της εργασίας. Δηλαδή ο καπιταλισμός δεν προχώρησε σε γενικευμένη εφαρμογή του αυτοματισμού την δεκαετία του 60'. Επίσης, απέτυχαν και οι απόπειρες αναβάθμισης του Τεϋλορικού-Φορντικού μοντέλου με την δημιουργία αυτόνομων πυρήνων εργαζομένων την ίδια περίοδο. Η κίνηση του κεφαλαίου για να απαγκιστρωθεί από τα όρια του Τεϋλορισμού-Φορντισμού βρισκόταν ξανά αντιμέτωπη με την μόνιμη αντίφασή που το χαρακτηρίζει: από την μία η ανάγκη να ελέγχει την εργασία “σπάζοντας” τη γνώση και την υποκειμενικότητα της, και από την άλλη η ανάγκη να την προσεταιριστεί, να την υποκινήσει για να εκμεταλλευτεί στο έπακρο όλη την δημιουργικότητα της (Τσεκούρας 1989). Οι αιτίες των αρνητικών αποτελεσμάτων για το κεφάλαιο αυτήν την περίοδο είναι προφανείς: η δύναμη του εργατικού κινήματος απειλούσε να μετατρέψει όλες τις νέες μορφές ελέγχου της μισθωτής εργασίας σε πιο ανοιχτή αμφισβήτηση της ίδιας της λογικής της καπιταλιστικής οργάνωσης της εργασίας. Πράγματι, οι δυνάμεις της εργασίας προσπαθούσαν και συχνά κατάφερναν να χρησιμοποιήσουν αυτές τις αλλαγές κερδίζοντας περισσότερες υπευθυνότητες στον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας, επιδιώκοντας την κοινωνική επικύρωση, την «ανατίμηση» της θέσης τους στην παραγωγή και ανάλογες βέβαια μισθολογικές αναβαθμίσεις.

Το ζήτημα της αυτοματοποίησης του συνόλου των παραγωγικών κλάδων (τομέας παραγωγής μέσω παραγωγής και τομέας παραγωγής καταναλωτικών αγαθών) έγινε πάλι επίκαιρο από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, μετά από το ξέσπασμα της μεγάλης κρίσης του 1973-74. Η αυτοματοποίηση εμφανίζεται σαν ένα από τα κύρια όπλα του καπιταλισμού, που επιστρατεύεται για την έξοδο του από την κρίση. Πάντως, η εισαγωγή του αυτοματισμού σε όλους τους παραγωγικούς τομείς ανοίγει μια καινούργια εποχή για την παραγωγική δύναμη της εργασίας.

Ειδικά οι αναστατώσεις που θα προκληθούν στην καρδιά της παραγωγικής διαδικασίας από την εφαρμογή των “τεχνολογιών της πληροφορίας” είναι πολύ σημαντικές:

- α) η ρομποτική, οι προγραμματιζόμενες εργαλειομηχανές, επαναστατικοποιούν το χώρο των μέσων εργασίας.
- β) η τεχνολογία των νέων υλικών συνεπικουρούμενη από τα αποτελέσματα της βιοτεχνολογίας, προσφέρει τεράστια ανάπτυξη στο χώρο των αντικειμένων εργασίας,
- γ) οι ικανότητες μετάδοσης, απομνημόνευσης και επεξεργασίας πληροφοριών επιτρέπουν τον καλύτερο προγραμματισμό των ροών υλικών, μηχανών και ανθρώπων, του δικτύου των συνεργαζόμενων επιχειρήσεων, βελτίωση του χρόνου και του σχεδιασμού προϊόντων και διαδικασιών (Τσεκούρας 1989).
- δ) η τεχνολογία που αναπτύσσεται από τις διαδικασίες έρευνας και ανάπτυξης εκφράζει το σύνολο της πρακτικής και επιστημονικής γνώσης που είναι ικανό και αναγκαίο να ενσωματωθεί στις διαδικασίες της καπιταλιστικής παραγωγής την συγκεκριμένη περίοδο, ώστε να εξυπηρετηθούν οι γενικότερες στοχεύσεις του κεφαλαίου.

Γύρω από τα ρομπότ βέβαια αναπτύχθηκε ένας μύθος, σύμπτωμα της τάσης γενίκευσης της αυτοματοποιημένης παραγωγής. Το ρομπότ όμως είναι μόνο μια μορφή αυτοματοποιημένης μηχανής. Δίπλα της εμφανίστηκαν εργαλειομηχανές με οδήγηση από ηλεκτρονικό υπολογιστή (C.A.M), μηχανές σχεδίασης με ηλεκτρονικό υπολογιστή (C.A.D), ολοκληρωμένα συστήματα αυτοματοποίησης παραγωγικής διαδικασίας (C.I.M), κ.ο.κ. Σε σύγκριση με αυτές, το ρομπότ έγινε μύθος επειδή η

κατασκευή του απαιτεί την ταυτόχρονη εφαρμογή της μικροηλεκτρονικής, της πληροφορικής και της μηχανικής.

Βέβαια, είμαστε ακόμα μακριά από την γενίκευση της αυτοματοποίησης της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής. Εν τούτοις, η εκρηκτική αύξηση του πληθυσμού των νέων μηχανών βιομηχανικής αυτοματοποίησης έχει αποτελέσει το έναυσμα για πληθώρα προσεγγίσεων και θεωριών που αποσκοπούν στην ερμηνεία των επιπτώσεων από την εφαρμογή τους.

Ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι ο αυτοματισμός είναι το αντίθετο της εκμηχάνισης: «Η νέα τεχνολογική επανάσταση αφήνει να διαφανεί σαν προοπτική μια άρνηση της άρνησης, δηλαδή μια νέα αντιστροφή στις σχέσεις υποκειμένου και αντικειμένου, ανθρώπου και μηχανής. Μια προοπτική που δίνει στο υποκείμενο, στον άνθρωπο την πρωτοκαθεδρία και την κυριαρχία πάνω στο αντικείμενο, τη μηχανή, που ξεπερνά την αντινομία ανάμεσα στην διεύθυνση και την εκτέλεση, ανάμεσα στην διανοητική και χειρωνακτική εργασία, και που σε αντίθεση με τους επιζήμιους δυϊσμούς του παρελθόντος αποδίδει στον άνθρωπο την ενότητα και την πληρότητά του» (Garaudy 1965). Υποστηρίζεται δηλαδή ότι ο αυτοματισμός από τη φύση του αποκαθιστά την ενότητα άμεσου παραγωγού και μέσων εργασίας, ενότητα την οποία διέσπασε η εκμηχάνιση.

Κάποιοι άλλοι, θεωρητικοί της «ιστορικής αποειδίκευσης του εργάτη», (του εργάτη «μάζα»), βλέπουν την αυτοματοποίηση της παραγωγής, μόνο σαν μέσο άσκησης καπιταλιστικής εξουσίας. Για τους θεωρητικούς αυτούς τα μέσα παραγωγής είναι απλώς η υλική μορφή των σχέσεων παραγωγής. Ο πιο διάσημος απ' αυτούς, ο A.Negri, υποστηρίζει ότι χάρη σε μια προσπάθεια αυτοματοποίησης και ελέγχου που η αυτοματοποίηση επιτρέπει, το κεφάλαιο κατόρθωσε να οργανώσει την κοινωνική δύναμη, να βάλει σε ενέργεια το σχέδιο του για τη διοίκηση: μπόρεσε να μπλοκάρει τη δυνατότητα μιας ταξικής ανασύνθεσης, θεμέλιο μιας επαναστατικής οργάνωσης» (Negri 1980).

Μια τρίτη προσέγγιση, περισσότερο συμβατική και ευρέως προβαλλόμενη, βασίζεται στις εντυπώσεις που δημιουργούνται από την εισαγωγή των «νέων τεχνολογιών της πληροφορικής» σε όλους τους τομείς της παραγωγής και ειδικότερα στον κλάδο των υπηρεσιών. Αποτέλεσμα αυτής της προσέγγισης είναι η ανάπτυξη ιδεολογημάτων που αποθεώνουν την «αναβάθμιση της εργασίας», τον «εξανθρωπισμό» της η ακόμα και το «τέλος της μισθωτής εργασίας» και μαζί του υποκειμένου της, της εργατικής τάξης, στα πλαίσια μιας «μεταβιομηχανικής κοινωνίας» όπου όλες οι μονότονες και επαναληπτικές εργασίες έχουν αναληφθεί από μηχανές.

Οι παραπάνω προσεγγίσεις καταδεικνύουν την σύγχυση που υπάρχει, αφενός μεν ως προς τη σχέση μεταξύ τεχνολογίας-αυτοματισμού και εργατικής δύναμης, αφετέρου δε την ερμηνεία της σχέσης μεταξύ αυτοματοποίησης και επιπτώσεων της στην απασχόληση και την ανεργία.

Ορισμένοι από τους οπαδούς της θεωρίας της «επιστημονικοτεχνικής επανάστασης» (Garaudy, Richta, κ.α), αποδέχονται εν μέρει μια αντίληψη «ουδετερότητας» των παραγωγικών δυνάμεων: η φύση τους καθορίζει κάθε φορά ένα τύπο οργάνωσης της εργασίας που τους αντιστοιχεί.

Κατ' αντιστοιχία, ορισμένοι υποστηρικτές της θεωρίας της «ιστορικής αποειδίκευσης της εργασίας» (Negri κ.α.), όσον αφορά την αφετηρία της ανάλυσης τους για την παραγωγή, βασίζονται στην αναγωγή των παραγωγικών δυνάμεων στις παραγωγικές σχέσεις. Το «κεφάλαιο» παντοδύναμο υποκείμενο, διαμορφώνει όποτε θέλει τα μέσα παραγωγής, έτσι ώστε να μετατρέπονται σε μέσα άσκησης της εξουσίας του στο εργοστάσιο.

Και στις δύο περιπτώσεις, η παρέμβαση της εργατικής τάξης στη συγκρότηση του αυτοματοποιημένου συστήματος και του συλλογικού εργάτη φαίνεται αδύνατη ή χωρίς νόημα. Τέτοιες στενές αντιλήψεις κρύβουν όλη τη συνθετότητα μέσα από την οποία η «ζωντανή εργασία» λειτουργεί σα «μηχανική εργασία», πραγματικά υπαγόμενη στο κεφάλαιο.

Ακραία εκδοχή αυτής της λογικής είναι και η θεωρία του «τέλους της εργασίας» που ένεκα σκοπιμοτήτων, όπως θα δούμε παρακάτω (παρ:7), έχει λάβει ευρεία δημοσιότητα. Η θεωρία αυτή εκθειάζει τη νέα τεχνολογία ως παράγοντα που συμβάλλει στην αντιμετώπιση των «αρνητικών επιπτώσεων» της εργασίας και στην «απελευθέρωση» της κοινωνίας απ' αυτήν. Προβάλλει έναν ισχυρισμό αντίθετο προς την πραγματικότητα (καθώς η μισθωτή εργασία παγκοσμίως αυξάνεται) και υποστηρίζει ότι υπεύθυνη για τα «δεινά» της ανθρωπότητας είναι η εργασία. Πίσω από το «πέπλο» της τεχνολογίας, συγκαλύπτονται οι ταξικές εκμεταλλευτικές σχέσεις, για να μην εντοπιστεί η πραγματική πηγή των δεινών της εργασίας: ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής.

Στην συνέχεια του κεφαλαίου, στα πλαίσια του προβληματισμού που απορρέει από τις παραπάνω προσεγγίσεις, εξετάζονται: α) η ουσία της σχέσης της αυτοματοποίησης με την εργατική δύναμη (παρ:2-6) και β) οι επιπτώσεις της αυτοματοποίησης στην απασχόληση (παρ:7-9).

6.2 Το περιεχόμενο της εργασίας στην αυτοματοποιημένη παραγωγή.

Η αυτοματοποίηση της καπιταλιστικής παραγωγής κινείται στην κατεύθυνση των μόνιμα αντιφατικών επιδιώξεων του κεφαλαίου όσον αφορά τις στρατηγικές ελέγχου και εκμετάλλευσης της εργασίας. Έτσι ενώ το χάσμα μεταξύ διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας βαθιάίνει, και στη “νεκρή” εργασία συσσωρεύεται μεγαλύτερος όγκος γνώσεων που μεγαλώνουν την απόσταση της από τη “ζωντανή εργασία”, ταυτόχρονα στα ευέλικτα συστήματα παραγωγής είναι καθοριστικού χαρακτήρα αναγκαιότητα η αρμονική σύζευξη “νεκρής” και “ζωντανής” εργασίας, δηλαδή η μέγιστη δυνατή εξοικείωση των εργαζομένων με το τεχνολογικό σύστημα της παραγωγής.

Τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της αυτοματοποιημένης παραγωγής από την πλευρά της εργασίας είναι τα παρακάτω:

α) Σε όλα τα αυτοματοποιημένα συστήματα μηχανών η εργασία διαιρείται στα εξής επί μέρους τμήματα: αρχική σύλληψη των προγραμμάτων των ηλεκτρονικών υπολογιστών, σύνταξη των προγραμμάτων, προσπάθεια βελτίωσης των προγραμμάτων κατά την διάρκεια εκμετάλλευσης τους, επίβλεψη της επέμβασης της μηχανής πάνω στην πρώτη ύλη, συντήρηση και επισκευή, καθαρισμός από τα απορρίμματα της παραγωγής.

β) Η εργασία στο αυτοματοποιημένο σύστημα υφίσταται μια μετατροπή που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε σαν ομοιογενοποίηση. Το περιεχόμενο της εργασίας των διαφόρων εργατών συντίθεται από: τον χειρισμό της εν λειτουργία μηχανής, την αναγνώριση των αιτιών μιας απρόβλεπτης βλάβης, τη σύνθεση των πληροφοριών που σχετίζονται με τη βλάβη και την απόφαση για τον τρόπο διόρθωσής της. Πρόκειται δηλαδή για έλεγχο-οδήγηση της αυτόματης μηχανής και κατάλληλη επέμβαση και επαναφορά της λειτουργίας στην περίπτωση που σταματάει η μηχανή (Anquetil 1980 & Coriat 1983).

γ) Το βιομηχανικό εργαστήριο ανασυγκροτείται από τα θεμέλια του με αρχή την πολυλειτουργικότητα-ευελιξία του¹⁵. Με τον όρο αυτό εννοούμε την ανεξαρτησία ενός μέσου παραγωγής ως προς το προϊόν, δηλαδή τη δυνατότητα του να μετατρέπεται εύκολα (σε τελευταία ανάλυση γρήγορα), έτσι ώστε να είναι χρήσιμο στην παραγωγή σχετικά διαφορετικών προϊόντων. Αυτή τη δυνατότητα την προσφέρει: ο προγραμματισμός της μηχανής με ηλεκτρονικό υπολογιστή και ιδιαίτερα με μικροϋπολογιστή, η κατασκευή διαφορετικών μηχανών, με τη συναρμολόγηση τυποποιημένων εξαρτημάτων, η εισαγωγή στις μηχανές ενός μεγίστου αριθμού μεταβλητών στοιχείων (Ιωακείμογλου 1983).

Η πολύ-λειτουργικότητα των μηχανών καθιστά δυνατή την κινητικότητα του κεφαλαίου στο εσωτερικό της παραγωγικής μονάδας, αλλά ταυτόχρονα διευκολύνει την κινητικότητα του σ' επίπεδο κλάδων παραγωγής με το σύστημα της ενοικίασης μέσων παραγωγής.

δ) Η πολύ-λειτουργικότητα των βιομηχανικών εργαστηρίων συνεπάγεται την πολύ-λειτουργικότητα της εργατικής δύναμης. Πρόκειται για την ικανότητα ενός εργάτη, που συνήθως ασκεί μια ορισμένη εργασία, να αντικαθιστά προσωρινά άλλους εργάτες σε μια ή περισσότερες θέσεις εργασίας. Δίπλα στην πολύ-λειτουργικότητα του εργάτη, εμφανίστηκε και η πολύ-λειτουργικότητα των ομάδων: κάθε ομάδα πρέπει να μπορεί να αντικαταστήσει μια ή περισσότερες άλλες ομάδες.

ε) Η κινητικότητα της εργατικής δύναμης στο εσωτερικό της μονάδας παραγωγής αποδείχτηκε ότι δεν είναι δυνατό να επιτευχθεί μόνο με την απόκτηση πείρας κατά την διάρκεια της δουλειάς, και ότι υπάρχει ανάγκη εκπαίδευσης των εργατών έξω από την παραγωγή. Πολλές εργασίες απαιτούν θεωρητικές γνώσεις (μηχανική, ηλεκτρονική, ηλεκτρισμός, ανάγνωση καμπύλων, αβάκων, χρήση εξισώσεων) και ικανότητες αφαίρεσης για την απόκτηση των οποίων δεν αρκεί η πείρα. Τις απαιτήσεις εκπαίδευσης των εργαζομένων που απορρέουν από την παραγωγική διαδικασία καλύπτουν εν μέρη οι «κύκλοι ποιότητας» παράλληλα με τις επιδιώξεις της διοίκησης για την πλήρη ενσωμάτωση των εργαζομένων στην εταιρική φιλοσοφία.

Η ανάγκη ύπαρξης αυτών των «κύκλων ποιότητας» αποδεικνύει την αδυναμία της αγοράς εργασίας και του εκπαιδευτικού συστήματος να ικανοποιήσουν την ανάγκη κινητικότητας της εργατικής δύναμης στο εσωτερικό της αυτοματοποιημένης μονάδας παραγωγής (ο.π.).

6.3 Αυτοματοποίηση, πάγιο κεφάλαιο και εργατική δύναμη.

Σε βασικό άξονα της αναδιάρθρωσης της εργασιακής διαδικασίας ανάγεται η μέγιστη αξιοποίηση του παγίου κεφαλαίου. Η επέκταση του αυτοματισμού στους τομείς παραγωγής καταναλωτικών αγαθών και υπηρεσιών πραγματοποιείται σήμερα με την ένταξη στη διαδικασία της εργασίας των καινούργιων αυτοματοποιημένων μηχανών.

Εδώ πρέπει να τονιστεί ότι το σύνολο σχεδόν της προσπάθειας αυτοματοποίησης στρέφεται προς τον τομέα παραγωγής καταναλωτικών προϊόντων, είτε επειδή εκεί το ποσοστό κέρδους είναι μεγαλύτερο (σε βιομηχανικούς κλάδους όπως η βιομηχανία αυτοκινήτων), είτε επειδή η παραγωγή αυτοματοποιημένων

---

¹⁵Το βασικό κριτήριο για να μετρηθεί ο ανώτερος βαθμός ευελιξίας κάποιου παραγωγικού συστήματος είναι η αύξηση των δυνατοτήτων εκτέλεσης διαφόρων καθηκόντων σε αριθμό και ποικιλία από ένα σύστημα, με ταυτόχρονη μείωση χρόνου και προσπάθειας που καταναλώνεται σε διαδικασίες μετατροπών και αναριθμήσεων του (Τσεκούρας 1989).

μηχανών (παραγωγικών μέσων) με αυτοματοποιημένες μηχανές παρουσιάζει από τεχνικής άποψης ιδιαίτερες δυσκολίες (ο.π).

Το κεφάλαιο προχωράει στην αντικατάσταση «ζωντανής» εργασίας με «νεκρή» εργασία (λειτουργίες του συστήματος των μηχανών). Σκοπός του δεν είναι να απαλλάξει τους εργάτες από κάποιες επώδυνες και ανθυγιεινές δουλειές, ούτε να βελτιώσει τις συνθήκες εργασίας, αλλά να μεταβάλλει τη σχέση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας προς το χρόνο υπερεργασίας, να πετύχει δηλαδή μια δραστική αύξηση του ποσοστού υπεραξίας. Η αυτοματοποίηση επιτρέπει την μείωση του χρόνου επεξεργασίας, του χρόνου δράσης πάνω στην πρώτη ύλη, του χρόνου μεταφοράς της από το ένα μηχάνημα στο άλλο. Σ' αυτές τις μειώσεις πρέπει να προστεθεί και η μείωση του χρόνου που προέρχεται από την απλοποίηση ή την τροποποίηση του προϊόντος, η οποία επίσης οφείλεται στην αυτοματοποίηση.

Οι καινούργιες αυτόματες μηχανές επιτρέπουν λοιπόν στους καπιταλιστές να μεταβάλλουν το ποσοστό υπεραξίας με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Μέσω αυτής της διαδικασίας επιτυγχάνεται:

α) Μια πρόσθετη υπεραξία με την μείωση της μοναδιαίας αξίας του προϊόντος (το ατομικό εμπόρευμα περιέχει μια ποσότητα εργασίας μικρότερη απ' αυτή που περιείχε με την προηγούμενη μέθοδο παραγωγής και η οποία γενικά αντιστοιχούσε στον κοινωνικό μέσο όρο).

β) Κατά την περίοδο της σποραδικής αρχικής εισαγωγής αυτομάτων μηχανών επιτυγχάνεται μια θεαματική αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας¹⁶.

Εκτός από τα παραπάνω, ένας μικρότερος αριθμός εργατών απ' αυτόν που εργάζονταν στο φορντικό-τεϋλορικό εργαστήριο, κινεί μέσα στο ίδιο χρονικό διάστημα μια μάζα αυτοματοποιημένων μέσων εργασίας μεγαλύτερη από πρώτα και καταναλώνει μεγαλύτερη ποσότητα πρώτης ύλης. Πρόκειται δηλαδή για ένα άλμα της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Η αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου επιφέρει μια ακόμη μεγαλύτερη αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, επειδή η αξία των καινούργιων μέσων παραγωγής είναι μεγαλύτερη απ' αυτήν των παλαιότερων.

Η εισαγωγή των αυτοματοποιημένων μηχανών στην καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής έχει λοιπόν αντιφατικά αποτελέσματα πάνω στο ποσοστό του κέρδους: αύξηση του ποσοστού υπεραξίας, αλλά και αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου.

Η επιλογή της αυτοματοποίησης υποχρεώνει τους καπιταλιστές να υιοθετούν πολιτικές εξοικονόμησης όσο το δυνατόν περισσότερου σταθερού κεφαλαίου. Τα πλέον εκσυγχρονισμένα συστήματα της αυτοματικής κινούνται ήδη σε αυτήν την προοπτική:

i) Αδιάκοπη και απρόσκοπτη λειτουργία των εξοπλισμών.

ii) Μείωση των κάθε είδους νεκρών χρόνων.

iii) Αύξηση του χρόνου λειτουργίας του συστήματος. Επέκταση του ωραρίου λειτουργίας από τις 16 στις 24 ώρες (Το σύστημα 3χ8 αντικαθιστά αναγκαστικά το σύστημα 2χ8 σε όλες τις παραγωγικές μονάδες που εισάγουν τον αυτοματισμό. Η παραγωγή συνεχίζεται και τα Σαββατοκύριακα).

¹⁶Συνολική παραγωγικότητα κλάδων «υψηλής τεχνολογίας» (ενδεικτικά):

Μέση ετήσια αύξηση 1973-1981

Ευρώπη 2,6 %

Η.Π.Α 1,2 %

Ιαπωνία 8,1 %

(Πηγή Ο.Ο.Σ.Α 1988 αναφέρεται στο Τσεκούρας 1989).

iv) Μείωση του κόστους απόσβεσης, των κινδύνων γρήγορης υλικής και ηθικής φθοράς των μηχανών από την αργή ενσωμάτωση της αξίας τους στο προϊόν. (Τσεκούρας 1989).

Οποιαδήποτε διακοπή του αυτοματοποιημένου συστήματος των μηχανών είναι έντονα ζημιογόνα για το κεφάλαιο. Η συνεχής λειτουργία μετατρέπεται σε μια «εκ των ων τω ουκ άνευ αρχή».

Ενώ άλλοτε το κεφάλαιο προσπαθούσε να μειώσει τους μισθούς ως στοιχείο του κόστους, τώρα πρέπει να μεγιστοποιηθεί ο χρόνος λειτουργίας των μηχανών. Η εξοικονόμηση σταθερού κεφαλαίου γίνεται για το κεφάλαιο πιο σημαντική από την εξοικονόμηση μεταβλητού κεφαλαίου (Ιωακείμογλου 1983). Χωρίς υπερβολές, μπορούμε να πούμε ότι η αυτοματοποιημένη παραγωγή έχει ανάγκη από μηδέν βλάβη, μηδέν καθυστέρηση, μηδέν ελάττωμα στο προϊόν, μηδέν αποθέματα πρώτων υλών και έτοιμου προϊόντος.

Οι αυτόματες μηχανές όμως δεν αντιπροσωπεύουν μόνο μια αύξηση του παγίου κεφαλαίου. Η πολύπλοκη κατασκευή κάθε μιας απ' αυτές τις μηχανές και η ένταξή της σε ένα μηχανικό σύστημα το ίδιο πολύπλοκο, η πολύ-λειτουργικότητα τους που είναι ανάλογη των πιθανών εμπλοκών τους, αυξάνουν την πιθανότητα βλαβών, γεγονός που αποτελεί μια πρόσθετη δυσκολία για την εξοικονόμηση παγίου κεφαλαίου. Η συνθετότητα του νέου μηχανικού εξοπλισμού, οι συχνές αναριθμήσεις του συστήματος η αλληλεξάρτηση των αυτοματοποιημένων γραμμών παραγωγής, ο ολοκληρωμένος συντονισμός των χρόνων και των διαδρομών, κάνουν την παραγωγή περισσότερο εύθραυστη και απειλούμενη από τυχαία λάθη και διακοπές (Τσεκούρας 1989).

Με γνώμονα την έννοια του ποσοστού κέρδους, η πολυ-λειτουργικότητα¹⁷ του βιομηχανικού εργαστηρίου δεν εμφανίζεται πλέον σαν μια σύμφυτη ιδιότητα του αυτοματισμού αλλά σαν το αποτέλεσμα της αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου και της εξοικονόμησης σταθερού κεφαλαίου: η δυνατότητα του βιομηχανικού εργαστηρίου να μετατρέπεται γρήγορα, ώστε να μπορεί να παράγει διαφορετικά προϊόντα ελαχιστοποιεί τους νεκρούς χρόνους των μηχανών, καθιστώντας σχετικά ανεξάρτητη την παραγωγή από τους μηχανισμούς της αγοράς (η παραγωγή μικρών σειρών προϊόντων ήταν πάντοτε πηγή σχετικής αύξησης του πάγιου κεφαλαίου). Η κινητικότητα λοιπόν του παγίου κεφαλαίου στο εσωτερικό της μονάδας παραγωγής επιτρέπει την αδιάκοπη αξιοποίηση του. Ο αυτοματισμός απλώς καθιστά δυνατή (και αναγκαία για τον καπιταλισμό) την πολύ-λειτουργικότητα του εργαστηρίου, αλλά δεν την δημιουργεί. Ο καπιταλισμός ανακηρύσσει την πολύ-λειτουργικότητα σε καινούργια αρχή οργάνωσης της διαδικασίας της εργασίας για να αντιμετωπίσει την αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου που προέρχεται από την αυτοματοποίηση της παραγωγής. Το τεϋλορικό-φορντικό εργαστήριο, αντίθετα, είναι αδύνατο να οργανωθεί με βάση την αρχή της πολυ-λειτουργικότητας.

Με την εφαρμογή του αυτοματοποιημένου εργαστηρίου, αναδιοργανώνεται λοιπόν η εργασιακή διαδικασία και γίνεται αναγκαία η πολύ-λειτουργικότητα της εργατικής δύναμης. Η ανάγκη εξάλειψης όλων των νεκρών χρόνων που οφείλονται είτε στους εργαζόμενους είτε στις μηχανές, οδηγεί τους καπιταλιστές στην αντικατάσταση της εργασίας που βασίζεται στην εξειδίκευση, στην μονοδιάστατη

¹⁷ Η έννοια της πολυ-λειτουργικότητας περιλαμβάνεται στον επίσημο ορισμό των ρομπότ από το Ινστιτούτο Ρομπότ της Αμερικής: «...ρομπότ είναι μια επαναπρογραμματιζόμενη πολυ-λειτουργική χειριστική διάταξη για την μετακίνηση υλικών, εξαρτημάτων εργαλείων και εξειδικευμένων διατάξεων, μέσω μεταβλητών προγραμματισμένων κινήσεων για την εκτέλεση σειράς εργασιών...» (Ο.Ο.Σ.Α 1986 στο Τσεκούρας 1989). Με λίγα λόγια είναι ο κοινός παρανομαστής και των δύο βασικών συστατικών του νέου υποδείγματος: τεχνολογίας-εργασίας.

εργασία, από την οργάνωση σε πολύ-λειτουργικές ομάδες, επειδή μόνο αυτή μπορεί να εξασφαλίσει την αδιάκοπη λειτουργία των μηχανών.

Πολύ περισσότερο από κάθε προηγούμενη μορφή εκμηχανισμού, σήμερα η ανάγκη συμπλήρωσης της «τεχνικής» από την «κοινωνική καινοτομία» αποκτά ιδιαίτερη κρισιμότητα: το νέο μοντέλο της «νεκρής» εργασίας που διαμορφώνει ο «ευέλικτος αυτοματισμός», πέρα από το τεράστιο κόστος του σταθερού κεφαλαίου που σημαίνει, απαιτεί ένα συλλογικό εργαζόμενο πολύ πιο σύνθετο, ολοκληρωμένο και ενεργοποιημένο στην παραγωγική διαδικασία. Ικανό να ελέγχει και να ενσωματώνει ένα πολύ μεγαλύτερο πλούτο διανοητικών λειτουργιών από τον παραδοσιακό τεύλοριανό εργάτη.

Δεδομένου ότι στα αυτοματοποιημένα συστήματα παραγωγής το κόστος παγίου κεφαλαίου είναι τεράστιο και η αδιάκοπη αξιοποίησή τους προκύπτει ως αναγκαιότητα από την ίδια την παραγωγή, η πίεση των χρόνων και η ανάγκη αποφυγής βλαβών είναι μεγάλη. Εκτός αυτού, η σημερινή αλληλεξάρτηση των επί μέρους τμημάτων της αυτοματοποιημένης παραγωγής σημαίνει ότι σε ενδεχόμενη διακοπή λειτουργίας μιας μηχανής μπορεί να μπλοκάρει όλη η γραμμή. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο δεν υπήρχε στα προηγούμενα παραγωγικά συστήματα.

Συνεπώς ο συλλογικός εργαζόμενος θα πρέπει να διαθέτει ένα αναβαθμισμένο σύνολο πληροφοριών, γνώσεων και δεξιοτήτων, ώστε να επεμβαίνει αμέσως στις οποιεσδήποτε απορρυθμίσεις του συστήματος. Γίνεται αντιληπτό λοιπόν από τα παραπάνω, ότι οι εφαρμογές του ευέλικτου αυτοματισμού απαιτούν συνολικά μια άλλη ποιότητα του συλλογικού εργαζόμενου και των μορφών οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας.

Συνολικά, οι επιπτώσεις της εισαγωγής των νέων τεχνολογιών δεν περιορίζονται βέβαια στον αυτοματισμό. Η ιδανική αναλογία εργασιακής δύναμης και τεχνολογίας, απαραίτητος όρος για την αξιοποίηση του κεφαλαίου, συνοδεύεται από την ανατροπή της μονοσήμαντης εργασίας στην παραδοσιακή αλυσίδα με νέα σχήματα οργάνωσης της εργασίας που συνοδεύουν καλύτερα τα νέα μηχανικά συστήματα.

Οι μετασχηματισμοί του παραγωγικού συστήματος αναδεικνύουν νέες αρχές ανασύνθεσης της εργασίας, που μακροπρόθεσμα οδηγούν στην διαμόρφωση ενός διαφορετικού κώδικα της δομής της εργασιακής διαδικασίας. Βασικά συνθετικά αυτής της δομής είναι ο τεμαχισμός των εργασιακών διαδικασιών σε «πυρήνες» με ολοκληρωμένες λειτουργίες εκτέλεσης και προγραμματισμού ενός τμήματος της εργασίας, η σύνδεση των ολοκληρωμένων «πυρήνων», μέσω ηλεκτρονικά ελεγχόμενων μηχανισμών, ώστε να εξασφαλίζεται η αρχή της συνεχούς παραγωγής (Bouchut & Besson 1986).

Η τεχνολογική βάση του αυτοματισμού επιτρέπει την εφαρμογή του συστήματος των «πυρήνων» όχι μόνο σε εξειδικευμένα προϊόντα, όπως συνέβαινε στο παρελθόν, αλλά σε ολοκληρωμένα συστήματα μαζικής παραγωγής: δηλαδή διευκολύνει τα χαρακτηριστικά της παραγωγής σε παρτίδες να εφαρμοστούν με επιτυχία για μαζική παραγωγή.

Η λογική των «πυρήνων» είναι απλή: οι διαδικασίες αριθμητικού και ηλεκτρονικού ελέγχου κάνουν αναγκαία την ομαδοποίηση των μηχανών σε «οικογένειες» καθηκόντων, συνδεδεμένες από την ροή της παραγωγικής διαδικασίας και την κυκλοφορία των στοιχείων και των υλικών, καθοδηγούμενες από αυτοματοποιημένες διαδικασίες μεταφοράς και μεταβίβασης. Γεγονός που σημαίνει ότι ο εργάτης πρέπει να είναι ικανός να δουλεύει εναλλασσόμενα μια σειρά διαφορετικών μηχανών, που βρίσκονται στον “πυρήνα” και εκτελούν φάσεις της κατεργασίας του προϊόντος.

Στα πλαίσια του «πυρήνα», σαν κλειστή και δικτυωμένη με τις άλλες ενότητα εργαζομένων και μηχανών, περιλαμβάνεται η ανάληψη μιας σειράς καθηκόντων και πρακτικών που αναλογούν σε ολοκληρωμένα τμήματα επεξεργασίας του προϊόντος. Συνήθως τέτοιοι πυρήνες περιέχουν αυτοματοποιημένες εργαλειομηχανές γενικών ή ειδικών καθηκόντων, μηχανισμούς αλλαγής εργαλείων, χώρους αποθήκευσης, υποσυστήματα αυτομάτου ελέγχου και συμπληρωματικούς «χειρωνακτικούς σταθμούς εργασίας» (Flexible Manufacturing Systems). Τις περισσότερες φορές είναι συνδεδεμένοι μεταξύ τους με αυτοματοποιημένους μηχανισμούς ροής, λειτουργώντας έτσι σαν παραδοσιακές γραμμές παραγωγής (Flexible Transfer Lines¹⁸) (Τσεκούρας 1989).

Η νέα εργασιακή διαδικασία που διαρθρώνεται σε πολύ-πυρηνικές ομάδες, διαφέρει σημαντικά τόσο από την κλασική φορντική αλυσίδα παραγωγής όσο και από τις πρωτόλιες, μεμονωμένες εφαρμογές των group technologies και των quality circles σαν all-line σχήματα της δεκαετίας του 1970.

Οι νέες μορφές, χωρίς στην ουσία να μεταβάλλουν τις οικονομικές σχέσεις στην εργασιακή διαδικασία, αναλαμβάνουν μέρος των λειτουργιών που στο Τεϋλορικό παράδειγμα ήταν αποκλειστικά στα χέρια της διοίκησης, όπως εσωτερική κατανομή της εργασίας, καταμερισμοί καθηκόντων, προγραμματισμός εκροών και εισροών, πρόσληψη νέων μελών. Αναπτύσσεται δηλαδή μια μορφή «αυτονόμησης» των εργασιακών πυρήνων, που τους επιτρέπει να υιοθετούν οργανωτικά σχήματα για να εξυπηρετήσουν τις απαιτήσεις της παραγωγής ανεξάρτητα από την διοίκηση.

Πριν αναφέρουμε ειδικότερα τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας στο πλαίσιο της πολύ-λειτουργικής ομάδας είναι απαραίτητο να κάνουμε δύο επισημάνσεις.

Κατά πρώτο η αναζήτηση ανώτερων βαθμών χρησιμοποίησης της νεκρής εργασίας οδηγεί σ' έναν ανανεωμένο κύκλο αυξήσεων της έντασης της εργασίας. Η πολύ-λειτουργικότητα των μηχανικών εξοπλισμών σημαίνει ότι ο εργάτης παύει να είναι προσκολλημένος σε ένα στενό φάσμα εργασιακών καθηκόντων (επιτηρώντας μια απλή μηχανή τις περισσότερες φορές), που του επιτρέπει να εκμεταλλεύεται τους νεκρούς χρόνους της μηχανής, τις διακοπές της λειτουργίας της, τα χάσματα και τις αργοπορίες των συστημάτων τροφοδοσίας, την ασφάλεια που προσφέρει ο μεγάλος όγκος των στοκ και των ανταλλακτικών υλικών. Σαν παράδειγμα εντατικοποίησης της εργασίας μέσα από την πολύ-λειτουργικότητα της, αναφέρεται η περίπτωση του μέσου εργάτη της Toyota που μπορεί να χειριστεί 35 διαφορετικές παραγωγικές διαδικασίες σ' ένα κύκλο διάρκειας 8 λεπτών και 26 δευτερολέπτων, τρέχοντας συνεχώς από μηχανή σε μηχανή (Τσεκούρας 1989).

Δεύτερο, ο εμπλουτισμός των συστημάτων καταγραφών και επιτηρήσεων με αυτόματα συστήματα αυξάνει τις δυνατότητες της διοίκησης να ξέρει ανά πάσα στιγμή τους ρυθμούς δουλειάς, τις καθυστερήσεις κ.ο.κ. Η χρήση της αυτοματικής στην παραγωγή παρέχει στις διευθύνσεις πολύ περισσότερες δυνατότητες οργανωτικού ελέγχου και επόπτευσης σε όλο το φάσμα των εργασιών: καλύτερος σχεδιασμός κινήσεων ανθρώπων και υλικών, ανώτερος σχεδιασμός προϊόντων, βελτίωση των μεθόδων επιτήρησης του ρυθμού και της ποιότητας της εργασίας¹⁹. (Τσεκούρας 1989).

¹⁸ Flexible Transfer Lines (Ευέλικτα Συστήματα Μεταβίβασης): συστατικό στοιχείο των Ευέλικτων Συστημάτων Παραγωγής. Εξασφαλίζουν την ταυτόχρονη ή σε σειρά επεξεργασία διαφορετικών κομματιών, σε κυμαινόμενες ποσότητες, ποιότητες και μορφές, μέσω του αυτόματου επαναπρογραμματισμού τους (Ο.Ο.Σ.Α 1986 αναφέρεται στο Τσεκούρας 1989).

¹⁹ Σε σχετική έκθεση του Ο.Ο.Σ.Α αναφέρεται ότι: «ο εντατικοποιημένος ιεραρχικός έλεγχος διευκολύνεται από την μεγάλη αύξηση στη διαθεσιμότητα των πληροφοριών, σχετικά με το σύνολο

Παρατηρούμε δηλαδή ότι το «κυνήγι των χρόνων» συνεχίζεται αδιάλειπτα με ανανεωμένους τρόπους. Είναι μια ισχυρή απόδειξη της βαθιάς ενότητας του «σκληρού πυρήνα» του Τεϋλορισμού και της αυτοματικής. Οι βασικές αρχές που παραπέμπουν στις σχέσεις της καπιταλιστικής παραγωγής και τις διαδικασίες αναπαραγωγής τους, όπως και η ιδιάζουσα σημασία του χειρισμού του χρόνου στις σχέσεις αυτές, διατηρούνται απαράλλακτες, κάτω από τα δύο διαφορετικά συστήματα οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας. Συνολικά, αναδεικνύονται και εδώ οι αντιφάσεις τις οποίες επισήμανε ήδη ο Μάρξ: «Το κεφάλαιο προσπαθεί να περιορίσει τον χρόνο εργασίας στο ελάχιστο, ενώ από την άλλη μεριά τοποθετεί τον χρόνο εργασίας σαν μοναδικό μέτρο και πηγή του πλούτου...Από τη μια μεριά ξυπνά όλες τις δυνάμεις της επιστήμης και της φύσης, όπως και του κοινωνικού συνδυασμού και της κοινωνικής συναλλαγής, για να κάνει τη δημιουργία του πλούτου ανεξάρτητη (σχετικά) από το χρόνο εργασίας που καταβλήθηκε γι αυτόν. Από την άλλη μεριά, αυτές τις γιγάντιες κοινωνικές δυνάμεις που δημιουργήθηκαν μ' αυτόν τον τρόπο θέλει να τις μετρήσει με τον χρόνο εργασίας και να τις περιχαράκώσει μέσα στα όρια που απαιτούνται για τη διατήρηση της ήδη δημιουργημένης αξία» (Μάρξ, όπως αναφέρεται στο Πατέλης 2001).

6.4 Αυτοματοποίηση της παραγωγής και εργασιακές σχέσεις.

Η αυτοματοποίηση της καπιταλιστικής παραγωγής έχει ως όρο της τη συγκρότηση ενός συλλογικού εργάτη ικανού να αντιδρά γρήγορα στα τυχαία γεγονότα που απορυθμίζουν το αυτοματοποιημένο σύστημα. Το κεφάλαιο αναγνωρίζει σήμερα ότι στο επίπεδο των πολύ-λειτουργικών ομάδων έχει ανάγκη το συλλογικό εργάτη που “ζει” δίπλα στο μηχανικό σύστημα, με το μηχανικό σύστημα, που ξέρει ακριβώς με ποιους τρόπους απορυθμίζεται και που είναι ικανός να συσσωρεύσει πρακτική πείρα απαραίτητη για την αδιάκοπη λειτουργία του. Η ανάγκη συγκρότησης ενός τέτοιου συλλογικού εργάτη περιορίζει ταυτόχρονα τις δυνατότητες των καπιταλιστών να εξοικονομήσουν μεταβλητό κεφάλαιο. Οι περιορισμοί αυτοί σύμφωνα με τον Ιωακείμογλου (1983) οφείλονται σε δύο κυρίως λόγους:

α) Ως προς την επιδείνωση των συνθηκών εργασίας. Η εξοικονόμηση με αυτόν τρόπο δεν μπορεί να ξεπεράσει ορισμένα όρια που τίθενται από την απαιτούμενη ετοιμότητα του εργάτη να επέμβει αποτελεσματικά και γρήγορα για να αντιμετωπιστεί η βλάβη ή η απορύθμιση. Π.χ καθώς κύρια πηγή κούρασης για τους εργαζόμενους που ελέγχουν τις αυτοματοποιημένες διαδικασίες είναι η διανοητική ένταση, η ετοιμότητά τους εξαρτάται από τις συνθήκες εργασίας και τα χαρακτηριστικά των μηχανών (θόρυβος, πολυπλοκότητα κ.τ.λ).

β) Ως προς την υποταγή των εργατών στην πειθαρχία των καπιταλιστών: Με το αυτοματοποιημένο μηχανικό σύστημα αμβλύνεται η δυνατότητα ελέγχου της σχέσης ανάμεσα στο ρυθμό της εργασίας του ατομικού εργάτη και το ρυθμό παραγωγής: είναι αδιανόητο να μετρήσει κανείς την παραγωγή ενός ξεχωριστού εργάτη που ανήκει σε πολύ-λειτουργική ομάδα. Έχουμε έτσι μια σχετική μείωση του ρόλου της χρονομέτρησης και της ατομικής πειθαρχίας. Φαίνεται λοιπόν ότι το κεφάλαιο πρέπει να βρει καινούργιους τρόπους άσκησης εξουσίας πάνω στους

των οργανωτικών δραστηριοτήτων, που οι τεχνολογίες της πληροφορίας κάνουν δυνατή. Περισσότερες πληροφορίες γύρω από τις δραστηριότητες των εργατών μπορούν να παρασχεθούν μέσω ηλεκτρονικών αναφορών της λειτουργίας της μηχανής, για την προσωπική προσπάθεια από τον εργαζόμενο και την απόδοση του συστήματος, προμηθεύοντας έτσι τους μάνατζερ με αυξημένο ιεραρχικό έλεγχο πάνω στους εργαζόμενους» (Ο.Ο.Σ.Α 1988 όπως αναφέρεται στο Τσεκούρας 1989).

εργάτες, όχι πάνω σε κάθε εργάτη ξεχωριστά, αλλά στο σύνολο τους: η σχέση εξουσίας μετατοπίζεται από τον ατομικό-ειδικευμένο εργάτη στον οργανωμένο σε πολύ-λειτουργική ομάδα συλλογικό εργάτη. Ο συνδικαλισμός βέβαια και κάθε μορφή αυτοοργάνωσης των εργατών της ίδιας παραγωγικής μονάδας γίνεται ο πρωταρχικός στόχος του κεφαλαίου. Στη συλλογική πειθαρχία του καπιταλιστή, η πιο αποτελεσματική συνδικαλιστική μορφή οργάνωσης που μπορεί να αντισταθεί είναι τα εργοστασιακά σωματεία.

Το κεφάλαιο όπως προαναφέραμε, είναι αναγκασμένο να απαρνηθεί την κλασική τεϋλορική-φορντική οργάνωση της εργασίας και να στραφεί προς την αρχή της πολύ-λειτουργικότητας και της «ευελιξίας». Όμως η αλυσίδα παραγωγής, η πιο τέλεια μηχανή του Φορντισμού, δεν προσφέρεται σε τέτοιου είδους υπαναχωρήσεις. Είναι αδύνατο να οργανώσει κανείς τους ανειδίκευτους εργάτες της αλυσίδας σε πολύ-λειτουργική ομάδα. Οι καπιταλιστές προχωρούν λοιπόν σε αντικατάσταση ενός αριθμού μηχανών με αυτοματοποιημένα συστήματα που τα οδηγεί-ελέγχει μια πολυ-λειτουργική ομάδα εργατών ρύθμισης και συντήρησης.

Σήμερα στα αυτοματοποιημένα εργοστάσια παραμένουν στην αλυσίδα παραγωγής, εκτός από τις πολυ-λειτουργικές ομάδες, μόνο εκείνοι οι ανειδίκευτοι εργάτες των οποίων η εργασία παρουσιάζει τέτοιο δύσκολο περιεχόμενο και λογική πολυπλοκότητα που η εκτέλεση της από ρομπότ δεν είναι ακόμα δυνατή. Για τους εργάτες αυτούς, οι ρυθμοί δουλειάς έχουν αυξηθεί, καθώς τα ρομπότ ξεπερνούν την απόδοση των εργατών που αντικατέστησαν.

Εκτός του αυτοματοποιημένου εργοστασίου, υπάρχει μια τάση αντικατάστασης των τεϋλορικών μορφών εργασίας από αυτοματοποιημένα συστήματα που επιτρέπουν την μετάβαση των εργαζομένων σε ένα ανώτερο επίπεδο εργασιακής ποιότητας και διευκολύνουν την αξιοποίηση των επιπλέον δυνατοτήτων τους. Πρόκειται για την απεξάρτηση τους από την κατατεμαχισμένη-επαναληπτική εργασία, για την περαιτέρω εκμετάλλευση της ικανότητάς τους να αποκτούν γνώσεις και πρακτικές δεξιότητες, να διευρύνουν το πεδίο της δραστηριότητάς τους, το περιεχόμενο της εργασίας τους: οι εργάτες αυτοί, μέσα από χρόνια δουλειάς, αποκτούν μεγάλη δεξιότητα και τέλεια γνώση της θέσης εργασίας που κατέχουν, αλλά η πείρα τους έχει τέτοιο χαρακτήρα, που ενώ διευρύνει το περιεχόμενο και της γνώσεις πάνω στο αντικείμενο της εργασίας τους, δεν τους παρέχει την δυνατότητα να ανεληχθούν σε ανώτερες βαθμίδες της εργασιακής ιεραρχίας.

6.5 Οι στρατηγικές του κεφαλαίου στο «χάρτη» της συνολικής αναδιάρθρωσης και η ταξική πάλη.

Οι νέες μορφές εκμηχάνισης (ευέλικτα-αυτοματοποιημένα συστήματα), ως στρατηγική επιλογή του κεφαλαίου, οδηγούν στην επανεξέταση των μορφών παραγωγικής κατανάλωσης της εργατικής δύναμης έτσι ώστε να τεθούν σε κίνηση νέες τροχιές ανάπτυξης της παραγωγικότητας και αποδοτικότητας της ζωντανής εργασίας. «Ο μόνιμα αντιφατικός τρόπος μέσω του οποίου προωθείται η διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου δείχνει και την στρατηγική που πρέπει να ακολουθηθεί: με κάθε τρόπο αντιστάθμιση του ρυθμού αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, με κάθε τρόπο ενίσχυση του βαθμού εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης» (Ιωακείμογλου, Μηλιός, 1988).

Τα αυτοματοποιημένα συστήματα παραγωγής, που σκιαγραφούν ένα «μετά-τεϋλορικό» μοντέλο και κατάφεραν να ευδοκιμήσουν για κοινωνικούς και ιστορικούς λόγους, λειτουργούν σαν πιλότοι για την νέα στρατηγική συσσώρευση του κεφαλαίου.

Όσον αφορά την συνολική αναδιοργάνωση της εργασιακής διαδικασίας, οι προτεραιότητες της αναδιάρθρωσης εστιάζονται στα εξής σημεία:

α) Στην ενσωμάτωση της μισθωτής εργασίας, με έμφαση στην εκμετάλλευση της πρωτοβουλίας, των γνώσεων, της δημιουργικότητας της εργασιακής δύναμης.

β) Εργασιακές διαδικασίες και σχήματα οργάνωσης της εργασίας που, αντί να στηρίζονται στον κατατεμαχισμό των καθηκόντων, ανασυνθέτουν ολοκληρωμένες ενότητες καθηκόντων με ευρύ φάσμα λειτουργιών και υπευθυνοτήτων, δημιουργώντας «ομάδες εργασίας», «πυρήνες», «κύτταρα» συντονισμένων εργατικών πρακτικών.

γ) Καθοδήγηση των «ομάδων» και «πυρήνων» εργασίας σε αυτοματοποιημένες γραμμές συναρμολόγησης, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται κάθε φορά η συνεχής ροή παραγωγής.

δ) Αναδιάρθρωση των λειτουργιών επιτήρησης και ελέγχου στην κατεύθυνση της αρχής της «αυτοπειθάρχησης» των ομάδων, του ελέγχου μέσα από την ίδια την αυτονομία τους.

ε) Οι νέες μορφές του αυτοματισμού δεν έχουν σαν κύριο σκοπό την «υποκατάσταση εργασίας», αλλά την ορθολογικοποίηση και την ανακατανομή των εργατικών πληθυσμών που διατηρήθηκαν μετά από μια περίοδο έντονων «εκκαθαρίσεων».

στ) Επιλεκτική στρατολόγηση του εργατικού δυναμικού με ιδιαίτερη και προσεκτική διαδικασία εκπαίδευσης από τις εταιρείες.

Η εισαγωγή μικρών προσανατολισμένων «ομάδων εργασίας» συνοδεύεται από την ταυτόχρονη μείωση της εργασίας στην αλυσίδα. Οι μικρές «ομάδες εργασίας» αναλαμβάνουν την εκτέλεση ολοκληρωμένων διαδικασιών, αυτοοργανώνονται, έχουν το δικαίωμα να εξετάζουν και να ελέγχουν τα νέα μέλη που προσλαμβάνονται, να προγραμματίζουν τις προμήθειες για το τμήμα τους κ.ο.κ.

Προϋπόθεση και στρατηγικής σημασίας κίνηση αποτελεί η συναινετική συμφωνία της διοίκησης και του συνδικάτου των εργαζομένων (Τσεκούρας 1989). Με την αναδιοργάνωση της εργασιακής διαδικασίας επιχειρείται η υπέρβαση του τεύλορικού-φορντικού μοντέλου, παραμένει όμως μια καθοριστικής σημασία ρύθμιση: τη συλλογική διαπραγμάτευση και την αναγνώριση της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης των εργαζομένων και των ανάλογων θεσμικών ρυθμίσεων. Αυτή η ιδιαίτερη σχέση που διατηρείται θεσμικά, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο τόσο για το κεφάλαιο όσο και για τις δυνάμεις τις εργασίας.

Το κεφάλαιο επιχειρεί να στηρίξει μια νέα σχέση κυριαρχίας σ' ένα θετικό consesus με τη “μεταλλαγμένη” εργατική τάξη και τη συνδικαλιστική της εκπροσώπηση, η οποία εγκαταλείποντας πλέον και τα παραμικρά σημάδια της προάσπισης των συμφερόντων των δυνάμεων της εργασίας, αναλαμβάνει σε συμμαχία με τη διοίκηση να προμηθεύσει τα ιδεολογικά και πολιτικά στοιχεία επιτήρησης της συναίνεσης (ο.π.).

Με την μαζική εισαγωγή νέων τεχνολογιών και την επιδίωξη του μέγιστου βαθμού εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης απαιτείται η ενσωμάτωση αλλά και η υποταγή της νέας κοινωνικής φιγούρας του πολύ-λειτουργικού εργάτη απέναντι σε μια κοινωνική παραγωγή, πιο αποδοτική αλλά και πιο εύθραυστη. Η ανάληψη από τις δυνάμεις της εργασίας μιας σειράς διευθυντικών και επιτηρησιακών λειτουργιών, οι οποίες στα τεύλορικά συστήματα βρίσκονταν αποκλειστικά στα χέρια των λειτουργών του κεφαλαίου, θέτει με νέους τρόπους την αναδιάρθρωση των μηχανισμών ελέγχου της παραγωγής από το κεφάλαιο.

Στο νέο ηγεμονικό μοντέλο συσσώρευσης (το μοντέλο της ευελιξίας και του αυτοματισμού) δεν χρειάζεται απλώς η αλλαγή του τρόπου ένταξης της μισθωτής

εργασίας στο εσωτερικό της παραγωγικής μονάδας αλλά ταυτόχρονα και η αναδιοργάνωση των διαδικασιών ανασύστασης και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης και, πριν απ' όλα, της μορφής της αγοράς εργασίας του μισθού και της κατανάλωσης (ο.π). Οι στρατηγικές του κεφαλαίου αποσκοπούν στην διεύρυνση των διαχωρισμών μέσα στην εργατική τάξη, στον καταταγματισμό της σε τμήματα που εντάσσονται με διαφορετικό τρόπο στην παραγωγή και την αγορά εργασίας, στην εξατομίκευση της σχέσης του εργαζόμενου με τον μισθό και με την άνοδο του στην ιεραρχία της επιχείρησης.

Την κατεύθυνση της ενσωμάτωσης εξυπηρετεί περαιτέρω η ίδια η λογική των «πυρήνων» ή «ομάδων εργασίας», που τείνει να τις μετατρέψει σε αυτόνομα και ανταγωνιστικά «κέντρα κέρδους» μέσα στην επιχείρηση (Piore & Sabel 1984). Η οργάνωση των εργαζομένων σε ομάδες προσανατολισμένες στις αρχές της αλληλοευθύνης και της αυτοπειθάρχησης για την επίτευξη «ομαδικών» κερδών παραγωγικότητας και αντίστοιχων προνομίων, πίσω από το κάλυμμα ενός ψευδο-κολεκτιβισμού κρύβει την επιβολή μιας ακόμη μεγαλύτερης διαίρεσης των εργαζομένων, με έναν τεχνητά οργανωμένο ανταγωνισμό από τη μεριά της διοίκησης.

Γενικά, στις νέες μεθόδους οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας εγγαράσσονται οι στρατηγικές του κεφαλαίου, που εξυπηρετούν τις γενικότερες και ειδικότερες στοχεύσεις του. Οι διαδικασίες αυτές αφορούν την κατάλληλη διαχείριση του υποκειμένου της εργασίας και, εκ των πραγμάτων, οδηγούν σε αντιφατικές επιπτώσεις ως προς το βαθμό ελέγχου και χειρισμού που επιδιώκεται από το κεφάλαιο.

Πάντως δεν υπάρχει άμεση ευθυγράμμιση μεταξύ των στρατηγικών επιλογών του κεφαλαίου που περιλαμβάνουν τις ανωτέρου επιπέδου αναδιαρθρώσεις και την στάση της εργατικής δύναμης. Δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι οι εργαζόμενοι που βιώνουν τις μετατροπές του μηχανικού συστήματος και της εργασιακής διαδικασίας, τις υιοθετούν άκριτα και παθητικά.

Οι καπιταλιστές προσδιορίζουν κατ' αρχήν την οργάνωση της εργασίας που τους υπαγορεύει η μέγιστη αξιοποίηση του κεφαλαίου τους. Προσδιορίζουν δηλαδή μέσα στα πλαίσια της αρχής της πολύ-λειτουργικότητας τα χαρακτηριστικά του συλλογικού εργάτη και τα όρια επέμβασης του στο αυτοματοποιημένο σύστημα.

Έχει παρατηρηθεί όμως ότι στις επιχειρήσεις που εισάγουν τα αυτοματοποιημένα συστήματα, υπάρχουν διαφορετικές μορφές οργάνωσης της εργασίας. Ενώ οι επιχειρήσεις παίζουν ένα σημαντικό ρόλο στον προσδιορισμό της οργάνωσης της εργασίας, παρ' όλα αυτά δεν κατορθώνουν να την υποτάξουν ολοκληρωτικά στους σκοπούς τους. Οι εργαζόμενοι έχουν την δυνατότητα να παρέμβουν για να προσδιορίσουν επακριβώς το περιεχόμενο των εργασιών που το περίγραμμα τους είναι ασαφές αλλά και για να μεταβάλλουν την οργάνωση της εργασίας στο σύνολό της.

Σε ορισμένα βιομηχανικά εργαστήρια της αυτοκινητοβιομηχανίας όπως π.χ της Renault, οι εργάτες ρύθμισαν έδρασαν συλλογικά και ιδιοποιήθηκαν αρμοδιότητες που η διεύθυνση της επιχείρησης αναγνώριζε στους εργάτες συντήρησης. Η διεύθυνση του περιεχομένου της εργασίας τους πραγματοποιήθηκε με πρακτική άσκηση μέσα στην παραγωγή. Αλλά και οι εργάτες συντήρησης ιδιοποιήθηκαν δραστηριότητες μελετών και ολοκληρωμένων κυκλωμάτων που, σύμφωνα με την αρχική οργάνωση της εργασίας, την προσδιορισμένη από την διεύθυνση, ήταν αρμοδιότητα του γραφείου μεθόδων και άλλων εταιρειών (Anquetil 1983).

Τα παραπάνω παρατηρήθηκαν και σε εργαζόμενους στις πυρηνικές πολυ-λειτουργικές ομάδες. Τα χαρακτηριστικά λοιπόν του νέου συλλογικού εργάτη και τα όρια επέμβασής του στο αυτοματοποιημένο σύστημα δεν προσδιορίζονται ούτε από

την φύση του αυτοματισμού, ούτε από τους καπιταλιστές αποκλειστικά, αλλά είναι αντικείμενο της ταξικής πάλης μέσα στην παραγωγή. Η πάλη διεξάγεται γύρω από την ικανότητα των άμεσων παραγωγών να θέτουν σε λειτουργία τα μέσα παραγωγής, γύρω από τη διαίρεση της εργασίας σε χειρωνακτική και διανοητική, σε εργασία διεύθυνσης και εργασία εκτέλεσης.

Στην κλίμακα του ατομικού εργάτη, η πάλη διεξάγεται γύρω από την ικανότητα του να επεμβαίνει στο πρόγραμμα, στο μηχανικό μέρος της μηχανής, στο ηλεκτρικό της σύστημα, δηλαδή γύρω απ' αυτό που ονομάζουμε ειδίκευση. Η πολύ-λειτουργική ομάδα αποτελεί ένα έδαφος πάνω στο οποίο η πάλη για την ειδίκευση διεξάγεται με σχετικά ευνοϊκούς όρους για τον ατομικό εργάτη: η ομάδα αναλαμβάνει συλλογικά την οδήγηση και τον έλεγχο του εργαστηρίου, και οι λιγότερο πεπειραμένοι βελτιώνουν τις γνώσεις τους μέσα από την συνεργασία τους με τους πιο πεπειραμένους, οι συγκεκριμένες εργασίες έχουν λίγο-πολύ το ίδιο περιεχόμενο (ομοιογενοποίηση της συγκεκριμένης εργασίας) (Ιωακείμογλου 1983). Η συλλογική γνώση κυκλοφορεί μέσα στην ομάδα και κάθε ατομικός εργάτης που συμμετέχει σε αυτήν κατακτά μετά από την πάροδο ενός ορισμένου χρόνου το σύνολο των γνώσεων, των πρακτικών και των δεξιοτήτων της ομάδας. Είναι λοιπόν σημαντική η σταδιακή εισαγωγή των εργατών σε πολύ-λειτουργικές ομάδες.

Στην κλίμακα του συλλογικού εργάτη, η πάλη διεξάγεται γύρω από την συνεργασία των ατομικών εργατών, από την ικανότητα τους να συγκροτούν ένα συλλογικό συνδυασμό εργασίας που θέτει σε κίνηση τα μέσα παραγωγής, δηλαδή γύρω από τη σχέση της συλλογικής ιδιοποίησης των μέσων παραγωγής από τους άμεσους παραγωγούς.

Για το κεφάλαιο είναι ζωτικής σημασίας η συγκρότηση ενός συλλογικού εργάτη με τα χαρακτηριστικά που περιγράψαμε παραπάνω. Οι διαχωριστικές γραμμές τοποθετούνται στις προοπτικές των δυνατοτήτων της εργατικής δύναμης. Η επέκταση των ικανοτήτων των εργαζομένων δεν πρέπει να ξεπερνά ορισμένα όρια, να θέτει σε αμφισβήτηση την κυριαρχία του κεφαλαίου πάνω στην εργασία. Οι καπιταλιστές προσπαθούν λοιπόν να περιχαράκωσουν την ανάπτυξη του συλλογικού εργάτη και να της αποτυπώσουν τα χαρακτηριστικά εκείνα που διασφαλίζουν την κυριαρχία του κεφαλαίου άμεσα στην διαδικασία της παραγωγής.

Δεδομένου ότι υπ' αυτές τις συνθήκες βασικό στοιχείο της εργασιακής διαδικασίας είναι οι «πυρηνικές» ομάδες, συμπεραίνουμε ότι η πειθαρχία που απαιτεί ο καπιταλιστής δεν είναι δυνατό να επιβληθεί ατομικά στον κάθε εργάτη αλλά μετατοπίζεται στο συλλογικό εργάτη. Όπως προαναφέραμε, αποκτά έτσι μεγάλη σημασία ο εργοστασιακός συνδικαλισμός. Στο βαθμό που η πρώτη αυτή μετατόπιση αποτυγχάνει, πρέπει να πραγματοποιηθεί μια άλλη μετατόπιση, ενδογενής, από τον καταναγκασμό στη συναίνεση, θα πρέπει δηλαδή ο συλλογικός εργάτης να αναλαμβάνει αυτός ο ίδιος τις λειτουργίες της επίβλεψης και του ελέγχου, να αυτοπειθαρχεί και να αυτοελέγχεται.

Το εγχείρημα είναι δύσκολο για το κεφάλαιο: δεν είναι καθόλου αυτονόητο ούτε ότι θα κατορθώσει να σπάσει τις μορφές αυτό-οργάνωσης του συλλογικού εργάτη ούτε ότι θα κατορθώσει να του αποτυπώσει στρατιωτική συνείδηση.

Για τους εργάτες που δουλεύουν σε πολύ-λειτουργικές ομάδες, η ενότητα και η συνεργασία είναι απαραίτητοι όροι για την διεύρυνση του περιεχομένου της εργασίας τους. Επίσης καθοριστικά στοιχεία για την συνεργασία των εργαζομένων και την ανάπτυξη της δυνατότητας τους να θέτουν σε κίνηση τα μέσα παραγωγής πέρα από τα όρια που θέτουν οι καπιταλιστές είναι:

α) η δυνατότητα τους να κατακτούν το σύνολο της άμεσης διαδικασίας παραγωγής, να ιδιοποιούνται το σύνολο των γνώσεων της και να την θέτουν σε κίνηση ανεξάρτητα από την θέληση του κεφαλαίου.

β) σε άμεση σχέση με το προηγούμενο, η δυνατότητα τους να διευρύνουν μέσω της μάθησης το περιεχόμενο της εργασίας τους.

Εμπόδιο για το δεύτερο στοιχείο είναι κυρίως η έλλειψη θεωρητικών γνώσεων. Η απόκτηση πείρας μέσα στην άμεση διαδικασία παραγωγής είναι μόνο ένας τρόπος διεύρυνσης του περιεχομένου της εργασίας και οι δυνατότητες του μετά από ένα ορισμένο χρονικό διάστημα εξαντλούνται. Το ζήτημα της εκπαίδευσης αποκτά έτσι και αυτό ιδιαίτερη σημασία και για το συλλογικό εργάτη και για το καπιταλιστή: το περιεχόμενο της εκπαίδευσης, οι φορείς που το αναλαμβάνουν, η εύκολη ή δύσκολη πρόσβαση σ' αυτή, η χρηματοδότηση της κ.ο.κ.

6.6 Ενδιάμεσα συμπεράσματα σχετικά με το χαρακτήρα των μετασχηματισμών στα συστήματα οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής.

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε στο παρόν κεφάλαιο καταλήγουμε στο γενικό συμπέρασμα ότι: η «αυτοματοποίηση» και η «ευελιξία» αποτελούν κεντρικές συνιστώσες στην τεχνολογική αναδιάρθρωση που προωθείται από το κεφάλαιο και συμπεριλαμβάνονται συστηματικά στις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διακηρύξεις των εκπροσώπων του. Επίσης καταλήγουμε στα εξής ειδικότερα συμπεράσματα:

A) Τα υπό διαμόρφωση χαρακτηριστικά του συλλογικού εργαζόμενου και τα όρια επέμβασής του στα αυτοματοποιημένα συστήματα δεν καθορίζονται ούτε από την φύση του αυτοματισμού, ούτε από το κεφάλαιο αποκλειστικά, αλλά είναι αντικείμενο της ταξικής πάλης μέσα στην παραγωγή.

B) Στο υπόδειγμα της ευέλικτης αυτοματοποίησης, το σύνολο των χαρακτηριστικών σχέσεων μέσα από τις οποίες εντάσσεται η μισθωτή εργασία στο παραγωγικό σύστημα διατηρούνται και ταυτόχρονα αναπαράγονται με καινούργιες μορφές. Η αυτοματοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας που οφείλεται στην προσπάθεια του κεφαλαίου να αυξήσει μέσω κερδών παραγωγικότητας την ιδιοποιούμενη σχετική υπεραξία, εντείνει την υπαγωγή της «ζωντανής» στην «νεκρή» εργασία, μέσω της τεράστιας βαρύτητας που παίρνει η επένδυση και η διαχείριση της συσσωρευμένης μερίδας του σταθερού κεφαλαίου. Εντείνει επιπλέον τον διαχωρισμό μεταξύ διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας, όσο και αν αυτό φαίνεται αντιφατικό με την πραγματικότητα της πολύ-λειτουργικότητας, της πολύ-ειδίκευσης, της ευελιξίας που απαιτείται από την εργατική δύναμη.

Γ) Η εργατική δύναμη είναι ο «πυρήνας», ο ακρογωνιαίος λίθος της παραγωγικής διαδικασίας και κάθε διαθέσιμη βοήθεια από τη σύγχρονη επιστήμη χρησιμοποιείται στην προσπάθεια να μετρηθεί, να αποσυντεθεί και να ανασυσταθεί έτσι ώστε να επιτυγχάνεται η μέγιστη δυνατή εκμετάλλευση της στην διαδικασία παραγωγής υπεραξίας και τη συσσώρευση του κεφαλαίου.

Δ) Η γενίκευση της αυτοματοποίησης της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής είναι χωρίς αμφιβολία μια “επιθετική” κίνηση του κεφαλαίου: κίνηση που δε τη διάλεξε αλλά του επιβλήθηκε από την κρίση, και επιθετική, επειδή δίπλα στην

αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας δημιουργεί μαζική ανεργία. Ταυτόχρονα όμως, και αναγκαστικά, η ίδια η αυτοματοποίηση της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής ανοίγει μια περίοδο αναδιάρθρωσης των αντιθέσεων ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία και ξαναβάζει στο επίκεντρο των ταξικών αγώνων την ικανότητα του άμεσου παραγωγού να θέτει σε κίνηση τα μέσα παραγωγής.

Ε) Η παρουσία της εργατικής τάξης σαν μιας ανταγωνιστικής δύναμης απέναντι στο κεφάλαιο, είναι σε τελική ανάλυση το κλειδί για την κατανόηση της ανάπτυξης και της κρίσης των ιδίων των μορφών που παίρνει η συσσώρευση του κεφαλαίου. Η ταξική πάλη στο επίπεδο της παραγωγής παίρνει πάντοτε τη μορφή αντίστασης στις διαδικασίες υποτίμησης, ανάκτησης των διαδικασιών ελέγχου της παραγωγής και της οργάνωσης της εργασίας, παράγοντας σημαντικά αποτελέσματα και στη μορφή που παίρνει τελικά ο συλλογικός εργαζόμενος, που παύει έτσι ν' αποτελεί προϊόν της υποκειμενικότητας του κεφαλαίου.

Η ενδυνάμωση της ταξικής πάλης συμβάλει στην εντονότερη αμφισβήτηση των γενικότερων σχέσεων της παραγωγής, των σχέσεων ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Όταν οι εργαζόμενες τάξεις συνειδητοποιούν πως μπορεί να θέσουν μόνες τους σε κίνηση τα μέσα παραγωγής, τότε το επόμενο στάδιο της κριτικής τους μεταφέρεται στο πεδίο όπου η πρακτική τους δραστηριότητα και τα αποτελέσματά της έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τις σχέσεις ιδιοκτησίας που τα περιβάλλουν. Η εξέλιξη της σύγκρουσης κεφαλαίου-εργασίας στο χώρο της παραγωγής παραμένει ιδιαίτερα κρίσιμη σε κάθε διερεύνηση των μετασχηματισμών του κοινωνικού συστήματος.

6.7 Αυτοματοποίηση της παραγωγής και απασχόληση.

Οι επιπτώσεις της κρίσης του 1970 αποτυπώθηκαν στις στρατηγικές που υιοθέτησε το κεφάλαιο προκειμένου αφενός μεν να διατηρήσει ένα υψηλό επίπεδο κερδοφορίας σε συνθήκες αυξημένου ανταγωνισμού, αφετέρου δε να υπερβεί τις δυσμενείς εξελίξεις επιχειρώντας εκτεταμένες αναδιαρθρώσεις με την εισαγωγή νέων τεχνολογιών την αμέσως επόμενη περίοδο.

Η εκρηκτική αύξηση του πλήθους των νέων τεχνολογιών βιομηχανικής αυτοματοποίησης στους χώρους της παραγωγής ξεκίνησε στα τέλη του 70 και έκτοτε συνεχίζεται αδιάλειπτα. Παράλληλα, οι τεχνολογίες των υπολογιστών και της πληροφορίας επεκτείνονται στον τριτογενή τομέα των υπηρεσιών.

Οι εξελίξεις αυτές αποτελούν βασικά στοιχεία του νέου τεχνικό-οικονομικού υποδείγματος της ευέλικτης αυτοματοποίησης και σε γενικές γραμμές είναι αναμενόμενες στα πλαίσια της λειτουργίας του καπιταλισμού. Με αφορμή τις εξελίξεις αυτές και τις εντυπώσεις που δημιουργήθηκαν στο πλατύ κοινό από το τεχνολογικό κύμα, παρουσιάστηκαν δύο ερμηνευτικές θεωρίες, στο επίκεντρο των οποίων τοποθετείται η τεχνολογία της παραγωγής, η «ευέλικτη αυτοματοποίηση» του νέου βιομηχανικού υποδείγματος.

Στην πρώτη εξ αυτών, υποστηρίζεται ότι η εκρηκτική αύξηση των νέων μηχανών βιομηχανικής αυτοματοποίησης στους χώρους της παραγωγής επιφέρει την «αναβάθμιση της εργασίας», τον «εξανθρωπισμό της» ή ακόμη και το «τέλος της εργασίας» και μαζί της του υποκειμένου της, της «εργατικής τάξης» που δεν θα υπάρχει στην ευαγγελιζόμενη «μεταβιομηχανική κοινωνία». Όπως έγραφε ο Gorz, ένας από τους προφήτες της μεταβιομηχανικής κοινωνίας: «...η μικροηλεκτρονική επανάσταση εγκαινιάζει την εποχή της κατάρρευσης της εργασίας, η μισθωτή εργασία δεν μπορεί να συνεχίσει να αποτελεί το κέντρο βάρους ούτε καν την κυρίαρχη

δραστηριότητα της ζωής του καθενός ...» (Gorz 1986). Απ' αυτές τις θέσεις περί τέλους της εργασίας προετοιμάζεται το έδαφος για τις ανάλογες πολιτικές θεωρήσεις, δηλαδή: η αποδοχή της λογικής του κεφαλαίου ως μοναδικής οικονομικής λογικής, η επιδίωξη μιας «δημοκρατικής» και «οικολογικής» κοινωνίας πέρα από ταξικές συγκρούσεις, η αποδοχή ενός κινήματος σχετικά «μεταλλαγμένου» που θα έχει την δυνατότητα να συνάπτει εγκάρσιες και οριζόντιες συμμαχίες που υπερβαίνουν τα σύνορα μεταξύ των τάξεων. Με άλλα λόγια, η έλευση του ουμανιστικού τεχνοκρατισμού θα διασφαλίσει την αρμονική ανάπτυξη προς όφελος όλων, πέρα και πάνω από ταξικούς διαχωρισμούς, εφόσον δεν θα υφίστανται τέτοιου είδους κατηγοριοποιήσεις. Το τέλος της εργασίας σε μια τεχνοκρατική κοινωνία υποτίθεται ότι θα οδηγήσει στο τέλος του προλεταριάτου, άρα και στο τέλος της υπεραξίας και της εκμετάλλευσης.

Η δεύτερη εκδοχή αποδίδει στην αλματώδη ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών αφενός μεν την επικείμενη κατάργηση της μισθωτής εργασίας, αφετέρου δε όλα τα δεινά που ταλανίζουν σήμερα την εργατική τάξη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της εκδοχής είναι ο Rifkin, σύμφωνα με τον οποίο «έφθασε η εποχή της πληροφορικής, νέες πιο εξεζητημένες τεχνολογίες προγραμμάτων και ηλεκτρονικών υπολογιστών θα φέρουν τον πολιτισμό πολύ κοντά σε ένα κόσμο χωρίς εργατικά χέρια» (Rifkin 1996). Κατά το συγγραφέα μάλιστα δεν θα εξαλειφθεί μόνο η εργασία αλλά και τα υλικά: βιώνουμε την μετάβαση από μια κοινωνία που βασίζεται σε υλικά, ενέργεια και εργασία, σε μια άλλη που βασίζεται στην πληροφορική και την επικοινωνία.

Ταυτόχρονα οι «νέες τεχνολογίες» είναι υπεύθυνες για την καταπίεση, την υποβάθμιση των όρων ζωής και την υπόσκαψη της υγείας των εργαζομένων, τις στρατηγικές υπονόμευσης της εργατικής τάξης κ.ο.κ. Με λίγα λόγια το νέο παραγωγικό σύστημα της τεχνολογίας του αυτοματισμού και των υπολογιστών είναι κυρίως υπεύθυνο για την κατάσταση της εργατικής τάξης και όλα τα υπόλοιπα έπονται. Διανθίζεται δε αυτή η τεχνοφοβική επιχειρηματολογία με μια σειρά από θέματα της μόδας των τελευταίων δεκαετιών: ολίγο «τογιοτισμό»-τογιοτισμός: χαρακτηρισμός του νέου παραγωγικού συστήματος που οφείλεται στο παράδειγμα της αντίστοιχης Ιαπωνικής αυτοκινητοβιομηχανίας και των μεθόδων παραγωγής που χρησιμοποιεί: δηλαδή λιτή παραγωγή, που σημαίνει μηδενικά αποθέματα, μηδενικά λάθη, ελαχιστοποίηση χρόνου εμπορικών κύκλων προϊόντων, υπεργολαβίες, κύκλοι ελέγχου ποιότητας. κ.ο.κ. Πρόκειται για την ακραία εφαρμογή του μοντέλου της «ευέλικτης» αυτοματοποίησης., αρκετή παγκοσμιοποίηση και κατάργηση του έθνους-κράτους, ολίγη οικολογία και αρκετή «εμπειρική κοινωνιολογία» (Μηλιός 1996).

Επιπρόσθετα, υποστηρίζεται ευθέως σε αυτή τη δεύτερη εκδοχή, ότι βρισκόμαστε σε μια εποχή ανάπτυξης που δεν παράγει απασχόληση. Η ευρεία εφαρμογή των νέων τεχνολογιών πραγματοποιείται ερήμην των εργαζομένων, που εκτοπίζονται από τους χώρους της εργασίας, την βιομηχανία και τις υπηρεσίες για να απολαύσουν τα αγαθά της υπερπαραγωγής στο φιλόξενο χώρο του κοινωνικού περιθωρίου.

Και στις δύο εκδοχές των εν λόγω θεωριών της τεχνολογίας, ο τεχνολογικός μετασχηματισμός είναι η βάση της κοινωνικής ανάλυσης. Όλα τα κοινωνικά φαινόμενα διερευνώνται επιλεκτικά, προσεγγίζονται με γνώμονα αυτόν τον μετασχηματισμό. Το «ουδέτερο κοινωνικό σύστημα» προσδένεται στην μεγάλη ατμομηχανή του νέου αυτοματοποιημένου παραγωγικού μηχανισμού, σε ένα ταξίδι όπου η κοινωνία είναι έρμαιο τεχνολογικών «υπερφυσικών δυνάμεων» που εδράζονται απρόσβλητες πάνω και πέρα απ' αυτή....

Επί της ουσίας, οι θεωρίες περί τέλους της εργασίας και μεταβιομηχανικής κοινωνίας εξυπηρετούν πολιτικές σκοπιμότητες εντονότατα απολογητικού,

χειραγωγικού και παραπλανητικού χαρακτήρα. Η υφιστάμενη σχέση μεταξύ κοινωνίας και τεχνολογίας διαστρεβλώνεται, παρερμηνεύεται και εν τέλει αξιοποιείται έντεχνα ως παραμορφωτικός καθρέπτης, με στόχο την εσφαλμένη ανάγνωση των φαινομένων και την απολογητική υποστήριξη της δεδομένης τάξης πραγμάτων.

Ειδικότερα στη δεύτερη εκδοχή, όπου περισσεύουν τα εκθιαστικά εγκώμια αλλά και οι επικρίσεις για τις επιπτώσεις των νέων τεχνολογιών, υποστηρίζεται ότι:

α) Η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στις εργασιακές διαδικασίες είναι παράγοντας μείωσης της απασχόλησης, ο οποίος υπερισχύει όλων των άλλων παραγόντων που δρουν στη αντίθετη κατεύθυνση δηλαδή που αυξάνουν την απασχόληση.

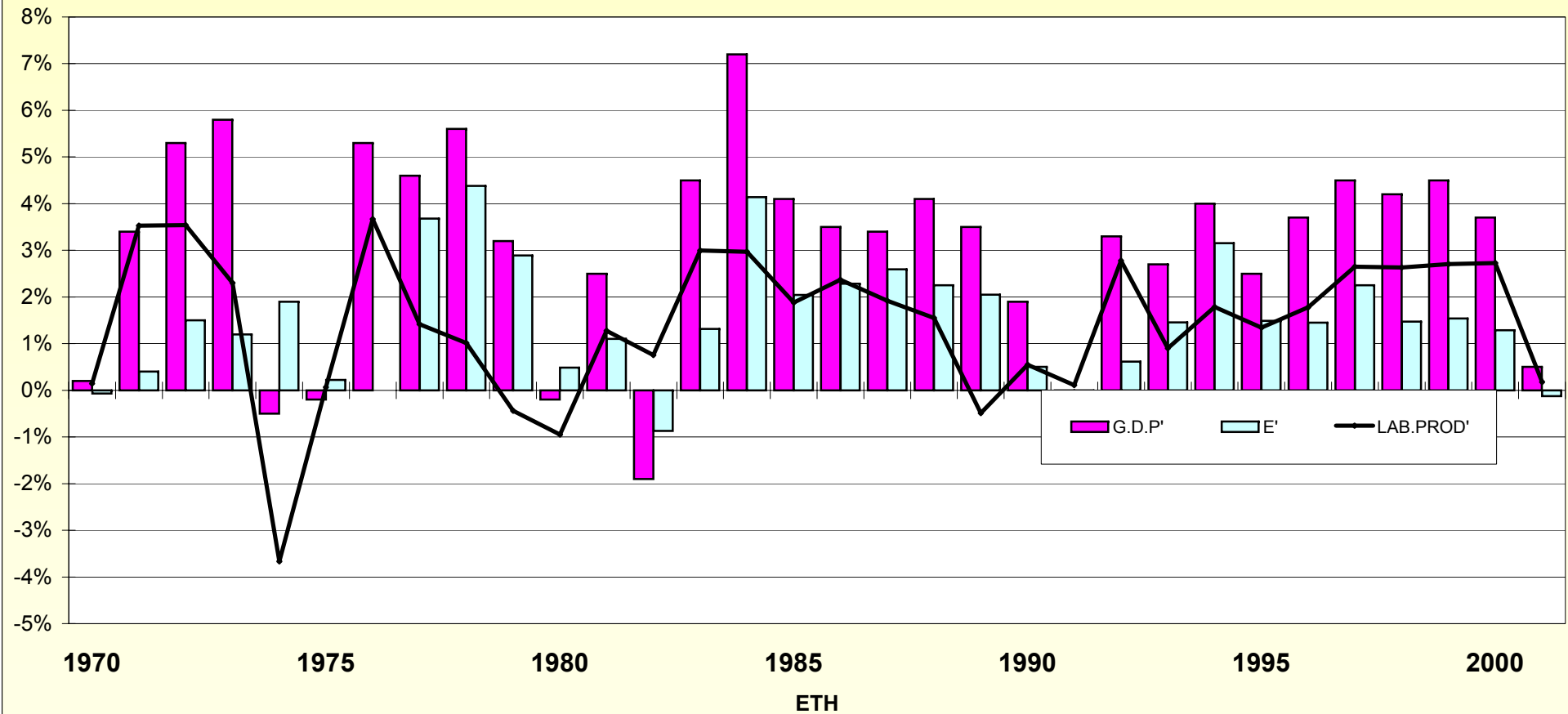
β) Η εισαγωγή νέων τεχνολογιών (των «τεχνολογιών της πληροφορίας») στην παραγωγική διαδικασία πραγματοποιείται με πολύ μεγαλύτερη ταχύτητα απ' ό τι στις προηγούμενες τεχνολογικές επαναστάσεις που συγκλόνισαν τον κόσμο στα τέλη του 18^{ου} και κατά τον 19^ο αιώνα. Επομένως, οι κοινωνίες που δέχονται το τεχνολογικό 'σοκ', διαθέτουν πολύ λιγότερο χρόνο για την προσαρμογή τους και την αντιμετώπιση της ανεργίας που προκύπτει (Μηλιός 1996).

Οι οπαδοί αυτής της προσέγγισης εξάγουν τα συμπεράσματά τους από αθροίσεις επί μέρους παραδειγμάτων σε διαφορετικούς εργασιακούς χώρους. Τα συμπεράσματα αυτά, όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω φαίνονται αντιπροσωπευτικά της κοινωνικής πραγματικότητας, εξαιτίας των εντυπώσεων που προκαλούνται στον κοινό νου, από την εκτεταμένη παραγωγική, εμπορική και διαφημιστική χρήση της νέας τεχνολογίας.

Όμως τα εμπειρικά μεγέθη των οικονομιών που κατακλύσθηκαν από την πλημμυρίδα των επιτευγμάτων της πληροφορικής και του αυτοματισμού τα τελευταία 20 χρόνια, κάθε άλλο παρά επιβεβαιώνουν τέτοιες προσεγγίσεις. Στα διαγράμματα που ακολουθούν απεικονίζεται αυτή η εξέλιξη:

**ΠΑΡΑΓΩΓΗ, ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ, ΚΑΙ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ-Η.Π.Α
(1970-2001)**

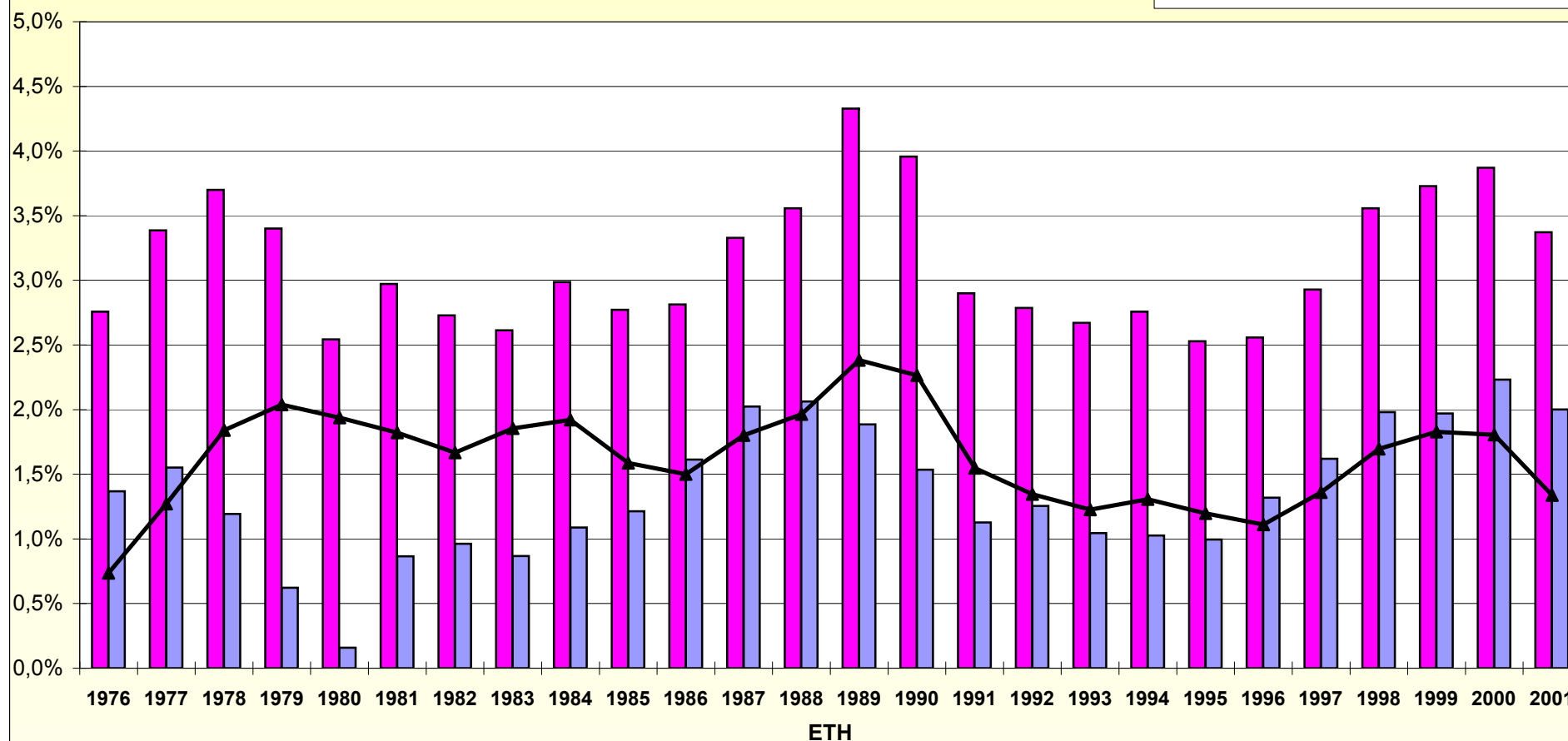
ΕΤΗΣΙΕΣ ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΕΣ
ΜΕΤΑΒΟΛΗ (%)

ΠΑΡΑΓΩΓΗ, ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ-Η.Π.Α
Ετήσιες ποσοστιαίες % μεταβολές. Κινητοί μέσοι 7 όρων (1971-2001).

**Ετήσια ποσοστιαία
% μεταβολή**

■ G.D.P' (κυλιόμενος μέσος 7 όρων)
■ LAB.PROD' (κυλιόμενος μέσος 7 όρων)
▲ Ε' (κυλιόμενος μέσος 7 όρων)

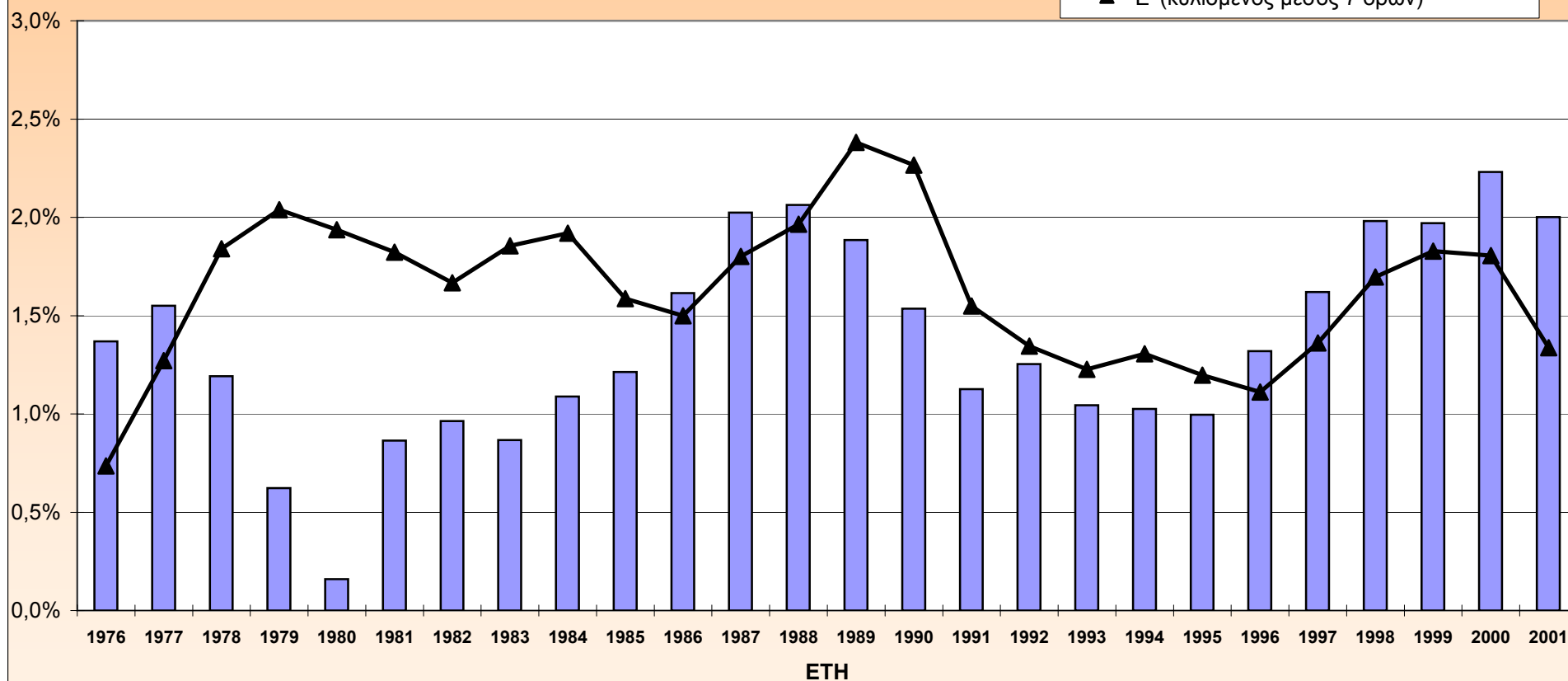

Πηγή: Department of labour, Bureau of labour statistics, (Παράρτημα 1, σελ. 186)

ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ- Η.Π.Α.
Ετήσιες ποσοστιαίες % μεταβολές.Κινητοί μέσοι 7 όρων (1971-2001).

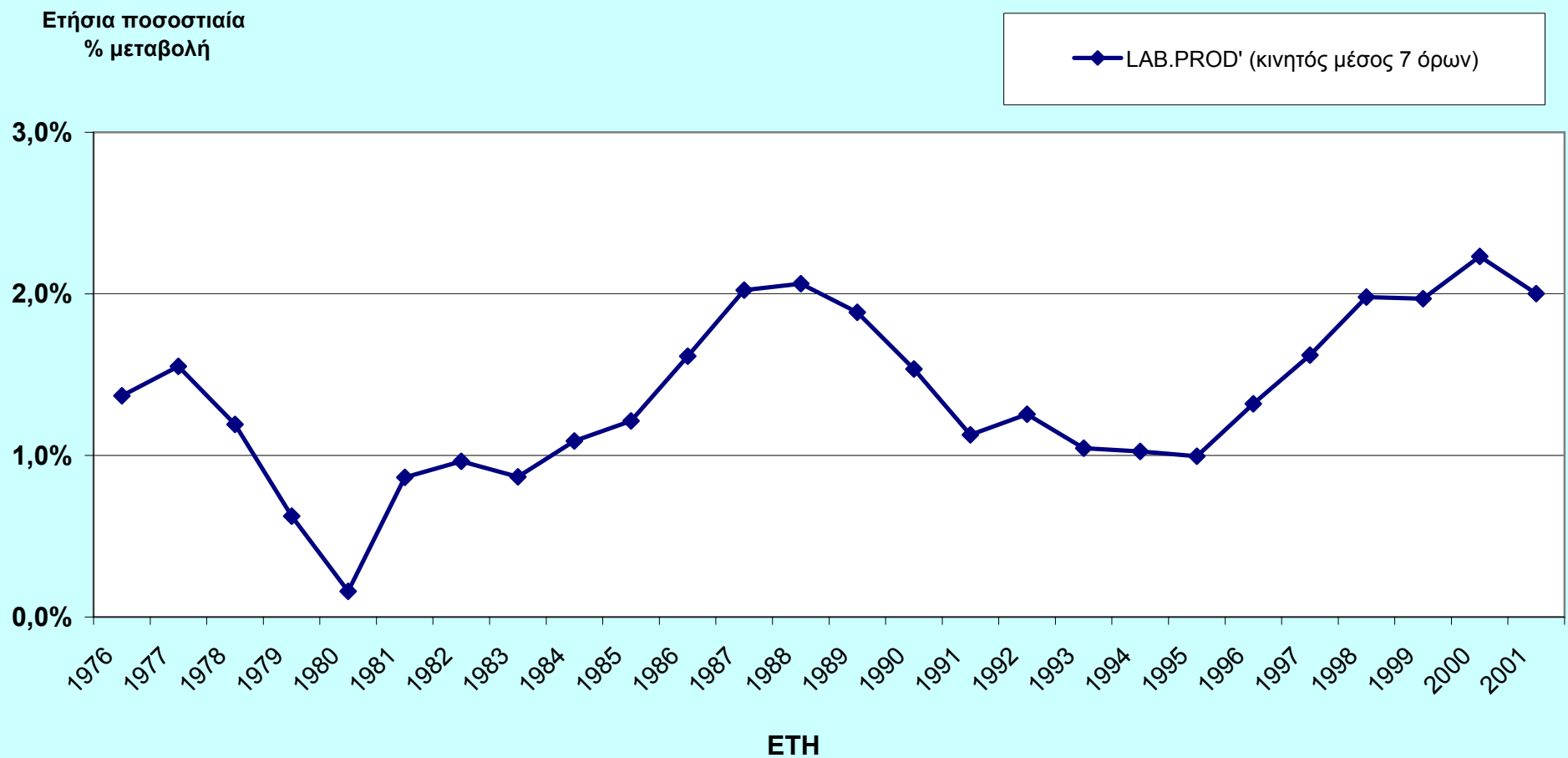
Ετήσια ποσοστιαία
% μεταβολή

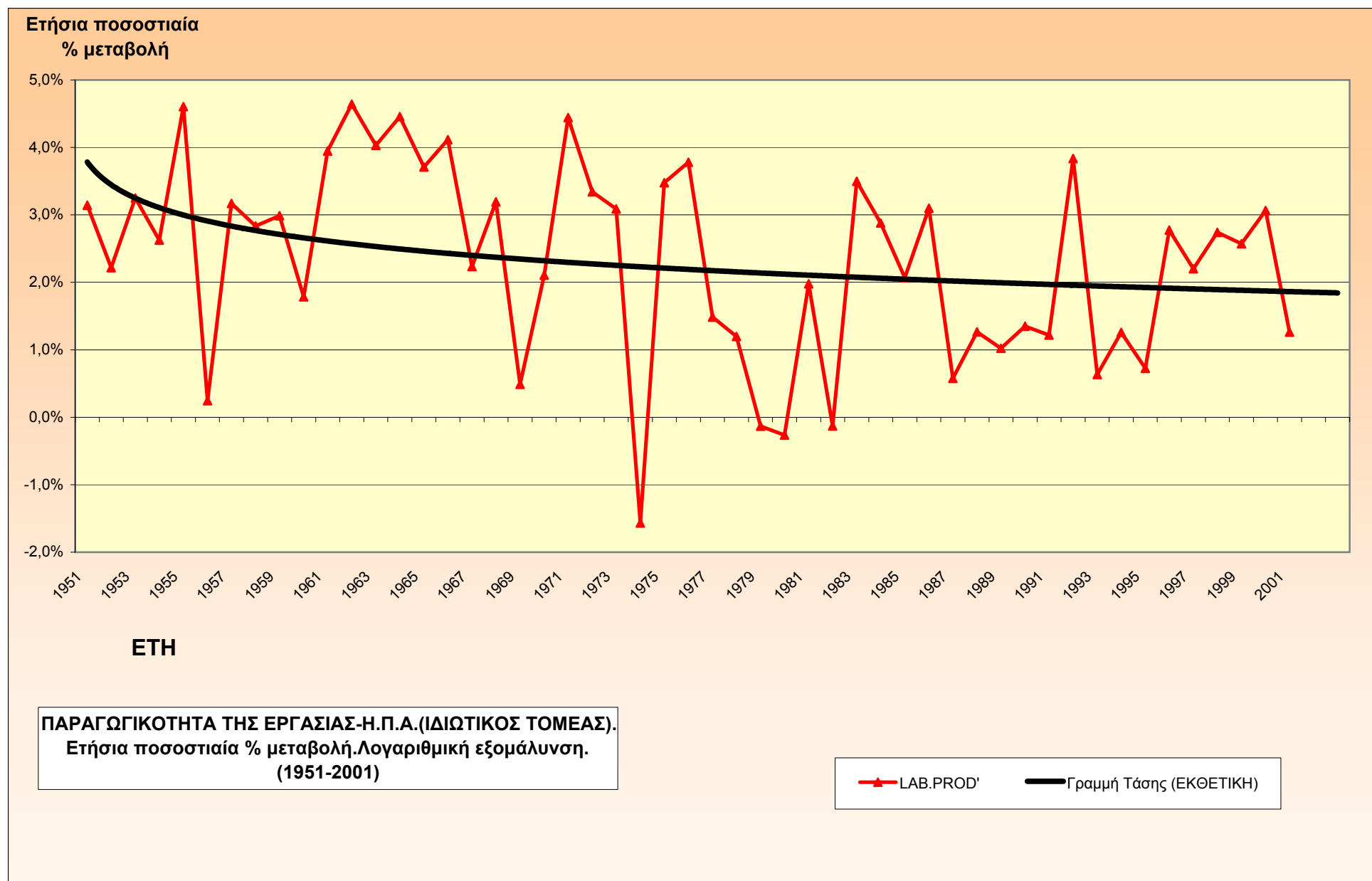
LAB.PROD' (κυλιόμενος μέσος 7 όρων)
Ε' (κυλιόμενος μέσος 7 όρων)

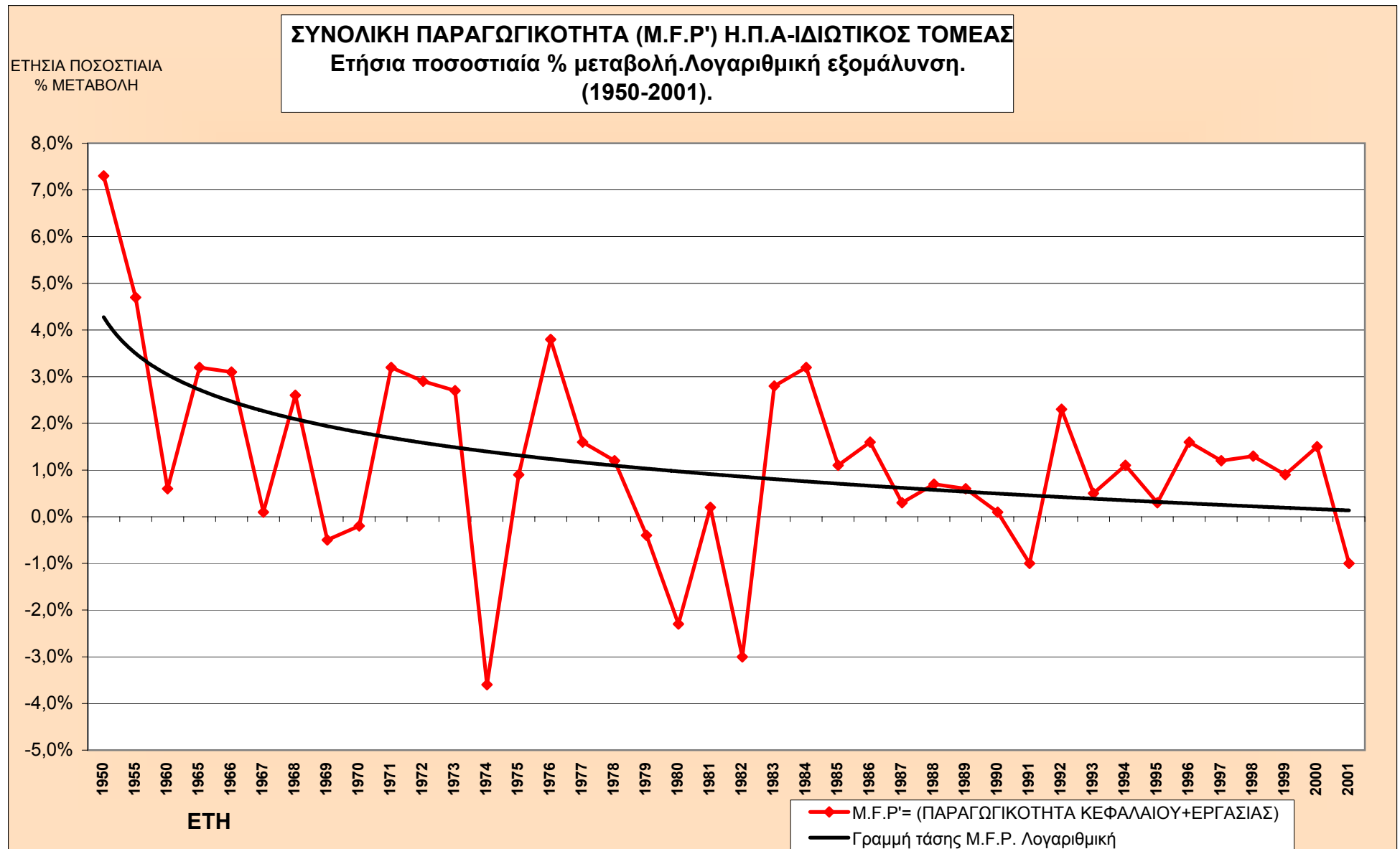

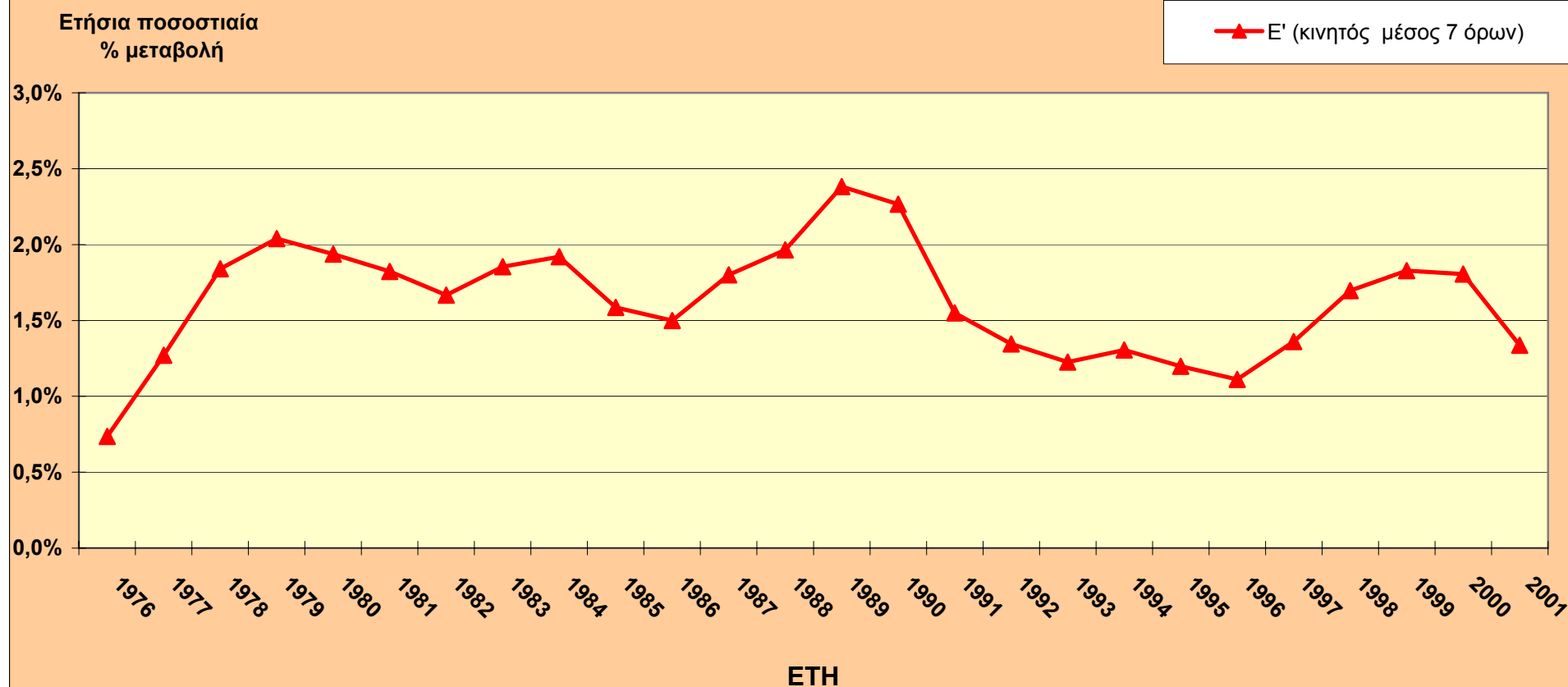
ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ- Η.Π.Α.
Ετήσια ποσοστιαία % μεταβολή. Κινητός μέσος 7 όρων (1971-2001).

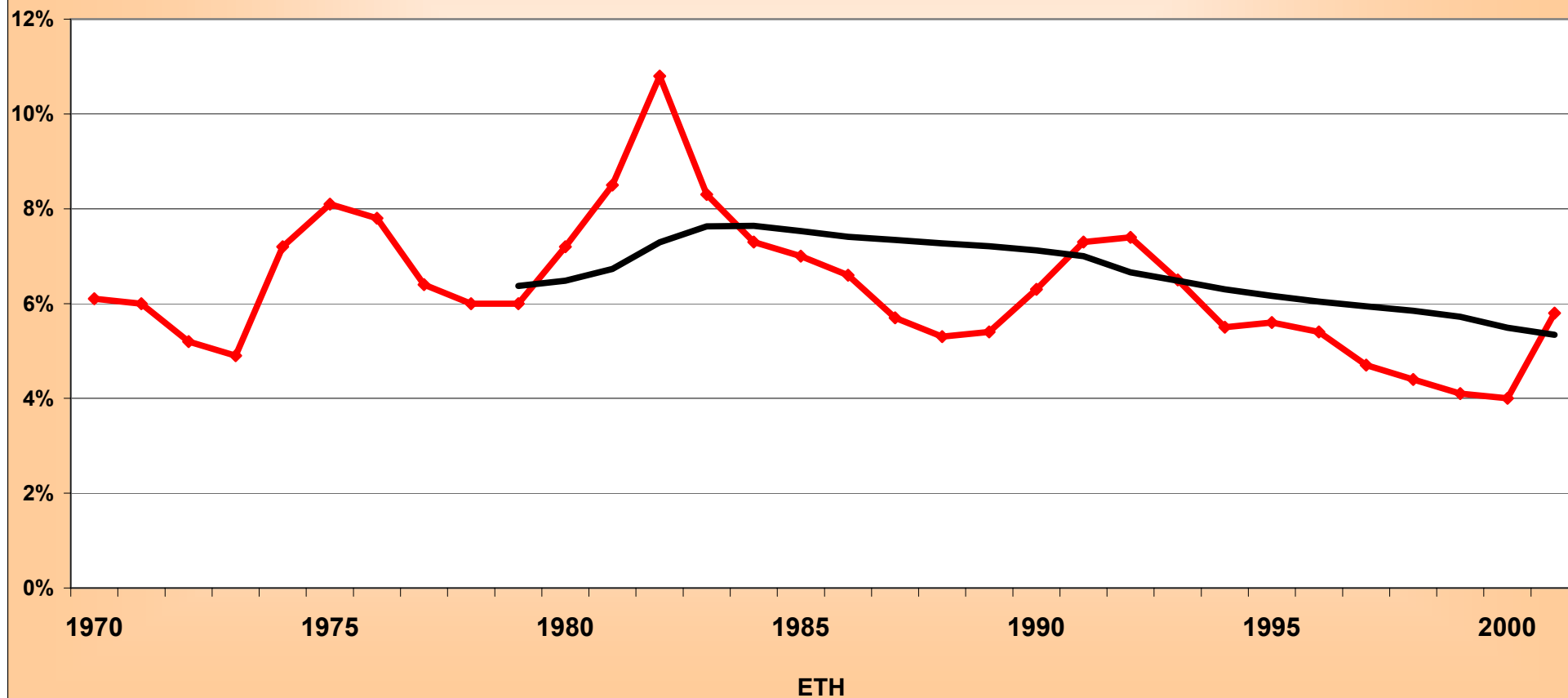
ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ- Η.Π.Α.
Ετήσια ποσοστιαία % μεταβολή.Κινητός μέσος 7 όρων.
(1971-2001)

ΑΝΕΡΓΙΑ-Η.Π.Α
Ετήσια ποσοστιαία % μεταβολή. Κινητός μέσος 10 όρων.(1971-2001)

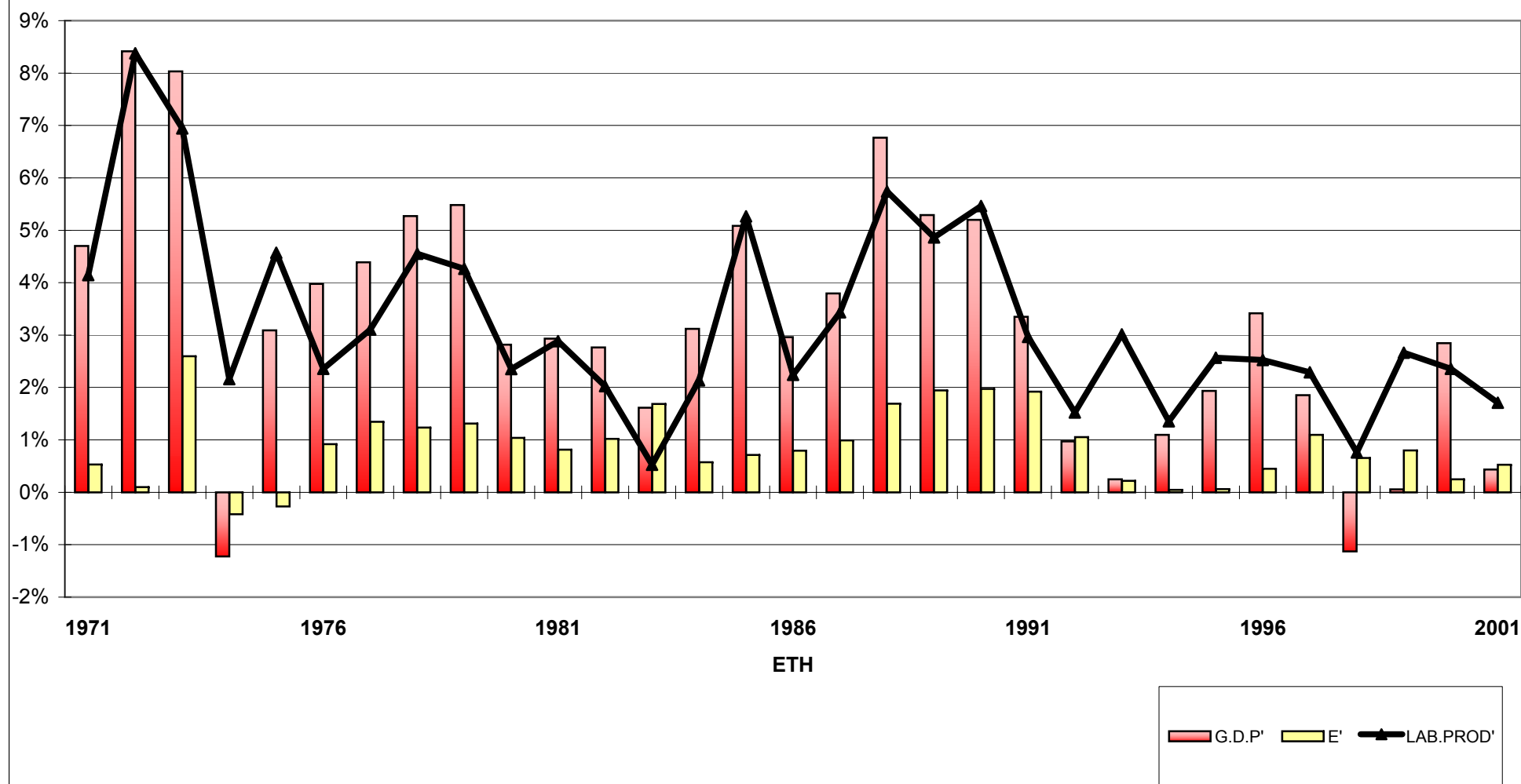
ΕΤΗΣΙΑ ΠΟΣΟΤΙΑΙΑ
% ΜΕΤΑΒΟΛΗ

Unem'I
κινητός μέσος 10
σταθερών όρων

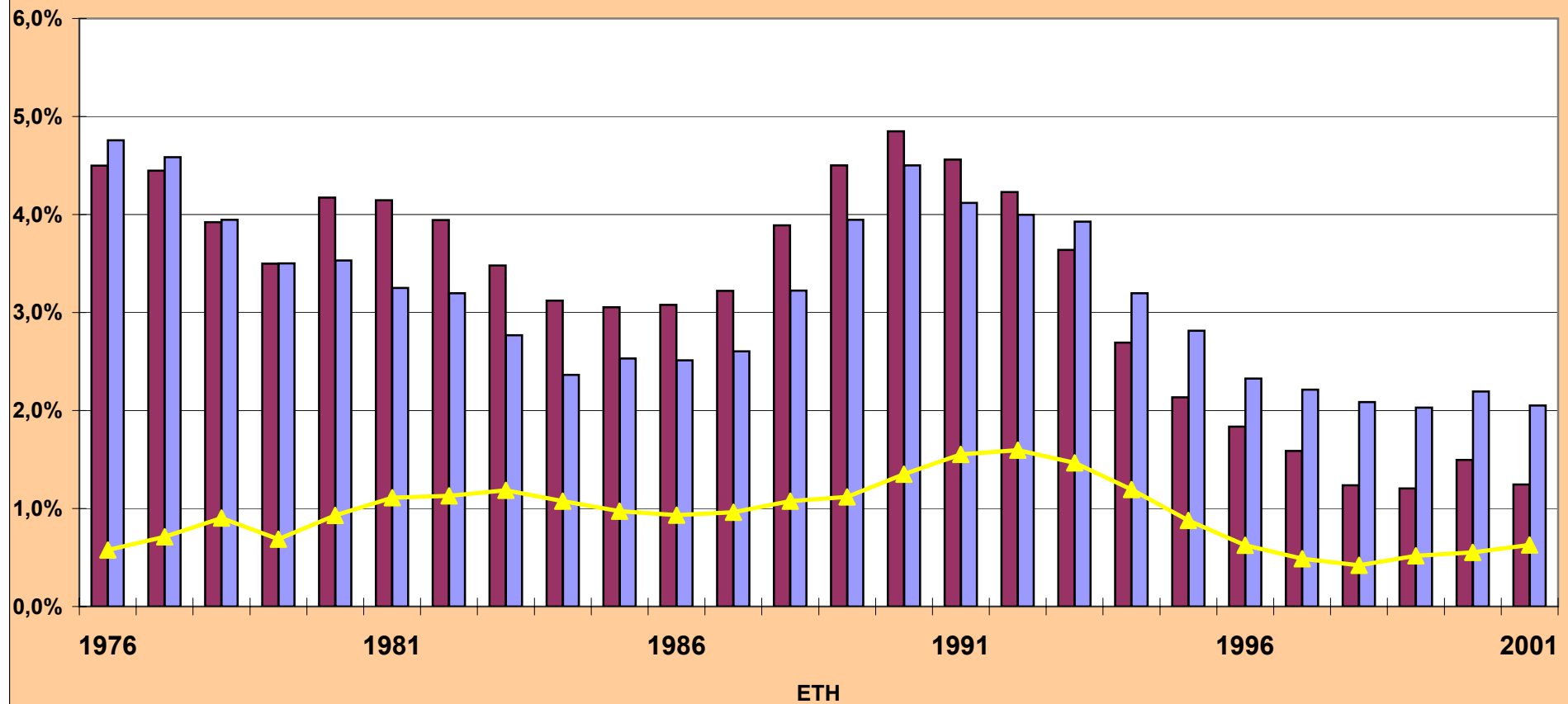
ΠΑΡΑΓΩΓΗ, ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ-ΙΑΠΩΝΙΑ
(1971-2001)

ΕΤΗΣΙΟ ΠΟΣΟΣΤΟ % ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ

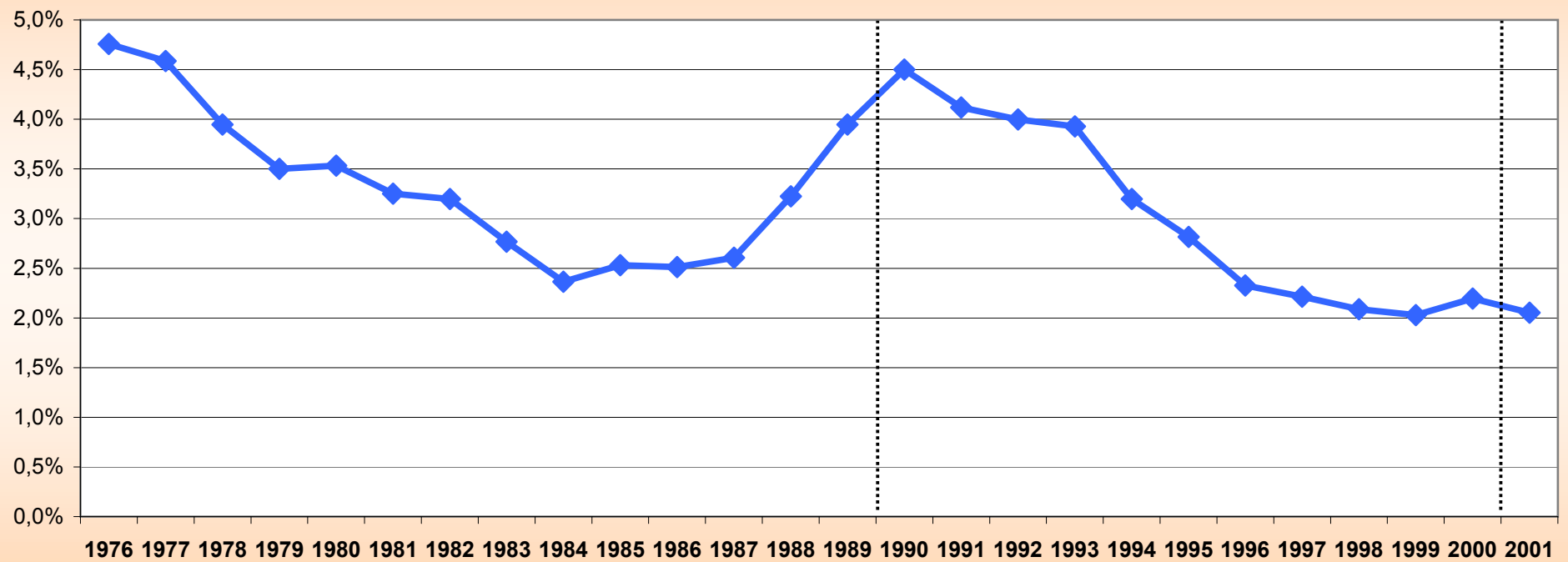
ΠΑΡΑΓΩΓΗ, ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ-ΙΑΠΩΝΙΑ.
(Ετήσιες ποσοστιαίες % μεταβολές.Κινητοί μέσοι 6 σταθερών όρων
(1971-2001)

ΕΤΗΣΙΑ ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ % ΜΕΤΑΒΟΛΗ

ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ(LAB.PROD)-ΙΑΠΩΝΙΑ
Ετήσιες ποσοστιαίες % μεταβολές.Κινητός μέσος 6 σταθερών όρων
(1971-2001)

ΕΤΗΣΙΑ ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ
% ΜΕΤΑΒΟΛΗ

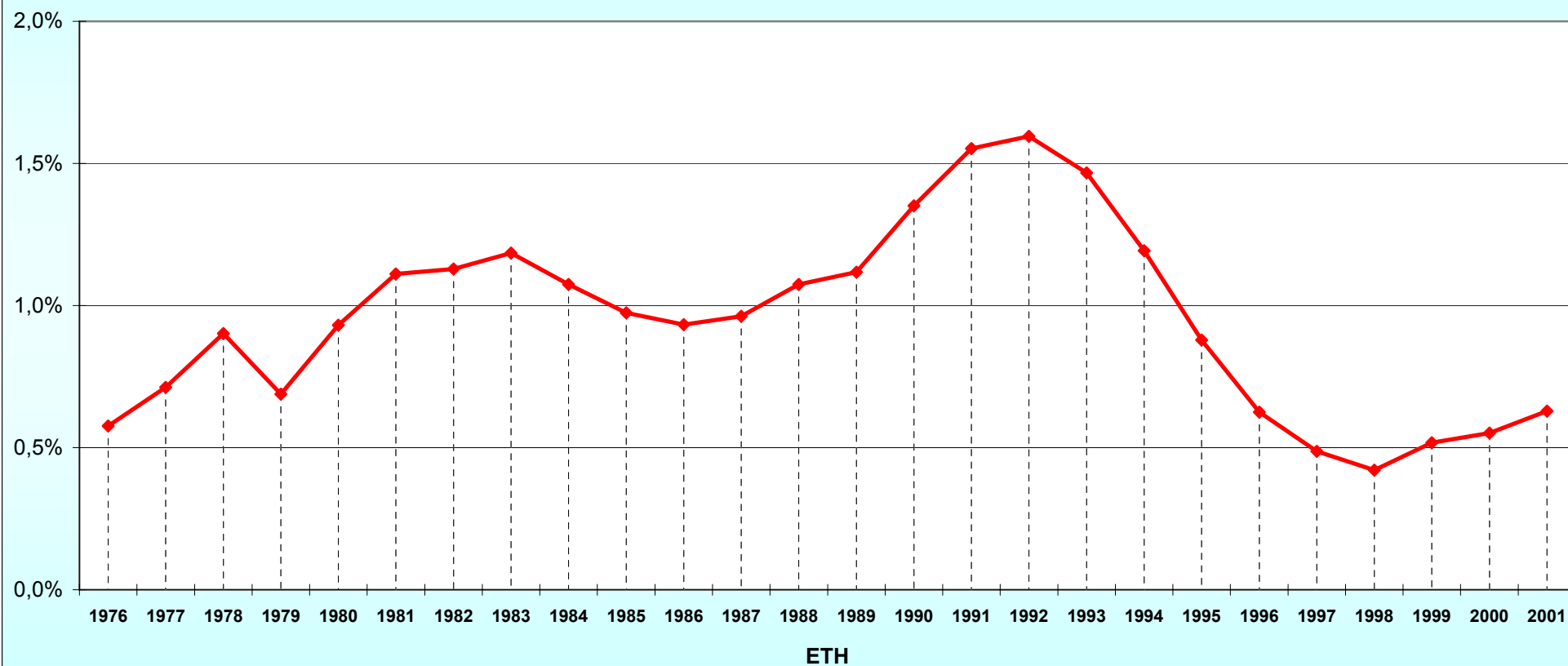
ΕΤΗ

LAB.PROD'.(κινητός μέσος 6 όρων)

ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ- ΙΑΠΩΝΙΑ
Ετήσιες ποσοστιαίες % μεταβολές.Κινητός μέσος 6 σταθερών όρων
(1971-2001)

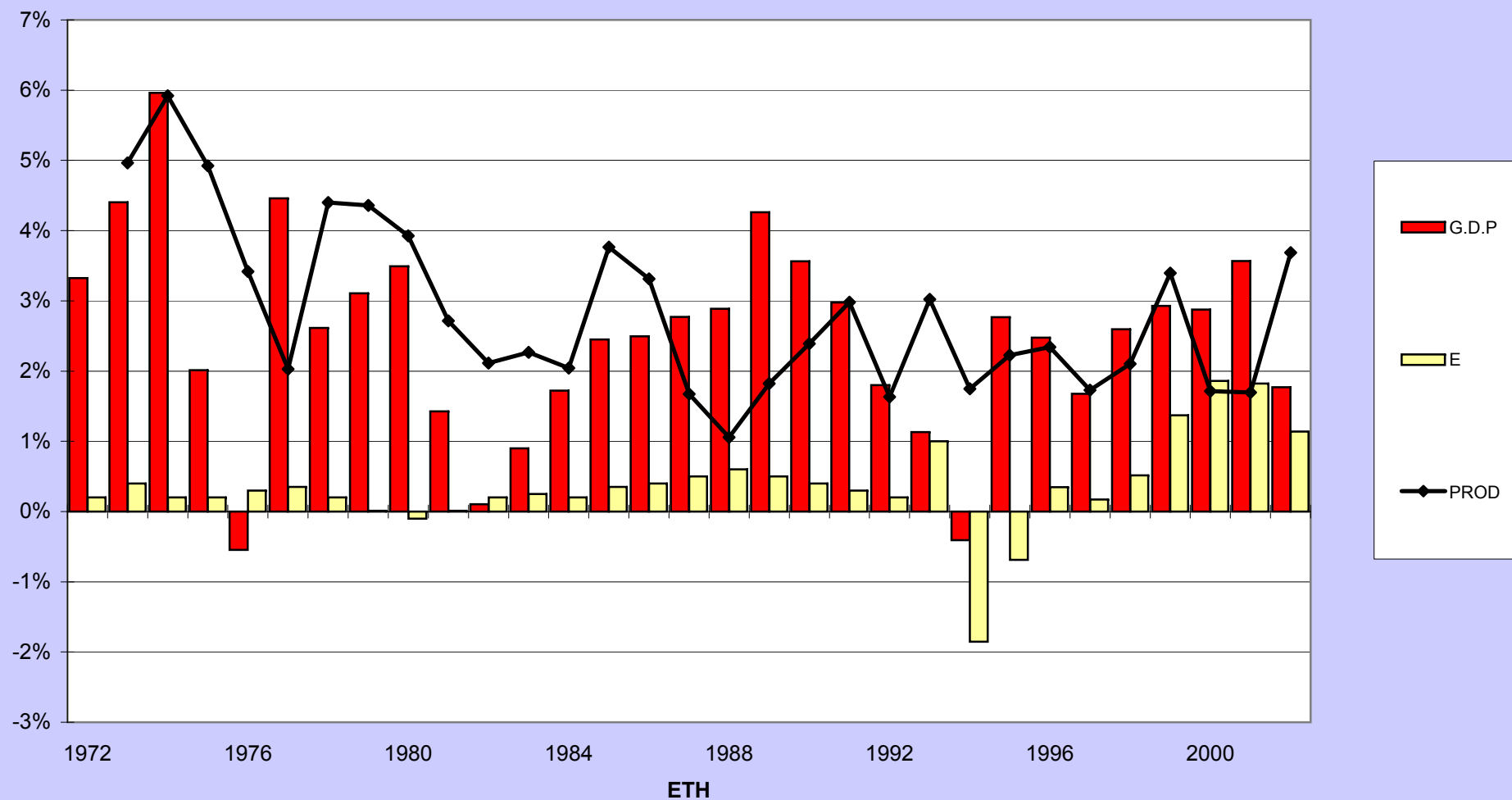
ΕΤΗΣΙΑ ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ
% ΜΕΤΑΒΟΛΗ

—◆— Ε'(κινητός μέσος 6 όρων)

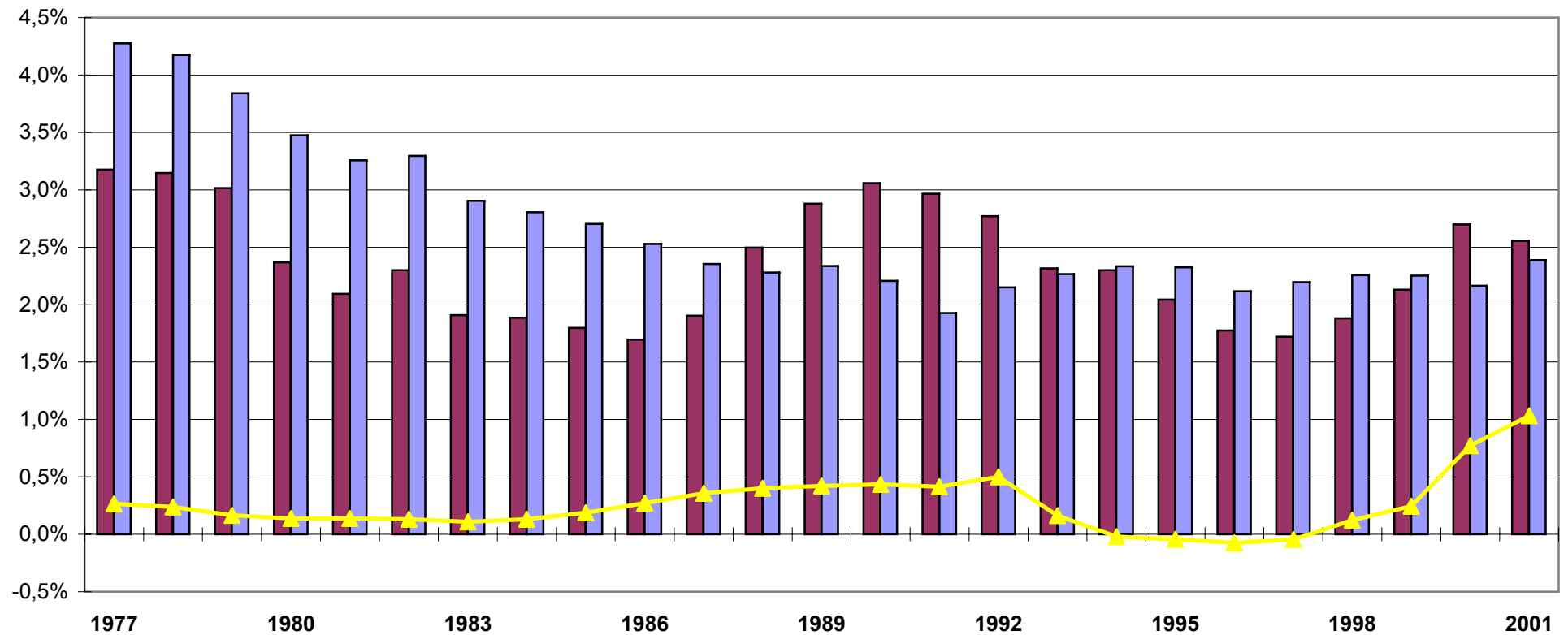
**ΠΑΡΑΓΩΓΗ, ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ
-ΕΥΡΩΠΗ ΤΩΝ 13- (1971-2001)**

ΕΤΗΣΙΟ ΠΟΣΟΣΤΟ % ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ

ΠΑΡΑΓΩΓΗ, ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ- Ε.Ε των 13
(Ετήσιες ποσοστιαίες % μεταβολές.Κινητοί μέσοι 7 όρων (1970-2001))

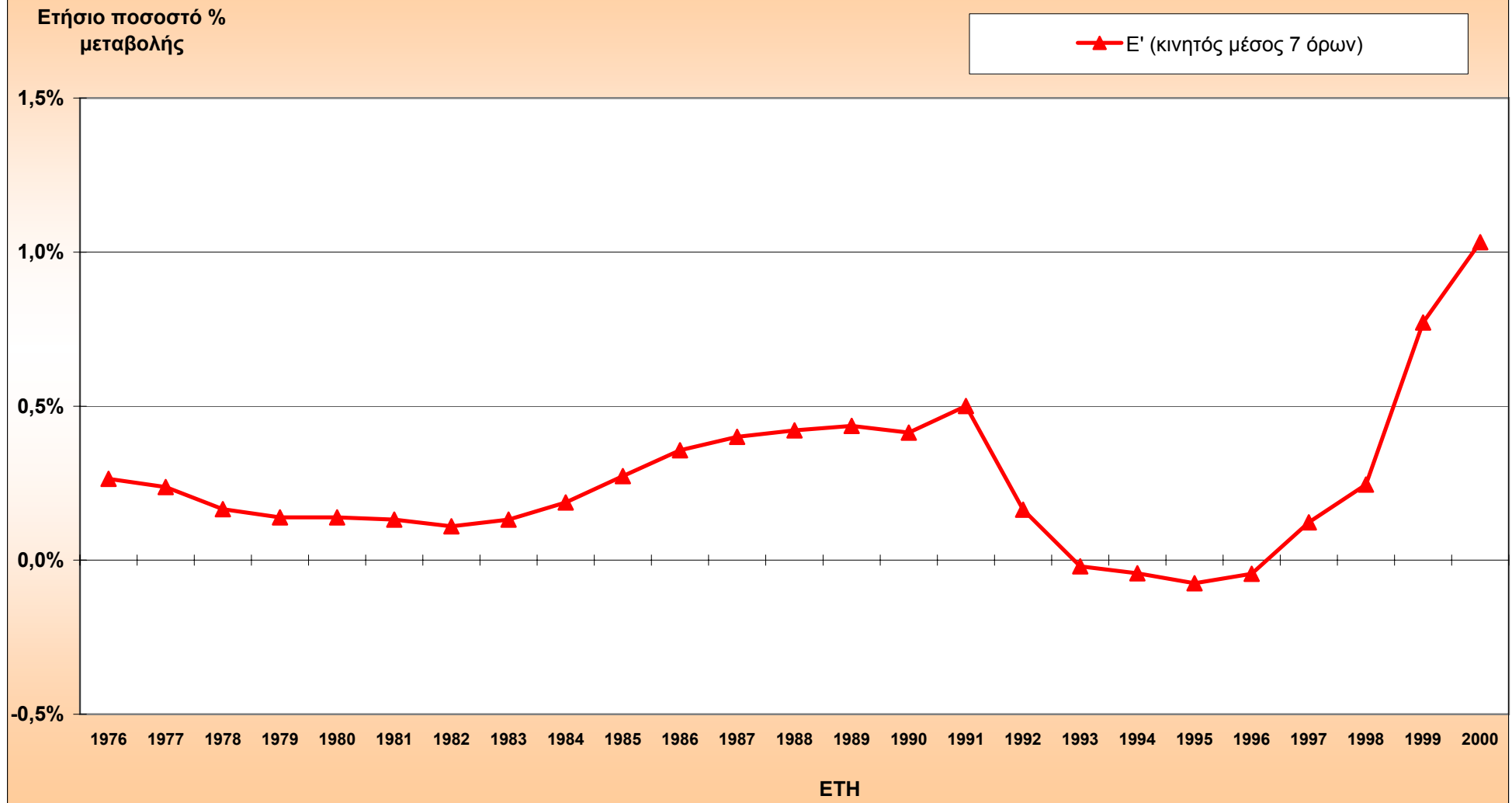
Ετήσιο ποσοστό %
μεταβολής

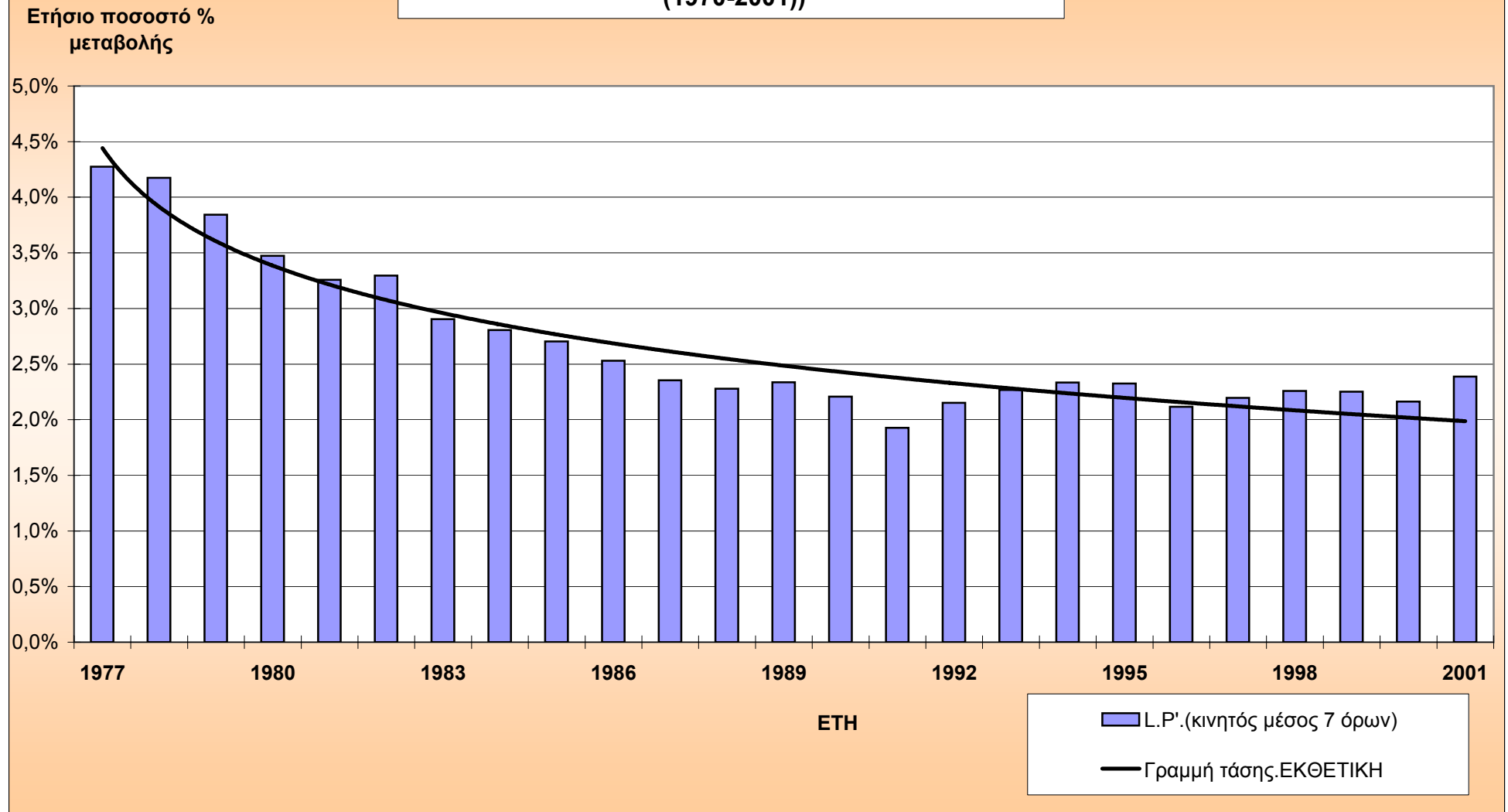
ΕΤΗ

■ G.D.P' (κινητός μέσος 7 όρων)
■ LAB.PROD' (κινητός μέσος 7 όρων)
▲ Ε' (κινητός μέσος 7 όρων)

ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ- Ε.Ε των 13
(Ετήσιες ποσοστιαίες % μεταβολές.Κινητοί μέσοι 7 όρων (1970-2001))

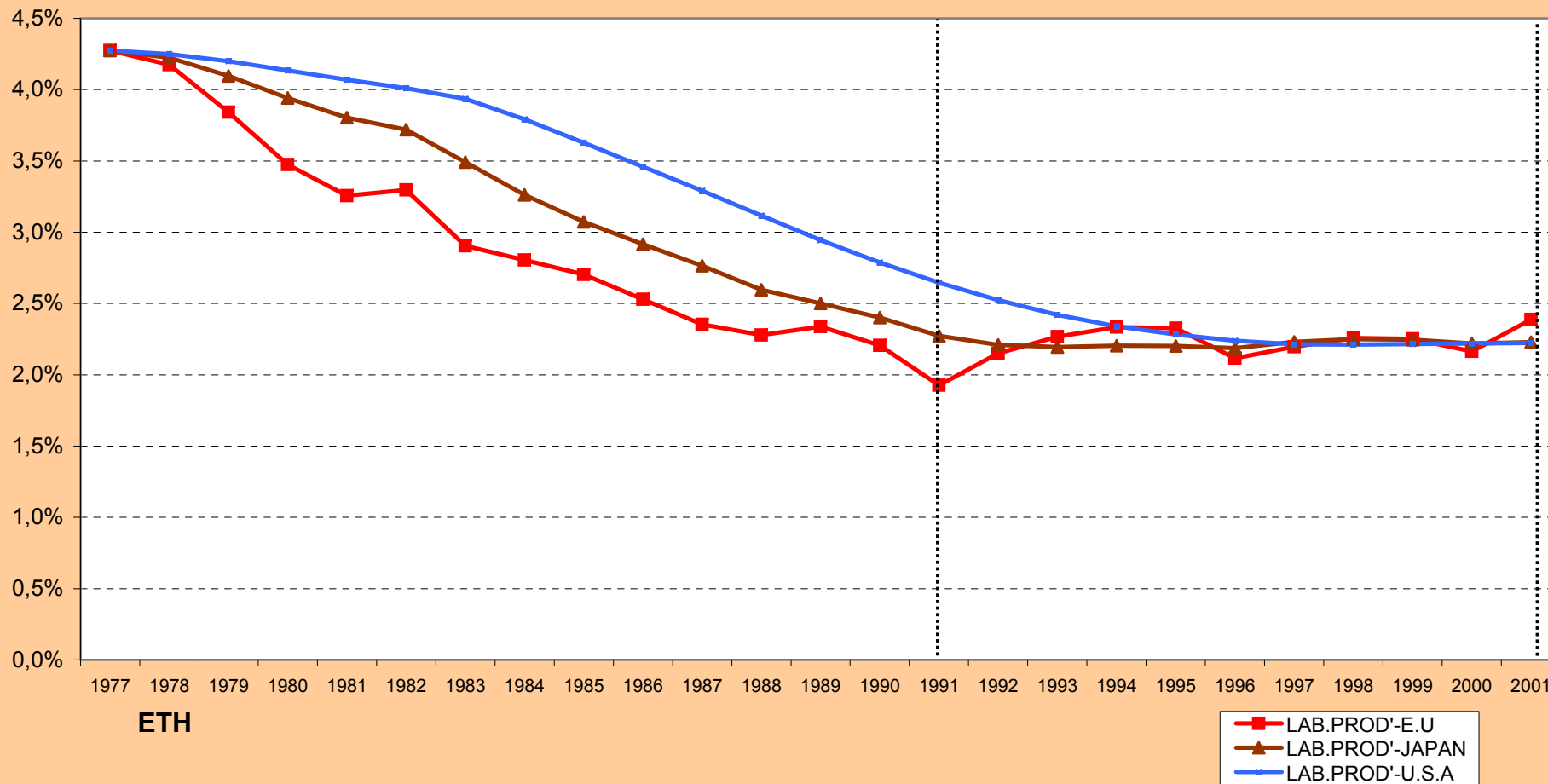

ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ- Ε.Ε των 13
Ετήσια ποσοστιαία % μεταβολή.Κινητός μέσος 7 όρων.
(1970-2001))

ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ-Η.ΠΑ,Ε.Ε(13),ΙΑΠΩΝΙΑ
Ετήσιες ποσοστιαίες % μεταβολές-κινητός μέσος 7 όρων-(1970-2001).

**ΕΤΗΣΙΑ ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ
 % ΜΕΤΑΒΟΛΗ**

Πράγματι από τις στατιστικές μετρήσεις των μεγεθών της παραγωγής, της παραγωγικότητας και της απασχόλησης για τις οικονομίες των Η.Π.Α, της Ιαπωνίας και της «Ευρώπης των 13», την σύγκριση αυτών των τριών μεγεθών (παραγωγικότητα, Α.Ε.Π, απασχόληση) και από την διαχρονική τους εξέλιξη, όπως απεικονίζονται στα παραπάνω διαγράμματα συνάγονται τα παρακάτω συμπεράσματα:

Α)Την «εποχή της πληροφορικής και του υπολογιστή» την βλέπουμε παντού εκτός από τις στατιστικές της παραγωγικότητας. Από τις γραφικές παραστάσεις των ρυθμών μεταβολής της παραγωγικότητας της εργασίας, του προϊόντος και της απασχόλησης (γραφήματα 3,11,15-σελ.136,144,148) διαπιστώνουμε ότι παρά την επιταχυνόμενη και εκτεταμένη εισαγωγή νέων τεχνολογιών στις εργασιακές διαδικασίες ο ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας παρουσίασε μείωση. Στις ηγεμονικές οικονομίες του πλανήτη (Η.Π.Α, Ιαπωνία και Ευρωπαϊκή Ένωση) ο ρυθμός μεταβολής της παραγωγικότητας της εργασίας παρουσίασε κατακόρυφη πτώση την περίοδο 1973-1976 ως αποτέλεσμα της κρίσης (γράφ. 2,10,14-σελ.135,143,147). Έπειτα αυξήθηκε με αρκετά υψηλούς ρυθμούς για ένα μικρό χρονικό διάστημα έως τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και έκτοτε αυξάνεται με σχετικά σταθερούς αλλά πολύ χαμηλούς ρυθμούς. Στις οικονομίες αυτές ο ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας ακολούθησε φθίνουσα πορεία και κυμαίνεται για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα (1990-2000) γύρω από το ποσοστό του 2 % σε ετήσια βάση (γράφ.18, σελ.151).

Β)Ειδικότερα στις Η.Π.Α, τόσο ο ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης (G.D.P)²⁰ όσο και ο ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας (LAB.PROD και M.F.P)’, από μακροχρόνια άποψη εμφανίζουν αξιοσημείωτη σταθερότητα (γραφ.3,4,5,6-σελ.136,137,138,139), το ίδιο συμβαίνει με την απασχόληση (E) (γράφ.8, σελ.141).Επιπλέον η οικονομία των Η.Π.Α που χαρακτηρίζεται από την εκτεταμένη εισαγωγή νέων τεχνολογιών, παρουσιάζει τα εξής αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά:

- i. Η διαχρονική μεταβολή της παραγωγικότητας της εργασίας (LAB.PROD) και της συνολικής παραγωγικότητας (κεφαλαίου και εργασίας) έτσι όπως αποτυπώνεται στους αντίστοιχους δείκτες (LAB.PROD, M.F.P) επιβεβαιώνει ότι οι ρυθμοί μεταβολής των μεγεθών αυτών την τελευταία 20ετία (1980-2000), είναι πάρα πολύ χαμηλοί σε σύγκριση με αυτούς των δεκαετιών 1950 και 1960 (γραφ.6,7-σελ.139,140). Αυτή η εξέλιξη μάλιστα

²⁰ Αν ορίσουμε ως (G.D.P) το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, $G.D.P=A.E.Π$, τότε ο ετήσιος ρυθμός μεταβολής του G.D.P που μας ενδιαφέρει θα είναι $G.D.P' = d(G.D.P)/G.D.P$. Ο ετήσιος ρυθμός μεταβολής της παραγωγικότητας της εργασίας ($LABOUR\ PRODUCTIVITY=LAB.PROD$) θα είναι $LAB.PROD' = d(LAB.PROD)/LAB.PROD$ και της απασχόλησης ($EMPLOYMENT=E$), $E' = d(E)/E$. Η παραγωγικότητα της εργασίας (LAB.PROD) υπολογίζεται με μονάδα μέτρησης το λόγο (συνολικές εκροές/σύνολο εργαζομένων) ή (εκροές/σύνολο εργατοωρών). Ο σύνθετος δείκτης παραγωγικότητας (M.F.P) υπολογίζεται από την σύνθεση των συντελεστών της παραγωγής, των παραγόντων δηλαδή που επηρεάζουν την παραγωγικότητα. Οι σημαντικότεροι παράγοντες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση του σύνθετου δείκτη παραγωγικότητας (M.F.P) είναι: η παραγωγικότητα της εργασίας, η παραγωγικότητα του κεφαλαίου και οι μεταβολές της παραγωγικότητας που οφείλονται σε αλλαγές στην οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας των επιχειρήσεων. Ο ρυθμός μεταβολής του σύνθετου δείκτη παραγωγικότητας (M.F.P) είναι $M.F.P' = d(M.F.P)/M.F.P$.

έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις προσδοκίες και τις εντυπώσεις που δημιουργήθηκαν από την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγή. Στον ιδιωτικό τομέα (private sector) που θεωρείται ο τομέας «καθρέφτης» της Αμερικάνικης οικονομίας, παρατηρούμε ότι τόσο η παραγωγικότητα της εργασίας (LAB.PROD) όσο και η συνολική παραγωγικότητα (κεφαλαίου και εργασίας) (M.F.P), παρουσιάζουν φθίνουσα εξέλιξη από τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Έκτοτε μεταβάλλονται με σταθερούς αλλά εξαιρετικά χαμηλούς ρυθμούς που κυμαίνονται στο 1-2% ετησίως. Σε σύγκριση με τους αντίστοιχους ρυθμούς της μεταπολεμικής περιόδου αυτοί οι ρυθμοί όπως φαίνεται και στα γραφήματα 6,7 (σελ.139,140) είναι πολύ χαμηλοί. Σε καμία περίπτωση οι ρυθμοί μεταβολής της παραγωγικότητας της εργασίας και του κεφαλαίου της τελευταίας 20ετίας δεν ανταποκρίνονται στην περίφημη «έκρηξη των νέων τεχνολογιών», στις προσδοκίες που καλλιεργούνται με βάση τις τεχνολογικές αναδιαρθρώσεις, «την εποχή της πληροφορικής» κ.ο.κ.

- ii. Επί είκοσι και πλέον έτη η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας στις Η.Π.Α κυμαίνεται περί το 1-2% ετησίως παρά την μαζική εισαγωγή των νέων τεχνολογιών (γράφ.5, σελ.138). Αυτός ο ρυθμός είναι πολύ μικρότερος από τον θετικό ρυθμό μεταβολής της παραγωγικότητας που είχε παρατηρηθεί την μεταπολεμική περίοδο (1950-1970). Την τελευταία δεκαετία (1990-2000) ο ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας ήταν πολύ χαμηλός παρ' όλο που παρατηρήθηκε μια μικρή αύξηση της τάξης του 1,8% την περίοδο 1996-1999 (γράφ.5, σελ 138). Την αμέσως επόμενη περίοδο (1999-2001) ο ρυθμός μειώθηκε στο 0,5% επιβεβαιώνοντας την χαμηλή μακροχρόνια τάση (γραφ.3,σελ.136).
- iii. Η απασχόληση αυξάνεται (πλην ορισμένων διακριτών περιόδων) με σταθερούς σε διεθνή σύγκριση μισθούς (γράφ.8, σελ.141).
- iv. Ο ρυθμός αύξησης της απασχόλησης, όπως φαίνεται και στο σχετικό διάγραμμα (γραφ.4, σελ.137) είναι μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο ρυθμό αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας.
- v. Το ποσοστό ανεργίας στις Η.Π.Α (με εξαίρεση ορισμένες μικρές σε διάρκεια χρονικές περιόδους) κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 90 μειώνεται (γραφ.9,σελ.142). Η ύπαρξη σχετικά μικρού αριθμού ανέργων στις, Η.Π.Α , δηλαδή μια χώρα στην οποία η διάδοση των νέων τεχνολογιών είναι πολύ μεγάλη ενισχύει την άποψη ότι ο αριθμός των νέων θέσεων εργασίας που δημιουργούνται στη διάρκεια μιας περιόδου έντονων τεχνολογικών αλλαγών είναι συγκρίσιμος με την αριθμό των θέσεων εργασίας που καταργούνται.

Γ) Στην περίπτωση της Ιαπωνίας της χώρας που έχει χρησιμοποιήσει τις τεχνολογίες περισσότερο απ' οποιαδήποτε άλλη, παρατηρούμε ότι :

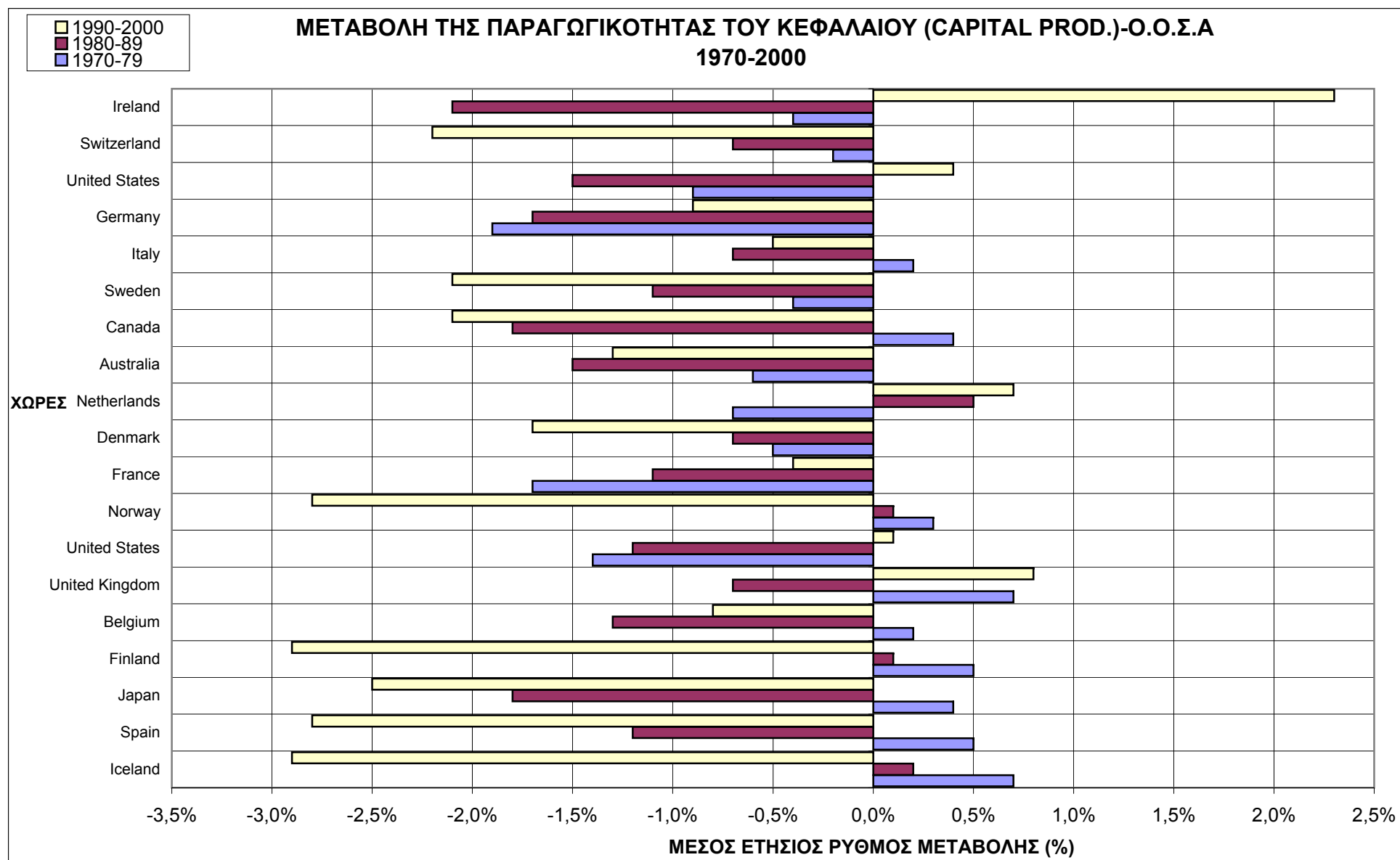
- i) Ο ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας ακολουθεί πτωτική πορεία από το τέλος της δεκαετίας του 1980 (γραφ.11,12- σελ.144,145).
- ii) Η απασχόληση αυξάνεται σταθερά μέχρι το 1992, έπειτα ακολουθεί φθίνουσα πορεία και ανακάμπτει την περίοδο 2000-2001(γραφ.13, σελ.146).

Η μακροχρόνια τάση της απασχόλησης στην Ιαπωνία πάντως είναι αυξητική και κυμαίνεται στο 1% ετησίως (γραφ.13, σελ.146).

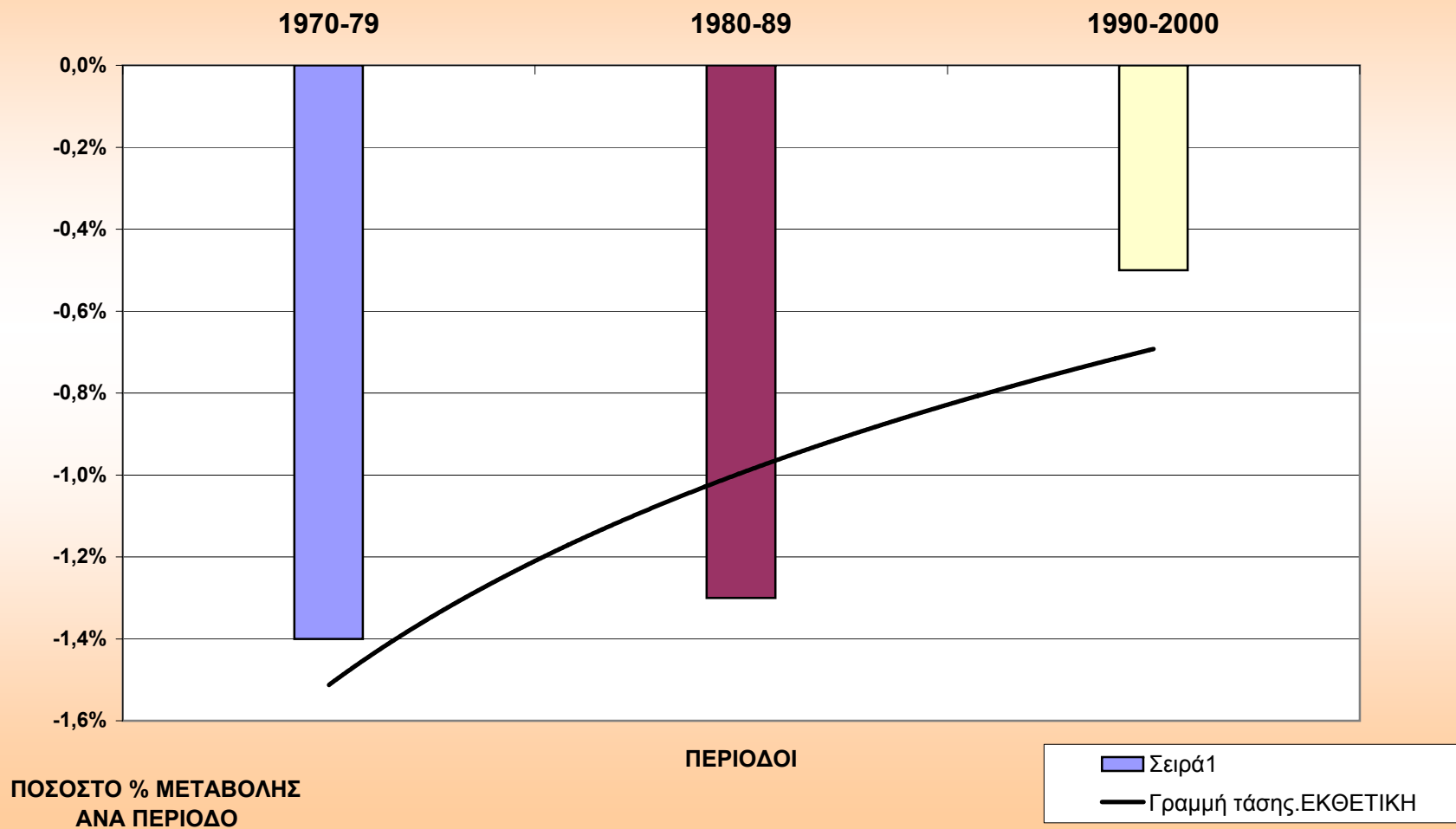
Εκτός από τους παραπάνω δείκτες (“παραγωγικότητα της εργασίας” (LAB.PROD) και “συνολική παραγωγικότητα” (M.F.P) ένα επιπλέον κριτήριο εκτίμησης της παραγωγικότητας είναι η “παραγωγικότητα του κεφαλαίου”.

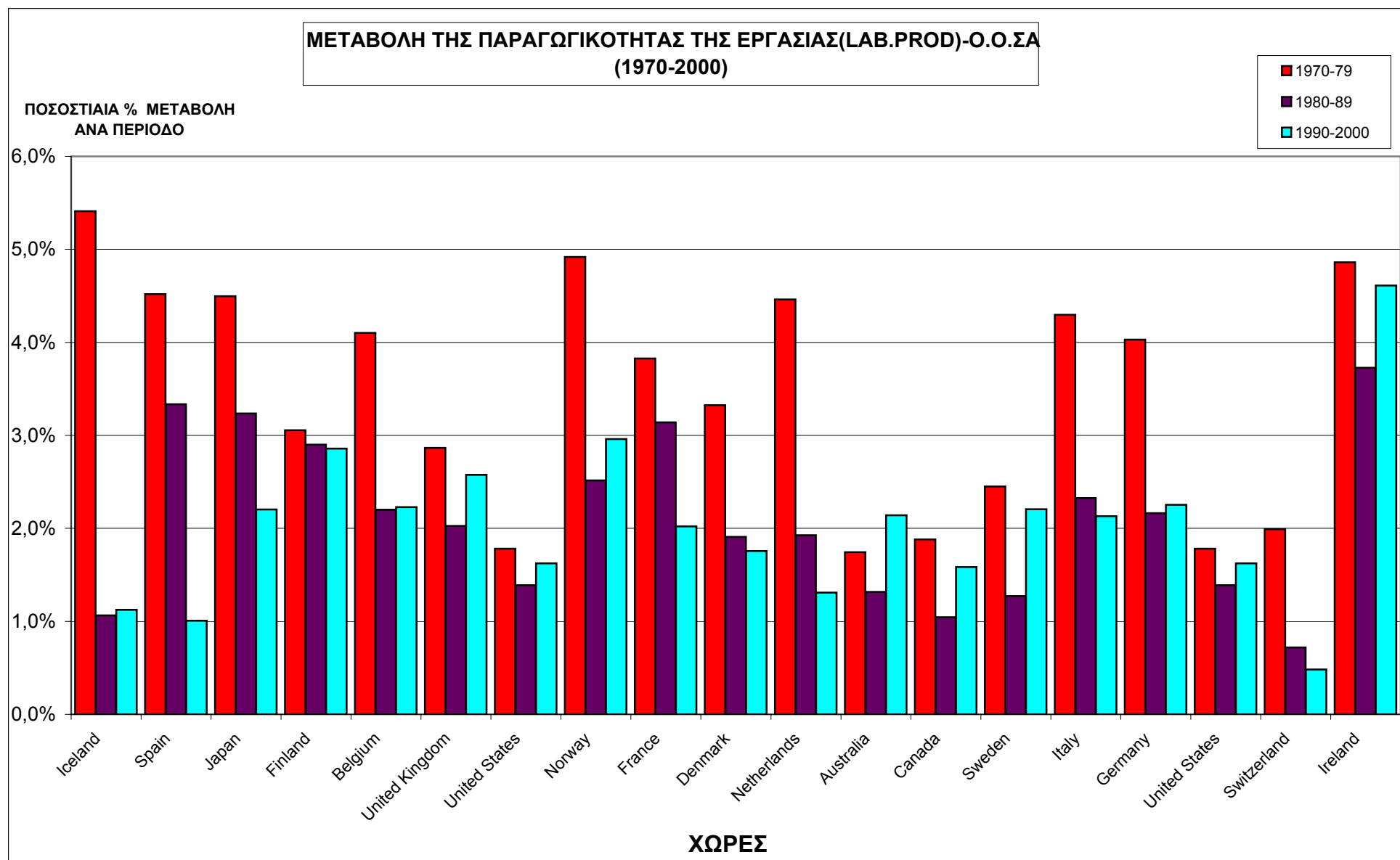
Ο δείκτης αυτός αφορά τον λόγο προϊόντος/κεφαλαίου και στο σύνολο των χωρών του Ο.Ο.Σ.Α παρουσιάζει όπως δείχνουν τα παρακάτω γραφήματα 19,20 (σελ.154,155) αδιάλειπτη επιδείνωση (αρνητικοί ρυθμοί μεταβολής):

ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ (CAPITAL PROD.)-Ο.Ο.Σ.Α
Μέσος όρος ετήσιων ρυθμών μεταβολής % ανα περίοδο.
(1970-2000)

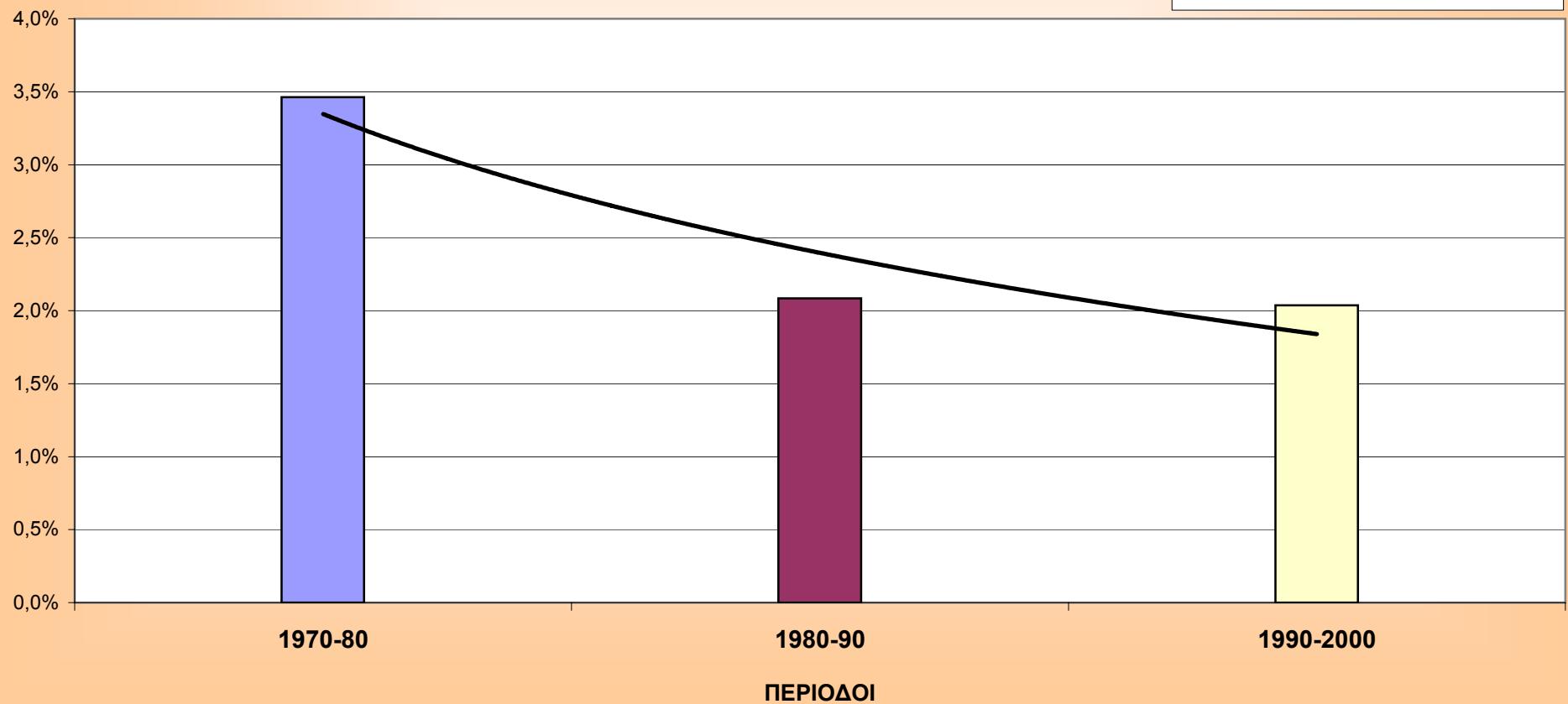
Οι εξελίξεις αυτές δεν παρουσιάζονται ευνοϊκότερες όταν αναλύονται σε δύο περιόδους: στην περίοδο 1980-1989, που μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη περίοδος εφαρμογής των νέων τεχνολογιών, και στην περίοδο 1990-2000, κατά την οποία αυτές αποδίδουν περισσότερο. Η μεν μέση ετήσια μεταβολή της παραγωγικότητας του κεφαλαίου συνέχισε την πτωτική της πορεία, πλην όμως με μικρότερους ρυθμούς (-1,3% στην περίοδο 1980-1989 έναντι -0,5% στην περίοδο 1990-2000), η δε μέση ετήσια μεταβολή της παραγωγικότητας της εργασίας για το σύνολο της ζώνης του Ο.Ο.Σ.Α, παρέμεινε στα επίπεδα του 1,5-2% ετησίως, όπως φαίνεται στα επόμενα γραφήματα:

ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ (LAB.PROD)-Ο.Ο.Σ.Α
Μεταβολή ανά περιόδους-(1970-2000)
Μέσος όρος του συνόλου των χωρών του Ο.Ο.Σ.Α.

ΠΟΣΟΣΤΟ % ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ
ΑΝΑ ΠΕΡΙΟΔΟ

1970-80
Συνάρτηση τάσης-ΕΚΘΕΤΙΚΗ (φθίνουσα)

Η συνολική παραγωγικότητα των συντελεστών της παραγωγής παρουσιάζει επιβράδυνση σε όλες τις χώρες, ακόμα και στις Η.Π.Α όπου μια πρόσφατη αναθεώρηση των στατιστικών έδειξε ότι η άνοδος της παραγωγικότητας είναι μικρότερη απ' ότι υπολογιζόταν παλαιότερα.

Από τα διαγράμματα της παραγωγικότητας, του Α.Ε.Π και της απασχόλησης συνάγεται το συμπέρασμα ότι μόνο η περίπτωση της Ευρώπης των 13, θα μπορούσε να αξιοποιηθεί για να υποστηριχτούν τα ιδεολογήματα των «τεχνοφοβικών», αφού σ' αυτήν παρουσιάζονται φαινόμενα ανόδου της παραγωγικότητας της εργασίας και μειώσεις του ποσοστού απασχόλησης την περίοδο 1990-2000 (γραφ.14,15,16-σελ.147,148,149). Αλλά και σε αυτή την περίπτωση οι υποστηρικτές του απαισιόδοξου τεχνολογικού ντετερμινισμού θα έπρεπε να διερευνήσουν μήπως η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και η συνακόλουθη μείωση της απασχόλησης στη συγκεκριμένη περιοχή προέρχονται από άλλους παράγοντες, όπως:

- i. την παύση λειτουργίας των λιγότερο αποδοτικών μονάδων παραγωγής
- ii. οργανωτικές αλλαγές στην δομή των επιχειρήσεων και του κράτους
- iii. εντατικοποίηση αποδιδόμενη στις εργασιακές αναδιαρθρώσεις
- iv. επιμήκυνση του χρόνου εργασίας

Αλλαγές δηλαδή που μπορούν να επιφέρουν μείωση του προσωπικού χωρίς μείωση της παραγωγής.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, οι ειδικότεροι παράγοντες που επηρεάζουν την απασχόληση το προϊόν και την παραγωγικότητα σε συγκεκριμένες περιοχές, μεταβάλλονται αποφασιστικά και εξαρτώνται άμεσα από τις γενικότερες παραμέτρους λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος. Κατά συνέπεια οι μεταβολές που παρατηρούνται στα αποτελέσματα της παραγωγικής διαδικασίας απορρέουν από τις εξής γενικότερες αλλαγές:

- i. την ευρύτερη οικονομική συγκυρία
- ii. τις συνθήκες αξιοποίησης του κεφαλαίου
- iii. τη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Από γενικότερη άποψη πρέπει να τονίσουμε ότι ο ακριβής προσδιορισμός της εξέλιξης της απασχόλησης δεν εξαρτάται μόνο από τις επιπτώσεις των νέων τεχνολογιών. Η απασχόληση που καταγράφεται στα στατιστικά στοιχεία είναι η συνισταμένη της δράσης πολλών παραγόντων: ορισμένων που δρουν στην κατεύθυνση της αύξησης του αριθμού των εργαζομένων και άλλων που δρουν στην αντίθετη κατεύθυνση.

Ακόμα και το φαινόμενο του downsizing, δηλαδή η δραστική μείωση του απασχολούμενου προσωπικού (ιδιαίτερα μεταξύ των εργαζομένων στη διοίκηση και τις λοιπές υπηρεσίες γραφείου) αποδίδεται στις νέες τεχνολογίες ενώ ελάχιστα σχετίζεται μ' αυτές. Οι οπαδοί του απαισιόδοξου τεχνολογικού ντετερμινισμού εκλαμβάνουν πολύ εύκολα ως μόνιμες, αλλαγές που έχουν παροδικό χαρακτήρα.

Επειδή η απασχόληση δεν μειώνεται (παρά μόνο κατ' εξαίρεση σε ορισμένες χώρες και σε ορισμένες σύντομες περιόδους), θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι τελικά οι παράγοντες που δρουν στην κατεύθυνση της αύξησης της απασχόλησης, κατά τα τελευταία είκοσι χρόνια, υπερίσχυαν των παραγόντων που δρουν στην κατεύθυνση της μείωσης της (μεταξύ των οποίων και η υποκατάσταση της εργασίας από κεφάλαιο λόγω εισαγωγής νέων επιστημονικών γνώσεων στις εργασιακές διαδικασίες).

Η μεταβολή στην απασχόληση προκύπτει ως αποτέλεσμα διαδικασιών πιο πολύπλοκων, σε σχέση με την απλή εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγή:

διαδικασιών που σχετίζονται με την μακροοικονομική συγκυρία, με τις αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων και την κατανομή του χρόνου εργασίας, με την διανομή του προϊόντος, την κερδοφορία και την συσσώρευση του κεφαλαίου.

Η απασχόληση δεν εξαρτάται δηλαδή μόνον από την υποκατάσταση εργασίας από μηχανές, αλλά από πλήθος παραγόντων, μεταξύ των οποίων, ο ρυθμός μεγέθυνσης του προϊόντος και οι συνακόλουθες επενδύσεις, η επιμήκυνση του χρόνου λειτουργίας των μηχανών, η εμφάνιση νέων παραγωγικών δραστηριοτήτων και νέων επαγγελμάτων. Κατά συνέπεια, εάν οι τεχνολογικές αλλαγές που υποκαθιστούν εργασία από μηχανικές λειτουργίες συνοδεύονται από αντισταθμιστικές πολιτικές και αλλαγές που αφορούν τον χρόνο εργασίας, οι επιπτώσεις στην απασχόληση μπορεί να είναι μικρές.

Η μακροχρόνια τάση της απασχόλησης είναι αυξητική αν και με πολύ μικρότερους ρυθμούς ως προς το παραγόμενο προϊόν.

Με βάση τα παραπάνω απλά στατιστικά δεδομένα, αμφισβητείται έντονα και η θεωρία της “ανάπτυξης που δεν παράγει απασχόληση”, μια προσέγγιση που εντάσσεται στα ιδεολογήματα των τεchnοφοβικών.

Αμφισβητείται, διότι η ένταση της απασχόλησης (που αποτελεί δείκτη της ικανότητας της οικονομίας να δημιουργεί απασχόληση όταν μεγεθύνεται το προϊόν) παρουσιάζει αύξηση. Για κάθε μονάδα ποσοστιαίας αύξησης του Α.Ε.Π η ποσοστιαία αύξηση της απασχόλησης είναι σήμερα μεγαλύτερη απ’ ότι στο παρελθόν. Εξαρτάται δηλαδή από τις βασικές στοχεύσεις της καπιταλιστικής παραγωγής αν η ανάπτυξη θα συνοδεύεται από στασιμότητα, αύξηση ή μείωση των θέσεων απασχόλησης όπως επίσης από τις ίδιες στοχεύσεις εξαρτώνται και οι μορφές ανασύνθεσης της εργασίας στην παραγωγή.

Επιπλέον, εσφαλμένη αποδεικνύεται και η θέση περί ταχύτατης εισαγωγής των νέων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία (με αποτέλεσμα οι κοινωνίες που δέχονται το τεχνολογικό «σοκ» να διαθέτουν δήθεν πολύ λιγότερο χρόνο για την προσαρμογή τους). Όπως φαίνεται από τις εξελίξεις στον δείκτη της παραγωγικότητας, η οποία δεν επιταχύνεται (παρά την μαζική εισαγωγή νέων επιστημονικών γνώσεων στις σύγχρονες εργασιακές διαδικασίες), οι σύγχρονες κοινωνίες που δέχονται το τεχνολογικό «σοκ» μπορεί να αντιμετωπίσουν σοβαρό και επείγον πρόβλημα με την αύξηση της ανεργίας όχι όμως εξαιτίας μιας δήθεν ραγδαίας αύξησης της παραγωγικότητας. Είναι πραγματικά δύσκολο να αποδώσουμε την εν λόγω άνοδο στην υποτιθέμενη «τρίτη βιομηχανική επανάσταση». Η ανεργία σχετίζεται με μια σειρά από παράγοντες όπως: την άνοδο του εργατικού δυναμικού, η οποία είναι ταχύτερη της απασχόλησης, την πολιτική περιορισμού των πραγματικών μισθών, την διεύρυνση των εισοδηματικών ανισοτήτων και τα φαινόμενα φτώχειας των δύο τελευταίων δεκαετιών.

Ειδικότερα, το γεγονός ότι οι ωφέλειες από την σχετική άνοδο της παραγωγικότητας, έχουν κατευθυνθεί μονόπλευρα προς τα κέρδη των κεφαλαιοκρατών και όχι στην αύξηση των μισθών, συμβάλλει στην παραπέρα όξυνση του προβλήματος της ανεργίας, περιορίζοντας ταυτόχρονα σημαντικά τη ζήτηση και την ιδιωτική κατανάλωση. Η ανεργία δεν οφείλεται στην τεχνολογική πρόοδο. Η ανεργία είναι εγγενές χαρακτηριστικό του καπιταλισμού και εν μέρει το αποτέλεσμα της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας υπό καπιταλιστικές συνθήκες συσσώρευσης. Είναι η ιδιαίτερη σχέση της τεχνολογικής προόδου με την συσσώρευση του κεφαλαίου και κατ’ επέκταση με την κερδοφορία του, που δημιουργεί την ανεργία.

Ένα επιπλέον επιχείρημα των “τεchnοφοβικών” εστιάζεται στο εύρος των επιπτώσεων από την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών. Υποστηρίζεται ότι σε αντίθεση

με τις τεχνολογικές επαναστάσεις του παρελθόντος η διείσδυση των νέων τεχνολογιών σήμερα πραγματοποιείται στο σύνολο των παραγωγικών δραστηριοτήτων (αγαθών και υπηρεσιών). Παλιότερα η εισαγωγή νέας τεχνολογίας σε κάποιον τομέα της οικονομίας, μπορεί να είχε ως αποτέλεσμα την κατάργηση θέσεων εργασίας, πλην όμως δημιουργούσε νέες θέσεις σε άλλους τομείς της οικονομίας. Σήμερα, διατείνονται οι “τεχνοφοβικοί”, η κατάργηση θέσεων εργασίας στους παραδοσιακούς τομείς δεν συνοδεύεται από κάποια αντιστάθμιση σε κάποιον ανερχόμενο τομέα.

Η θέση αυτή βασίζεται στην εσκεμμένη συσκότιση της σχέσης που υπάρχει μεταξύ παραγωγικότητας, απασχόλησης και κοινωνικού προϊόντος. Για δεδομένη εξέλιξη του παραγωγικού δυναμικού (φυσική μεταβολή πληθυσμού), η απασχόληση εξαρτάται από το ρυθμό αύξησης του κοινωνικού προϊόντος σε σχέση με την παραγωγικότητα της εργασίας. Είναι γνωστό ότι η αυτοματοποίηση της παραγωγής και η συνακόλουθη αύξηση της παραγωγικότητας συμβαδίζει με την αύξηση της απασχόλησης και ότι αυτό είναι συνέπεια του γεγονότος ότι το ζητούμενο και παραγόμενο κοινωνικό προϊόν αυξάνεται περισσότερο από την παραγωγικότητα της εργασίας. Οι “τεχνοφοβικοί” ισχυρίζονται ότι για τους υψηλούς ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας ευθύνεται η ραγδαία εισαγωγή νέων τεχνολογιών σε όλους τους τομείς της παραγωγής. Χωρίς να εξετάζουν την υπόθεση της ζήτησης του προϊόντος καταλήγουν σε συμπεράσματα περί «τέλους της εργασίας». Ο ισχυρισμός τους είναι εν μέρει σωστός, αφού όντως τα νέα προϊόντα που δημιουργούνται χάρη στην τεχνολογική πρόοδο και οι νέες παραγωγικές δραστηριότητες δεν αυξάνουν την απασχόληση δραστικά, όπως συνέβαινε στο παρελθόν. Ωστόσο δεν είναι αυτή η κύρια αιτία για την ερμηνεία των εξελίξεων. Το σημαντικότερο είναι ότι οι εισοδηματικά ασθενέστερες κατηγορίες των Η.Π.Α και της Ε.Ε θα επιδίδονταν σε μια κατά πολύ μεγαλύτερη κατανάλωση εμπορευμάτων αν διέθεταν το ανάλογο εισόδημα. Η αύξηση της ζήτησης δεν σχετίζεται λοιπόν τόσο με την εισαγωγή νέων παραγωγικών δραστηριοτήτων όσο με την αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ της εργασίας.

Υπάρχει λοιπόν ένα έλλειμμα “ζήτησης” και αυτό αφορά στα προϊόντα των τριών παραδοσιακών κλάδων της οικονομίας και στα παραδοσιακά προϊόντα της πρώτης και της δεύτερης τεχνολογικής επανάστασης. Εξαρτάται συνεπώς λιγότερο από τα νέα προϊόντα των «νέων τεχνολογιών» και περισσότερο από την οικονομική πολιτική, την κατάσταση στην αγορά εργασίας, τον κοινωνικό συσχετισμό δυνάμεων και όλους τους παράγοντες που καθορίζουν τα εισοδηματικά μερίδια.

Η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στον τομέα της βιομηχανίας δεν συνεπάγεται την μείωση της απασχόλησης στον τομέα των υπηρεσιών. Οι επίσημες στατιστικές των Η.Π.Α επιβεβαιώνουν ότι η απασχόληση στον τομέα των υπηρεσιών αυξήθηκε στην περίοδο 1973-2003, με μέσο ετήσιο ρυθμό 2,2% (που αντιστοιχεί σε αύξηση 25% ανά δεκαετία). Κατά την ίδια περίοδο στην Ιαπωνία, η απασχόληση στον τομέα των υπηρεσιών αυξήθηκε με τον ίδιο ακριβώς ρυθμό, ενώ στην Ε.Ε των 13, το αντίστοιχο ποσοστό ανήλθε στο 1,8%. Δεν έχει εξασθενήσει λοιπόν ο τομέας των υπηρεσιών ως προς την ικανότητά του να δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας, όπως επίσης δεν έχουν εξασθενήσει ούτε οι παραδοσιακοί τομείς (εμπόριο, μεταφορές, τηλεπικοινωνίες, κ.ο.κ.).

Κανένα από τα επιχειρήματα που επιστρατεύουν για να στηρίξουν την θέση περί «τέλους της εργασίας» οι “τεχνοφοβικοί” δεν ευσταθεί. Η άποψη περί “τέλους της εργασίας” συγκαλύπτει το γεγονός ότι παρά την ταχύτητα αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας (λόγω τεχνολογικού και οργανωτικού

εκσυγχρονισμού των καπιταλιστικών επιχειρήσεων) η μακροχρόνια τάση της απασχόλησης παραμένει αυξητική.

6.8 Η «νέα» σύνθεση της εργατικής δύναμης: ευέλικτη απασχόληση διαχείριση της εργασίας και της ανεργίας.

Η οποιαδήποτε απόπειρα μονοσήμαντης συσχέτισης των νέων τεχνολογιών με την απασχόληση είναι εσφαλμένη και παραπλανητική. Οι εξελίξεις αυτών των μεγεθών στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής προϋποθέτουν την εισαγωγή μιας διαφορετικής προβληματικής, στην οποία καθοριστικό ρόλο διαδραματίζουν οι έννοιες:

- i. της διευρυμένης αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων εκμετάλλευσης
- ii. της ιδιοποιούμενης από το κεφάλαιο υπεραξίας
- iii. της κεφαλαιακής συσσώρευσης
- iv. της κερδοφορίας του κεφαλαίου

σε συνδυασμό με την θεωρία των καπιταλιστικών κρίσεων και την θεωρία του εφεδρικού εργατικού στρατού ανέργων.

Το ξέσπασμα της μεγάλης οικονομικής κρίσης του 1974, είχε ως αποτέλεσμα να υιοθετηθούν από το κεφάλαιο μια σειρά από επιλογές «εκκαθάρισης» εις βάρος της εργασίας και του συνόλου των παραγωγικών δραστηριοτήτων για να διατηρήσει την υπεροχή του ισοζυγίου και να επιτύχει υψηλά επίπεδα κερδοφορίας στο πρώτο στάδιο της κρίσης. Η «εκκαθάριση» των ανεπαρκώς αξιοποιούμενων κεφαλαίων συνίσταται στην καταστροφή ενός μέρους του κεφαλαίου το οποίο κατέστη εντελώς ανίκανο να εκμεταλλεύεται την εργασία στο βαθμό που απαιτεί η «υγιής» και «ομαλή» διαδικασία συσσώρευσης. Απ' αυτή τη διαδικασία προκύπτει η άνοδος του μέσου ποσοστού κέρδους, διότι εκκαθαρίζονται τα ατομικά κεφάλαια των οποίων η κερδοφορία βρίσκεται κάτω από τον μέσο όρο. Οι εκκαθαρίσεις του κεφαλαίου κατά συνέπεια σημαίνουν:

- i. υψηλά ποσοστά ανεργίας
- ii. κατάργηση του κοινωνικού κράτους
- iii. δραστική περικοπή της κοινωνικής ζήτησης
- iv. συνεχή απαξίωση του κεφαλαίου (αποβιομηχάνιση μικρών ή μεγάλων μονάδων παραγωγής ή τμημάτων παραγωγής)
- v. αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ των πιο εύπορων τάξεων
- vi. προσαρμογή της κοινωνικής ζήτησης στα νέα δεδομένα της παραγωγικότητας.

Στο αμέσως επόμενο στάδιο αντιμετώπισης της κρίσης και εφόσον έχουν δημιουργηθεί οι κατάλληλες προϋποθέσεις και συνθήκες, το κεφάλαιο προχωράει σε εκτεταμένες αναδιαρθρώσεις με την εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην παραγωγική και εργασιακή διαδικασία και παράλληλα αναδιοργανώνει τους τρόπους ένταξης της

μισθωτής εργασίας στο εσωτερικό της παραγωγικής μονάδας, και της διαδικασίας ανασύστασης και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Έτσι επιτυγχάνεται η αλλαγή στην αγορά εργασίας, τον μισθό και την κατανάλωση.

Η τεχνολογική αναδιάρθρωση στη σφαίρα της παραγωγής και η ανάγκη εξοικονόμησης παγίου κεφαλαίου οδηγούν σε διαφορετικές μορφές σύστασης και ανασύνθεσης της εργασίας. Τον ίδιο στόχο βέβαια εξυπηρετούν και η ανάγκη διατήρησης υψηλής κερδοφορίας για το κεφάλαιο και η μονόπλευρη επιβάρυνση των εργαζομένων. *Οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης σε αυτούς ακριβώς τους παράγοντες οφείλονται.*

Με την ανασύνθεση της εργατικής δύναμης σε ένα ανωτέρου επιπέδου νεο-τεϋλορικό σχήμα, που περιλαμβάνει τον κεντρικό πυρήνα των ομάδων εργασίας και την περιφέρεια του ευέλικτου εργατικού δυναμικού, επιτυγχάνεται η ένταξη των εργαζομένων στις νέες τεχνολογικά αναβαθμισμένες παραγωγικές διαδικασίες αλλά με εργασιακούς όρους περισσότερο δυσμενείς και δυσβάσταχτους γι αυτούς. *Στις Η.Π.Α π.χ ενώ την περίοδο 1980-1988 το εργατικό δυναμικό αυξήθηκε κατά 14% (14,8 εκατ.) η «ευέλικτη» ή άτυπη εργασία αυξήθηκε κατά 28% (8,2 εκατ.), αποτελώντας πάνω από το μισό του συνολικού εργατικού δυναμικού.* (Business Work 1988 στο Τσεκούρας 1989). Οι σχετικά σταθεροί ρυθμοί απασχόλησης αντιστοιχούν στην ενσωμάτωση μιας εσωτερικά διαφοροποιημένης ποσότητας εργατικής δύναμης. Η σύνθεση των νέων θέσεων εργασίας αλλάζει ριζικά εις βάρος της σταθερής και μόνιμης εργασίας, προς όφελος των κάθε είδους μορφών ευελιξίας. Ο διεθνής καπιταλιστικός καταμερισμός της εργασίας εξυπηρετεί τις νέες μορφές ένταξης και ανασύνθεσης της εργασίας στην παραγωγή. Ο κατατεμαχισμός της αγοράς εργασίας, βαθαίνει ακόμα περισσότερο τις διαιρέσεις: ένα πρωτεύον κεντρικό τμήμα με σταθερή απασχόληση και μόνιμες συμβάσεις εργασίας και από την άλλη ο τεράστιος χώρος του περιθωρίου και το ευέλικτο εργατικό δυναμικό της υπεργολαβίας, των άτυπων μορφών απασχόλησης των ευκαιριακών συμβάσεων εργασίας του φασών κ.ο.κ.

Στην Ιαπωνική βιομηχανία για παράδειγμα, οι κατηγοριοποιήσεις είναι ατελείωτες. Πέρα από τους “κανονικούς” εργαζόμενους του κέντρου, υπάρχουν οι εξωτερικοί ή συνεργαζόμενοι εργάτες, που παρ' ότι εργάζονται στους χώρους της εταιρείας θεωρούνται απασχολούμενοι από τις υπεργολαβικές εταιρείες και συνήθως αναλαμβάνουν τις πιο βρώμικες δουλειές της επιχείρησης χωρίς βέβαια καμία διαπραγμάτευση των συνθηκών και όρων της εργασίας τους. Άλλες κατηγορίες αποτελούνται από προσωρινούς εργάτες που η εταιρεία μπορεί να απολύει όποτε θέλει, εποχιακούς εργάτες που έρχονται να εργαστούν στις βιομηχανικές περιοχές ορισμένες εποχές του χρόνου, στους part time εργάτες, κ.λ.π. Ένας ατελείωτος χάρτης «μη προνομιούχας απασχόλησης», ένα τεράστιο φτηνό και υποταγμένο εργατικό δυναμικό που εργάζεται κάτω από συνθήκες υπερεκμετάλλευσης (Ichyo 1988 στο Τσεκούρας 1989).

Παρόμοιες δέσμες πολύ-διαχωρισμών αναπαράγονται μέσα από τη διαχείριση του μισθού, την αποδυνάμωση των συλλογικών συμβάσεων διαπραγματεύσεων και τα ατομικοποιημένα συστήματα πληρωμών. Τα ευέλικτα συστήματα πληρωμής πρέπει να εξυπηρετούν τις ανάγκες της αναδιοργάνωσης της εργασίας. Ταυτόχρονα πριμοδοτείται το σπάσιμο των εμποδίων των συλλογικών διαπραγματεύσεων και προωθείται η ατομική διαπραγμάτευση του μισθού, η αξιολόγηση από τη διοίκηση της προσπάθειας του εργαζόμενου και ο επιλεκτικός καθορισμός του βασικού μισθού ή των ειδικών επιδομάτων.

Από παντού αναδεικνύεται μια κεντρική στρατηγική για το κεφάλαιο απέναντι στις διευρυμένες ανάγκες για πειθάρχηση και θετική ενσωμάτωση της εργασίας,

απαιτούνται νέοι και αποτελεσματικοί μηχανισμοί ελέγχου της. Η συγκρότηση τους ανατίθεται κυρίως στο βάθεμα των δομικών διαχωρισμών μέσα στην εργατική τάξη, στην πώλωση των ανταγωνισμών και των αντιφάσεων που οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις αναπαράγουν αδιάκοπα στο εσωτερικό της (Τσεκούρας 1989).

Τα στατιστικά δεδομένα των ηγεμονικών καπιταλιστικών οικονομιών επιβεβαιώνουν ότι είναι δυνατό να έχουμε μια περίοδο ανάκαμψης στην οποία δίνεται έμφαση στις τεχνολογικές αναδιαρθρώσεις με συνεπακόλουθα:

- i. μια αγορά εργασίας όπως περιγράφηκε παραπάνω που ανταποκρίνεται στις νεοφιλελεύθερες απαιτήσεις του κεφαλαίου.
- ii. μια πρόοδο των πραγματικών μισθών που θα υπολείπεται των αυξήσεων της παραγωγικότητας της εργασίας με τους working poor να εργάζονται κυρίως στον τομέα των υπηρεσιών.
- iii. μια αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας στην βιομηχανία και τέλος
- iv. μια κατ'έκταση συσσώρευση του κεφαλαίου στους υπόλοιπους τομείς (Ευσταθόπουλος, Ιωακείμογλου 2001 αναφέρεται σε έρευνα INE/ΓΣΕΕ²¹).

Μια περίοδο καπιταλιστικής ανάκαμψης δηλαδή που θα συνοδεύεται από κοινωνική οπισθοχώρηση για το μεγαλύτερο τμήμα των εργαζόμενων τάξεων.

Όσον αφορά τα ιδεολογήματα περί τέλους της εργασίας και μεταβιομηχανικής εποχής της αυτοματοποίησης, στην οποία θα επέλθει η κατάργηση της εργασίας, έγινε σαφές από την ανάλυση που προηγήθηκε ότι ουδεμία σχέση έχουν με την πραγματικότητα των κοινωνιών της Δύσης. Η συστηματική προβολή αυτών των θέσεων στο πεδίο των ερευνών αλλά και η δια του τύπου και των Μ.Μ.Ε προπαγάνδισή τους εξυπηρετεί τους ακόλουθους δύο στόχους:

α) Να συγκαλύψει το γεγονός ότι σήμερα το μεγαλύτερο ποσοστό όλων όσοι εργάζονται, (περισσότερο από 90% στη Β Αμερική και τη Ν. Α. Ασία, περισσότερο από 85% στη Ευρώπη) είναι αναγκασμένοι και ως εκ τούτου υποχρεώνονται να εργάζονται, εργάζονται υπό το κεφάλαιο.

β) Να παραστήσει την κατάσταση του 15% εκείνων που δύνανται, είναι αναγκασμένοι και ως εκ τούτου επιθυμούν να εργάζονται αλλά δεν εργάζονται επειδή δεν βρίσκουν εργασία, δηλαδή την ανεργία, ως μια επιθυμητή από τους ίδιους τους ανέργους ευεργετική συνέπεια της αυτοματοποιημένης παραγωγής.

Οι θέσεις περί «τέλους της εργασίας» και «μεταβιομηχανικής» αυτοματοποιημένης κοινωνίας προβάλλονται ιδίως σε συγκεκριμένες κοινωνικές συγκυρίες όπως η σημερινή, όπου η ανεργία υπερβαίνει κατά πολύ τα επίπεδα, πέραν των οποίων δεν είναι πλέον εύκολη η ιδεολογική διαχείριση της από μέρους των κρατούντων: όσο η ανεργία ήταν χαμηλή, ήταν δυνατό να παριστά κανείς με κάποια πειστικότητα εκείνους που ήσαν αναγκασμένοι και ως εκ τούτου επιθυμούσαν να εργαστούν, αλλά δεν έβρισκαν δουλειά, δηλ τους άνεργους ως κάποιους που δεν επιθυμούσαν να εργαστούν επειδή η απόλαυση τηςσχόλης τους παρείχε μεγαλύτερο όφελος (utility) από ότι θα τους παρείχε το δια της μισθωτής εργασίας αποκτούμενο εισόδημα. Με την αύξηση της ανεργίας αυτό το ιδεολόγημα των νεοκλασικών δεν βρίσκει ανταπόκριση και δοκιμάζεται το θρησκευτικού χαρακτήρα ιδεολόγημα περί τέλους της εργασίας, δηλαδή το ιδεολόγημα ότι η σημερινή αθλιότητα της ανεργίας (σύμφυτη με το καπιταλιστικό σύστημα) δεν είναι παρά μόνον το πρώτο βήμα προς μια μελλοντική κοινωνία χωρίς εργασία.

---

²¹ I.N.E/Γ.Σ.Ε.Ε : Η ανταγωνιστικότητα, η Ο.Ν.Ε και η βιομηχανική πολιτική (έρευνα 2001).

Τέτοια ιδεολογήματα επιστρατεύονται για να εξωραΐσουν την υφιστάμενη κατάσταση και να συγκαλύψουν την αθλιότητα της κοινωνικής πραγματικότητας πίσω από τον εικονικό κόσμο των εντυπώσεων που δημιουργούν οι νέες τεχνολογίες. «Η απολυτοποίηση του ρόλου της τεχνολογίας και η μηχανιστική αναγωγή των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών ζητημάτων σε προβλήματα τεχνικών-χειραγωγίων διευθετήσεων καθιστούν τις τεχνοκρατικές αντιλήψεις αντιδραστικά ιδεολογήματα που συγκαλύπτουν τον ταξικό χαρακτήρα της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, στη διαιώνιση της οποίας αποσκοπούν, προβάλλοντας μονόπλευρα και εξωιστορικά ορισμένη βαθμίδα της αντίθεσης χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας από την όψη των συμφερόντων της τεχνοκρατικής ελίτ» (Πατέλης 2001).

Η κυρίαρχη τάση στην κοινωνική διεργασία σήμερα είναι προς ενίσχυση της κοινωνικής πόλωσης μέσα από τις αντιφατικά κινούμενες διαδικασίες : ειδίκευσης και αποειδίκευσης, ρύθμισης και αντιρύθμισης, αναβάθμισης και απαξίωσης της εργατικής δύναμης.

Έτσι η χρήση των σύγχρονων τεχνολογιών όχι μόνο δεν αναστρέφει την τάση ενίσχυσης της κοινωνικής αποξένωσης στην παραγωγή, αλλά συμβάλλει στην διεύρυνση της προλεταριοποίησης και της φτώχειας.

Τα θεωρήματα περί μιας οικονομίας όπου θα παράγουν μόνοι τους οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές και τα ρομπότ, περί «κατάργησης της εργασίας» και «αυτοματοποιημένης βιομηχανικής κοινωνίας», εντάσσονται σε μια ιδεολογική στρατηγική που επιδιώκει να συσκοτίσει την εικόνα της ανασφαλούς υφιστάμενης εκμετάλλευσης της εργασίας και να προβάλλει μια εικόνα τεχνολογικών νομοτελειών που τα αρνητικά της αποτελέσματα θα τα θεραπεύσουν ο εθελοντισμός και η κοινωνική ευαισθησία. Όμως οι κοινωνικοί αγώνες και η δυναμική της αντικαπιταλιστικής προοπτικής δεν μπορούν να κατευναστούν με τέτοιου είδους επιστημονικοφανή, παραπλανητικά ιδεολογήματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^ο

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την έρευνα που προηγήθηκε, σχετικά με τα συστήματα της εργασίας και της παραγωγής διαπιστώσαμε ότι ο ρόλος τους στις μεταβολές και την ανάπτυξη του κοινωνικού συστήματος είναι εξαιρετικά σημαντικός. Το υπόδειγμα οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής προσλαμβάνεται ως κεντρική συνιστώσα των κοινωνικών μετασχηματισμών, στη θεωρία της Ρύθμισης, της Ευέλικτης Εξειδίκευσης και την Μαρξιστική προσέγγιση που παρουσιάστηκαν στα τρία πρώτα κεφάλαια της εργασίας.

Διαπιστώσαμε επίσης ότι η ερμηνεία των αλλαγών του τεχνολογικού υποδείγματος, όπως επίσης και ο ρόλος του σε σχέση με άλλους παράγοντες που επιδρούν στην δημιουργία των κοινωνικών φαινομένων, διαφέρουν ριζικά στις θεωρίες αυτές. Με γνώμονα την Μαρξιστική προσέγγιση, ασκήθηκε κριτική στις θεωρίες της Ρύθμισης και της Ευέλικτης Εξειδίκευσης στο 4^ο και στο 5^ο κεφάλαιο.

Ως προέκταση του προβληματισμού και της κριτικής θεώρησης που υιοθετήσαμε, εξετάστηκε στο 6^ο κεφάλαιο το πραγματικό περιεχόμενο του τεχνολογικού υποδείγματος και προσδιορίστηκαν οι σχέσεις μεταξύ τεχνολογίας και εργασίας στα ευέλικτα-αυτοματοποιημένα συστήματα παραγωγής και οι επιπτώσεις της αυτοματοποίησης και της εισαγωγής των νέων τεχνολογιών, σε μια σειρά από κρίσιμες παραμέτρους, όπως το προϊόν, η παραγωγικότητα και η απασχόληση.

Με βάση τις αναλύσεις που εκθέσαμε στα επιμέρους κεφάλαια προκύπτουν τα κάτωθι γενικά συμπεράσματα:

Α) Η Θεωρία της Ρύθμισης προτάθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1970 ως υπέρβαση των αδιεξόδων της κοινωνικής θεωρίας και ιδιαίτερα του Δυτικού Μαρξισμού. Οι εισηγητές της υποστηρίζουν ότι η εκτεταμένη και βαθιά κοινωνική κρίση της ίδιας περιόδου εκφράστηκε στο χώρο της κοινωνικής επιστήμης μέσω της αποτυχίας των γενικών θεωριών να προβλέψουν τα γεγονότα και να προτείνουν εφικτές και αποτελεσματικές λύσεις. Έτσι, δημιουργήθηκαν μια σειρά από θεωρίες μεσαίου βεληνικού (μια εκ των οποίων είναι και η Ρύθμιση) στις οποίες εφαρμόστηκε η ίδια μεθοδολογία και μια συγκεκριμένη πρακτική μοντελοποίησης και επεξεργασίας των κοινωνικών φαινομένων.

Η θεωρία της Ρύθμισης, όπως διαπιστώσαμε στο 4^ο κεφάλαιο, διακρίνεται για όλες τις αδυναμίες που χαρακτηρίζουν τις εν λόγω θεωρίες μεσαίου βεληνικού. Διακρίνεται επιπλέον από ιδιόμορφες αδυναμίες που οφείλονται στο ειδικό της περιεχόμενο. Στην μεθοδολογία συγκρότησης της, εντοπίστηκαν (τουλάχιστον στα πρώτα στάδια) οι σαφέστατες επιρροές του λειτουργισμού, του στρουκτουραλισμού και του στείρου εμπειρισμού. Ακόμα και αν γίνουν δεκτές οι αιτιάσεις των εισηγητών της σχετικά με την απόρριψη των γενικών θεωριών, θα ανέμενε κανείς να υπάρχει στον πυρήνα της ένα ελάχιστο σύνολο κανόνων, ένα πλαίσιο αποτελούμενο από δεδομένες σταθερές, που θα μπορούσε να εφαρμοστεί σε όλο το εύρος της διαχρονικής και ποιοτικής εξέλιξης των κοινωνικών φαινομένων. Αντιθέτως, η απουσία οποιασδήποτε σταθερής και συστηματικής αρχής, οποιουδήποτε συνόλου αναφοράς καθίσταται κανόνας λειτουργίας της θεωρίας. Το αποτέλεσμα δεν είναι μια θεωρία χωρίς αρχές αλλά μια ανιεράρχιστη συμπαράθεση αρχών χωρίς θεωρία.

Με τη ρητή απόρριψη των γενικών θεωριών, οι Ρυθμιστές πρεσβεύουν την απουσία γενικού πλαισίου αναφοράς και την ανυπαρξία νόμων και επιπλέον δηλώνουν εμμέσως ότι «νόμος» τους είναι η προσφυγή στο συγκεκριμένο, το εμπειρικό, το κατά περίπτωση παρατηρούμενο φαινόμενο. Έτσι όμως δεν

επιτυγχάνουν το βασικό τους στόχο, την αποτελεσματική υπέρβαση των γενικών θεωριών. Καμία από τις μεθόδους που χρησιμοποιούν για να επεξεργαστούν επί μέρους κοινωνικά γεγονότα δεν επαρκεί για μια ολοκληρωμένη ερμηνεία και δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί όταν η έρευνα επεκτείνεται χρονικά και ποιοτικά, σε ένα ευρύτερο φάσμα φαινομένων. Αυτή η αδυναμία που υπονομεύει εξ αρχής τα θεμέλια της Ρύθμισης, οφείλεται στην πολυσυλλεκτικότητα της, στην εκλεκτική χρήση των γενικών θεωριών που ενώ από τη μια απορρίπτονται, από την άλλη επιστρατεύονται κατά περίπτωση για να εξηγηθούν τα επί μέρους φαινόμενα. Με αυτό τον τρόπο όμως τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση περιορίζουν στο ελάχιστο την ουσιαστική ερμηνευτική ικανότητα της θεωρίας. Η αναλυτική της ισχύ εστιάζεται στο περίγραμμα των γεγονότων και η επεξεργασία τους λαμβάνει έντονα φαινομενολογική χροιά.

Οι “εμπειρικές πεποιθήσεις” χρησιμοποιούνται για να κατασκευαστούν οι “ενδιάμεσες έννοιες”, (καθεστώς συσσώρευσης, τρόπος ρύθμισης, φορντισμός), και υποδηλώνουν την εμμονή σε συγκεκριμένες ιδιαιτερότητες της μορφής που υποκαθιστούν την ανάγκη αφαιρετικής προσέγγισης της ουσίας. Με την ποσοτικοποίηση αυτών των πεποιθήσεων επιδιώκεται η ενίσχυση της αποδεικτικής ικανότητας της θεωρίας και η εισαγωγή κριτηρίων ιστορικής αξίας. Όμως ούτε οι ποσοτικοί φορμαλισμοί επαρκούν για να πραγματοποιηθεί η λειτουργία της αφαίρεσης, ούτε οι εμπειρικές πεποιθήσεις μπορούν να αποκαλύψουν τους ουσιαστικούς προσδιορισμούς των φαινομένων. Κατά συνέπεια οι εμπειρικές πεποιθήσεις δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, ειδικά όταν μέσω αυτών επιχειρείται η εξαγωγή συμπερασμάτων για διαφορετικές χρονικές περιόδους του κοινωνικού συστήματος. Το ίδιο συμπέρασμα συνάγεται από τη στατιστική επεξεργασία των εμπειρικών δεδομένων που διαγνεύουν οικτρά τις πεποιθήσεις της Ρύθμισης, επιβεβαιώνοντας επιπλέον την αποτυχία του υποτιθέμενου ειδικού χαρακτήρα της.

Οι ενδιάμεσες έννοιες, είτε εξαιτίας του πλουραλιστικού παραπεμπτισμού είτε εξαιτίας των περιορισμένων δυνατοτήτων και ορίων εφαρμογής τους, αποτυγχάνουν να αποκαλύψουν και να ερμηνεύσουν την ουσία των φαινομένων. Έτσι, η ανάλυση επικεντρώνεται μονοδιάστατα στις θεσμικές μορφές οργάνωσης της μισθωτής εργασίας, στο παραγωγικό σύστημα του Φορντισμού, τις μορφές των αγορών, στο ρόλο του κράτους και των ταξικών συσχετισμών, στη σχέση μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης, ενώ παραγνωρίζονται πλήρως οι παραγωγικές σχέσεις και ιδιαίτερα οι σχέσεις ιδιοκτησίας που καθορίζουν καταλυτικά την συμπεριφορά των ατομικών και κοινωνικών φορέων.

Η συνεχής προβολή του Φορντισμού, η μετατροπή του σε κριτήριο σύγκρισης των ιστορικών περιόδων και η αξιοποίηση του ως ιδανικού προτύπου παραγωγής, προσέδωσε στο εν λόγω πρότυπο χαρακτηριστικά «πρακτικής» ιδεολογίας. Μιας ιδεολογίας που μετατοπίζει το κέντρο βάρους της ανάλυσης στο τεχνολογικό υπόδειγμα και δημιουργεί την εντύπωση ότι στην περίοδο άνθησης του Φορντισμού είχαν θεραπευτεί όλα τα δεινά του καπιταλισμού. Έτσι, αφενός μεν, επιβεβαιώνεται ο τεχνολογικός ντετερμινισμός της θεωρίας, αφετέρου δε, ανάγονται σε επιστήμη και μέθοδο ανάλυσης του κοινωνικού συνόλου οι αλλαγές στο μικρο-επίπεδο των συστημάτων παραγωγής. Ο Φορντισμός μεταβλήθηκε σε ολοκληρωτική οντότητα και “εφοδιάστηκε” με αποτελεσματικούς μηχανισμούς αυτορρύθμισης, όμοιους με τους μηχανισμούς τους οποίους έχει αποδώσει η συμβατική οικονομική θεωρία στην αγορά.

Σε τελική ανάλυση, οι έννοιες «καθεστώς συσσώρευσης», «τρόπος ρύθμισης» και «Φορντισμός» αποκρύπτουν ουσιαστικές ιδιότητες και αντιθέσεις του

καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και των καπιταλιστικών σχέσεων ιδιοκτησίας, δεν ερμηνεύουν επαρκώς τα κοινωνικά φαινόμενα και εξωραΐζουν τον καπιταλισμό ως το επιδεχόμενο βελτιώσεων μοναδικό πρότυπο οικονομικής ανάπτυξης.

Στις τελευταίες εξελίξεις της, η Ρύθμιση προσχωρεί στο πλαίσιο του μεταμοντερνισμού, από το οποίο σταχολογεί επιλεκτικά τις έννοιες και τους προσδιορισμούς της. Σ' αυτό το στάδιο, εγκαταλείπονται οι τελευταίοι ουσιακοί, οικονομικοί και ταξικής φύσεως προσδιορισμοί, για να υιοθετηθούν στη θέση τους περισσότερο σχετικοποιημένοι, ιστορικοσυγκυριακοί λεκτικοί παράγοντες (καθεστώσ, σήμανσης, τρόπος επικοινωνίας, κοινωνικό παράδειγμα κ.ο.κ). Εγκαταλείπεται η έννοια της ταξικής πάλης ακόμα και στις μεταλλαγμένες εκδοχές της, της δομικής συνιστώσας των μετασχηματισμών η αναδιαρθρώσεων του παραγωγικού συστήματος. Με τον τρόπο αυτό απορρίπτεται η έννοια των τάξεων και υιοθετείται ο κοινωνικός σχετικισμός και ο ατομισμός.

Υπό την επήρεια αυτών των εξελίξεων η Ρύθμιση κινείται στο έδαφος της αστικής θεωρίας, γεγονός που υπονομεύει ακόμη περισσότερο τις ερμηνευτικές της δυνατότητες. Λειτουργεί απολογητικά για την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, καθίσταται έντονα φαινομενολογική στις προσεγγίσεις της και καταλήγει σε κοινοτοπίες «αστικού» χαρακτήρα όσον αφορά τους μετασχηματισμούς που παρατηρούνται στον χώρο της εργασίας και της παραγωγής. Με λίγα λόγια, δεν μπορεί να συνεισφέρει στην επιστημονική διερεύνηση των κοινωνικών φαινομένων ούτε να συμβάλλει στην πρόβλεψη πιθανών εξελίξεων. Από τις φιλότιμες προσπάθειες των πρώτων Ρυθμιστών δεν έχουν απομείνει παρά μόνο «ανταπάτες» όσον αφορά τις κοινωνικές εξελίξεις και η μετέωρη, φαινομενολογικά κοινωνιολογίζουσα θεωρία τους.

Β) Η θεωρία της Ευέλικτης Εξειδίκευσης αναφέρεται κατά μείζονα λόγο στον μετασχηματισμό του τεχνολογικού υποδείγματος, όταν το κοινωνικό σύστημα εισέρχεται σε περίοδο οικονομικής και παραγωγικής κρίσης (δομικού χαρακτήρα). Ο μετασχηματισμός αυτός βασίζεται κατά κύριο λόγο στις αλλαγές του παραγωγικού υποδείγματος και την βαθμιαία προσαρμογή όλων των παραμέτρων λειτουργίας του κοινωνικού μηχανισμού, στις συνακόλουθες εσωτερικές αναδιαρθρώσεις. Υπ' αυτή την έννοια διαμορφώνονται οι βασικές συνιστώσες της ευελιξίας: η ευελιξία στην αγορά εργασίας, η ευελιξία της τεχνολογίας και η ευελιξία των συστημάτων οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής.

Με βάση την κριτική που ασκείται από μαρξιστική σκοπιά στη θεωρία της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, καταλήξαμε στα ακόλουθα συμπεράσματα:

α) Ο όρος Ευέλικτα Συστήματα Παραγωγής δεν σκιαγραφεί τις πραγματικές μεταβολές του συνόλου της σημερινής παραγωγικής διαδικασίας. Δεν έχει επέλθει υποκατάσταση των φορντικών μεθόδων από ένα νέο παραγωγικό υπόδειγμα. Οι μετασχηματισμοί στο χώρο των παραγωγικών συστημάτων και της εργασιακής διαδικασίας πραγματοποιούνται με την συνύπαρξη διαφορετικών μοντέλων παραγωγής. Έτσι, δίπλα στο φορντικό-τεϋλορικό σύστημα συνυπάρχουν ευέλικτα συστήματα ή αυτοματοποιημένα συστήματα παραγωγής που συναρθρώνονται σε όλη την έκταση και όλα τα επίπεδα της παραγωγής (μεμονωμένες επιχειρήσεις, εθνικές οικονομίες, παγκόσμιο παραγωγικό σύστημα). Βασικά κριτήρια σύνθεσης του παραγωγικού μηχανισμού είναι οι γενικότερες παράμετροι λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος και όχι κατ' ανάγκη οι δυνατότητες των τεχνολογικών συστημάτων.

β) Η θεωρία της Ευέλικτης Εξειδίκευσης αποτυγχάνει πλήρως στην ερμηνεία της οικονομικής κρίσης και των αλλαγών του Φορντικού προτύπου. Παρερμηνεύει

την κρίση αποδίδοντας την στην έλλειψη ισορροπίας μεταξύ κατανάλωσης και παραγωγής. Θεωρεί αιτία της έλλειψης ισορροπίας που αναπόφευκτα εμφανίζεται στην αγορά, την υποτιθέμενα «δύσκαμπτη» παραγωγή, η οποία στο πλαίσιο της φορντικής της συγκρότησης αδυνατεί να αντεπεξέλθει στους σημερινούς οικονομικούς ρυθμούς. Αυτή η μετάθεση των αιτιών της κρίσης από την παραγωγική διαδικασία στην αγορά δεν είναι τυχαία. Πραγματοποιείται προκειμένου να αποκρυφτούν τα πραγματικά αίτια της κρίσης και να προταθεί ένα νέο τεχνολογικό υπόδειγμα που εξυπηρετεί τις ειδικές στοχεύσεις του κεφαλαίου, ως η ιδανική για όλες τις κοινωνικές ομάδες λύση. Ερμηνεύεται και προτάσσεται δηλαδή ο κοινωνικός συμβιβασμός ως αναπόφευκτη απόρροια των τεχνολογικών εξελίξεων.

γ) Στη θεωρία της Ευέλικτης Εξειδίκευσης η τεχνολογία με τη μορφή του βιομηχανικού υποδείγματος αποκτά ένα κρίσιμο ρόλο και επηρεάζει καταλυτικά τις εξελίξεις στη βιομηχανική οργάνωση. Οι διάφορες εκδοχές της Ευέλικτης Εξειδίκευσης διακρίνονται από ένα καθαρά τεχνολογικό ντετερμινισμό και ένα βολονταριστικό σχετικισμό που αφορά την κοινωνική συναίνεση και τη θεσμική αναδιοργάνωση. Επιπλέον η θεωρία της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, σε όλες τις μορφές και τους συνδυασμούς που προτάσσει (κάθετη απολοκλήρωση, βιοτεχνική παραγωγή, βιομηχανικές κοινότητες, ευέλικτες επιχειρήσεις, επιχειρήσεις υπεργολάβοι κ.ο.κ), θεωρεί ως βασική προϋπόθεση επιτυχίας τους την ευελιξία στην αγορά εργασίας. Όπως διαπιστώσαμε όμως, η εφαρμογή της ευελιξίας στην αγορά εργασίας συνοδεύεται από μια πληθώρα αρνητικών επιπτώσεων για τους εργαζόμενους (ανεργία, “απασχολησιμότητα”, μείωση μισθών) οι οποίες επιβεβαιώνουν πανηγυρικά ότι η Ευελιξία δεν αποβαίνει προς όφελος όλων όπως ισχυρίζονται οι υποστηρικτές της. Ειδικότερα σε περιόδους κρίσης, είναι τουλάχιστον παραπλανητική μια θεωρία που ηθελήμενα παραβλέπει τους πραγματικούς στόχους αλλά και τις επιπτώσεις από την εφαρμογή των νέων μεθόδων ανασύνθεσης και ένταξης της εργατικής δύναμης στην παραγωγική διαδικασία. Περαιτέρω, και η εκτεταμένη δυαδικοποίηση στην αγορά εργασίας και η συστηματική υπονόμευση της δημιουργίας εργατικών συνδικάτων θεωρούνται καίριας σημασίας συνθήκες για την επιτυχή εφαρμογή του ευέλικτου παραγωγικού μοντέλου. Συνεπώς, δίπλα στις τεχνολογικές καινοτομίες που αναστατώνουν την παραγωγή παραμένουν άθικτες οι βασικές οικονομικές και ιδιοκτησιακές σχέσεις που εξυπηρετούν πρώτιστα τις στοχεύσεις του κεφαλαίου.

δ) Όσον αφορά τον παράγοντα της τεχνολογίας στην παραγωγή, διαπιστώσαμε ότι η βασική επιδίωξη των ευέλικτων αναδιαρθρώσεων είναι η αναβαθμισμένη, ανωτέρου επιπέδου νεοτεϋλορική σύνθεση όπου συνεχίζεται με ανανεωμένους τρόπους το «κυνήγι των χρόνων». Δύο συστατικά στοιχεία είναι καθοριστικά σ’ αυτή τη νέα σύνθεση: η μετάβαση από τον ειδικευμένο εργάτη της φορντικής αλυσίδας στον εργάτη της ομάδας, της οικογένειας των ομαδοποιημένων καθηκόντων στα ευέλικτα συστήματα παραγωγής και η απαίτηση για ενεργή συμμετοχή της εργασίας και δημιουργική της ένταξη στην παραγωγική διαδικασία.

Αυτές οι αλλαγές στις μεθόδους οργάνωσης της εργασίας που συνοδεύονται από τις κατάλληλες τεχνολογικές καινοτομίες, παρέχουν την δυνατότητα στο κεφάλαιο να αντιμετωπίζει με επιτυχία την κρίση, προσαρμόζοντας με το ελάχιστο δυνατό κόστος την σχέση τεχνολογία/εργασία στις γενικότερες περιοριστικές οικονομικές συνθήκες. Σε αυτό το πλαίσιο, τα ευέλικτα συστήματα παραγωγής δεν είναι δυνατό να επιδράσουν αυτόνομα στις σχέσεις παραγωγής πόσο μάλλον να τις ανατρέψουν. Οι αντιφάσεις της καπιταλιστικής παραγωγής δεν είναι δυνατό να ξεπεραστούν βραχυχρόνια με την υιοθέτηση νέων μεθόδων παραγωγής και παρ’ όλο

που αλλάζουν μορφές, δεν αναιρείται το περιεχόμενο των σχέσεων που διέπουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

ε) Η φιλοσοφία της αναδιάρθρωσης στην Ευέλικτη Εξειδίκευση εκτός των στοιχείων του τεχνολογικού ντετερμινισμού διακρίνεται και για την έμφαση που δίνει στις συνεργατικές δραστηριότητες. Οι συνεργασίες αυτές είτε στην περίπτωση της Ευέλικτης επιχείρησης είτε στην περίπτωση των “βιομηχανικών κοινοτήτων” υποτίθεται ότι μπορούν να συμβάλλουν στην αποκατάσταση της εργασιακής αρμονίας και την καπιταλιστική κερδοφορία, διασφαλίζοντας την συνολική κοινωνική ευημερία. Τα εμπειρικά δεδομένα βέβαια από την εφαρμογή των ευέλικτων συστημάτων παραγωγής κάθε άλλο παρά επιβεβαιώνουν τους παραπάνω ισχυρισμούς. Η ενσωμάτωση των ευέλικτων μεθόδων παραγωγής στις μεγάλες μονάδες πέτυχε βελτίωση της κερδοφορίας τους. Συνδυάζεται όμως με την αύξηση της ανεργίας, τον περιορισμό των εργασιακών δικαιωμάτων και μειώσεις των αμοιβών των εργαζομένων.

στ) Από την Ευέλικτη Εξειδίκευση προτείνεται η εγκατάλειψη της ταξικής ανάλυσης, γεγονός που έχει σοβαρές επιπτώσεις στις πολιτικές και ιδεολογικές της απολήξεις. Επιπτώσεις που περιλαμβάνουν μια νέα ουτοπία με την προσπάθεια διάσωσης του σοσιαλδημοκρατικού ονείρου και του συμβιβασμού των συμφερόντων του κεφαλαίου και της εργασίας στις νέες οικονομικές και τεχνολογικές συνθήκες. Σε τελική ανάλυση, οι αναδιρθώσεις που διαφημίζονται από τη θεωρία της Ευέλικτης Εξειδίκευσης συγκαλύπτουν τις πραγματικές επιδιώξεις του κεφαλαίου εμφανίζοντας τον συμβιβασμό μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας ως απαραίτητο όρο για την ανάπτυξη και την κοινωνική ευημερία. Καλλιεργούν μάλιστα και την ψευδαίσθηση ότι από το παραπάνω περιγραφόμενο εργασιακό καθεστώς μπορεί να υπάρξει μετάβαση σε περισσότερο κοινωνικοποιημένα μοντέλα παραγωγής. Αυτή η “ανάγνωση” των εξελίξεων είναι τουλάχιστον παραπλανητική και οι επιπτώσεις της ευελιξίας αποτυπώνονται κραυγαλέα στις ελαστικοποιημένες εργασιακές σχέσεις, στην αύξηση της ανεργίας, στην υπονόμευση του εργασιακού συνδικαλισμού, στην ανασφάλεια, στις μειώσεις των αμοιβών των εργαζομένων, στην κατάργηση εργασιακών δικαιωμάτων, στην συνολική επιδείνωση των συνθηκών εργασίας εις βάρος της εργατικής τάξης.

Το κεφάλαιο ανέκαθεν αντιμετώπιζε με ευελιξία τις περιοδικές κρίσεις του καπιταλιστικού συστήματος. Σήμερα αυτή η ευελιξία περιλαμβάνει μια παρατεταμένη επίθεση ενάντια στην εργατική τάξη, που αποσκοπεί στην εξάλειψη των υπολειμμάτων του Κεϋνσιανού κράτους και την εφαρμογή μεθόδων που ελαστικοποιούν τις εργασιακές σχέσεις και καθιστούν ευκολότερη και αποδοτικότερη την διαχείριση της εργατικής δύναμης. Αυτός είναι ο κύριος λόγος για τον οποίο, απ’ όλες τις διαστάσεις της Ευελιξίας επιδιώκεται πρωτίστως με μια σειρά από μεθόδους η εφαρμογή ενός νέου εργασιακού καθεστώτος, η μετατροπή της εργασίας σε “ευέλικτη” εργασία, σε απασχόληση, σε απασχολησιμότητα. Η μετατροπή δηλαδή της εργατικής δύναμης σε ιδανική “καύσιμη ύλη” για την κεφαλαιοκρατική παραγωγική μηχανή. Αυτήν την επιδίωξη ικανοποιεί η εμπέδωση της “συναίνεσης” μεταξύ εργαζομένων και κεφαλαίου που προβάλλει συστηματικά η θεωρία της Ευελιξίας. Σε κάθε περίπτωση πάντως παραβλέπεται από την θεωρία αυτή ότι δεν μπορεί να επιτευχθεί μόνιμη ισορροπία στη σχέση κεφαλαίου-εργασίας γιατί σ’ αυτήν εκφράζονται οι εγγενείς αντιθέσεις του καπιταλιστικού συστήματος. Υπ’ αυτή την έννοια τα ευέλικτα συστήματα παραγωγής (όπως και η αυτοματοποίηση της παραγωγής) δεν μπορούν να αποτελέσουν «πανάκεια», είτε για την έξοδο από την καπιταλιστική κρίση, είτε ως θύλακας μετασχηματισμού της παραγωγής. Στις αναδιρθώσεις της παραγωγής εκφράζονται οι αναδιατάξεις του κεφαλαίου, οι

προθέσεις του, η έκβαση της ταξικής πάλης και το νέο πεδίο ταξικών συγκρούσεων που διαμορφώνεται για τις δυνάμεις της εργασίας. Από την δυναμική των σχέσεων αυτών καθορίζεται η μορφή και το περιεχόμενο του παραγωγικού συστήματος.

Γ) Όσον αφορά τις πραγματικές αλλαγές και τους μετασχηματισμούς που παρατηρούνται στο χώρο των συστημάτων εργασίας και παραγωγής, τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την μαρξιστική ανάλυση του παραγωγικού συστήματος είναι τα εξής:

α) Η «ευελιξία» και η «αυτοματοποίηση» αποτελούν κεντρικές συνιστώσες στην τεχνολογική αναδιάρθρωση που προωθείται από το κεφάλαιο αλλά όχι υπό την έννοια που τους προσδίδεται στις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διακηρύξεις των «εκπροσώπων» του και ορισμένων επιστημόνων. Η «ευελιξία» και η «αυτοματοποίηση» εκφράζονται στην παραγωγική διαδικασία με τη μορφή αλλαγών και αναδιαρθρώσεων που μεταβάλλουν την τεχνολογική σύνθεση της παραγωγής, την σχέση τεχνολογίας/εργασίας, τις μορφές ανασύνθεσης της εργατικής δύναμης και τις μεθόδους ένταξης και αξιοποίησης της.

β) Στο υπόδειγμα της ευέλικτης αυτοματοποίησης όπως και σε όλες τις μορφές των συστημάτων οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής του καπιταλισμού το σύνολο των χαρακτηριστικών σχέσεων μέσα από τις οποίες εντάσσεται η μισθωτή εργασία στο παραγωγικό σύστημα διατηρούνται και ταυτόχρονα αναπαράγονται με καινούργιες μορφές. Η αυτοματοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας, που οφείλεται στην προσπάθεια του κεφαλαίου να αυξήσει μέσω των κερδών παραγωγικότητας την ιδιοποιούμενη σχετική υπεραξία, εντείνει την υπαγωγή της ζωντανής στη «νεκρή» εργασία, μέσω της τεράστιας βαρύτητας που παίρνει η επένδυση και η διαχείριση της συσσωρευμένης μερίδας σταθερού κεφαλαίου. Εντείνει επιπλέον τον διαχωρισμό μεταξύ διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας όσο και αν αυτό φαίνεται αντιφατικό με την πραγματικότητα της πολυ-λειτουργικότητας, της πολυ-ειδίκευσης, της «ευελιξίας» που απαιτείται από την εργατική δύναμη.

γ) Οι περιοδικές κρίσεις του καπιταλιστικού συστήματος βρίσκονται σε άμεση και καταλυτική σχέση με τα συστήματα οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής. Ειδικότερα ο ρόλος της εργατικής δύναμης και οι παράγοντες που συνδέονται με τη θέση και τη λειτουργία του συλλογικού εργάτη στην παραγωγική διαδικασία είναι κεντρικής σημασίας για την κατανόηση του μηχανισμού των κρίσεων. Ταυτόχρονα ο μηχανισμός των κρίσεων επηρεάζει καταλυτικά τους μετασχηματισμούς των συστημάτων οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής.

Η κρίση του καπιταλιστικού συστήματος μπορεί να ερμηνευθεί ως κρίση υπερσυσσώρευσης η οποία επιπλέον πρέπει να θεωρηθεί ότι προκύπτει από τη δράση γενικών και ειδικών αιτιών. Η υπερσυσσώρευση είναι προϊόν της ίδιας της καπιταλιστικής ανάπτυξης, συνέπεια του συνόλου των εσωτερικών αιτιακών εξαρτήσεων και αντιφάσεων που διέπουν το καπιταλιστικό σύστημα. Πιο συγκεκριμένα, ο τόπος της κρίσης (υπερσυσσώρευση κεφαλαίου) εντοπίζεται στην ίδια την καπιταλιστική παραγωγή. Αν τα εμπορεύματα μένουν απούλητα αυτό οφείλεται ακριβώς στις συνθήκες παραγωγής τους (ποσοστό εκμετάλλευσης, «ένταση κεφαλαίου», παραγωγικότητα της εργασίας, οργανική σύνθεση κεφαλαίου) που δεν επιτρέπουν την παραγωγή τους σε ποσότητες και τιμές που να ανταποκρίνονται στη δυνάμενη να πληρώσει ζήτηση και συγχρόνως να εξασφαλίσουν ένα ικανοποιητικό κέρδος.

Στις προϋποθέσεις της κρίσης υπερσυσσώρευσης περιλαμβάνονται και όλες εκείνες οι συνθήκες από τις οποίες εξαρτάται η ικανότητα του κεφαλαιοκράτη να κάνει οικονομία στη χρήση σταθερού κεφαλαίου, μειώνοντας έτσι την οργανική σύνθεση του συνολικού κεφαλαίου. Οι παράγοντες αυτοί δεν συναρτώνται μόνο με την εισαγωγή της νέας τεχνολογίας και την μεταβολή έτσι της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Συναρτώνται εξίσου με το χρόνο και την ένταση χρησιμοποίησης των μέσων παραγωγής και κυρίως με τη θέση και την στάση του συλλογικού εργάτη στη δοσμένη κάθε φορά παραγωγική διαδικασία (δεξιότητες, πείρα, εκπαίδευση, βαθμός προσαρμογής κ.λ.π). Ο καθοριστικός ρόλος του συλλογικού εργάτη για τη δυνατότητα οικονομίας στη χρήση σταθερού κεφαλαίου, δηλαδή τελικά για τη δυνατότητα περισσότερο ή λιγότερο παραγωγικής χρησιμοποίησης των δοσμένων μέσων παραγωγής υποδεικνύει ότι πίσω από την κρίση της διευρυνόμενης παραγωγής κεφαλαίου (πίσω από την υπερσυσσώρευση του κεφαλαίου) δεν βρίσκεται μια απλή αιτία, αλλά ο ίδιος ο εξελισσόμενος ταξικός συσχετισμός δύναμης, το σύνολο των αντιφάσεων και εσωτερικών αιτιακών σχέσεων που διέπουν την καπιταλιστική παραγωγή.

δ) Η διευρυμένη εφαρμογή ευέλικτων συστημάτων παραγωγής και αυτοματοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας είναι χωρίς αμφιβολία μια «επιθετική κίνηση» του κεφαλαίου: κίνηση που δεν τη διάλεξε αλλά του επιβλήθηκε από την κρίση, και επιθετική επειδή δίπλα στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας δημιουργεί μαζική ανεργία. Ταυτόχρονα όμως, και αναγκαστικά, η ίδια η αυτοματοποίηση της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής ανοίγει μια περίοδο αναδιάρθρωσης των συνθέσεων ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία και ξαναβάζει στον επίκεντρο των ταξικών αγώνων την ικανότητα του άμεσου παραγωγού να θέτει σε κίνηση τα μέσα παραγωγής.

ε) Η παρουσία της εργατικής τάξης σαν μιας ανταγωνιστικής δύναμης απέναντι στο κεφάλαιο, είναι σε τελική ανάλυση το κλειδί για την κατανόηση της ανάπτυξης και της κρίσης των ίδιων των μορφών που παίρνει η συσσώρευση του κεφαλαίου. Η ταξική πάλη στο επίπεδο της παραγωγής παίρνει πάντοτε τη μορφή αντίστασης στις διαδικασίες υποτίμησης της εργατικής δύναμης και ανάκτησης των διαδικασιών ελέγχου της παραγωγής και της οργάνωσης της εργασίας, παράγοντας σημαντικά αποτελέσματα και στη μορφή που παίρνει τελικά ο συλλογικός εργαζόμενος, που παύει έτσι ν' αποτελεί προϊόν της υποκειμενικότητας του κεφαλαίου.

Δ) Η μαζική εισαγωγή των νέων τεχνολογιών βιομηχανικής αυτοματοποίησης στους χώρους της παραγωγής πραγματοποιήθηκε τα τελευταία χρόνια με εντυπωσιακούς ρυθμούς. Ταυτόχρονα, οι τεχνολογίες των υπολογιστών και της πληροφορίας επεκτάθηκαν στον τριτογενή τομέα των υπηρεσιών. Οι εξελίξεις αυτές έδωσαν την αφορμή σε αρκετούς ερευνητές να διατυπώσουν απόψεις στις οποίες συσχετίζουν γραμμικά και κατ' αναλογία την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών, την εφαρμογή δηλαδή ευέλικτων και αυτοματοποιημένων συστημάτων παραγωγής, με την απασχόληση, την παραγωγικότητα και το προϊόν.

Εξετάζοντας τις απόψεις αυτές με βάση τα στατιστικά στοιχεία των Η.Π.Α, της Ε.Ε και της Ιαπωνίας, δηλαδή των περισσότερο ανεπτυγμένων οικονομιών του κόσμου, διαπιστώσαμε ότι τα επιχειρήματα τους δεν ευσταθούν, ούτε στην περίπτωση της άμεσης συσχέτισης των νέων τεχνολογιών με την αύξηση της

παραγωγικότητας και του προϊόντος και την μείωση της απασχόλησης, ούτε στην περίπτωση της υπόθεσης ότι η εργασία θα εξαλειφθεί λόγω της αυτοματοποίησης.

Και αυτό γιατί η πραγματικότητα που δείχνουν τα στατιστικά στοιχεία της παραγωγικότητας του προϊόντος και της απασχόλησης σε Ευρωπαϊκή Ένωση, Η.Π.Α και Ιαπωνία είναι εντελώς διαφορετική. Τα συμπεράσματα που απορρέουν από την επεξεργασία των στατιστικών δεδομένων είναι τα εξής:

α) Η συνολική «παραγωγικότητα των συντελεστών της παραγωγής» παρουσιάζει επιβράδυνση σε όλες τις χώρες, ακόμα και στις Η.Π.Α όπου η εισαγωγή των τεχνολογικών καινοτομιών στις παραγωγικές διαδικασίες πραγματοποιείται με εξαιρετικά υψηλούς ρυθμούς.

β) Από την επεξεργασία των στατιστικών στοιχείων μόνο η περίπτωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης θα μπορούσε να αξιοποιηθεί για να τεκμηριωθούν απόψεις που σχετίζουν γραμμικά και μονοσήμαντα την μείωση της απασχόλησης με τις τεχνολογικές αναδιαρθρώσεις. Αλλά και σε αυτή την περίπτωση θα έπρεπε να διερευνηθεί μήπως η αύξηση της παραγωγικότητας και η συνακόλουθη μείωση της απασχόλησης στη συγκεκριμένη περιοχή οφείλεται σε άλλους παράγοντες όπως:

- v. η παύση λειτουργίας των λιγότερο αποδοτικών μονάδων παραγωγής
- vi. οργανωτικές αλλαγές στην δομή των επιχειρήσεων και του κράτους
- vii. εντατικοποίηση αποδιδόμενη στις εργασιακές αναδιαρθρώσεις
- viii. η επιμήκυνση του χρόνου εργασίας

Αλλαγές δηλαδή που μπορούν να επιφέρουν μείωση του προσωπικού χωρίς μείωση της παραγωγής. Αναμφίβολα, οι μεταβολές στην απασχόληση προκύπτουν ως αποτέλεσμα πολύ πιο πολύπλοκων διαδικασιών από την απλή εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγή: διαδικασιών που σχετίζονται με την μακροοικονομική πολιτική, με τις αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων και την κατανομή του χρόνου εργασίας, με την διανομή του προϊόντος, την κερδοφορία και την συσσώρευση του κεφαλαίου.

Περαιτέρω, οποιαδήποτε απόπειρα μονοσήμαντης συσχέτισης των νέων τεχνολογιών με την απασχόληση, την παραγωγικότητα και το προϊόν είναι επιφανειακή, εσφαλμένη και παραπλανητική. Στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής η ερμηνεία των μεταβολών αυτών των μεγεθών προϋποθέτει την εισαγωγή μιας συνολικά διαφορετικής προβληματικής. Μιας προβληματικής που βασίζεται στις έννοιες:

- v. της διευρυμένης αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων εκμετάλλευσης
- vi. της ιδιοποιούμενης από το κεφάλαιο υπεραξίας
- vii. της κεφαλαιακής συσσώρευσης
- viii. της κερδοφορίας του κεφαλαίου

Με γνώμονα αυτές τις έννοιες συμπεραίνουμε ότι η παραγωγικότητα, το προϊόν και η απασχόληση εξαρτώνται άμεσα από τις ειδικές διαδικασίες λειτουργίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και επιπλέον από τη διανυόμενη περίοδο κρίσης.

Στο πρώτο στάδιο της κρίσης το κεφάλαιο υιοθετεί μια σειρά από επιλογές «εκκαθάρισης» εις βάρος της εργασίας και του συνόλου των παραγωγικών δραστηριοτήτων, για να επιτύχει υψηλά επίπεδα κερδοφορίας, ανάκαμψη της παραγωγικότητας και αύξηση του προϊόντος. Οι εκκαθαρίσεις αυτές συνεπάγονται: υψηλά ποσοστά ανεργίας, κατάργηση του κοινωνικού κράτους, δραστική περικοπή της κοινωνικής ζήτησης, απαξίωση κεφαλαίου, αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ των εύπορων τάξεων, προσαρμογή της ζήτησης στα νέα δεδομένα της

παραγωγικότητας. Στο στάδιο αυτό οξύνονται οι ταξικές συγκρούσεις και από την έκβασή τους καθορίζονται οι μετέπειτα εξελίξεις.

Στο αμέσως επόμενο στάδιο αντιμετώπισης της κρίσης και εφόσον έχουν δημιουργηθεί οι κατάλληλες προϋποθέσεις και συνθήκες (αρνητική έκβαση της ταξικής πάλης, «εκκαθάριση κεφαλαίων» κ.λ.π) το κεφάλαιο προχωράει σε εκτεταμένες αναδιαρθρώσεις με την εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία και παράλληλα αναδιοργανώνει τους τρόπους ένταξης της μισθωτής εργασίας στο εσωτερικό της παραγωγικής μονάδας και την διαδικασία ανασύστασης και ανασύνθεσης της εργατικής δύναμης. Έτσι επιτυγχάνεται η αλλαγή στην αγορά εργασίας, τον μισθό και την κατανάλωση.

Σ' αυτό το στάδιο της κρίσης παρατηρούνται *εκτεταμένες τεχνολογικές αναδιαρθρώσεις της παραγωγικής διαδικασίας* με την εισαγωγή νέων συστημάτων παραγωγής που χαρακτηρίζονται από διαφορετικές δυνατότητες σε σύγκριση με τα τεχνολογικά συστήματα προγενέστερων περιόδων. Οι εκτεταμένες αναδιαρθρώσεις και τα ευέλικτα συστήματα παραγωγής συνδυάζονται με *διαφορετικές μορφές σύστασης και ανασύνθεσης της εργατικής δύναμης*.

Οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης απορρέουν από το συνδυασμό αυτών των παραγόντων. Η ανασύνθεση της εργατικής δύναμης πραγματοποιείται σε ένα ανωτέρου επιπέδου νεο-τεϋλορικό σχήμα, που περιλαμβάνει τον κεντρικό πυρήνα των ομάδων εργασίας και την περιφέρεια του ευέλικτου εργατικού δυναμικού, επιτυγχάνεται έτσι η ένταξη των εργαζομένων στις νέες τεχνολογικά αναβαθμισμένες παραγωγικές διαδικασίες, αλλά με εργασιακούς όρους περισσότερο δυσμενείς και δυσβάσταχτους γι αυτούς. Οι σχετικά υψηλοί ρυθμοί απασχόλησης αντιστοιχούν στην ενσωμάτωση μιας εσωτερικά διαφοροποιημένης ποσότητας εργατικής δύναμης. Η σύνθεση των νέων θέσεων εργασίας αλλάζει ριζικά εις βάρος της σταθερής και μόνιμης εργασίας, προς όφελος των κάθε είδους μορφών ελαστικοποιημένης εργασίας.

Έτσι, η αγορά εργασίας κατατεμαχίζεται και βαθαίνουν ακόμη περισσότερο οι διαιρέσεις: ένα πρωτεύον κεντρικό τμήμα με σταθερή απασχόληση και μόνιμες συμβάσεις εργασίας και από την άλλη ο τεράστιος χώρος του “περιθωρίου” και το ευέλικτο εργατικό δυναμικό της υπεργολαβίας, των άτυπων μορφών απασχόλησης, των ευκαιριακών συμβάσεων εργασίας, του φασόν κ.οκ.

Παρόμοιες δέσμες πολύ-διαχωρισμών αναπαράγονται μέσα από τη διαχείριση του μισθού, την αποδυνάμωση των συλλογικών συμβάσεων και τα ατομικοποιημένα συστήματα πληρωμών. Τα ευέλικτα συστήματα πληρωμής πρέπει να εξυπηρετούν τις ανάγκες της αναδιοργάνωσης της εργασίας. Ταυτόχρονα πριμοδοτείται το σπάσιμο των εμποδίων των συλλογικών διαπραγματεύσεων και προωθείται η ατομική διαπραγμάτευση του μισθού, η αξιολόγηση από τη διοίκηση της προσπάθειας του εργαζόμενου και ο επιλεκτικός καθορισμός του βασικού μισθού ή των ειδικών επιδομάτων.

Στα στατιστικά δεδομένα (παραγωγικότητα, προϊόν, απασχόληση) των ηγεμονικών οικονομιών της Δύσης αποτυπώνεται μια περίοδος (1992-2002) σχετικής ανάκαμψης στην οποία δίνεται έμφαση στις τεχνολογικές αναδιαρθρώσεις με συνεπακόλουθα:

- v. μια αγορά εργασίας όπως περιγράφηκε παραπάνω, που ανταποκρίνεται στις νεοφιλελεύθερες απαιτήσεις του κεφαλαίου
- vi. μια πρόοδος, των πραγματικών μισθών που θα υπολείπεται των αυξήσεων της παραγωγικότητας της εργασίας με τους working poor να εργάζονται κυρίως στον τομέα των υπηρεσιών

- vii. μια αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας στην βιομηχανία, και τέλος
- viii. μια κατ'έκταση συσσώρευση του κεφαλαίου στους υπόλοιπους τομείς

Μια περίοδος καπιταλιστικής ανάκαμψης δηλαδή, που θα συνοδεύεται από κοινωνική οπισθοχώρηση για το μεγαλύτερο τμήμα των εργαζόμενων τάξεων.

Τέλος, τα ιδεολογήματα περί «τέλους της εργασίας» και «μεταβιομηχανικής εποχής της αυτοματοποίησης» στην οποία θα καταργηθεί η εργασία, αποδείχθηκε ότι εξυπηρετούν αγοραίου τύπου απολογητικές προπαγάνδες για να συγκαλυφθεί η δραματική για τους εργαζόμενους πραγματικότητα του νέου εργασιακού μεσαίωνα στις κοινωνίες της Δύσης.

Η κυρίαρχη τάση στην κοινωνική διεργασία σήμερα είναι προς ενίσχυση της κοινωνικής πόλωσης μέσα από τις αντιφατικά κινούμενες διαδικασίες : ειδίκευσης και αποειδίκευσης, ρύθμισης και αντιρύθμισης, αναβάθμισης και απαξίωσης της εργατικής δύναμης. Κατά συνέπεια, η χρήση των σύγχρονων τεχνολογιών όχι μόνο δεν αναστρέφει την ενίσχυση της αποξένωσης και της εκμετάλλευσης στην παραγωγή, αλλά συμβάλλει στη διεύρυνση της προλεταριοποίησης και της φτώχειας.

Αξίζει να σημειωθεί πάντως ο καθοριστικός ρόλος του συλλογικού εργάτη, ειδικά όσον αφορά τις εξελίξεις στο χώρο των συστημάτων οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής και γενικότερα όσον αφορά την λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος σε περιόδους κρίσης. Πίσω από τις στρατηγικές που υιοθετούνται όσον αφορά την χρησιμοποίηση των δοσμένων μέσων παραγωγής, πίσω από τις μεθόδους εκμετάλλευσης και ανασύνθεσης της εργατικής δύναμης, πίσω από την κρίση της διευρυνόμενης αναπαραγωγής του κεφαλαίου και των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, δε βρίσκεται μια απλή «αιτία», αλλά ο ίδιος ο εξελισσόμενος ταξικός συσχετισμός δύναμης το σύνολο των αντιφάσεων που διαπερνούν το καπιταλιστικό σύστημα. Η ικανότητα του συλλογικού εργάτη να αποκτά τον έλεγχο της παραγωγής, να επεμβαίνει δηλαδή στο εκάστοτε μοντέλο παραγωγής και να καθορίζει τις προτεραιότητες του, παραμένει τεράστιας σημασίας παράγοντας από τον οποίο θα εξαρτηθούν οι μελλοντικές κοινωνικές εξελίξεις.

Αυτός είναι ο λόγος που η θεραπεία της κρίσης που προκρίνουν οι καπιταλιστές και οι κυβερνήσεις τους παίρνουν την μορφή ενός ανοικτού κοινωνικού πολέμου ενάντια στις δυνάμεις της εργασίας. Δεν έχω κανένα δισταγμό να υποστηρίξω ότι ο πόλεμος αυτός δεν θα αποβαίνει πάντα νικηφόρος για την αστική τάξη και τους συμμάχους της. Δεν έχω καμία αμφιβολία όσον αφορά την δυνατότητα των άμεσων παραγωγών να αναλάβουν τον έλεγχο των συστημάτων οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής για να ικανοποιήσουν τις πραγματικές τους ανάγκες και να βελτιώσουν συνολικά την κοινωνία.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Ξένων συγγραφέων

- Aglietta M. (1979), *A theory of Capitalist Regulation: The U.S Experience*, London: New Left Books.
- Aglietta M. & Brender A. (1984), *Les metamorphoses de la societe salariale*, Camain Levy.
- Amin A. (1991), «Flexible Specialization and Small Firms in Italy: Myths and Realities» edited by A. Poliert in *Farewell to Flexibility?*, London: Blackwell.
- Amin A. (ed) (1994), *Post - Fordism, a reader*, Oxford: Blackwell,
- Amin A. & Robins K. (1990), «The re-emergence of regional economies? The mythical geography of flexible accumulation», *Environment and Planning D: Society and Space*, vol.8.
- Atkinson J. & Meager N. (1986), «New Forms of Work Organization», Institute of Manpower Studies p.4, section 2.
- Berns T. (1979), «*Industrial statistics*», στο *Ευρωπαϊκή Ιστορία*, Κρεμμυδάς Βασίλης, εκδ.Γνώση, Αθήνα.
- Boyer R. (1988), *Η θεωρία της Ρύθμισης: Κριτική Ανάλυση*, Αθήνα
ελλ.μτφρ. Γ.Δουράκης, εκδ.Εξάντας.
- Bonefeld W. & Holloway J. (1993), *Μεταφορντισμός και Κοινωνική Μορφή: Μια Μαρξιστική Συζήτηση για το Μεταφορντιστικό Κράτος*, μτφρ.Γ.Αντωνίου, εκδ.Εξάντας.
- Bouchout Y. & Besson P. (1986), «How to achieve flexibility through work reorganization», στο F.M.S (Συλλογή κειμένων, ed.H-J Wamecke, R. Steinhilger).
- Braverman H. (1974), *Labor and Monopoly Capital*, New York, Monthly Review.
- Brenner & Glick M. (1991), «The Regulation Approach: Theory and History», *New Left Review*.
- Broad D. (1990), «Fordism and Imperialism», *Monthly Review* No 41.
- Carchedi G. (1991), *Frontiers of Political Economy*, London, Verso.
- Clarke S. (1988), «Overaccumulation, Class Struggle and the Regulation Approach», *Capital and Class* No36.
- Clarke S. (1990), *The crisis of Fordism or the Crisis of Social Democracy*, Telos 83.
- Coriat B. (1985), *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, μεταφρ.Δαγιάννης Γιώργος, επιμ.Σταματοπούλου Χριστίνα, Αθήνα, εκδ.Κομμούνα.
- Dumenil G. & Levy D. (1988), «What can we learn from a century of history of the U.S. economy», Barcelona Conference.
- Freedman M. (1977), *The new economy challenge*, Harvard Review.
- Garaudy R. (1971), *Η μεγάλη καμπή του Σοσιαλισμού*. Αθήνα, εκδ.Πάπυρος Πρες.
- Gorz A. (1993), *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός, Οικολογία*. Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα.
- Hirsch J. (1993), «Φορντισμός και μεταφορντισμός: η παρούσα κοινωνική κρίση και οι συνέπειες της», στο Bonefeld W & Holloway J. (επιμ.) (1993), *Μεταφορντισμός και Κοινωνική Μορφή*, μτφρ.Γ.Αντωνίου, εκδ.Εξάντας.
- Hirst P. & Zeithin J. (1989), *Reversing industrial decline?*
Oxford: Berg.

- Jessop B. (1988), «Regulation Theories in Retrospect and Prospect», Barcelona Conference.
- Jessop B. (1991), «Conservative Regimes and The transition to Post-Fordism: The cases of Britain and West Germany», Essex University, No 47.
- Kaplinsky R. (1988), «Restructuring the Capitalist Labour Process: some lessons From the car industry», *Cambridge Journal Of Economics*, 12.
- Kenis S. & Sneider V. (1989), «Policy Networks as an Analytical Tool for Policy Analysis», *European Journal of Political Research*.
- Lash S. & Urry J. (1987), *The end of Organised Capitalism*, Oxford: Polity Press.
- Leborn D & Lipietz A. (1988), «New technologies, new modes of regulation: some special implications», *Environment and Planning*, D: Society and Space, vol.6.
- Lipietz A. (1987), *Αυταπάτες και θαύματα*, Αθήνα, εκδ.Εξάντας.
- Lipietz A. (1989), «Bases pour une alternative democratique», CEPREMAP, no.8910
- Lyotard F. (1988), *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, Αθήνα, εκδ.Γνώση.
- Marx K. (1978), *Το κεφάλαιο*, Αθήνα, εκδ.Σύγχρονη Εποχή.
- Myrdal G. (1985), *Το Στοιχείο στην Οικονομική Θεωρία*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, ελληνική μετάφραση Σοφούλη.Κ.
- Negri A. (1980), *Usines et Ouvriers*, Maspero.
- Peck J. & Tickel P. (1994), «Searching for a New Institutional Fix: The After-Fordist Crisis and the Global-Local Disorder», στο Amin (ed).
- Piore M. & Sabel C. (1984), *The second Industrial Divide*, New York: Basic Books.
- Pollert A. (1988), «Dismantling Flexibility», *Capital and Class* 32.
- Rey G. (1989), «Small Firms: A Profile of their Evolution 1981-85» edited by E. Goodman in *Small Firms and Industrial Districts in Italy*, London: Routledge.
- Stopper M & Harrison B. (1991), «Flexibility, ierarchy and regional development: the changing structure of industrial production systems and their forms of governance in the 1990's», *Research Policy*, 20 (5), October.
- Thirwall AP. (2001), *Μεγέθυνση και Ανάπτυξη*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση.
- Verhagen M. (1988), «One more on the United States», Barcelona Conference.
- Williams K. et.al. (1987), «The end of mass production?», *Economy and Society*, 16 (3).

B. Ελλήνων συγγραφέων

- Δεδουσόπουλος Α. (2002), *Η κρίση στην αγορά εργασίας: Ρύθμιση-Ευελιξίες-Απορρύθμιση*, Τόμος Δεύτερος, Αθήνα, εκδ.Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος.
- Δημόπουλος Δ. (1995), *Μακροοικονομική θεωρία*. εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Ιωακείμογλου Η. (1983), «Αυτοματοποίηση της παραγωγής και συλλογικός εργάτης». *ΘΕΣΕΙΣ*, Τεύχος 4.
- Καραγεωργίου Α. (1993), «Το φάντασμα του Τεϋλор, οι κύκλοι ποιότητας και το πολυσθενές υποκείμενο της παραγωγής», *πρακτικά συμποσίου, «Κοινωνία τεχνολογία και αναδιάρθρωση της παραγωγής» επιμ. Λιοδάκης.Γ, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση.*
- Καραμεσίνη Μ. (1993), «Ευελιξία και διαρθρωτική αλλαγή», *ΘΕΣΕΙΣ*, Τεύχος 45.
- Κατσορίδας Δ. (2000), «Τα μακρά κύματα στην καπιταλιστική ανάπτυξη και οι χρόνοι της πολιτικής προετοιμασίας», *ΘΕΣΕΙΣ*, Τεύχος 73.

- Λαμπριανίδης Λ. (1992), «Αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας μέσω των υπεργολαβικών σχέσεων» στο *Κοινωνία τεχνολογία και αναδιάρθρωση της παραγωγής*, επιμ.Λιοδάκης Γιώργος, 1993, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση.
- Λιανός Θ. (1985), *Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία*, Αθήνα, εκδ.Οδυσσέας.
- Λιοδάκης Γ. (1993), «Η θεωρία της ρύθμισης και της ευέλικτης εξειδίκευσης, η κριτική και η σημασία της στην περίπτωση της Ελλάδας», στο *Κοινωνία τεχνολογία και αναδιάρθρωση της παραγωγής*, επιμ.Λιοδάκης Γιώργος, 1993, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση.
- Λυμπεράκη Α. (1991), *Ευέλικτη Εξειδίκευση: Κρίση και Αναδιάρθρωση στη Μικρή Βιομηχανία*, Αθήνα, εκδ.Gutenberg.
- Λυμπεράκη Α. (1996), *Η αθόρυβη επανάσταση. Νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας*, Αθήνα, εκδ.Gutenberg.
- Λυμπεράκη Α. (1998), «Δικτύωση, Ευέλικτη Εξειδίκευση και μικρές Επιχειρήσεις», στο Πιτέλλης Χ & Αντωνάκης Ν. (επιμ.), (1998), *Διεθνής ανταγωνιστικότητα και Βιομηχανική Στρατηγική*, Αθήνα, εκδ.Τυπωθήτω -Γιώργος Δαρδάνος.
- Μαγκλιβέρας Δ. (1983) *Εισηγήσεις στη Βιομηχανική Κοινωνιολογία*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση.
- Μαυρουδέας ΔΣ. (1993), «Η προσέγγιση της Ρύθμισης: προβλήματα μεθοδολογίας, κατεύθυνσης και ταυτότητας», *ΘΕΣΕΙΣ*, Τεύχος 43.
- Μαυρουδέας ΔΣ. (1994), «Η προσέγγιση της Ρύθμισης: θεωρία της κρίσης ή κρίση της θεωρίας;» *Αξιολογικά*, Τεύχος 6.
- Μοσχονάς Α.(1993), «Η κοινωνική διάσταση των νέων τεχνολογιών:Τάσεις και προβληματισμοί στην Ε.Ο.Κ», στο *Κοινωνία τεχνολογία και αναδιάρθρωση της παραγωγής*, επιμ.Λιοδάκης Γιώργος, 1993, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση.
- Μηλιός Γ. (1996), « Ποιος φοβάται την εργασία: Θρύλοι για το τέλος της εργασίας στην εποχή της αυτοματοποίησης», *ΘΕΣΕΙΣ*, Τεύχος:57.
- Παπαδημητρίου Ζ. (1996), *Κοινωνιολογικά Ανάλεκτα*, Θεσσαλονίκη, εκδ.UNIVERSITY STUDIO PRESS.
- Πατέλης Δ. (2001) «Αυτοματοποίηση της παραγωγής και χαρακτήρας της εργασίας», στο *Εξουσία και κοινωνικές σχέσεις στη “μεταδιπολική εποχή”*, εκδ. Τομέα Φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σελ.121-132.
- Πελαγίδης Θ. (1993), «Στον αστερισμό της στασιμότητας:Αποφορντισμός και ευέλικτα παραγωγικά συστήματα», *ΘΕΣΕΙΣ*, Τεύχος 43.
- Σεφερτζή Ε. (1993), «Ευελιξία και στρατηγικές οργάνωσης της παραγωγής», στο *Κοινωνία τεχνολογία και αναδιάρθρωση της παραγωγής*, επιμ.Λιοδάκης Γιώργος, 1993, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση.
- Τσεκούρας Θ. (1989), «Από τον Τεϋλορισμό στις νέες τεχνολογίες», *ΘΕΣΕΙΣ*, Τεύχος 29.
- Τσεκούρας Θ. (1990), «Ευέλικτος αυτοματισμός και αναδιάρθρωση:μια διέξοδος από την κρίση;», Το συμπόσιο, *Κουλτούρα και Τεχνολογία*, Αθήνα, 1990, εκδ.PRAXIS.

Το παραρτήματα που ακολουθούν περιλαμβάνουν τους πίνακες των στατιστικών δεδομένων που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των γραφημάτων στο 6ο κεφάλαιο.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΩΝ

- Παράρτημα 1^ο: Στατιστικά δεδομένα Η.Π.Α, πηγή: U.S. Department of Labour, Bureau of Labour Statistics.
- Παράρτημα 2^ο: Στατιστικά δεδομένα ΙΑΠΩΝΙΑΣ, πηγή: Labour Force Bureau, Japan.
- Παράρτημα 3^ο: Στατιστικά δεδομένα ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΈΝΩΣΗΣ των 13, πηγή: O.E.C.D, Labour Force Bureau, Productivity Database.
- Παράρτημα 4^ο: Στατιστικά δεδομένα του Ο.Ο.Σ.Α, πηγή: O.E.C.D, Labour Force Bureau, Productivity Database.
- Παράρτημα 5^ο: Στατιστικά δεδομένα Η.Π.Α-Ε.Ε-ΙΑΠΩΝΙΑΣ, πηγή: O.E.C.D, Labour Force Bureau, Productivity Database.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

UNITED STATES OF AMERICA ECONOMY AND PRODUCTIVITY STATISTICS

Gross Domestic Product, Seasonally Adjusted, 1970-2001

Percent change from preceding period

(Seasonally adjusted annual rates)

Source: U.S. Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis

G.D.P. in billions of chained 2000 dollars.

Period (YEAR)	G.D.P. (Billion Dollars)	Annual Rate of G.D.P.	Annual Percentage (%) Rate of G.D.P.	Annual change
1970	3.771,9	0,002	0,20%	0
1971	3.898,6	0,034	3,40%	126,7
1972	4.105,0	0,053	5,30%	206,4
1973	4.341,5	0,058	5,80%	236,5
1974	4.319,6	-0,005	-0,50%	-21,9
1975	4.311,2	-0,002	-0,20%	-8,3
1976	4.540,9	0,053	5,30%	229,7
1977	4.750,5	0,046	4,60%	209,6
1978	5.015,0	0,056	5,60%	264,5
1979	5.173,4	0,032	3,20%	158,4
1980	5.161,7	-0,002	-0,20%	-11,8
1981	5.291,7	0,025	2,50%	130,1
1982	5.189,3	-0,019	-1,90%	-102,5
1983	5.423,8	0,045	4,50%	234,5
1984	5.813,6	0,072	7,20%	389,8
1985	6.053,7	0,041	4,10%	240,1
1986	6.263,6	0,035	3,50%	209,9
1987	6.475,1	0,034	3,40%	211,5
1988	6.742,7	0,041	4,10%	267,6
1989	6.981,4	0,035	3,50%	238,7
1990	7.112,5	0,019	1,90%	131,1
1991	7.100,5	-0,002	-0,20%	-12,0
1992	7.336,6	0,033	3,30%	236,1
1993	7.532,7	0,027	2,70%	196,0
1994	7.835,5	0,040	4,00%	302,9
1995	8.031,7	0,025	2,50%	196,1
1996	8.328,9	0,037	3,70%	297,3
1997	8.703,5	0,045	4,50%	374,6
1998	9.066,9	0,042	4,20%	363,3
1999	9.470,3	0,045	4,50%	403,5
2000	9.817,0	0,037	3,70%	346,6
2001	9.866,6	0,005	0,50%	49,7

Source: U.S. Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis

UNITED STATES OF AMERICA			
ECONOMY AND PRODUCTIVITY STATISTICS			
Productivity Data			
Labour Productivity Index (1970-2001)			
Total Economy			
<i>Source: U.S. Department of Labour, Bureau of Labour Statistics</i>			
<i>Labour Productivity Index (1996=100)</i>			

Period (YEAR)	Annual RATE	Annual Percentage (%) Rate of Labour Productivity	Annual change
1970	73,4	0,14%	0
1971	76,0	3,53%	2,60
1972	77,8	3,54%	1,75
1973	74,9	2,30%	-2,85
1974	75,0	-3,67%	0,05
1975	77,7	0,07%	2,75
1976	78,8	3,67%	1,10
1977	79,6	1,42%	0,80
1978	79,3	1,02%	-0,35
1979	78,5	-0,44%	-0,75
1980	79,5	-0,95%	1,00
1981	80,1	1,27%	0,60
1982	82,5	0,75%	2,40
1983	85,0	3,00%	2,45
1984	86,6	2,97%	1,60
1985	88,6	1,88%	2,05
1986	90,3	2,37%	1,70
1987	91,7	1,92%	1,40
1988	91,3	1,55%	-0,45
1989	91,8	-0,49%	0,50
1990	91,9	0,55%	0,10
1991	94,4	0,11%	2,55
1992	95,3	2,78%	0,85
1993	97,0	0,90%	1,70
1994	98,3	1,78%	1,30
1995	100,0	1,34%	1,75
1996	102,7	1,78%	2,65
1997	105,4	2,65%	2,70
1998	108,2	2,63%	2,85
1999	111,2	2,71%	2,95
2000	111,4	2,73%	0,20
2001	111,35	0,18%	0,00

Source: U.S. Department of Labour, Bureau of Labour Statistics

UNITED STATES OF AMERICA ECONOMY AND PRODUCTIVITY STATISTICS			
Total Employment (Males and Females) (1976-2001)			
Percent change from preceding period			
Employment general level (Thousands)			
Source: U.S. Department of Commerce			
Bureau of Economic Analysis			
Period (YEAR)	Number (Thousands)	Annual Percentage % Rate of Employment	Annual Change
1970	84328	-0,07%	0
1971	84269	0,40%	-59
1972	84606	1,50%	337
1973	85875	1,20%	1269
1974	86906	1,90%	1031
1975	88557	0,22%	1651
1976	88752	0,00%	195
1977	92017	3,68%	3265
1978	96048	4,38%	4031
1979	98824	2,89%	2776
1980	99303	0,48%	479
1981	100397	1,10%	1094
1982	99526	-0,87%	-871
1983	100834	1,31%	1308
1984	105005	4,14%	4171
1985	107150	2,04%	2145
1986	109597	2,28%	2447
1987	112440	2,59%	2843
1988	114968	2,25%	2528
1989	117326	2,05%	2358
1990	117914	0,50%	588
1991	116877	-0,88%	-1037
1992	117598	0,62%	721
1993	119306	1,45%	1708
1994	123065	3,15%	3759
1995	124900	1,49%	1835
1996	126708	1,45%	1808
1997	129558	2,25%	2850
1998	131464	1,47%	1906
1999	133488	1,54%	2024
2000	135208	1,29%	1720
2001	135036	-0,13%	-172

Source: U.S. Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis

UNITED STATES OF AMERICA ECONOMY AND PRODUCTIVITY STATISTICS		
Unemployment Rate, Seasonably Adjusted, 1970-2001		
Percent change from preceding period		
Source: U.S. Department of Labor		
Bureau of Economic Analysis		
Period (YEAR)	Annual Percentage (%) Rate of Unemployment	Annual change
1970	6,10%	0,00%
1971	6,00%	-0,10%
1972	5,20%	-0,80%
1973	4,90%	-0,30%
1974	7,20%	2,30%
1975	8,10%	0,90%
1976	7,80%	-0,30%
1977	6,40%	-1,40%
1978	6,00%	-0,40%
1979	6,00%	0,00%
1980	7,20%	1,20%
1981	8,50%	1,30%
1982	10,80%	2,30%
1983	8,30%	-2,50%
1984	7,30%	-1,00%
1985	7,00%	-0,30%
1986	6,60%	-0,40%
1987	5,70%	-0,90%
1988	5,30%	-0,40%
1989	5,40%	0,10%
1990	6,30%	0,90%
1991	7,30%	1,00%
1992	7,40%	0,10%
1993	6,50%	-0,90%
1994	5,50%	-1,00%
1995	5,60%	0,10%
1996	5,40%	-0,20%
1997	4,70%	-0,70%
1998	4,40%	-0,30%
1999	4,10%	-0,30%
2000	4,00%	-0,10%
2001	5,80%	1,80%

Source: U.S. Department of Labor, Bureau of Labor Statistics

UNITED STATES OF AMERICA ECONOMY AND PRODUCTIVITY STATISTICS				
Period:year (1970-2001)				
Annual percentage (%) rates of:				
Gross Domestic Product				
Employment				
Labour Productivity				
Period (YEAR)	G.D.P (Annual % rate)	EMPLOYMENT (Annual % rate)	LABOUR PRODUCTIVITY (Annual % rate)	Unemployment (Annual % rate)
1970	0,20%	-0,07%	0,14%	6,10%
1971	3,40%	0,40%	3,53%	6,00%
1972	5,30%	1,50%	3,54%	5,20%
1973	5,80%	1,20%	2,30%	4,90%
1974	-0,50%	1,90%	-3,67%	7,20%
1975	-0,20%	0,22%	0,07%	8,10%
1976	5,30%	0,00%	3,67%	7,80%
1977	4,60%	3,68%	1,42%	6,40%
1978	5,60%	4,38%	1,02%	6,00%
1979	3,20%	2,89%	-0,44%	6,00%
1980	-0,20%	0,48%	-0,95%	7,20%
1981	2,50%	1,10%	1,27%	8,50%
1982	-1,90%	-0,87%	0,75%	10,80%
1983	4,50%	1,31%	3,00%	8,30%
1984	7,20%	4,14%	2,97%	7,30%
1985	4,10%	2,04%	1,88%	7,00%
1986	3,50%	2,28%	2,37%	6,60%
1987	3,40%	2,59%	1,92%	5,70%
1988	4,10%	2,25%	1,55%	5,30%
1989	3,50%	2,05%	-0,49%	5,40%
1990	1,90%	0,50%	0,55%	6,30%
1991	-0,20%	-0,88%	0,11%	7,30%
1992	3,30%	0,62%	2,78%	7,40%
1993	2,70%	1,45%	0,90%	6,50%
1994	4,00%	3,15%	1,78%	5,50%
1995	2,50%	1,49%	1,34%	5,60%
1996	3,70%	1,45%	1,78%	5,40%
1997	4,50%	2,25%	2,65%	4,70%
1998	4,20%	1,47%	2,63%	4,40%
1999	4,50%	1,54%	2,71%	4,10%
2000	3,70%	1,29%	2,73%	4,00%
2001	0,50%	-0,13%	0,18%	5,80%

Source: U.S. Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis

UNITED STATES OF AMERICA						
ECONOMY AND PRODUCTIVITY STATISTICS						
Period:year (1970-2001)						
Moving average (%) rates of:						
Gross Domestic Product						
Employment						
Labour Productivity						
Period (YEAR)	G.D.P (Annual % rate)	Annual changes Mooving average	EMPLOYMENT (Annual % rate)	Annual changes Mooving average	LABOUR PRODUCTIVITY (Annual % rate)	Annual changes Mooving average
1970	0,20%	#Δ/Y	-0,07%	#Δ/Y	0,14%	#Δ/Y
1971	3,40%	#Δ/Y	0,40%	#Δ/Y	3,53%	#Δ/Y
1972	5,30%	#Δ/Y	1,50%	#Δ/Y	3,54%	#Δ/Y
1973	5,80%	#Δ/Y	1,20%	#Δ/Y	2,30%	#Δ/Y
1974	-0,50%	#Δ/Y	1,90%	#Δ/Y	-3,67%	#Δ/Y
1975	-0,20%	#Δ/Y	0,22%	#Δ/Y	0,07%	#Δ/Y
1976	5,30%	2,76%	0,00%	0,74%	3,67%	1,37%
1977	4,60%	3,39%	3,68%	1,27%	1,42%	1,55%
1978	5,60%	3,70%	4,38%	1,84%	1,02%	1,19%
1979	3,20%	3,40%	2,89%	2,04%	-0,44%	0,62%
1980	-0,20%	2,54%	0,48%	1,94%	-0,95%	0,16%
1981	2,50%	2,97%	1,10%	1,82%	1,27%	0,86%
1982	-1,90%	2,73%	-0,87%	1,67%	0,75%	0,96%
1983	4,50%	2,61%	1,31%	1,85%	3,00%	0,87%
1984	7,20%	2,99%	4,14%	1,92%	2,97%	1,09%
1985	4,10%	2,77%	2,04%	1,59%	1,88%	1,21%
1986	3,50%	2,81%	2,28%	1,50%	2,37%	1,61%
1987	3,40%	3,33%	2,59%	1,80%	1,92%	2,02%
1988	4,10%	3,56%	2,25%	1,96%	1,55%	2,06%
1989	3,50%	4,33%	2,05%	2,38%	-0,49%	1,89%
1990	1,90%	3,96%	0,50%	2,27%	0,55%	1,54%
1991	-0,20%	2,90%	-0,88%	1,55%	0,11%	1,13%
1992	3,30%	2,79%	0,62%	1,35%	2,78%	1,25%
1993	2,70%	2,67%	1,45%	1,23%	0,90%	1,04%
1994	4,00%	2,76%	3,15%	1,31%	1,78%	1,03%
1995	2,50%	2,53%	1,49%	1,20%	1,34%	1,00%
1996	3,70%	2,56%	1,45%	1,11%	1,78%	1,32%
1997	4,50%	2,93%	2,25%	1,36%	2,65%	1,62%
1998	4,20%	3,56%	1,47%	1,70%	2,63%	1,98%
1999	4,50%	3,73%	1,54%	1,83%	2,71%	1,97%
2000	3,70%	3,87%	1,29%	1,81%	2,73%	2,23%
2001	0,50%	3,37%	-0,13%	1,34%	0,18%	2,00%

Source: U.S. Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis

UNITED STATES OF AMERICA ECONOMY AND PRODUCTIVITY STATISTICS			
Productivity Data-Labour Productivity Index (1949-2001)			
Private Sector (Output per all hours of labour)			
Source: U.S. Department of Labour, Bureau of Labour Statistics			
Labour Productivity Index (1996=100)			
Period (YEAR)	Annual RATE	Annual Percentage (%) Rate of Labour Productivity	Annual change
	32,2		
1950	35	8,7%	2,8
1951	36,1	3,1%	1,1
1952	36,9	2,2%	0,8
1953	38,1	3,3%	1,2
1954	39,1	2,6%	1
1955	40,9	4,6%	1,8
1956	41	0,2%	0,1
1957	42,3	3,2%	1,3
1958	43,5	2,8%	1,2
1959	44,8	3,0%	1,3
1960	45,6	1,8%	0,8
1961	47,4	3,9%	1,8
1962	49,6	4,6%	2,2
1963	51,6	4,0%	2
1964	53,9	4,5%	2,3
1965	55,9	3,7%	2
1966	58,2	4,1%	2,3
1967	59,5	2,2%	1,3
1968	61,4	3,2%	1,9
1969	61,7	0,5%	0,3
1970	63	2,1%	1,3
1971	65,8	4,4%	2,8
1972	68	3,3%	2,2
1973	70,1	3,1%	2,1
1974	69	-1,6%	-1,1
1975	71,4	3,5%	2,4
1976	74,1	3,8%	2,7
1977	75,2	1,5%	1,1
1978	76,1	1,2%	0,9
1979	76	-0,1%	-0,1
1980	75,8	-0,3%	-0,2
1981	77,3	2,0%	1,5
1982	77,2	-0,1%	-0,1
1983	79,9	3,5%	2,7
1984	82,2	2,9%	2,3
1985	83,9	2,1%	1,7
1986	86,5	3,1%	2,6
1987	87	0,6%	0,5
1988	88,1	1,3%	1,1
1989	89	1,0%	0,9
1990	90,2	1,3%	1,2
1991	91,3	1,2%	1,1
1992	94,8	3,8%	3,5
1993	95,4	0,6%	0,6
1994	96,6	1,3%	1,2
1995	97,3	0,7%	0,7
1996	100	2,8%	2,7
1997	102,2	2,2%	2,2
1998	105	2,7%	2,8
1999	107,7	2,6%	2,7
2000	111	3,1%	3,3
2001	112,4	1,3%	1,4

Source: U.S. Department of Labour, Bureau of Labour Statistics

UNITED STATES OF AMERICA ECONOMY AND PRODUCTIVITY STATISTICS		
Productivity Data		
Multifactor Productivity Indicator (M.F.P) (1949-2001)		
Total Economy		
Source: U.S. Department of Labour, Bureau of Labour Statistics		
Multifactor Productivity Index (1996=100)		
Period (YEAR)	Multifactor Productivity Indicator	Labour Productivity Index
1950	7,3%	8,8%
1955	4,7%	4,6%
1960	0,6%	1,9%
1965	3,2%	3,6%
1966	3,1%	4,1%
1967	0,1%	2,2%
1968	2,6%	3,2%
1969	-0,5%	0,5%
1970	-0,2%	2,2%
1971	3,2%	4,4%
1972	2,9%	3,3%
1973	2,7%	3,2%
1974	-3,6%	-1,6%
1975	0,9%	3,5%
1976	3,8%	3,7%
1977	1,6%	1,6%
1978	1,2%	1,1%
1979	-0,4%	-0,1%
1980	-2,3%	-0,3%
1981	0,2%	2,0%
1982	-3,0%	-0,2%
1983	2,8%	3,5%
1984	3,2%	2,9%
1985	1,1%	2,1%
1986	1,6%	3,1%
1987	0,3%	0,6%
1988	0,7%	1,2%
1989	0,6%	1,0%
1990	0,1%	1,3%
1991	-1,0%	1,2%
1992	2,3%	3,8%
1993	0,5%	0,6%
1994	1,1%	1,3%
1995	0,3%	0,8%
1996	1,6%	2,8%
1997	1,2%	2,2%
1998	1,3%	2,7%
1999	0,9%	2,6%
2000	1,5%	3,0%
2001	-1,0%	1,3%

Source: U.S. Department of Labour, Bureau of Labour Statistics

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

JAPAN**ECONOMY AND PRODUCTIVITY STATISTICS****Gross Domestic Product, constant prices, 1970-2001****Percent change from preceding period**

index constant prices 1995=100

Source: Labour Force Bureau, Japan

Period (YEAR)	Annual Indicator	Annual rate	Annual percentage % rate of G.D.P	Annual Change
1970	40,7			
1971	42,6	0,047	4,70%	1,9
1972	46,2	0,084	8,41%	3,6
1973	49,9	0,080	8,03%	3,7
1974	49,3	-0,012	-1,23%	-0,6
1975	50,9	0,031	3,09%	1,5
1976	52,9	0,040	3,97%	2,0
1977	55,2	0,044	4,39%	2,3
1978	58,1	0,053	5,27%	2,9
1979	61,3	0,055	5,48%	3,2
1980	63,0	0,028	2,82%	1,7
1981	64,9	0,029	2,93%	1,8
1982	66,7	0,028	2,76%	1,8
1983	67,7	0,016	1,61%	1,1
1984	69,8	0,031	3,12%	2,1
1985	73,4	0,051	5,08%	3,5
1986	75,6	0,030	2,96%	2,2
1987	78,4	0,038	3,80%	2,9
1988	83,7	0,068	6,76%	5,3
1989	88,2	0,053	5,29%	4,4
1990	92,8	0,052	5,20%	4,6
1991	95,9	0,034	3,35%	3,1
1992	96,8	0,010	0,97%	0,9
1993	97,0	0,002	0,25%	0,2
1994	98,1	0,011	1,10%	1,1
1995	100,0	0,019	1,93%	1,9
1996	103,4	0,034	3,42%	3,4
1997	105,3	0,019	1,85%	1,9
1998	104,1	-0,011	-1,13%	-1,2
1999	104,2	0,001	0,06%	0,1
2000	107,2	0,028	2,84%	3,0
2001	107,6	0,004	0,43%	0,5

Source: Labour Force Bureau, Japan

JAPAN ECONOMY AND PRODUCTIVITY STATISTICS				
Total employment, 1970-2001				
Men and women				
Percent change from preceding period				
Source: Labour Force Bureau, Japan				
Period (YEAR)	EMPLOYMENT (Thousands)	Annual Rate	Annual percentage % rate of employment	Annual Change
1970	50.940			
1971	51.210	0,0053	0,53%	320
1972	51.260	0,0010	0,10%	1.380
1973	52.590	0,0259	2,59%	1.110
1974	52.370	-0,0042	-0,42%	-360
1975	52.230	-0,0027	-0,27%	340
1976	52.710	0,0092	0,92%	1.190
1977	53.420	0,0135	1,35%	1.370
1978	54.080	0,0124	1,24%	1.370
1979	54.790	0,0131	1,31%	1.280
1980	55.360	0,0104	1,04%	1.020
1981	55.810	0,0081	0,81%	1.020
1982	56.380	0,0102	1,02%	1.520
1983	57.330	0,0168	1,68%	1.280
1984	57.660	0,0058	0,58%	740
1985	58.070	0,0071	0,71%	870
1986	58.530	0,0079	0,79%	1.040
1987	59.110	0,0099	0,99%	1.580
1988	60.110	0,0169	1,69%	2.170
1989	61.280	0,0195	1,95%	2.380
1990	62.490	0,0197	1,97%	2.410
1991	63.690	0,0192	1,92%	1.870
1992	64.360	0,0105	1,05%	810
1993	64.500	0,0022	0,22%	170
1994	64.530	0,0005	0,05%	70
1995	64.570	0,0006	0,06%	330
1996	64.860	0,0045	0,45%	1.000
1997	65.570	0,0109	1,09%	1.140
1998	66.000	0,0066	0,66%	650
1999	66.220	0,0033	0,80%	460
2000	66.460	0,0036	0,25%	380
2001	66.600	0,0021	0,53%	140

Source: Labour Force Bureau, Japan

JAPAN ECONOMY AND PRODUCTIVITY STATISTICS				
Labour Productivity, constant prices, 1970-2001				
Percent change from preceding period				
index constant prices 1995=100				
Source:Labour Force Bureau.JAPAN				
Period (YEAR)	Index Annual Rate	Annual Rate	Annual Percentage (%) rate of labour productivity	Annual Change
1970	41,9			
1971	43,7	0,0415	4,15%	1,74
1972	47,3	0,0838	8,38%	3,66
1973	50,6	0,0694	6,94%	3,29
1974	51,7	0,0216	2,16%	1,09
1975	54,1	0,0457	4,57%	2,36
1976	55,3	0,0236	2,36%	1,27
1977	57,1	0,0310	3,10%	1,72
1978	59,7	0,0455	4,55%	2,60
1979	62,2	0,0426	4,26%	2,54
1980	63,7	0,0235	2,35%	1,46
1981	65,5	0,0288	2,88%	1,84
1982	66,8	0,0203	2,03%	1,33
1983	67,2	0,0053	0,53%	0,35
1984	68,6	0,0214	2,14%	1,43
1985	72,2	0,0526	5,26%	3,61
1986	73,8	0,0224	2,24%	1,62
1987	76,4	0,0343	3,43%	2,54
1988	80,8	0,0574	5,74%	4,39
1989	84,7	0,0486	4,86%	3,93
1990	89,3	0,0546	5,46%	4,63
1991	92,0	0,0296	2,96%	2,65
1992	93,4	0,0152	1,52%	1,40
1993	96,2	0,0302	3,02%	2,82
1994	97,5	0,0136	1,36%	1,31
1995	100,0	0,0257	2,57%	2,50
1996	102,5	0,0253	2,53%	2,53
1997	104,9	0,0229	2,29%	2,35
1998	105,7	0,0076	0,76%	0,80
1999	108,5	0,0267	2,67%	2,82
2000	111,0	0,0236	2,36%	2,56
2001	112,9	0,0171	1,71%	1,90

Source:Labour Force Bureau.JAPAN

JAPAN			
ECONOMY AND PRODUCTIVITY STATISTICS			
Period:year (1970-2001)			
Annual percentage (%) rates of:			
Gross Domestic Product			
Employment			
Labour Productivity			
Period (YEAR)	G.D.P (Annual % rate)	EMPLOYMENT (Annual % rate)	LABOUR PRODUCTIVITY (Annual % rate)
1970	Δ/Y	Δ/Y	Δ/Y
1971	4,70%	0,53%	4,15%
1972	8,41%	0,10%	8,38%
1973	8,03%	2,59%	6,94%
1974	-1,23%	-0,42%	2,16%
1975	3,09%	-0,27%	4,57%
1976	3,97%	0,92%	2,36%
1977	4,39%	1,35%	3,10%
1978	5,27%	1,24%	4,55%
1979	5,48%	1,31%	4,26%
1980	2,82%	1,04%	2,35%
1981	2,93%	0,81%	2,88%
1982	2,76%	1,02%	2,03%
1983	1,61%	1,68%	0,53%
1984	3,12%	0,58%	2,14%
1985	5,08%	0,71%	5,26%
1986	2,96%	0,79%	2,24%
1987	3,80%	0,99%	3,43%
1988	6,76%	1,69%	5,74%
1989	5,29%	1,95%	4,86%
1990	5,20%	1,97%	5,46%
1991	3,35%	1,92%	2,96%
1992	0,97%	1,05%	1,52%
1993	0,25%	0,22%	3,02%
1994	1,10%	0,05%	1,36%
1995	1,93%	0,06%	2,57%
1996	3,42%	0,45%	2,53%
1997	1,85%	1,09%	2,29%
1998	-1,13%	0,66%	0,76%
1999	0,06%	0,80%	2,67%
2000	2,84%	0,25%	2,36%
2001	0,43%	0,53%	1,71%

Source:Labour Force Bureau,Japan

JAPAN ECONOMY AND PRODUCTIVITY STATISTICS						
Period:year (1970-2001)						
Mooving average (%) rates of:						
Gross Domestic Product						
Employment						
Labour Productivity						
Period (YEAR)	G.D.P (Annual % rate)	G.D.P,Annual changes Mooving average (7periods)	EMPLOYMENT (Annual % rate)	Employment,Annual changes Mooving average (7periods)	LABOUR PRODUCTIVITY (Annual % rate)	Labour Prod,Annual changes Mooving average (7periods)
1971	4,70%	#Δ/Y	0,53%	#Δ/Y	4,15%	#Δ/Y
1972	8,41%	#Δ/Y	0,10%	#Δ/Y	8,38%	#Δ/Y
1973	8,03%	#Δ/Y	2,59%	#Δ/Y	6,94%	#Δ/Y
1974	-1,23%	#Δ/Y	-0,42%	#Δ/Y	2,16%	#Δ/Y
1975	3,09%	#Δ/Y	-0,27%	#Δ/Y	4,57%	#Δ/Y
1976	3,97%	4,50%	0,92%	0,58%	2,36%	4,76%
1977	4,39%	4,45%	1,35%	0,71%	3,10%	4,59%
1978	5,27%	3,92%	1,24%	0,90%	4,55%	3,95%
1979	5,48%	3,50%	1,31%	0,69%	4,26%	3,50%
1980	2,82%	4,17%	1,04%	0,93%	2,35%	3,53%
1981	2,93%	4,15%	0,81%	1,11%	2,88%	3,25%
1982	2,76%	3,94%	1,02%	1,13%	2,03%	3,20%
1983	1,61%	3,48%	1,68%	1,18%	0,53%	2,77%
1984	3,12%	3,12%	0,58%	1,07%	2,14%	2,36%
1985	5,08%	3,05%	0,71%	0,97%	5,26%	2,53%
1986	2,96%	3,08%	0,79%	0,93%	2,24%	2,51%
1987	3,80%	3,22%	0,99%	0,96%	3,43%	2,60%
1988	6,76%	3,89%	1,69%	1,07%	5,74%	3,22%
1989	5,29%	4,50%	1,95%	1,12%	4,86%	3,95%
1990	5,20%	4,85%	1,97%	1,35%	5,46%	4,50%
1991	3,35%	4,56%	1,92%	1,55%	2,96%	4,12%
1992	0,97%	4,23%	1,05%	1,60%	1,52%	4,00%
1993	0,25%	3,64%	0,22%	1,47%	3,02%	3,93%
1994	1,10%	2,69%	0,05%	1,19%	1,36%	3,20%
1995	1,93%	2,13%	0,06%	0,88%	2,57%	2,81%
1996	3,42%	1,84%	0,45%	0,62%	2,53%	2,33%
1997	1,85%	1,59%	1,09%	0,49%	2,29%	2,21%
1998	-1,13%	1,24%	0,66%	0,42%	0,76%	2,09%
1999	0,06%	1,21%	0,80%	0,52%	2,67%	2,03%
2000	2,84%	1,50%	0,25%	0,55%	2,36%	2,19%
2001	0,43%	1,25%	0,53%	0,63%	1,71%	2,05%

Source:Labour Force Bureau,Japan

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3

EUROPEAN UNION ECONOMY AND PRODUCTIVITY STATISTICS				
Gross Domestic Product, constant prices, 1970-2001				
Percent change from preceding period				
index constant prices 1995=100				
Source:OECD Productivity Database				
Period (YEAR)	Annual Indicator	Annual rate	Annual percentage % rate of G.D.P	Annual Change
1970	54,3			
1971	56,1	0,033	3,32%	1,8
1972	58,5	0,044	4,40%	2,5
1973	62,0	0,060	5,96%	3,5
1974	63,3	0,020	2,01%	1,2
1975	62,9	-0,005	-0,54%	-0,3
1976	65,7	0,045	4,46%	2,8
1977	67,5	0,026	2,61%	1,7
1978	69,6	0,031	3,11%	2,1
1979	72,0	0,035	3,49%	2,4
1980	73,0	0,014	1,43%	1,0
1981	73,1	0,001	0,10%	0,1
1982	73,7	0,009	0,90%	0,7
1983	75,0	0,017	1,72%	1,3
1984	76,9	0,025	2,45%	1,8
1985	78,8	0,025	2,49%	1,9
1986	81,0	0,028	2,77%	2,2
1987	83,3	0,029	2,89%	2,3
1988	86,8	0,043	4,26%	3,6
1989	89,9	0,036	3,56%	3,1
1990	92,6	0,030	2,98%	2,7
1991	94,3	0,018	1,80%	1,7
1992	95,3	0,011	1,13%	1,1
1993	95,0	-0,004	-0,41%	-0,4
1994	97,6	0,028	2,77%	2,6
1995	100,0	0,025	2,48%	2,4
1996	101,7	0,017	1,68%	1,7
1997	104,3	0,026	2,60%	2,6
1998	107,4	0,029	2,93%	3,1
1999	110,5	0,029	2,88%	3,1
2000	114,4	0,036	3,57%	3,9
2001	116,4	0,018	1,77%	2,0

Source: OECD Productivity Database, 28 June 2004.

EUROPEAN UNION ECONOMY AND PRODUCTIVITY STATISTICS			
Total employment, 1970-2001			
Men and women			
Percent change from preceding period			
Source: Labour Force Bureau, O.E.C.D			
Period (YEAR)	Annual Rate	Annual Percentage rate of employment	Annual Change
1970	0,003		
1971	0,002	0,2%	-0,10%
1972	0,004	0,4%	0,20%
1973	0,002	0,2%	-0,20%
1974	0,002	0,2%	0,00%
1975	0,003	0,3%	0,10%
1976	0,0035	0,4%	0,05%
1977	0,002	0,2%	-0,15%
1978	0,0001	0,0%	-0,19%
1979	-0,001	-0,1%	-0,11%
1980	0,0001	0,0%	0,11%
1981	0,002	0,2%	0,19%
1982	0,0025	0,3%	0,05%
1983	0,002	0,2%	-0,05%
1984	0,0035	0,4%	0,15%
1985	0,004	0,4%	0,05%
1986	0,005	0,5%	0,10%
1987	0,006	0,6%	0,10%
1988	0,005	0,5%	-0,10%
1989	0,004	0,4%	-0,10%
1990	0,003	0,3%	-0,10%
1991	0,002	0,2%	-0,10%
1992	0,0100	1,0%	0,80%
1993	-0,0185	-1,9%	-2,85%
1994	-0,0069	-0,69%	1,17%
1995	0,0035	0,35%	1,03%
1996	0,0017	0,17%	-0,17%
1997	0,0052	0,52%	0,34%
1998	0,0137	1,37%	0,85%
1999	0,0186	1,86%	0,49%
2000	0,0182	1,82%	-0,03%
2001	0,0114	1,14%	-0,68%

Source: OECD Productivity Database, 28 June 2004.

EUROPEAN UNION ECONOMY AND PRODUCTIVITY STATISTICS				
Labour Productivity, constant prices, 1970-2001				
Percent change from preceding period				
index constant prices 1995=100				
Source: Labour Force Bureau, O.E.C.D				
Period (YEAR)	Index Annual Rate	Annual Rate	Annual Percentage (%) rate of labour productivity	Annual Change
1971	48,9			
1972	51,3	0,0496	4,96%	2,43
1973	54,4	0,0592	5,92%	3,04
1974	57,0	0,0492	4,92%	2,68
1975	59,0	0,0342	3,42%	1,95
1976	60,2	0,0203	2,03%	1,20
1977	62,8	0,0440	4,40%	2,65
1978	65,6	0,0436	4,36%	2,74
1979	68,1	0,0393	3,93%	2,57
1980	70,0	0,0271	2,71%	1,85
1981	71,5	0,0211	2,11%	1,48
1982	73,1	0,0227	2,27%	1,62
1983	74,6	0,0204	2,04%	1,49
1984	77,4	0,0376	3,76%	2,81
1985	79,9	0,0331	3,31%	2,56
1986	81,3	0,0167	1,67%	1,34
1987	82,1	0,0106	1,06%	0,86
1988	83,6	0,0182	1,82%	1,50
1989	85,6	0,0239	2,39%	2,00
1990	88,2	0,0298	2,98%	2,55
1991	89,6	0,0163	1,63%	1,44
1992	92,3	0,0302	3,02%	2,71
1993	94,0	0,0175	1,75%	1,62
1994	96,1	0,0223	2,23%	2,09
1995	98,3	0,0234	2,34%	2,25
1996	100,0	0,0173	1,73%	1,70
1997	102,1	0,0210	2,10%	2,10
1998	105,6	0,0340	3,40%	3,47
1999	107,4	0,0171	1,71%	1,81
2000	109,2	0,0170	1,70%	1,82
2001	113,2	0,0369	3,69%	4,02

Source: OECD Productivity Database, 28 June 2004.

EUROPEAN UNION ECONOMY AND PRODUCTIVITY STATISTICS						
Period:year (1971-2001)						
Mooving average (%) rates of:						
Gross Domestic Product						
Employment						
Labour Productivity						
Period (YEAR)	G.D.P (Annual % rate)	G.D.P,Annual changes Mooving average (7periods)	EMPLOYMENT (Annual % rate)	Employment,Annual changes Mooving average (7periods)	LABOUR PRODUCTIVITY (Annual % rate)	Labour Prod,Annual changes Mooving average (7periods)
1971	3,32%	#Δ/Y	0,2%	#Δ/Y	#Δ/Y	#Δ/Y
1972	4,40%	#Δ/Y	0,4%	#Δ/Y	4,96%	#Δ/Y
1973	5,96%	#Δ/Y	0,2%	#Δ/Y	5,92%	#Δ/Y
1974	2,01%	#Δ/Y	0,2%	#Δ/Y	4,92%	#Δ/Y
1975	-0,54%	#Δ/Y	0,3%	#Δ/Y	3,42%	#Δ/Y
1976	4,46%	#Δ/Y	0,4%	#Δ/Y	2,03%	#Δ/Y
1977	2,61%	3,18%	0,2%	0,3%	4,40%	4,28%
1978	3,11%	3,15%	0,0%	0,2%	4,36%	4,17%
1979	3,49%	3,02%	-0,1%	0,2%	3,93%	3,84%
1980	1,43%	2,37%	0,0%	0,1%	2,71%	3,47%
1981	0,10%	2,09%	0,2%	0,1%	2,11%	3,26%
1982	0,90%	2,30%	0,3%	0,1%	2,27%	3,30%
1983	1,72%	1,91%	0,2%	0,1%	2,04%	2,90%
1984	2,45%	1,89%	0,4%	0,1%	3,76%	2,80%
1985	2,49%	1,80%	0,4%	0,2%	3,31%	2,70%
1986	2,77%	1,69%	0,5%	0,3%	1,67%	2,53%
1987	2,89%	1,90%	0,6%	0,4%	1,06%	2,35%
1988	4,26%	2,50%	0,5%	0,4%	1,82%	2,28%
1989	3,56%	2,88%	0,4%	0,4%	2,39%	2,34%
1990	2,98%	3,06%	0,3%	0,4%	2,98%	2,21%
1991	1,80%	2,97%	0,2%	0,4%	1,63%	1,93%
1992	1,13%	2,77%	1,0%	0,5%	3,02%	2,15%
1993	-0,41%	2,32%	-1,9%	0,2%	1,75%	2,27%
1994	2,77%	2,30%	-0,69%	0,0%	2,23%	2,33%
1995	2,48%	2,04%	0,35%	0,0%	2,34%	2,33%
1996	1,68%	1,77%	0,17%	-0,1%	1,73%	2,12%
1997	2,60%	1,72%	0,52%	0,0%	2,10%	2,20%
1998	2,93%	1,88%	1,37%	0,1%	3,40%	2,26%
1999	2,88%	2,13%	1,86%	0,2%	1,71%	2,25%
2000	3,57%	2,70%	1,82%	0,8%	1,70%	2,16%
2001	1,77%	2,56%	1,14%	1,0%	3,69%	2,39%

Source: OECD Productivity Database, 28 June 2004.

EUROPEAN UNION ECONOMY AND PRODUCTIVITY STATISTICS			
Period:year (1971-2001)			
Annual percentage (%) rates of:			
Gross Domestic Product			
Employment			
Labour Productivity			
Period (YEAR)	G.D.P (Annual % rate)	EMPLOYMENT (Annual % rate)	LABOUR PRODUCTIVITY (Annual % rate)
1970			
1971	3,32%	0,2%	
1972	4,40%	0,4%	4,96%
1973	5,96%	0,2%	5,92%
1974	2,01%	0,2%	4,92%
1975	-0,54%	0,3%	3,42%
1976	4,46%	0,4%	2,03%
1977	2,61%	0,2%	4,40%
1978	3,11%	0,0%	4,36%
1979	3,49%	-0,1%	3,93%
1980	1,43%	0,0%	2,71%
1981	0,10%	0,2%	2,11%
1982	0,90%	0,3%	2,27%
1983	1,72%	0,2%	2,04%
1984	2,45%	0,4%	3,76%
1985	2,49%	0,4%	3,31%
1986	2,77%	0,5%	1,67%
1987	2,89%	0,6%	1,06%
1988	4,26%	0,5%	1,82%
1989	3,56%	0,4%	2,39%
1990	2,98%	0,3%	2,98%
1991	1,80%	0,2%	1,63%
1992	1,13%	1,0%	3,02%
1993	-0,41%	-1,9%	1,75%
1994	2,77%	-0,69%	2,23%
1995	2,48%	0,35%	2,34%
1996	1,68%	0,17%	1,73%
1997	2,60%	0,52%	2,10%
1998	2,93%	1,37%	3,40%
1999	2,88%	1,86%	1,71%
2000	3,57%	1,82%	1,70%
2001	1,77%	1,14%	3,69%

Source: OECD Productivity Database, 28 June 2004

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4

PERIOD RATE OF LABOUR PRODUCTIVITY O.E.C.D (1970-2001)

Periods average growth rates

PERIODS (YERS)	Iceland	Spain	Japan	Finland	Belgium	United Kingdom	United States	Norway	France	Denmark	Netherlands	Australia	Canada	Sweden	Italy	Germany	United States	Switzerland	Ireland	Greece	Average
1970-79	5,4	4,5	4,5	3,1	4,1	2,9	1,8	4,9	3,8	3,3	4,5	1,7	1,9	2,5	4,3	4,0	1,8	2,0	4,9		3,5
1980-89	1,1	3,3	3,2	2,9	2,2	2,0	1,4	2,5	3,1	1,9	1,9	1,3	1,0	1,3	2,3	2,2	1,4	0,7	3,7		2,1
1990-2000	1,1	1,0	2,2	2,9	2,2	2,6	1,6	3,0	2,0	1,8	1,3	2,1	1,6	2,2	2,1	2,3	1,6	0,5	4,6	1,8	2,0
1990-2001	1,3	0,8	2,2	2,7	1,9	2,4	1,6	3,0	2,0	1,6	1,4	2,3	1,6	2,0	2,0	2,2	1,6	0,6	4,6	2,0	2,0
1990-2002	1,4	0,8	2,1	2,7	1,7	2,3	1,7	3,0	2,0	1,7	1,2	2,2	1,6	2,1	1,7	2,1	1,7	0,5	4,7	2,1	2,0
1990-95	-0,2	2,3	2,3	2,5	1,8	2,8	1,2	3,5	1,9	2,0	1,3	1,9	1,4	2,1	3,3	2,7	1,2	-0,6	3,6	0,7	1,9
1995-2000	2,5	-0,3	2,1	3,2	2,6	2,3	2,1	2,4	2,2	1,6	1,4	2,4	1,8	2,3	1,0	1,9	2,1	1,6	5,6	2,9	2,1
1995-2001	2,6	-0,4	2,1	2,9	1,9	2,1	1,9	2,6	2,1	1,4	1,6	2,6	1,8	2,0	0,9	1,8	1,9	1,6	5,3	3,1	2,0
1995-2002	2,6	-0,3	2,0	2,9	1,6	2,0	2,0	2,6	2,1	1,5	1,1	2,5	1,8	2,2	0,7	1,7	2,0	1,3	5,4	3,1	2,0

Labour Force Bureau O.E.C.D

PERIOD RATE OF LABOUR PRODUCTIVITY O.E.C.D (1970-2001)

Periods average growth rates																					
PERIODS (YERS)	Iceland	Spain	Japan	Finland	Belgium	United Kingdom	United States	Norway	France	Denmark	Netherlands	Australia	Canada	Sweden	Italy	Germany	United States	Switzerland	Ireland	Greece	Average
1970	5,41%	4,52%	4,50%	3,05%	4,10%	2,87%	1,78%	4,92%	3,83%	3,33%	4,46%	1,74%	1,88%	2,45%	4,30%	4,03%	1,78%	1,99%	4,86%	0,00%	3,5%
1980	1,06%	3,34%	3,24%	2,90%	2,20%	2,03%	1,39%	2,52%	3,14%	1,91%	1,93%	1,32%	1,04%	1,27%	2,32%	2,16%	1,39%	0,72%	3,73%	0,00%	2,1%
1990	1,12%	1,01%	2,20%	2,86%	2,23%	2,57%	1,62%	2,96%	2,02%	1,76%	1,31%	2,14%	1,58%	2,21%	2,13%	2,25%	1,62%	0,48%	4,61%	1,78%	2,0%
1990-2001	1,31%	0,83%	2,16%	2,71%	1,85%	2,45%	1,57%	3,00%	2,01%	1,64%	1,44%	2,30%	1,62%	2,04%	1,98%	2,16%	1,57%	0,58%	4,55%	1,97%	2,0%
1990-2002	1,43%	0,81%	2,11%	2,70%	1,72%	2,35%	1,68%	2,97%	1,98%	1,71%	1,16%	2,23%	1,63%	2,15%	1,74%	2,09%	1,68%	0,51%	4,68%	2,12%	2,0%
1990-95	-0,22%	2,34%	2,29%	2,48%	1,84%	2,82%	1,19%	3,52%	1,86%	1,96%	1,26%	1,92%	1,35%	2,09%	3,25%	2,65%	1,19%	-0,64%	3,64%	0,68%	1,9%
1995-2000	2,47%	-0,33%	2,12%	3,23%	2,62%	2,32%	2,05%	2,40%	2,18%	1,55%	1,35%	2,36%	1,81%	2,32%	1,01%	1,85%	2,05%	1,60%	5,58%	2,88%	2,1%
1995-2001	2,58%	-0,43%	2,05%	2,90%	1,86%	2,14%	1,89%	2,56%	2,13%	1,37%	1,59%	2,62%	1,84%	2,00%	0,93%	1,76%	1,89%	1,59%	5,32%	3,05%	2,0%
1995-2002	2,61%	-0,29%	1,98%	2,86%	1,63%	2,01%	2,03%	2,57%	2,06%	1,54%	1,09%	2,46%	1,82%	2,19%	0,67%	1,68%	2,03%	1,33%	5,42%	3,15%	2,0%

PERIOD RATE OF CAPITAL PRODUCTIVITY O.E.C.D (1970-2001)

Periods average growth rates																					
PERIODS (YERS)	Iceland	Spain	Japan	Finland	Belgium	United Kingdom	United States	Norway	France	Denmark	Netherlands	Australia	Canada	Sweden	Italy	Germany	United States	Switzerland	Ireland	Greece	Average
1970-79	0,70%	0,50%	0,40%	0,50%	0,20%	0,70%	-1,40%	0,30%	-1,70%	-0,50%	-0,70%	-0,60%	0,40%	-0,40%	0,20%	-1,90%	-0,90%	-0,20%	-0,40%		-0,3%
1980-89	0,20%	-1,20%	-1,80%	0,10%	-1,30%	-0,70%	-1,20%	0,10%	-1,10%	-0,70%	0,50%	-1,50%	-1,80%	-1,10%	-0,70%	-1,70%	-1,50%	-0,70%	-2,10%		-1,0%
1990-2000	-2,90%	-2,80%	-2,50%	-2,90%	-0,80%	0,80%	0,10%	-2,80%	-0,40%	-1,70%	0,70%	-1,30%	-2,10%	-2,10%	-0,50%	-0,90%	0,40%	-2,20%	2,30%		-1,1%

Labour Force Bureau O.E.C.D

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5

U.S.A-E.U-JAPAN**ECONOMY AND PRODUCTIVITY STATISTICS****Productivity Data****Labour Productivity Index (1977-2001)-Moving average of 7 periods**

Total Economy

Source: O.E.C.D

Labour Productivity Index (1996=100)

	E.E	J	USA
Period (YEAR)	Annual Percentage (%) rate of labour productivity	Annual Percentage (%) rate of labour productivity	Annual Percentage (%) rate of labour productivity
1977	4,28%	4,28%	4,28%
1978	4,17%	4,22%	4,25%
1979	3,84%	4,10%	4,20%
1980	3,47%	3,94%	4,13%
1981	3,26%	3,80%	4,07%
1982	3,30%	3,72%	4,01%
1983	2,90%	3,49%	3,94%
1984	2,80%	3,26%	3,79%
1985	2,70%	3,07%	3,63%
1986	2,53%	2,92%	3,46%
1987	2,35%	2,77%	3,29%
1988	2,28%	2,60%	3,12%
1989	2,34%	2,50%	2,94%
1990	2,21%	2,40%	2,79%
1991	1,93%	2,27%	2,65%
1992	2,15%	2,21%	2,52%
1993	2,27%	2,19%	2,42%
1994	2,33%	2,20%	2,34%
1995	2,33%	2,20%	2,28%
1996	2,12%	2,19%	2,24%
1997	2,20%	2,23%	2,21%
1998	2,26%	2,25%	2,21%
1999	2,25%	2,25%	2,22%
2000	2,16%	2,22%	2,22%
2001	2,39%	2,23%	2,22%

Source: O.E.C.D

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Εμφορούμενος απο συναισθήματα βαθύτατου σεβασμού και εκτίμησης, ευχαριστώ τον επιβλέποντα καθηγητή κ.Φραγκομιχελάκη για την πολύτιμη συνεισφορά του στην εκπόνηση της παρούσης διατριβής.

Επίσης, ευχαριστώ ιδιαιτέρως τους καθηγητές κ.Πατέλη και κ. Λιοδάκη για τις πολύ σημαντικές και εποικοδομητικές συμβουλές τους.

Παπαδάκης Βασίλης